ԳԷՈՐԳ Կ. ԳԱՆԱՐԵԱՆ

ՅՈՒՂԵՐ ՈՒ ԽՈՀԵՐ

2318

9(47.925)
Գ-27

1961
ՏԳԱՐԱՆ ՍԵՒԱՆ
Գէյրութ

9(47.925)
Գ-27

Գ 24.0

ԳԷՈՐԳ Կ. ԳԱՆԱՐԵԱՆ

ՅՈՒՇԵՐ ՈՒ ԽՈՀԵՐ

ՇԱՊԻՆ ԳԱՐԱՀԻՍԱՐ, ՊՈԼԻՍ (ԱԶԱՏԱՄԱՐՏԻ ՇՐՋԱՆ),
ԿԻԼԻԿԻԱ ԵՒ ԼԻԲԱՆԱՆ

1908 – 1960

2012
Գ

ՍՈՒՐԲ ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ
ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ST. NERSES SHNORHALI
LIBRARY

ՏՊԱՐԱՆ ՍԵՒԱՆ
1960
ՊԻՏՐՈՒԹ

2011

Իր սիրելի Ռուպինեին-Ջեհիրեն
սիրով Ռուշանեն
Ի հիշատակ այս Ջուտեր Ռուպինեի
Ջաղաս Տեսչ Սիրիա Տիրոջ Դր Գրա-
Ռուպենեան. Ջ. Ջաղասեփեանեն
Գեղարդ. 7 Յունիս 1968 Ռ. Ռուպենեան

20 Ե

Կը ձօնեմ այս համեստ գրքոյկս անմեռ յիշատակին եղբօրս Պօղոսին եւ քրոջս Ուղաքերին, որոնք ինկան Թուրք անարգ գնդակներու տակ, մին՝ Երզնկայի խոր ձորերուն մէջ Թրքական գինուորի համազգեստով, միւսը՝ Շ. Գարահիսարի հերոսամարտին մէջ՝ երբ «Հայ Փէտայուն Ջուր կը տանէր»։

ԳԷՈՐԳ Կ. ԳԱՆԱՐԵԱՆ

ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՐԽԻՎ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
111845-42
1375-2011

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆԻ ՏԵՂ

Կէս դարու կեանքիս յուշերը ուզեցի գրի առնել եւ հրատարակել զանոնք, հաշուելուած այժմ փոխադրիչ վերապրող մեր ալեհեր վեթերաններու խոհուրդներէն եւ խրատախուսանքէն։

Մովորաբար յուշեր կը գրեն յայտնի դէմքեր, մտաւորական, յեղափոխական եւ ազգային ղեկավարներ։

Ես ոչ մէկն եմ անոնցմէ։ Ծնած՝ հերոսական հայրենիքիս Շապին Գարահիսարի մէջ, դպրոցական եւ պատանեկան երազուն շրջանս անցուցած եմ Հ. Յ. Դաշնակցութեան մեծ ընտանիքին մէջ։

Իմ կեանքիս իւրահատկիր շրջանին, այնպիսի հանգրուաններէ անցայ, որ առիթը ունենամ երկա՛ր տարիներ շարունակ ապրիլ, ծննդավայրէս սկսեալ, մինչեւ Պոլիս, Կիլիկիա եւ Լիբանան, մեր ժամանակակից ամենայայտնի դէմքերու, յեղափոխական եւ մտաւորական մեծ մարդոց հետ, շնչել անոնց շունչը, մեծնալ անոնց հետ, հաղորդուիլ անոնց արբազան գաղափարէն՝ կողք կողքի ոտքմներուս շնորհիւ։

Շապին Գարահիսարի մանկութեանս յաջորդող տարիներուն 1908–1911, մեր ապագայ (1915) հերոսամարտը կերտողներու՝ Վահան Հիւսիսեանի, Դուկաս աղբօր եւ անոնց ընկերներուն համայիովը սնանեցայ։

1911ին Պոլիս անցնելով, բախտը ունեցայ «Ազատամարտ»ի հաստատութեան մէջ ապրելու եւ վայելելու Դաշնակցութեան հիմնադիրներու, մեր անմահ մեծ մտաւորականներու եւ Ապրիլ 24ին ճահճացուող մեծ դէմքերու անմիջական շունչը՝ տարիներ շարունակ։

1918ին, Առաջին Աշխարհամարտէն յետոյ, usացած հրահանգիս վրայ, կը մեկնիմ Կիլիկիա, ուր եւ կը մասնակցիմ, մեր թերթի տպարանական աշխատանքէն դուրս, ազգային, հաղաքական եւ կուսակցական բոլոր գործերուն, մինչեւ իսկ հոն կազմուած կամաւորական գունդերուն, որոնցմէ մէկուն հետ կը մեկնիմ Սիս, Հաճընի օգնութեան փութալու համար։

1922ի սկիզբն է որ կիլլ կեան բռնագաղթի տարիներուն, հաստատուեցայ Լիբանան, ուր նոյնպէս զանազան պարտականութիւններ կատարեցի կուսակցական եւ հասարակական գործերու մէջ։

Բարձր ուսում եւ մտաւորական մեծ պատրաստութիւն չունիմ, ինչ որ ունիմ, կը պարտիմ Դաշնակցութեան։ Եղայ բանի մը տարի «Ազատամարտ»ի գրատար։ Ապրեցայ այդ գեղեցիկ դպրոցին մէջ ու այդ սահմանելի մտաւորականներու եւ մեծ յեղափոխականներու պայծառ դէմքն ու հրաբորբ շունչը ինձ սովրեցուցին գրիչ առնել, եւ բանի մը համեստ տողեր յանձնելու համարձակութիւն, երբեմն յօդուածներ եւ այժմ ալ այս յուշերս գրելու համար։

Յուշերուս ընթերցողները պիտի կարդան այնպիսի տողեր, որոնք կը սկսին մեր մեծ Զատարեանով եւ տարիներու ու դէպքերու շարադարումով կը վերջանան Կիլիկիոյ մէջ ճանաչակուող իմ գլխի ընկերներս՝ Սասունցի Միսաքով, Աբրահամով եւ Մանուկով եւ Վանեցի Վաղարշակով։

Այս համեստ գրոյկով, կ'ուզեմ խղճի տուրքս հատուցանել եւ կարելի չափով ապագայ սերունդներու փոխանցել գործերն ու անցքին զոհաբերութիւնները բոլոր անոնց, որ Շապին Գարահիսարի բերդէն սկսած, անցնելով Պոլսէն ու Կիլիկիայէն մինչեւ Լիբանանի գեղեցիկ բարձունքները, մատուցեր են հայ ազատագրութեան սրբազան գործին։

ՀԵՂԻՆԱԿԸ

ՅՈՒՇԵՐ ՈՒ ԽՈՀԵՐ

Ծնած եմ Շապին Գարահիսարի մէջ։ Երբ դպրոց դացի եւ կարդալ սորվեցայ, մեր տան պահարանի անկիւնը խոշոր գիրք մը դասյ օրին մէկը։ Առտուածաչունչ է եղեր։ Երբ կը թղթատէի, հանդիպեցայ ճերմակ էջի մը՝ որուն վրայ գրուած էր ձեռագրով. 1895, Սեպտեմբեր 24ի Սուրբ Գէորգայ պահքին չորեքշաբթի օրը աշխարհ եկաւ երախայս։ Անունը դրինք Գէորգ։ Հանդուցեալ հօրս ձեռագիրն էր։

Ուրեմն Դաշնակցութիւնը հինգ տարեկան է եղեր երբ ես աշխարհ եկեր եմ, 1895 Թուականին՝ հայկական ջարդերու տարին։ Ծնունդս փոթորիկներու մէջ է եղած եւ հագիւ երկու չաբաթուան երախայ եմ եղեր, երբ Գարահիսարի առաջին դէպքը պատահած է, ու աչքս տակաւին չբացուած, մայրս դիս փախցուցեր եւ պահեր է Մայր եկեղեցիին մէջ, չաքարի ջուրով անուշցնելով։

Կեանքիս ընթացքին ունեցած բոլոր ձախորդութիւններս վերապրած եմ «Ջարդի տարին» ծնած ըլլալուս։

Որպէս Շապին Գարահիսարցի, յուշերուս եւ զանազան դէպքերու յիշատակութեան սկսելէ առաջ, պարտք կը զգամ ընթերցողներուս համառօտ կերպով ծանօթացնել իմ ծննդավայրս, որ ապագային այնքան նշանաւոր պիտի դառնար՝ իր փառաւոր հերոսամարտով, ու պիտի դրէր հայկական ազատագրութեան ամենափայլուն էջերէն մէկը։ Յոյժ տալու համար նոյնպէս, թէ ափ մը ուխտադիր հայորդիներ ինչ զոհաբերութիւններով կերտեցին այդ էջը։

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Շապին Գարահիսարի հիմնումը կը հասնի չատ հին Թուականներու։ Անոր պատմութիւնը կը սկսի Ուրարտացիներու եւ Հիթիթներու օրերէն։

Գարահիսարի քաղաքին կռնակը կը բարձրանայ հսկայ բերդաժայրը իր ահաւոր անդունդներով, որոնց ստորոտը պիչերած են Լուկուլլոսը եւ Պոմպէոսը, ինչպէս նաեւ Միհրդատն ու Մեծն Տիգրան:

Հոն է որ դէմ դիմաց ճակատած են հռոմէական լէգէոններն ու հայկական այրուձին՝ հռոմէական կայսրութեան դէպի Արեւելք տարածուելու չրջանին:

Բախտը անորոշ ճակատամարտներու ընթացքին, չարունակաբար ձեռքէ ձեռք անցընելէ վերջ, քաղաքն ու բերդը, ի վերջոյ կը դրաւուի Պոմպէոս զօրավարի կողմէ, որ իր դիտական հետազոտութիւններով, չրամբարներով, պարիսպներով եւ մարտկոցներով կ'ամրացնէ զայն:

Վաղինակ Ծ. Վրդ. Թորիկեան, որ հերոսամարտի նախօրեակին դաւադրաբար սպաննուեցաւ:

Յետագային, հռոմէական տիրապետութեան անկումով, քաղաքն ու բերդը կը դրաւուի Ցունաց Նիկողայոս Կօլթ կայսեր կողմէ, որ իր անունով կը մկրտէ քաղաքը՝ Նիկոպոլիս: Այս անունը մինչեւ վերջնալ, մինչեւ մեր օրերուն, կը պահէր իր պատմական բնոյթը: Դարեր ետքն ալ մենք կը յիշէինք զայն մեր պատմութեան եւ աչխարհագրութեան դասերուն մէջ:

18րդ դարու սկիզբը, երբ Արեւելքի մէջ վերջ կը դտնէ Ցունական տիրապետութիւնը, Նիկոպոլիս եւս կ'անցնի Թրքական տիրապետութեան տակ:

Նոր յաղթականներն ու տէրերը անմիջապէս կը դնեն իրենց դրօչմը քաղաքին վրայ: Շուրջը գտնուող բարձրաբերձ սեւ լեռներու, եւ անմիջական մօտիկը գտնուող պաղլեղի (չապ) հանքերու պատճառաւ կը կոչեն Շապին Գարահիսար:

Այդ չրջաններուն թուրքերը յոյներուն դէմ կը սնուցանէին կատաղի ատելութիւն մը, որ պատճառ կ'ըլլայ որպէսզի լայն պատեհութիւններ արուին տեղացի եւ եկուոր հայերուն՝ հոն տեղաւորուելու համար:

Շապին Գարահիսարի սահմաններն են, Հիւսիսէն եւ Արեւելքէն Պոնտոս, Հարաւէն Երզնկա եւ Զառա, Արեւմուտքէն Եւդոկիոյ չրջանը: Սեւ Ծովու վրայ իր նաւահանգիստն է Կերասոն քաղաքը,

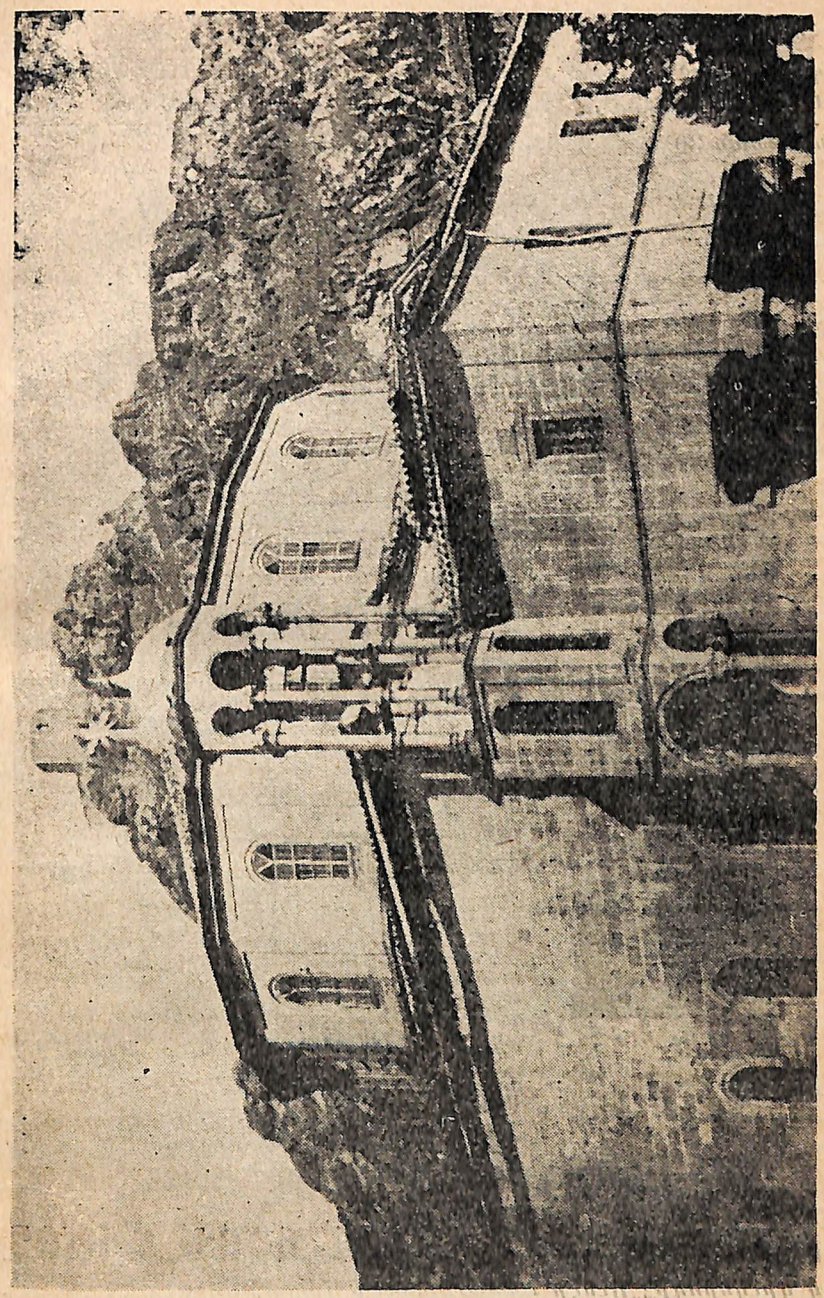

Շապին Գարահիսարի Ս. Աստուածածին Հայկական նահանգներու ամենէն մեծ եւ գեղատեսիլ եկեղեցիներէն մէկն էր:

տրուն հետ կապուած է լեռնային խճուղիով մը՝ դժուարանցանելի եւ ոլորապտոյտ կածաններով, եւ լեցուն կապինի հսկայ անտառներով։

Կ'իյնայ հիւսիսային լայնութեան, 39, 49–40, 32 եւ արեւելեան երկայնութեան 30, 20–36, 45 աստիճաններուն վրայ։

Վահան Հիւսիսեան եւ իր կինը Սաթենիկ, որ հերոսամարտի օրերուն մահացաւ իր ամուսնոյն ձեռքով թշնայն խմբելով։

ԱԶԳԱԲՆԱԿՉՈՒԹԻՒՆԸ

Մեր օրերուն Շապին Գարահիսարը հարուստ էր չրջակայ հայաբնակ գիւղերով։ Ունէր մօտաւորապէս քառասուն մեծ ու պզտիկ հայ գիւղեր, որոնք քաղաքին հետ միասին, կը հաշուէին մօտ 30–35 հազար զուտ հայ ազգաբնակչութիւն մը։

Բոլոր գիւղերը, մինչեւ հաշուով մէկական զպրոց եւ եկեղեցի ունենալով, քառասունէն աւելի եկեղեցի եւ նոյնքան մըն ալ հայ զպրոցներ պոյութիւն ունէին։ Աւելորդ չենք նկատեր գիւղերու անուններու յիշատակութիւնը, իրենց կարեւորութեան կարգով, յիշատակներ թարմացնելու համար։

«Վարիպ Տէրտէրը», որ ուրիշ մէկը չէ, այլ Փարիզի Վեսթշապուհ Արք. Գիւպարեանը։

ԳԻՒՂԵՐ

Անդրէաս (կամ Էնտրէս), Բիւրք, Ազուանիս, Առզաւիս, Թամզարա, Անեղպի, Ածպաիր, Ապանա, Էսկի-Շէհիր, Կթանոց, Մշակնոց, Զրտխի, Վերի Ածպըտիր, Գոմշատուն, Քէչէեուրա, Սիս, Ծիպեռի, Եաղպասան, Թանարճըդ, Ղրաճ, Մելիք-Շէրիկ, Պուսկիւիւ, Համամ, Մահմուտ, Սկվենաիկ, Էօրէկպիլ, Լթաւիճ, Զորլու, Զօրսիս, Կամենի, Զիֆթլիկ, Տէմիրճիլիք, Զաղատա, Ղօյլասար, եւայլն։

Ինչպէս կը տեսնուի, հին ժամանակներէն պահուած են հայկական այս տոհմիկ անուններըը։

Գիւղեր եւ աւաններ էին չէն ու բազմամարդ։ Ամէն մէկը ունէր իր եկեղեցին եւ իր սուրբը։ Ունէր տարուան մէջ մէկ քանի բահայիրի օրեր, ուր քաղաքէն կ'երթային բազմութիւններ, այս ինչ կամ այն ինչ սուրբը պատուելու եւ տալով զուռնայի պոռում պռչումով, ամբողջ գիւղը թնդացնելով, թուրքի պատուական օղին կոնծելով։

Այսպէս չէն էր Գարահիսարը իր բոլոր մեծ ու պզտիկ գիւղերով։ Անցաւ խորչակը, ու աւերեց տարաւ բոլորը իր հետ։

ԿՐՕՆԱԿԱՆ ԴԷՄՔԵՐ

Շապին Գարահիսարի մէջ զանազան չրջաններու մէջ պաշտօնավարած են քաղաքացի թէ եկուոր յայտնի կրօնական դէմքեր, որոնք մեծ մասամբ նահատակուած են հերոսամարտի ընթացքին եւ

Զօրավար Անդրանիկ Օզանեան, Գարսհիսարի արի արանց զաւակը

անկէ առաջ, քաղաքական զանազան վերիվայրումներու ընթացքին: Շատ քիչերն են որ իրենց բնական մահով մեռած են եւ ունեցած են իրենց յաոուկ դերեզմանները:

Այս կրօնաւորներու չարքը կը սկսի բնիկ Շապին Գարահիսարցի Տէր Վռամշապուհ քհնյ. Քիւպարեանով՝ ապագային Փարիզի առաջնորդ եւ Արքեպիսկոպոս, մեռած Փարիզի մէջ, բնական մահով:

Սմբատ վարդապետ (վերջը եպիսկոպոս) Սաատէթեան	նահատակ
Վաղենակ վարդապետ Թորիկեան	նահատակ
Շաւարշ վարդապետ Սահակեան	նահատակ
Գեղամ վարդապետ Թէվէքելեան	նահատակ
Մկրտիչ քահանայ Սարգիսեան	նահատակ
Գուրգէն քահանայ Ղազարեան	նահատակ
Սուրէն քահանայ Տիւրկէրեան	նահատակ
Մկրտիչ քահանայ Գալիոնճեան	նահատակ
Նաթան քահանայ Տատեան	նահատակ
Սեւոնիա քահանայ Կարինեան	նահատակ

Շաւարշ Ծ. Վ. Սահակեան, Արմաշական, նահատակ

եւ տակաւին չատ մը ուրիշներ, որոնց անուններըը դժբախտաբար չեմ յիշեր:

Այս հատորին մէջ պիտի հրատարակենք լուսանկարներըը անոնց՝ որ ունինք մեր տրամադրութեան տակ, ինչպէս եւ նկարները կարգ մը յեղափոխական դէմքերու, որոնք մեզի տրամադրուած են բարեկամներու կողմէ: Իւրաքանչիւրի մասին կենսագրական ծանօթութիւններ՝ մեզ հեռու տանելու պատճառաւ, կը դոհանանք չատ հակիրճ քանի մը տողերով:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԵՒ ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ԴԷՄՔԵՐ

Հարուստ է Գարահիսարը իր կրթական, յեղափոխական եւ կուսակցական յայտնի դէմքերով, որոնց մէկ ցանկը պիտի տամ առորեւ: Շատերը անոնցմէ նահատակուեցան կամ բանտերու մէջ, կամ ռազմաճակատներու վրայ հերոսական մահով:

Շապին Գարահիսարի հերոսներու չարքը կը սկսի հայ ազգի

ամենամեծ հերոս, Զօրավար Անդրանիկով, որ իր ծննդավայրին պարծանքը ըլլալէ յետոյ, դարձած է ամբողջ հայ ժողովուրդին պարծանքը:

Զօր. Անդրանիկ Օզանեան (մեռած Ամերիկայի մէջ, բնական մահով)
Ճարտարապետ Թորոս Թորամանեան (մեռած Հայաստանի մէջ 1934ին)
Ղուկաս Տէօվլէթեան (Ղուկաս աղբար) զեկավար հերոսամարտի, նահատակուած
Վահան Հիւսիսեան, զեկավար հերոսամարտի, նահատակուած
Արմենակ Գարակէօզեան, քարիւղով անձնասպան բանտին մէջ
Աւետիս Թացեան, նահատակուած
Դանիէլ Զաւուշ, նահատակուած
Հմայեակ Գարակէօզեան, նահատակուած բերդին մէջ:

Գեղամ Վրդ. Թէվէքէլեան,
Շապին Գարահիսարի զաւակ: Հետագային Բզնիի առաջնորդ. նահատակուած

Շապուհ Օզանեան, Գարեգին Կարմիրեան, Տիգրան Կարմիրեան, Յարէթ Թէվէքէլեան, Արսէն Մարկոսեան, Տաճատ Զաւրքճեան, Առաքել Արզումանեան, Գրիգոր Վահունի, Սերովբէ Պետրոսեան, Աւագ Տուրիկեան, Ղազար Ղազարեան, Յարութիւն Շահրիկեան, Գառնիկ Շահրիկեան, Բարթող Զօրեան, Գապիկ Օզանեան, Գրիգոր Ղարիպեան, Լեւոն Մօզեան, Յարութիւն Պուռնազեան եւ ուրիշներ:

Շապին Գարահիսարցի մէկ խանի վերապրող մտաւորականներ

Գուրգէն Մխիթարեան «Հայրենիք»ի խմբագիր Ամերիկա:
Բժիշկ Երուանդ Խաթանասեան, Եգիպտոս.
Մխիճան Օզանեան, Ամերիկա.
Արամ Հայկազ (գրագէտ) Ամերիկա.
Յորէն Գաբիկեան (բանաձէր), Պէյրութ:

ՄԵՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԸ

Շապին Գարահիսարը ունէր երկու եկեղեցի՝ Ս. Աստուածածին եւ Ս. Փրկիչ:

Ս. Աստուածածնայ եկեղեցին կը պահուէր Վերի Թաղը, որ իր հոյակապ ճարտարապետութեամբ դիւրա գործոց մը կարելի էր նկատել:

Ս. Լուսաւորչեան,
Շ. Գարահիսարի քաջարի առաջնորդը, որ Կարնոյ մէջ պաշտօնավարելէ յետոյ նահատակուեցաւ Մեծ Եղեռնին:

Այնքան ընդարձակ եկեղեցին չինուած էր առանց սիւնի, ինչ որ մեծ արժէք կը ներկայացնէր այդ տեսակը, նկատելով որ բոլոր եկեղեցիները ընդհանրապէս չատ մը սիւներ կ'ունենային:

Այս եկեղեցին մօտն էր կիսաւարտ դպրոցը: Բարձր եւ քարաքին տիրապետող դիրքի մը վրայ չինուած էր, երկու նշանաւոր Տաշխանանեներուն քովն է վար: 1895ի դէպքերուն այդ եկեղեցին իր անառիկ դիրքով ապաստան ծառայած է քաղաքի ընտանիքներուն: Հոս է որ պատսպարուած եմ, դեռ քանի մը օրուայ մանուկ՝ չարդի օրերուն:

Ս. Փրկիչ. — Պարտէզի թաղին մէջ չինուած կոկիկ եկեղեցի մըն էր, որուն քովի պահուած Ազգային վարժարանը իր անունով կը կոչուէր:

*
**

Այս չատ համառօտ քանի մը ծանօթութիւններէն յետոյ, հիմա կը դառնամ Գարահիսար, չարունակելու համար յուշերս, 1908էն սկսելով:

Այս թուականին ես կը յաճախէի Ս. Փրկչեաց Ազգային Վարժարանը, որ պարտէզի թաղին, համանուն եկեղեցիին կից հին ու մեծ չէնք մըն էր։ Ունէր հինգ հարիւրի մօտ աշակերտ, 6 նախապատրաստական եւ 3 ծաղկոցի դասարաններով։

Գարահիսարի դրեթէ միակ վարժարանն էր ասիկա։ Կար նաեւ բերդին թաղը չատ փոքրիկ վարժարան մը, փոքրաթիւ աշակերտութեամբ։ Այդ թաղին մէջ Ս. Աստուածածնայ եկեղեցւոյն կից ախատ էր վարժարանի մը չինուելիքը, որ կիսատ պիտի մնար։ Թուրք կառավարութիւնը արդիլած էր անոր աւարտումը, առարկելով թէ այդ չէնքը իր բարձրութեամբ կրնար տիրապետել քաղաքին, նոյնիսկ հանդիսակաց թուրք մզկիթին։

Մեր տունը պարտէզի թաղին մէջ եւ վարժարանին մօտիկ տեղ մըն էր։

Տասներեք տարեկան աշակերտ մըն էի, երբ հռչակուեցաւ Օսմանեան Սահմանադրութիւնը, կարծեմ 1908 Յուլիսի 11ին։

Այդ օրը առաւօտեան, մեր դպրոցի տնօրէն Աւագ էֆ. Տուրիկեան, մեզ բոլորս դպրոցին սրահը հաւաքեց եւ հանդիսաւոր կերպով բաւ. «Գացէք տուն, այսօր ազատութիւն է եւ Օսմանեան կայսրութիւնը դարձած է սահմանադրական պետութիւն։ Հիւրիյէր... ճամբաները խելօք եւ կարգապահ եղէք եւ համբերեցէք մինչեւ վերջին լուսաբանութիւնները հասնին մեզի»։

Ի հարկէ մենք բան մը չհասկցանք բառածներէն, կարեւորը մեզի համար առ այժմ մէկ քանի օրուայ դպրոցական արձակուրդն էր։

Մեր փոքրիկ հոդիները խայտացին սակայն մեր քաղաքին մէջ երեւան եկած անսովոր եռուզեռ եւ խրախճանքներով։

Ինչպէս բոլոր հայկական բնակաւաուրն, նոյնպէս ալ իմ ծննդավայրիս մէջ տիրեց ընդհանուր խանդավառութիւն։ Հրավառութիւն, ցնծութիւն, պիրկրնդխառն սիրուելուքներ եւ փողոցներու մէջ հրապարակային պարեր։

Դպրոցականի մեր խելքերը թէեւ չթափանցեցին կատարուած դործերուն, բայց սկսանք մտածել որ կ'երեւի մեծ բան մըն է պատահածը եւ Օսմ. կայսրութեան մէկ ծայրէն միւսը ամէն ինչ փոխուեր է։ Փուչը վարդի է վերածուեր եւ այսուհետեւ գայլ եւ գառինք արածեսցին ի միասին...

Տոքթ. Գուրգէն Փափազեան,
որ 1912ին վարած է ուսուցչական պաշտօն Շապին Գարահիսարի մէջ։

Ամէն հայու տունէն բազմատեսակ հրացաններ անդադար կը պայթին տանիքներէն եւ պատուհաններէն։ Մարդ չդիտէր թէ ո՞ւր պահուած էին այդչափ զէնքերը։ Մեր տունը, Պարտէզի թաղը, դաշտի մը առընթեր, մէկուսի տեղ մըն էր։

Երբեք մտքէս չէր անցներ որ մեր տունն իսկ զէնք կրնար պահուիլ։ Մեծ եղաւ զարմանքս, երբ հանդիսացայ Պօղոս եղբայրս պատուհանին վրդկերը լայն բացած սկսաւ հսկայ գարատաղլըճ դուռացընել, կարծես ցոյց տալու համար մեր թուրք դրացիներուն որ ինքն ալ յեղափոխական է եւ այլեւս հաւասարչ հաւասար է իրենց հետ եւ սեւէ վախնալիք բան չունի։

***

Ամիսներ կը սահին, ու մենք հեզհեզակ կը սկսէինք հասկնալ թէ բանը ինչումն է։ Մեզի կը բացատրէին իրողութիւնը։ Մեզմէ մեծ երիտասարդները մեզ ալ մասնուկից կ'ընէին իրենց խրախճանքներուն։ Մենք ալ սկսեր էինք իրենց հետ սովրիլ եւ երգել նորելուկ երգերը, եաշասըն հիւրիէր, ատալէր, մուսավաք, եաշասըն միլլէր։ Մեզի ի՞նչ թէ ի՞նչ էր այդ խօսքերուն իմաստը։ Մեզմէ մեծերը մեզմէ խելացիները այդպէս կ'ուզէին, այդպէս թող ըլլայ։

***

Վայրկեան մը թողլով քաղաքականութիւնը պիտի վերադառնամ դէպի դպրոց։

Դպրոցի ոչ այնքան բարի տղոցմէն էի, թէեւ միեւնոյն աաեն ալ գպիր էի Ս. Փրկչեան եկեղեցիին մէջ։

1373-ԱՁ

Ունէինք պատուական ուսուցիչներ, ու ասոնց քովն ի վար ուներնք նաեւ անպէտները:

Լաւագոյն ուսուցիչը կրնայինք համարել Պ. Տիգրան Կարմիրեանը, որ կարծես սահմանադրութենէն վերջ տեսակ մը հոգեպարտ բեմբասաց զարձած էր եւ իր յաճախակի դասախօսութիւններով մեզի, խակ բանախօսութիւններով, հասարակութեան շատ սիրելի զարձած էր: Այս բանը սակայն շատ խօշին չգնաց այն ատենուան աղաներուն, որոնք առիթը կը սպասէին իրմէ «ազատուելու»: Ու այդ առիթը չուշացաւ: Օր մը, դասաւանդութեան միջոցին յանդգներ էր ըսելու որ, «կրօնը վերարկու մըն է»: Մեծ վկլտուկ փրթաւ յետադիմական չորջանակներու մէջ եւ վերջապէս ղինքը դադրեցուցին պաշտօնէ: Այս դէպքը պատճառ եղաւ որ մօտաւոր ապագային այդ աղաներուն հանդէպ պաղ ղիրքաւորում երեւան գայ ըլլայ Դաշնակցութեան, ըլլայ չափահաս աշակերտութեան կողմէ: Պիտի անդրադառնամ յառաջիկայ էջերու մէջ:

Մեր Թուրքերէնի ուսուցիչն էր Աւել էֆէնտի անունով մէկը, որ իր պարապոյ ժամերուն կը սովրէր հայերէն լեզուն եւ քերականութիւնը: Իր պատրաստած դասերը երբեմն մեզի կը կարդար որոշ պարծանքով: Օրին մէկը, քերականութեան դասէն, քանի մը բառեր չէներ էր դերադրական ածականով: Ու սկսաւ կարդալ, «Ամենալաւ», «ամենագէշ», «ամենաերուն» եւայլն ու ասոնց չարքին «Ամենաթուղթ» ... «Ամենագիրք»... բառեր: Ամբողջ դասարանը ճաթեցաւ խնդալէն, ճչտալէ յետոյ որ միայն ածականներն էին որ կը վերածուէին գերադրականի... այն ատենէն եկանք այն եզրակացութեան, որ Թուրքին ուղեղը պզտիկ էր, նոյնիսկ եթէ ուսուցիչ անգամ ըլլար:

Ունէինք Սերաստիայէն եկած Ֆրանսերէնի ուսուցիչ մը, Կարապետ էֆէնտի անունով: Իր չատ կոպիտ բնաւորութիւնը եւ ոչ պարկեշտ արարքները, պատճառ զարձան որ մեծ դասարաններու աշակերտութիւնը իրեն դէմ զառնայ: Ու օր մը դասաւանդութեան պահուն բերինք իր կրկնակօչիկները, ու ղինք հրաւիրելով դասարանին դուռին առջեւ, դուրս րլինք Թէ' դասարանէն եւ Թէ դպրոցէն: Այ քիչ մը խելքերնիս կը հասնէր ամէն բանի եւ ասանկ գործեբու մէջ մեզի ալ «մարդու տեղ» կը դնէին:

***

Մեր դասախարակ ուսուցիչն էր Պ. Կարապետ Նորարեւեանը, որուն պատգաններէն ոչ ոք կրնար խուսափիլ դպրոցին մէջ: Եղբայրը Յորդանանն էր իմ դասընկերս էր: Օրին մէկը Յորդանին հետ կռիւ մը ունեցանք եւ բարկութեան մը նոպային, դպրոցականի անվայել կերպով հայհոյեցի մօրը:

Չկերած ու չխմած կ'երթայ լուր կու տայ իր եղբօր, մեր դասախարակ ուսուցչին:

Պատիժս փալախայ էր հարիւր հարուածներով: Կը պառկեցնէ գետին ու կը սկսի գործողութիւնը: Ծեծի տակ կը սկսիմ պօռալ կանչել, ու այդ վայրկեանին դիւտ մը ըրած պէս կ'ըսեմ.— Բայց ներողութիւն պարոն, ես քու մօրդ չհայհոյեցի, եղբօրդ մօրը հայհոյեցի...

Յարութիւն Շահրիկեան,
Մեծ Եղեռնի զոհերէն, գրագէտ եւ դաշնակցական մեծ մտաւորական:
Ծնած է 1860ին Գարահիսարի մէջ:

Այս գաւեշտը այնքան խօշին գնաց մեր Պ. Կարապետին, որ հաղիւ խնդուքը բռնած, ծեծը դադրեցուց, «կորսուէ գնա»յով մը: Ես ազատուեցայ ծեծին 50 առհարիւրէն:

Դպիր էի: Օրին մէկը մեր դպրապետը, Պըպըկ պատուելին (չգիտեմ Թէ ինչու այս մակդիրը փակցուցեր էին այս մարդուն), պատուիրեց որ կէսօրէ վերջ բոլորս պատրաստ ըլլանք:

Այդ տարիներու մեր Առաջնորդն էր Սմբատ Վարդապետ Սահակեթեան, որ պաշտօնի փոփոխութեամբ այդ օրը պիտի մեկնէր դէպի Էրզրում: Զիւնոտ եւ փոթորկոտ օր մըն էր, քաղաքէն դուրս բոլոր դպիրներն ու աշակերտները չարուեցանք ողջերթ մտքելու համար մեր սիրելի Առաջնորդին: Ցիչ ժամանակուայ մէջ ձիւնը ծածկեց մեր հագուստները, մէկական ձիւնամարդ զարձնելով մեզ: Սակայն մեր հոգը չէր այդ բոլորը եւ պատրաստ էինք օրերով մնալ ձիւնամրրիկին տակ, միայն Թէ մեզի Թողէին մեր սիրելի առաջնորդը, որը պաշտելու չափ կը սիրէինք Թէ դպրոցական աշակերտներս եւ Թէ ամբողջ հայութիւնը:

Հեռուէն կ'երեւայ փայթոնը, որ կը փոխադրէր մեր առաջնորդը:

Արցունքոտ աչքերով կը սկսինք երգել իրեն համար մասնաւո-

քապէս պատրաստուած ողջերթի երգը, որուն երկու տողը մնացեր է յիշողութեանս մէջ։

Նիկոպոլիս (Շապին Գարահիսար) սեւեր հապիր,
Թէոդուպոլիս (Էրզրում) դու բարձրացիր։ եւայլն.

Զիւնամբրիկին մէջ տակաւ կը թաւալէր մեր սիրելի առաջնոր–

Վահան Հիւսիսեան,
Դաշնակցութեան կոմիտէի անդամ, վերջն ալ
ղեկավար՝ Հերոսամարտին

դին կառքը ու կ'անյայտանար հորիզոնէն անվերադարձ։ Այլեւս չպիտի տեսնէինք ղինքը։ Կարնոյ մէջ եպիսկոպոսանալէ յետոյ, ինկաւ անարգ թիւրքին եաթաղանին տակ...

Հոս յիշեմ որ իրմէ վերջը յաջորդեց Վաղինակ վարդապետ

Թորիկեան, յանդուգն կղերականը, որ ապագային նոյն վիճակին պիտի ենթարկուէր, նահատակուելով Շապին Գարահիսարի հերոսամարտին սկիզբն իսկ։

***

Քանի դեռ եկեղեցին ենք, երկու խօսք ալ պիտի ընեմ մեր կիսասարկաւագ Ղուկիանոս աղբօր մասին, քիչ մը բարեխառնելու համար տրամադրութիւնները։

Ոչ շատ զարգացած մէկն էր։ Իր պաշտօնն էր ննջեցեալներու քափօրին առջեւէն երթալ, բուրվառ փարտելով, ու քթին տակէն բաներ մը մռլտալով։

Մեռնողին ինչ աստիճանի (հարուստ թէ աղքատ) մարդ ըլլալը կրնայինք հասկնալ Ղուկիանոս աղբօր դէմքէն։

Երբ կը հարցուէր իրեն թէ ո՞վ է ննջեցեալը։

Եթէ հարուստ է, կ'ըսէր.— Տէրը լուսաւորէ Հաճի աղային հոգին, հէ՛յ կիտի օրեր հէ՛յ· այս սենեակին պատերը լեզու ունենային ատ խօսէին լուսահոգիին մասին։ Ի՜նչ առատաձեռն էր, կերուխում, աղքատներու ողորմութիւն... Տէրը յաւիտենական արքայութիւն պարգեւեսցէ...։

Իսկ եթէ աղքատ է, պատասխանը հետեւեալը կ'ըլլար։

Է՛ ինչ ընենք ճանըմ, օր մը ունէր վճարեց, ամէնքս ալ պիտի մեռնինք, այս աշխարհին մէջ խազըխ չպիտի տնկենք ես... ով ողջ մնացեր է քի...։

Կէս դար վերջը, այս թուականէն, հիմա կ'անդրադառնամ որ մեռելներու դասաւորումը (Ա. Բ. Գ. կարգ), նոր բան մը չէ եղեր ու հինէն կու գայ։ Արեւին տակ նոր բան չկայ։

***

Դպրոցը թողունք ու դառնանք դէպի հասարակաց կեանքի ասպարէզ։

Այս խելագար երեւոյթն ու փողոցային խրախճանքները հետզհետէ վերջ կը դտնեն, տեղը տալու համար հանդարտ եւ աւելի լուրջ կեանքի մը։

Կուսակցական վերազարթնումի հետ զուգընթաց կը քալէ մշակութային, կրթական եւ թատերական կեանքը մեծ թափով։

ԱՔՍՈՐԵԱԼՆԵՐՈՒ ՎԵՐԱԴԱՐՁԸ

Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակմամբ բոլոր տեսակի քաղաքական յանցաւոր բանտարկեալները ներումի կ'արժանանան։

Ժողովրդային միահամուռ ցնծութեան մէջ քաղաք կը վերադառնան յայտնի գործիչ Վահունին եւ մեծ յեղափոխական Ղուկաս Տէօվլէթեան, որոնց Գարահիսարի ամբողջ բնակչութիւնը վերապահած էր իշխանական ընդունելութիւն մը։

Առիթը կ'ունենանք անդրադառնալու մասնաւորաբար մեծ յեղափոխական և Հնչակեան գործիչ Ղուկաս աղբօրը գործունէութեան։

Թէև ճշդրիտ թուականը չեմ յիշեր, կարծեմ նոյն տարին էր որ առաջին հրապարակային բանախօսութիւնը տեղի պիտի ունենար։

Թորոս Թորամանեան, յայտնի ճարտարապետ, մեռած 1934ին Հայաստանին մէջ։

Օրին մէկը ժողովուրդը կը հրաւիրուէր Ազգային Վարժարանի սրահը՝ լսելու համար նոր ժամանած գործիչ մը։ Ժողովուրդը որոշեալ ժամուն կը լեցնէ վարժարանի սրահին ներսը թէ դուրսը։ Ոտք կոխելիք տեղ չկայ։ Մենք փոքրերս ալ կը սպրդինք ներս ու անկիւն մը կծկուած, անհամբեր կը սպասենք աւնոր որ չատ հեռու տեղէն է եկեր եւ պիտի խօսի ժողովուրդին։

Բազմութիւնը կը խլրտի։ Խելայեղ ծափահարութիւններ կը թնդացնէ սրահը։ Այդ րոպէին բեմին վրայ կ'երեւի մէկը, սեւ հագուստով եւ սեւ ալեծածան փողկապով, ու կը սկսի խօսիլ, գոռալ ու պատգամել։ Հրաչեայ Մարալն է եղեր։ Դաշնակցական գործիչ։ Ու մենք առաջին անգամ ըլլալով կը լսենք հրապարակով, Հ. Յ. Դաշնակցութեանը մասին Շապին Գարահիսարի մէջ՝ ուր մինչեւ այդ տարիները չարունակ ատրերկրեայ մը նացած էր։

Այդ բանախօսութիւնը սկիզբը կ'ըլլայ չարունակուող կիրակնօրեայ դասարաններու։ Ամէն կողմերէ հետզհետէ Շապին Գարահիսար կու գան նոր մարդիկ, Դաշնակցութեան խօսքն ու հմայքը բերելով Շապին Գարահիսարի հայութեան։

Դպրոցներն ու սրահները նեղ կու գան հետզհետէ ածող հետաքրքրքիր երիտասարդ բազմութիւններու առաջ։ Նոր եւ ընդարձակ տեղերու պահանջը կը դառնայ ատիպողական։

Արմենակ Գարակէօզեան, Գարահիսարի հանրածանօթ Գարակէօզեան ընտանիքի զաւակ։ Սահմանադրութենէն հազիւ մէկ-երկու ամիս առաջ ձերբակալուեցաւ։ Բանտին մէջ անտանելի չարչարանքները ի զօրու չեղան իրմէ գաղտնիքներ կորզելու համար։ Դիշեր մը, բանտին մէջ, կանթեղի քարիւղը վրան կը թափէ, եւ կամքի զօրաւոր մէկ ցուցադրութեամբ, կ'այրէ ինքզինքը բանտին մէջ հազիւ 22 տարեկանին։

Այդ դործերու չարքին կարելի է յիշել հետեւեալ դէպքը որ պատահեցաւ Գարահիսարի մէջ սահմանադրութեան առաջին տարիներուն։

Օր մը քաղաքին մէջ կայծակի արագութեամբ կը տարածուէր լուր մը, ըստ որում յայտնի Դաշնակցական եւ Շ. Գարահիսարցի Յարութիւն Շահրիկեանը եկած է Շապին Գարահիսար եւ պիտի բանախօսէ։ Ամբողջ քաղաքը ոտքի վրայ է։ Ուրկէ՞ սակայն պիտի գտնուի այնքան ընդարձակ տեղ մը որ կարենայ պարփակել, Դաշնակցութեան մեծ տեսարանն ու հռետորը, Յարութիւն Շահրիկեանի պատգամները լսելու եկող հազարաւորներու բազմութիւնը։

Վայրկեան մը թողունք մէկ կողմ նկարագրութիւնը այս հա-

ւաքոյթին, ներկայացնելու համար Գարահիսարի մէջ ալ գոյութիւն ունեցող յետադիմական տարրերը:

Նոր կեանքը, կատարուած խորունկ փոփոխութիւնները, երիտասարդութեան ցցուն գործունէութիւնը, քանը փախցուցեր էին այդ կարգի մարդոց, որոնց հանդիստը հետզհետէ կը խռովուէր, տեսնելով որ իրենց ոտքին տակի հողը հետզհետէ կը սահի, դիրենք աստիճանական մոռացութեան դատապարտելով: Այսպիսիներուն փակցուցինք յետադիմական (Շէրիաթճի) մակդիրը, եւ սկսաւ կատաղի պայքարը. երկու տարրերու միջեւ:

Ցետ սահմանադրական շրջանին բոլոր հայկական նահանգներուն մէջ երեւան եկած նշանաւոր բաց ու գոցի խնդիրը, չատ սուր կերպով դլուխը ցցած էր նաեւ Շապին Գարահիսարի մէջ: Քաղաքի Ս. Աստուածածին մեծ եկեղեցին, որ կրնար քանի մը հազար մարդ առնել, ամբօրէն փակուած էր այսպիսի հաւաքոյթներու համար, յետադիմական վերոյիշեալ տարրերու կողմէ:

Միակ վայրը, ամենէն չարմար:

Հակառակ արդելքին, պատանիները գործի կ'անցնին եւ Աստուածածնայ եկեղեցիին դանգակատունէն, վտանգաւոր վայրէջքով մը կը չալոզին մտնել եկեղեցին եւ դուռներու ետեւի փականքը վերցնելով, կը բանան լայն դուռը, զարմանքի եւ սարսափի մատնելով յետադիմութիւնը: Կը խօսի Շահրիկեանը:

ԱՇԱԿԵՐՏՆԵՐՈՒՍ ԱԶԳԱՅԻՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ

Օրերու եւ դէպքերու հետ մեր զպրոցական կեանքին մէջ կը մտնէ նաեւ նոր փոփոխութիւն մը: Պիտի վարժուէինք հետզհետէ «ազգային» կոչուած կեանքին: Կը խանդավառուէինք ամէն մէկ երեւոյթէն եւ կը ցանկայինք որ մեզի ալ քիչ մը տանակ գործերու մղեն:

Օրին մէկը, կարծեմ 1909ին, հրահանգ եկաւ, զպրոցի երեք բարձրագոյն դասարաններու աշակերտութեան, որ պատրաստ ըլլանք «տեղ մը» երթալու:

Հաւաքուելով զպրոցին սրահը, ճամբայ կ'ելլենք, անձրեւի նոր սկսած կաթիլներու տակ: Ի՞նչ վոյթ սակայն անձրեւն ու փոթորիկը, չէ՞ որ հրահանգ էր, չէ՞ որ հաւանարար տակն ու վրայութիւն կար գործին մէջ, որմէ առաւելագոյս կ'ակնկալէինք պատանիներս:

Կը հասնինք մեր քաղաքի բերդի թաղը, կիսաւարտ եկեղեցիին չէնքին առջեւ, որուն առաջին յարկը կը դործածուէր օրուան Ազգային իշխանութեան կողմէ:

Ամբողջ ճամբու ընթացքին անձրեւը չարունակուած էր ու մենք խիստ կտրած էինք, ցեխի կոյտերու վերածուած մեր ոտքերով:

Մեր վարժապետներուն հրահանգին վրայ, վեր ելլելով սանդուխներէն՝ կ'ուղղուինք դէպի խորհրդարան: Արդէն սրահն ենք:

Ներսը նիստի մէջ էին ազդին ջոջերը:

Քանի մը լինդի պէս խենթ տղոց հետ միասին հրահանգ կը ստանամ դուռը զարնել եւ ներս մտնել: Զդիտեմ թէ ովքեր էին ներսինները. թաղականնե՞ր, հոգաբարձունե՞ր թէ աղաները:

Գագիկ Օզանեան,
Մարզուանի Գոլէճին մէջ ուսուցիչ: Ձերբակալուած իբրեւ հնչակեան գործիչ եւ նահատակուած:

Կը մտնենք ներս:

Ժողովականները ապշած ու սարսափած, մեզ կ'ուզեն արդիլել ներս մտնելէ, կաթծելով որ քանի մը չօճուխներ ենք միայն ներս մտնողներս: Բայց երբ կը տեսնեն երեք դասարաններու աշակերտներու հաւաքոյթը, կը հասկնան թէ բանը ինչումն էր...

Ինքզինքիս սանկ ձևեր մը տուած, նաեւ լուրջ եւ բարկացոտ արտայայտութիւն տալով նաեւ դէմքիս կը պատդամեմ.

— Պարոններ, աղդին աթոռները ձեր պապային մալը չեն: Հերիք եղաւ ձեր նստածը, գացէք, դուրս ելէք տէ քիչ մըն ալ պաչխա մարդիկ Թող գան նստին...:

Հրահանգը գործադրուած էր:

Կը պարպուի խորհրդարանը, եւ «արիւն ձեր ի գլուխ ձեր» ըսելով կը հեռանան «աղա»ները տխուր աչքերով դիտելով իրենց տիրապետութեան փլուզումը:

Օրեր յետոյ կամաց կամաց կը հասկնանք որ մեր ըրածը հրահանգի մը գործադրութիւնն էր...

Ուրեմն մենք զինուորեալ մանկունք ենք եղեր:

***

Ազգային աթոռներու պարապ մնալուն հետեւանքով պէտք էր ընտրութիւն կատարուէր նոր մարդիկ բերելու համար:

Սահմանադրական պետութիւն ենք եղեր եւ ամէն մարմին ընտրութեամբ եւ քուէներով մէջտեղ պիտի գայ եղեր... այդպէ՞ս ըսուեցաւ այդ օրերուն:

Նոր բառ մըն էր ընտրութիւն բառը: Մեր ականջներուն որքան որ ախորժաբեր կը հնչէր, նոյնքան անախորժ եւ խժալուր կը հնչէր յետադիմական մարզոյ ականջներուն՝ որոնք հին ռէժիմի օրով վարժուած են եղեր վակած մնալ իրենց աթոռներուն վրայ:

Գուրգէն Մխիթարեան, ճիշդ կէս դար առաջ եղած է ուսուցիչ 1911ին: Դէպի Պոլիս ճամբորդութեան ատեն, ուղեկից: Ներկայիս կը վարէ Ամերիկայի «Հայրենիք» օրաթերթը:

Վերջապէս ընտրութիւնը կը նշանակուի կիրակի օրուայ մը ընթացքին: Ամէնքս գործի վրայ ենք, պատանի եւ երիտասարդ:

Մեր թաղեցի երիտասարդ մը իր մօտ կանչելով ըսի, պըզտիկ թղթիկներու ստոյակ մը կուտայ հետեւեալ հրահանգով:

— Այս թղթիկները պիտի տաք ձեր հայրիկին եւ մեծ եղբայրներուն, որոնք այս անուններուն վրան գրելով պիտի ձգեն գալ եկեղեցւոյ բակին մէջ դեռեւուած տուփերը: Ամէն պատանի գրպանը լեցուն էր այդ թղթերով:

— Հայրիկ, կ'բաեմ հանդուցեալ հօրս, սա թուղթը առ, այս անուններուն վրան գրէ եւ գնա եկեղեցիին բակի տուփը ձգէ, հէ՞ մը սիրելի պապաս:

— Տղաս, ես ասկէ բան մը չեմ հասկնար, ամմա քանի որ դուն անանկ կ'ուզես, առանկ կ'ընեմ:

Բարի հայրիկս պատրաստ էր ամէն բան ընելու, ինծի հաճոյք պատճառելու համար: Մանաւանդ կը կռահէր որ իմ բերանովս կատմակերպութիւնն էր որ կը խօսէր:

Ընտրութիւնը չհաց էինք: Մեր ուզած մարդիկը գործի վրայ բերինք, ամէնքն ալ նոր եւ անձնազոհ երիտասարդներ:

ԱՇԱԿԵՐՏԱԿԱՆ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏՆԵՐԸ

Չէինք գոհանար դպրոցական կամ «ազգային գործերով միայն: Մեր քաղաքի բնակչութիւնը ի ծնէ ըմբոստ եւ խիզախ էր: Շատ մը դէպքեր, մեզի այդ համոզման բերած էին թէ քանի որ մենք ալ ապագային ըմբոստներ պիտի ըլլայինք, պէտք էր հիմակուընէ վարժուիլ կռուազանութեան:

Աչակերտութիւնը ամէն առիթ չէր փախցներ արկածախնդրութիւններու մէջ մտնելու համար:

Շաբթուայ մէկ երկու օրը, դպրոցէն արձակուելէ վերջ, կը հաւաքուէինք մեր թաղը, Զօպան Տիւզի՛ ըսուած բաց դաշտին վրայ, եւ հանդիպակաց թաղերէն եկող թուրք դպրոցական տղոց հետ կը սկսէր կռիւը քարերով: Մանրանկարը իսկական պատերազմի մը:

Մենք «Մեծերս» կռիւի առաջին չարքերուն վրայ քարերով կը պատերազմէինք: Մեզմէ եռեւի չարքերուն վրայ էին աւելի փոքրիկները, որոնք իրենց գոգնոցներու մէջ լեցուցած ռազմանիւթ (քարեր) կը հասցնէին մեզ:

Կռիւը կը վերջանար այն ատեն միայն՝ երբ թուրք տղոց քանի մը հատին դլուխէն արիւն հոսիլ սկսէր եւ իրենց մօտ գտնուող թըրքական զօրանոցներէն «ասկեար»ներ հասնէին փոքրիկ մէմէճիկներու օդնութեան, զանոնք ազատելու համար կատղած կեավուր տէօլիւնեբու ձեռքէն:

ԳԱՐԱՀԻՍԱՐԻ ՀԱՐՈՒՍՏՆԵՐԸ

Սահմանադրութեան յաջորդող տարիներուն ժամանակ մը կեանքը կ'ընթանայ բնականոն ընթացքով:

Կազմակերպութիւնը ուժեղ թափով առաջ կը տանի երիտասարդներու ինքնազարգացման գործը եւ ապագայի, հատնական դէպ օրերու նախատեսութեամբ, դուքընթացաբար կը կազմակերպէր նաեւ ինքնապաշտպանութեան գործը:

Տարօրինակ էր Շապին Գարահիսարը, կարծես հակապատկերը հայկական ուրիչ չատ մը կեդրոններու:

Երբ ուրիչ տեղեր հայ հարուստները իրենց կրաւորական եւ ժլատ կեցուածքով կ'արհամարհէին ազգային կամ կուսակցական ոեւէ ձեռնարկ, մեր քաղաքի հարուստները, մեծ մասամբ տարբեր էին ազգային եւ կուսակցական ձեռնարկներուն:

Առեւտրական երկու մեծ կեդրոններ եղող Հին եւ Նոր Քաղխաններու մէջ գտնուող մեծագոյն վաճառականներն էին Հիւսիսեանները, Վեցիկեանները, Գարակէօզեանները, Պուռնազեանները, որոնց-մէ իւրաքանչիւրը բերաւ իր լայն մասնակցութիւնը ազգային գործերուն, իրենց նիւթական լայն միջոցներով:

Նազարէթ աղա Հիւսիսեան, որ քաղաքի մեծահարուստներէն էր, բերելով իր մեծ բաժինը նիւթապէս, տուաւ նաեւ իր զաւակը, ողբացեալ Վահանիկ Հիւսիսեանը, որ մեր կուսակցութեան ղեկավարներէն մէկը ըլլալէ եօք, պիտի դառնար նաեւ ապագայ Շապին Գարահիսարի հերոսամարտի ղեկավարներէն մէկը:

Իսկ, Գարակէօզեանները եւ Վեցիկեանները, որոնք ծովու ճամբով ապրանք կը ներածէին, անսահմանօրէն օգտակար եղան: Մեր նաւահանգիստը Սեւ Ծովու վրայ գտնուող Կիրասոն քաղաքն էր:

Այս վաճառականները իրենց ներածուած սուրճի, չայերի եւ այլ ապրանքներու պարկերով տեւականօրէն քաղաք կը փոխադրէին զէնքեր եւ ռազմանիւթ՝ որոնք այնքան թանկագին ծառայութիւններ պիտի մատուցանէին՝ ըմբոստութեան օրերուն:

Իսկ մեր աննման Ջորեպանները, որոնք իրենց ջորիներով կը փոխադրէին այդ թանկագին բեռները, կատարելապէս գիտակ էին իրենց կատարած գործին, եւ ազգային գերագոյն պարտականութիւն մը կատարած ըլլալու սրտի գոհունակութիւն ունէին: Գիտէին թէ ինչքան վտանգաւոր բան էր ըրածնին, եւ պատրաստ էին ամէն բան գոհելու, կը բաւէ որ այդ բեռները հասնէին իրենց նպատակին:

ՄԵՐ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Շապին Գարահիսարի մէջ ամենէն առաջ հիմնադրուած էր Հնչակեան կուսակցութիւնը, 1894ին Արամ Աչըգպաշեանի ձեռքով, որ ժամանակ մը իր փայլուն գործունէութիւնը ունենալէ յետոյ, ապագային իր տեղը մասամբ պիտի տար Դաշնակցութեան, որ քանի մը տարի եօք մուտք գործեց Շ. Գարահիսարի մէջ: Ապագային պիտի գար նաեւ Վերակազմեալ Հնչակեաններու կուսակցութիւնը:

Բոլոր գաւառներու մէջ եղածին պէս, Շապին Գարահիսարի մէջ ալ այս կուսակցութիւնները կատաղի պայքարներ չեն ունեցած իրարու հետ եւ երբեք չեն մօտենար ներկայի եղբայրասպան դէպքերու:

Ապրած են համերաշխ եւ եղբայրաբար, ու վտանգի պահուն մէկ մարդու պէս ծառացած են հասարակաց թշնամիին առջեւ, առ-

նելով արիւնի նոյն մկրտութիւնը եւ միասին նահատակուելով հայրենի սրբազան հողին վրայ: Այսպէս է որ մենք պիտի տեսնենք թէ ապագային 1915ի մեծ հերոսամարտին զօրծին ղեկավարութիւնը պիտի ստանձնէին միանաբար Հնչակեան մեծ հերոս Ղուկաս աղբարը եւ Դաշնակցական խիզախ երիտասարդ ղեկավար Վահան Հիւսիսեանը, իրենց ընկերներու հետ:

Բոլորն ալ սակայն զարմանալիօրէն զէշ նախատեսութիւններ ունեցած էին ապագայի մասին եւ եկած էին այն համոզման որ «Ապառաժութիւն», «Եղբայրութիւն» առժամեայ եւ խաբուսիկ բառեր էին եւ օրին մէկը թուրքը պիտի վերադառնար իր նախկին թրքութեան:

Տէր Սեփոնիա քահանային պինեալ խումբը.

1. Տէր Սեփոնիա Կարինեան, 2 Շապուհ Օզանեան, 3· Գարեգին Թորգոմեան, 4. Սեդրակ Պալեան, 5. Գէորգ Թաւթեան, 6 Հ. Բալիշեան, 7. Սեփոն Ներսէսեան. 8. Հաճի Վահան Ղարիպեան: Քազաքին մօտիկ Ասերվի գիւղին քով հովիւը վերակազմեալ Հնչակեան եւ կուսակցութեան պինեալ խումբերուն հանդիպած, ձերբակալուած եւ նահատակուած:

Այս էր նաեւ հեղինակաւոր կարծիքը Շապին Գարահիսարի հերոս ղեկին գօրավար Անդրանիկին:

Այս յոռետեսութիւնը պատճառ եղաւ որ հայութիւնը մեծով պղտիկով միշտ պատրաստ վիճակի մէջ գտնուի գալոց անակնկալ դէպքերը դիմագրաւելու համար:

Այս պայմաններու տակ դաստիարակուած գեղեցիկ սերունդ մը, երիտասարդներու հոյլ մը մէջտեղ եկաւ, որ ապագային պիտի արժեցնէր ինքզինքը։

ՄԵՐ ԲԱՐՓԵՐԷՆ

Շապին Գարահիսարը ունէր իր ինքնուրոյն սովորութիւններն ու բարքերը։ Իր աշուղները, ու տոհմիկ երգերը որոնք հասած են մինչեւ մեր օրերը։

Երիտասարդութեան մասնաւոր զբաղումն էր ծխախոտի մաքսանենգութիւնը։ Նժոյգներու վրայ աշտանակուած, պաշլըխը գըլխնին, հրացանները ուսերնին, սարերու եւ դաշտերու մէջ կը թափառէին, սարսափ ազդելով զիրենք հետապնդող բէժիի ջոլեթիներուն։

Բոլոր աւանդութիւնները կը յարգուէին ամենայն օրերուն, քանայիրներուն, որոնցմէ այնքան չատ ունէր մեր երկիրը։

Որովհետեւ Շապին Գարահիսարի պատմութիւն չէ գրածս, հետաքրքիր ընթերցողներուն կը յանձնարարեմ այս ուղղութեամբ կարդալ երկու հայրենակիցներուս հրատարակած գիրքերը։ Մէկը հանդուցեալ Սարգիս Տէօվլէթեանի «Շապին Գարահիսարի Պատմութիւնը», միւսը՝ Արամ Հայկազի »Շապին Գարահիսարն ու իր հերոսամարտը» անուններով։

Հայրենակիցս Արամ Հայկազ, աւելի երկար ապրելով մեր հայրենիքին մէջ եւ աւելի վառ յիշողութիւններով, հանգամանօրէն լայն գրութիւններ լոյս ընծայած է իր հատորին մէջ։

Ի դէպ, յայտնեմ այստեղ, որ Արամ Հայկազի հետ, որոշ առեն մը նոյն գպրոցի մէջ, նոյն գրասեղաններու վրայ ուսած, նոյն ուսուցիչներու դովասանքներն ու ապտակները միասին վայելած ենք, բայց իմ յիշողութիւնը կը գաւաճանէ դիս, զինք լաւագոյս մտաբերելու համար։ Պատճա՞ռ։ Կամ թաղերով իրարմէ հեռաւորութիւն կամ դասարանի տարբերութիւններ։

Պիտի յիշեմ քանի մը զուարճալի դէպքեր, որոնք կը մնան յիշողութեանս մէջ։

ՄԵՐ ԽԵՆԴԵՐԸ

Այնքան մեծ մարդոց եւ խելօքներու ընդմէջէն բնական է որ մեր քաղաքն ալ ունենար իր խենդերը։

Ունէինք Հայաստան անունով խոշոր աղջիկ մը, որ մազերը կարած, երկայն էնթարի մը հագած, անկիւն մը կեցած անդորդնեբէն կոճակ կը խնդրէր։— Աղբար ինծի կոճակ մը կու տա՞ս։ Այսքան միայն, ուրիշ ոչինչ։ Իր աշխարհը կը սկսէր կոճակով եւ կը վերջանար կոճակով։ Անվնաս էր ու յայտնի էր որ ինքն իր մէջ կը մխար։ Զգիտեմ թէ ինչպէս խենդեցած էր այդ հակայ աղջիկը, որ ամենուն պութը կը չարժէր։

Երկրորդ եւ պաշտօնական խենդն էր Նէննոյին Ցարութիւնը։ Բաւական տարեց, այն տեսն իսկ քառասունի մօտեցող մեծդի մարդ մը, չալվար եւ եէմէնի հագած։

Իր մասնագիտութիւնն էր ի մէջի այլոց, «ըմբշամարտ»ը, բայց ոչ մարդոց, այլ հացի (սոմունի) հետ։ Շուկայի մեծ աղբիւրին դէմը փուռ մը կար որ հոռմի սոմուն կը հանէր։ Տաք տաք այդ հացերէն մէկը կը դրուէր դեռին։ Ցարութիւնը, ձեռքերը թափ տալով, ու ըմբիշի ձեւեր առնելով կը դառնար քանի մը անգամ անոր չուրջը։ Մէկ ալ դլուխը ճիշդ հացին վրայ դնելով տըմպըլխօչիկ կը դառնար։ Յաղթական՝ սոմունը կ'առնէր թեւին տակը ու կը քալէր։ Բայց գպրոցի լակոտներս հանգիստ չէինք թողեր զինքը, մինչեւ որ ծանր յիշողներով եւ քարերով սկսէր մեր վրայ վազել։

Կիրակի օրին մէկը, մեր քաղաքի առաջնորդ Սմբատ վարդապետ (յետոյ եպիսկոպոս) Սահակեան, մեծ պահքի առթիւ քարոզ կու տար Ս. Աստուածածնայ եկեղեցիին մէջ։ Ցարութիւնը ջերմ հաւատացեալ էր եւ ամէն կիրակի, եկեղեցիին ամենէն ծայրամասը կը կենար եւ անդադար կը խաչակնքէր իր երեսը, չրթունքներն ալ չարժելով։ Ցարութիւնին հայրը եւ վերջն ալ մայրը, օղիի եւ գինիի առեւտուրով կը զբաղէին։ Այդ օրուան վարդապետի քարոզը ժողովուրդին ուղղուած յորդոր մըն էր։ «Օրհնեալ ժողովուրդ, կը լսեմ որ մեծ պահքի օրով իւղոտ կերակուրներ կ'ուտէք եւ օղի, գինի կը խմէք, ատոնք մահացու մեղքեր են»։

Այս խօսքերը կը գարնեն ուղղակի մեր Ցարութիւնին տակառ ուղեղին եւ եկեղեցիին ծայրամասէն կը սկսի պոռալ։— «Վարդապե՛տ, Վարդապե՛տ, էկէր այս միլլէթը օղի չխմէ նը մենք ինչ պ'իլլանք, գրող պիյի ուտենք»։

Ապրուստի ու պատառ մը հացի հոգը երբեմն խելօքները խենդ, խենդերն ալ խելօք կը դարձնէ…:

Սապրի էֆէնտին: Ունէինք նաեւ Թուրք խենդ երիտասարդ մը՝ Սապրի էֆէնտի անունով: Թուրք պահեստի սպայի հագուստով, ձեռքին մէջ ունէր փոքրիկ փայտի կտոր մը, որով բոլոր անցնող դարձողներուն չափ կու տար, վերջն ալ այդ դաւազանիկին շուրջը դառնալով, կլոր շրջանակի մը մէջ: Հեզաբարոյ եւ լուռ էր: Զգիտցանք խենդութեան պատճառը: Կ'ըսուէր թէ ինքն ալ մաս կազմած էր Սուլթան Համիտի կողմէ Պոլիս Սարայ Պուրնույի մէջ ծովամոյն եղած սպաններու խումբին, բայց հրաշքով ազատելով խելքը վրայ տուած էր, եւ չգիտենք թէ ինչպէս լինկած էր մեր քաղաքը:

*
**

Այստեղ պիտի վերջացնեմ Շապին Գարահիսարի անձերու եւ մանր դէպքերու նկարագրութիւնը: Ակէ վերջ դրելիքներս լողացող են, եւ սակայն դերակատարները իմ ընկերներս ըլլալով պիտի տամ նաեւ մեծ դէպքին կարգ մը նկարագրական մասերը, գործող անձերու անուններուն հետ:-

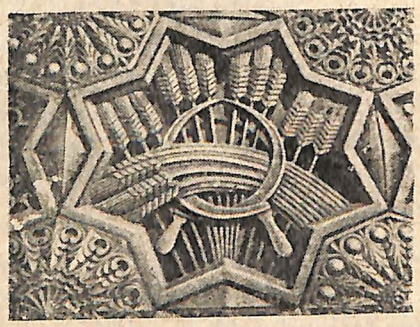

ՇԱՊԻՆ ԳԱՐԱՀԻՍԱՐԻ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԸ

Հայրենակիցս Արամ Հայկազի համառօտ գրչէն քաղելով կու տամ համառօտ գծերով հերոսամարտի պատմութիւնը:

Կուսակցական տարիներու գործունէութիւնը եւ զաղափարական երիտասարդութեան ասպարէզ դալը յանգած էր իր բնական ելքին:

Գարահիսարը որոշեց պատուով մեռնիլ, քան գլուխ ծռելով մահանալ անարգ թշնամու ձեռքով:

Բոլոր տխուր նախատեսութիւնները իրականացած էին: Թշնամին ուղեց վերջ դնել բուռ մը հայութեան, հետեւելով 1915 թուականին բոլոր հայկական դաւառներու մէջ գործադրուած քաղաքականութեան: Հայութեան բնաջնջումն էր միակ իտէալը Թուրքին:

1915 Յունիս երեքին էր, որ կը սկսէր օրհասական կռիւը:

Առաջին ազդանշանը տուողն էր ապստամբութեան դեկավարներէն ողբացեալ Հմայեակ Գարակէօզեանը:

Քաղաքի տուներէն մէկուն տանիքին վրայէն, բազմահարուածեանը ձեռքին կը սկսի պոռալ բոլոր ուժովը.

— Բերդը, տղաք, բերդը գրաւեցէք· արձագանգը կը հասնի թաղէ թաղ, եւ ամէն կողմերէն զինուած խումբեր կը սկսին բարձրանալ բերդը:

Ամբողջ քաղաքը ոտքի է: Մեծեր, փոքրեր, կիներ եւ հարսներ, ամէն մարդ իր գործին գլուխը:

Ձեռքը բահ ու բրիչ մը առնողը կը վազէր, սալայատակները քանդելու եւ մուտքերու առջեւ պատնէշներ բարձրացնելու համար: Պատանիներ վառվռուն կ'երթային ու դիրքէ դիրք կը վազէին, կիներ տոպրակներ կը կարէին զանոնք աւազով լեցնելով պատուհաններու մէջ, կռուողներու առջեւ դրուելու համար:

Վրէժի ժամը հնչած էր եւ քաղաքի հայկական թաղերու անց-

քը փակուած, թուրք պինուոր, քաղաքապահ, չէթէ եւ աւազակներու խումբերու առջեւ որոնք գեռ երկու օր առաջ իրենց գէնքերը չողաշընելով կը տուգանցէին այս թաղերէն։ Թուչունն իսկ չէր կրնար անցնել հայկական սահմաններէն ներս։

Կը յայտնուի աննման հերոս Ղուկաս աղբարը։ Կ'այցելէ բոլոր դիրքերը, աչքէ կ'անցնէ կատարուած աշխատութիւնները, կը հարցաքննէ մեծերն ու պատանիները, կիներն ու աղջիկները, տալով իւրաքանչիւրին զանազան հրահանգներ։

Գարահիսարի բոլոր բնակչութիւնը բերդը փոխադրուած է։

Կը կազմուի պինուորական խորհուրդը հետեւեալ անձերէն.

Ղուկաս Տէօվլէթեան (Ղուկաս աղբար), Հնչակեան,
Վահան Հիւսիսեան, Դաշնակցական,
Հմայեակ Գարակէօզեան
Հմայեակ Մարկոսեան
Գրիգոր Պարոնվարդեան
Ալէքսան Տաքչեան
Տիվրիկցի Մոսրով էֆէնտին (փաստաբան)

Այս մարմնին յարակից կը կազմուին նաեւ ուրիշ օժանդակ մարմիններ, պարէնաբաշխման, առողջապահական եւ այլ գործերու համար։

Բերդին մէջ կար ընդամէնը 5062 անձ որոնց մեծագոյն մասը կիներ եւ երեխաներ էին։

Այրերու եւ գէնք բռնողներու թիւը փոքր էր եւ բաղդատմամբ թշնամիին, տասէ դէմ հազիւ մէկ համեմատութիւն ունէին անոնց գէնքերն ու պարէնը։

Գարահիսարի տուներէն հաւաքուած պարէնն էր որ հազիւ մէկ ամսուայ կրնար բաւել։

Կարուած աշխարհէն, ոչ մէկ յոյս արտաքին օժանդակութենէ, ձեր բուռ մը քաջերը, օրհասական մարտնչումներու եւ դիւցազնութեան ամենէն հոյակապ յուցադրութեամբ, հազիւ քսան օր կարենալով դիմադրել, կ'իյնան իրենց հերոս հայրենիքի նուիրական հողերուն, սարերուն, անդնդախոր ձորերուն մէջ, անթաղ։

Ոչ ոք անմահ մնացած էր այս դիւցազնամարտէն։ Քահանան, վարդապետը, կինն ու աղջիկները եւ տասը տարեկան տղաքը։ Ակռաններով եւ արիւնոտած ձեռքերով կառչեցան իրենց հայրենի նուիրական հողին, ու թշնամին իրենց դիակներու վրայէն անցաւ արիւ-

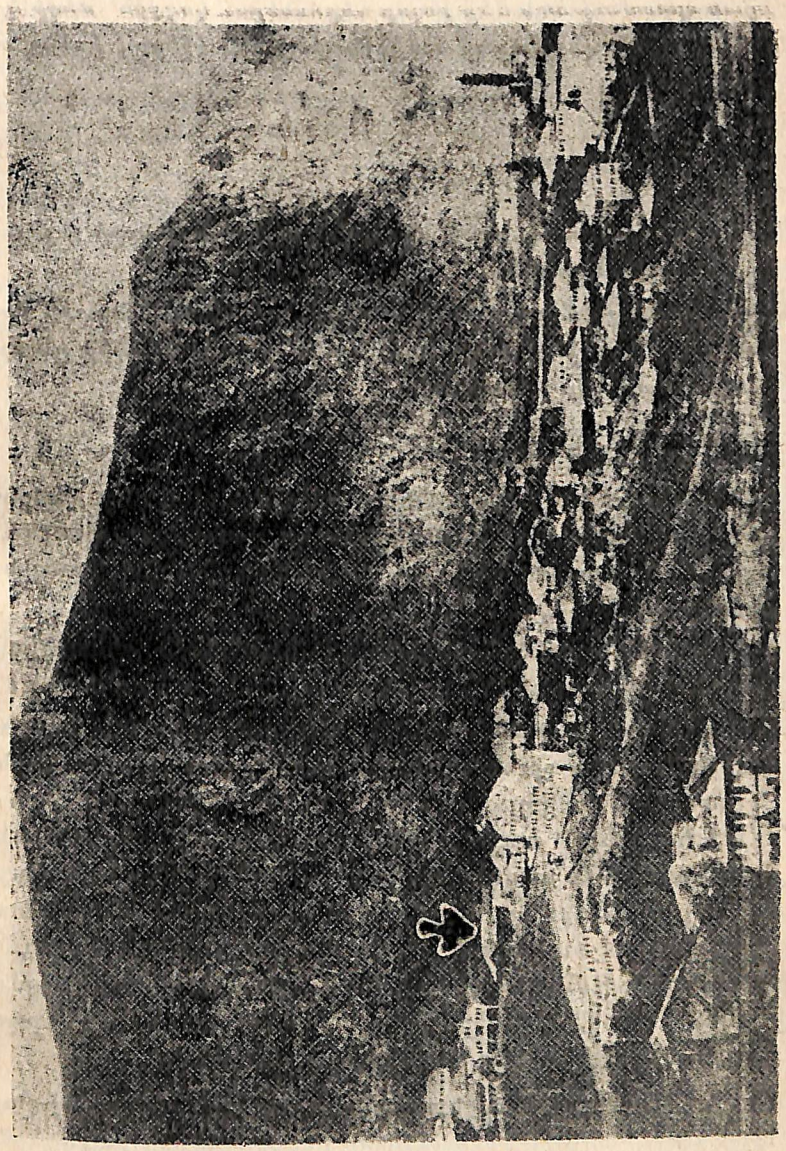

Գերմանական ուսումնական պատուիրակութիւնը Մուսա Տաղի ճամբու վրայ՝ Գարահիսարի մէջ։

նարբու իր կատաղութիւնը թափելու համար վերապրող մանուկնե-
րու եւ կիներու վրայ:

Անցան պատմութեան մեր բոլոր հերոսներու կողքին՝ մեզի կը-
տակ թողելով դիւցազնամարտի ամէնէն փայլուն էջերը, իրենց ա-
րիւնով գրուած:

*
**

Տուէ այս համառօտ քանի մը տողերը Գարահիսարի այնքան
փառահեղ դիւցազնամարտին:

Բայց կը մնայ իմ յարգանքի տուրքս, որ կ'ուզեմ սրտիս խո-
րէրէն բխած այս տողերով տալ անոնց որ իմ դասարանակից ընկեր-
ներս եղած էին տարիները չարունակ:

Սիրելի հայրենակիցներս,

Տարիներ շարունակ, մեր աննման ծննդավայրին մէջ, դպրո-
ցական գրասեղաններու շուրջ, կանանչ մարգագետիններու վրայ թէ
գիշեր աղբիւրներու զուլալ ջուրերու մօտ անցուցինք մեր երազկոտ
ու վառ պատանեկութիւնը:

Դուք արժանի եղաք փառաց պսակին՝ հայրենիքի զոհաբերու-
թեան սեղանին վրայ տալով ձեր կարմիր արիւնը եւ շէնշող արեւը:

Իմ սիրելիներս, Տիրան, Գառնիկ, Վարդգէս, Խորէն, ինչո՞ւ,
ինչո՞ւ չուզեցիք որ այդ օրուան համար, ես ալ, ձեր բոլորիդ սիրե-
լին ալ ըլլար ձեր Հովիկը, ու միասին խառնէինք մեր արիւ-
նը, իբրեւ հայրենիքի սուրբ հողին, մեր պաշտելի Գարահիսարի
քերդին վրայ, աչքերնիս բաց, ու նայուածքնիս սեւեռած դէպի պար-
տէզի թաղի մեր վարժարանը, ուր մենք առաջին անգամ միասին հա-
ղորդուեցանք կրակով ու հուրով, Հ· Յ· Դաշնակցութեան ֆուրային
մէջ: Ի՜նչ հեգնանք: Այն պահուն երբ դուք մահ ու սարսափ կը սփռ-
ռէիք թրքական բանակներէն ներս, ձեր մէկ դժբախտ ընկերը պար-
տաւորուած էր ծառայելու այդ նոյն անարգ բանակին:

Լսեցի ու հետագային ալ կարդացի բոլոր այն դիւցազներգու-
թիւնը որ ցուցաբերած էիք Գարահիսարի հերոսամարտի ընթացքին:

Բայց այդ բոլորէն աւելի պիտի յիշեմ թուրք զինուորի մը
պատմածը, որուն հանդիպեցայ ձեր նահատակումէն տարի մը վերջ:

*
**

1916–ին ես զինուոր էի եւ հիւանդ պառկած Պոլսոյ Հարպիէ
դպրոցին հիւանդանոցի վերածուած չէնքին մէջ: Պատերազմի տաք
օրերն էին: Տարտանէլի ճակատամարտը կը մղուէր կատաղօրէն, ու
այդ պատերազմէն հազարաւոր վիրաւորներ կը հասնէին իմ գտնը-
ւած հիւանդանոցս: Ոտքերնին, թեւերնին կորսուած, անթացուպե-
րով զինուորներ կ'անիծէին այն օրը, երբ պատերազմի մտած էին:

Մանկու դամ բոլոր սենեակները, կանգ կ'առնեմ հիւանդնե-
րու ցուցատախտակին դիմաց, հայրենակից մը գտնելու յոյսով, հոգ
չէ թէ թուրք մը ըլլար, յուսալով տե-
ղեկութիւններ քաղել մեր քաղաքի
անցուդարձերու մասին:

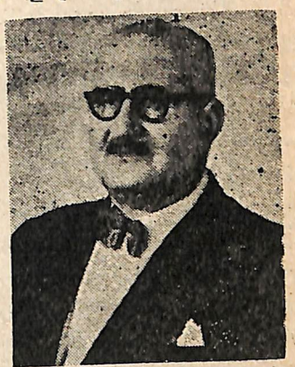

Տոքթ. Ե. Խաթանասեան,
յայտնի բժիշկ եւ դաշնակցա-
կան ղեկավար մտաւորական:
Ծնած է Գարահիսարի շատ մօ-
տիկ Թամզարա գիւղաքաղա-
քին մէջ: Ներկայիս՝ Եգիպտոս:

Մէկէն կանգ կ'առնեմ զինուորի
մը անարին վրայ կարդալով հետեւեա-
լը· Գարահիսարէն Ալըճօրա գասա-
պասընտան Իպրահիմ օղլու Մուհամ-
մէտ:

Գտած էի վերջապէս մէկը, թէեւ
թուրք մը:

Կը մօտենամ.— Մէրհապա հէմ-
շէրի, ի՞նչ ունիս, ինչու եկած ես հի-
ւանդանոց:

Մարդը սրտի խորէն մեծ հառա-
չանք մը արձակեց:

Անունս հարցուց, կ'ուզէր բան մը ըսել, բայց ինչպէս պատ-
մէր, մի դուցէ կեավուրի մը հետ պրծած ունենար: Հասկցայ միտքը,
եւ զինք վստահեցուցի որ ես ալ քաղաքի ամէնէն հարուստ թուրք
վաճառականի մը տղան էի: Պատմէ ինծի ինչ է պլսեցը:

Մարդը ապահով որ «թուրք» հայրենակից մը գտած էր, բա-
ցաւ դարտը: Ահա պատմութիւնը·

— Մեզի մեր թաղուրով գրկեցին Շապին Գարահիսար: Հայե-
րը հոն ասը (ապառաժ) եղած են: Ալլահ անդամ մըն ալ ատանկ
մարդոց դէմ չհանէ մեզի: Մէ՛ս, հէմչէրի, տեսնէիր այդ կեավուր-
ները, մանաւանդ 15–20 տարեկան ատոնց ճահիլ լակոտները: Մեզի
այնպիսի ջարդ մը տուին, որ խելքէ մարդ չ'անցնիր: Կարծես ատոնք

մէկ մէկ ուրուականներ ըլլային: Ուրկից կու գային, որ կողմէն մէջտեղ կ'ելլէին: Տեսնես մէկ ալ մեր խումբերուն մօտէն ուսմբերու տարափ մը կը սկսէր, այն աստիճան որ աչքերնիս չէինք կրնար բանալ: Տես, հայրենակից, ահա ալ ոտքս ալ կտրեցին, այնտեղ վիրաւորուելէ ետք: Ա՛ս ալ Գարահիսարի կեավուրներուն հէտիյէն է:

Ու այսպէս, մէկ տարի անցած, Թուրքը տակաւին կ'ապրէր այն սարսափը, զոր ունեցեր էր ձեզմէ: Պատմելու առեն չորս կողմը կը նայէր վախով, չըլլայ թէ ձեզմէ մէկը դար, իր միւս ոտքն ալ կտրելու:

Տեսայ կտրուած մէկ ոտքը Թուրք մէմէտճիկին:

Ցուզումս հապիւ Թաքցուցած, գացի առանձնարանս, եւ յուզումի ու հիացումի ծանր րոպէի մը, գլուխս առած ձեռքերուս մէջ սկսայ երախայի մը պէս հեկեկալ:

Կ'ենթադրեմ, իմ սիրելի ընկերներս, որ ձեզմէ մէկուն գնդակը կամ ռումբի կտորը պատուհասած էր Գարահիսարցի Թուրք գիւղացի զինուորը, որու սարսափահառն պատմութիւնը դեռ կը հնչէ ականջներուս մէջ:

Բոլորդ մէկ եկաք ու անցաք աչքերուս առջեւէն: Ախ, որքա՜ն, որքա՜ն ուզեցի համբուրել ձեր առնական ճակատները: Ախտոս որ միայն երեւակայութիւն մըն էր: Ջախջախուած էին ձեր վսեմապանծ ճակատները ու ձեր մարմինները անթաղ՝ կեր դարձած, բերդին վրայ սաւառնող դիւցազ Թռչուններու:

Կաք դուք սակայն բոլորդ, վերապրող հայերուս բոլորին, բոլորին անխտիր սրտերուն եւ հոգիներուն մէջ:

Տուիք դուք ձեր արիւնն ու արեւուտ կեանքը ի խնդիր մեծ ազատամարտին, ու կերտեցիք հայութեան համար փառաւոր էջեր ապագայ պատմութեան:

*
**

Քառասուն հինգ երկար տարիներ անցեր են այդ Թուականէն: Ձեզմէ յետոյ եկող սերունդները, ամէն տարի կը նորոգեն իրենց ուխտը հետեւելու համար ձեր ճամբուն, չարունակելու համար ձեր սուրբ դործը, ո՛չ իմ հայրենիքիս անմահները: Դեռ չատ երկար տարիներ ու դարեր պիտի չիչէ ձեղ հայոց պատմութիւնը: Պիտի պանծացնէ Շ. Գարահիսարը: Պիտի չիչէ Թէ դուք արժանաւոր յաջորդներն եղաք ձեր հերոս նախնիքներուն, եւ դացիք այն ճամբէն որ չատ առաջ գծած էր մեր հերոս հայրենակիցը՝ քաջն Անդրանիկ:

Դուք կոտրեցաք հնչակեան Ղուկաս ադբօր եւ դաշնակցական

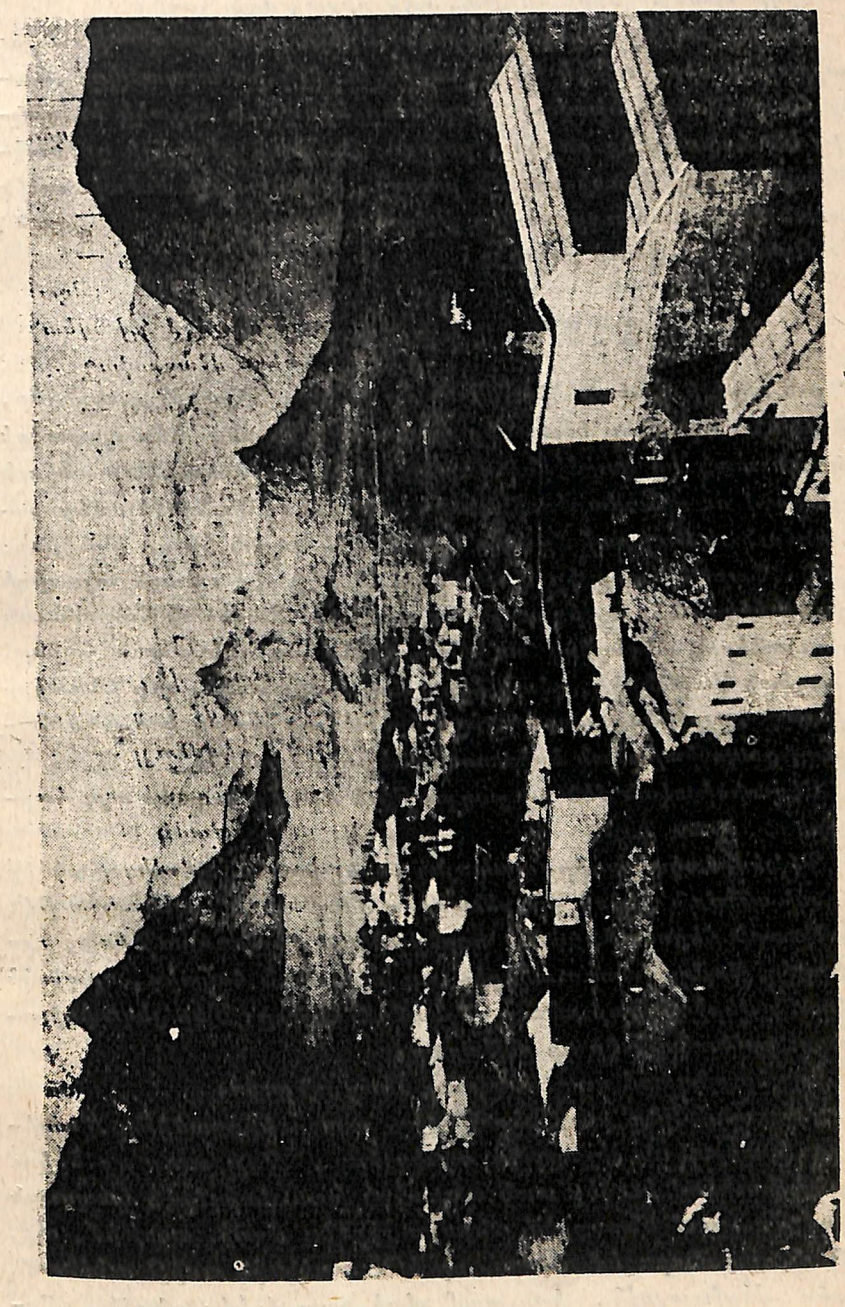

Շապին Գարահիսարի կիսաւեր տաճարին

Վահանիկի հրամաններու ներքեւ, մէկ սիրտ, մէկ հոգի:

Դասեր տուիք ապագայ սերունդներուն, համերաշխութեան եւ ազգայրական սիրոյ: Մէկ էր թշնամին եւ մէկ իր նպատակը: Բնաջնջել հայութիւնը անխտիր: Զկար տարբերութիւն հնչակի ու դաշնակի: Ան հարուածեց բոլորդ, բոլորս: Ու դուք զմայլելի գործակցութեամբ, ձեռք ձեռքի տուած բոլորդ, հաւաքական ուժով տուիք հարուածը մեր դարաւոր անարդ թշնամուն:

Պատիւ եւ փառք բոլորիդ:

ՎԱՀԱՆ ՀԻՒՍԻՍԵԱՆ

Դուն սիրելի Վահան Հիւսիսեան, ես եղբօրդ Տիրանին դասընկերը, քանի քանի անգամներ եկայ ձեր փառաւոր վիլլան, ձեր պարտէզի ծառերուն տակ կը փորձէինք մեր դէնքերը, պատանեկան անհուն հրճուանքով ու զինաւարժութիւն կը սորվէինք: Կ'անցնէինք մեր քովէն, զոհունակ ժպիտով մը: Ինչ սիրած մէկ գործն էր որ կ'ընէինք:

Շ. Գարահիսարը իր պատմութեան մէջ չէր տեսած այսպիսի փառաւոր հարսանիք որ եղաւ քո հարսանիքդ: Տասնեակ հազարաւոր փամփուշտներու մեղեդիով առաջնորդեցիք քո սիրասուն հարսը, Գուրնազեան Սաթենիկը, դէպի ձեր չքեղ բնակարանը, օդը թնդացնելով «Թէ հայրենեաց պատկառիր» երգով, որ դուրս կու գար հազարաւոր զաղափարական երիտասարդներու բերանէն:

Յեղափոխական մեծ յուցադրութիւն մըն էր կարծես այդ հարսանիքը:

Դժբեմ ճակատագիրը սակայն, ուրիշ բաներ վերապահած էր քեզի, ով աննման հերոս հայրենակից: Մեզի ըսին ապագային թէ, Գարահիսարի հերոսամարտին ողբերգական վերջաւորութեան, քո ձեռքերովդ թոյնը մատուցեցիր քու սիրասուն հարսիդ, որպէսզի քու մահէն վերջ չհյնար անարդ թշնամոյն ձեռքը: Մեր յեղափոխականներու օրինակովն էր որ ընթացար:

Գայիր անդարձ ու ներեզմանդ մնայ անյայտ:

Քառասունհինգ տարիներ վերջը, այսօր երբ առիթը կ'ունենամ քու նուիրական յիշատակդ ոգեկոչելու, թոյլ տուր որ երկու պարունակ խունկով եւ ձեր տան պարտէզի խաս վարդերէն կապուած փունջով մը, դամ ծնրադրեմ անյայտ չիրմիդ վրայ, ազօթեմ, ո՛չ, չազօթեմ, վերանորոգեմ ուխտս, որ եթէ տակաւին առիթ ունենամ, կեանքիս վերջալոյսին, խօս տամ քեզի, որ վրէժդ դեռին չթողում: Ո՞վ պիտէ, աչխարհ է:

ՂՈՒԿԱՍ ՏԷՕՎԼԷԹԵԱՆ

Իսկ դուն, սիրելի Ղուկաս աղբար, հնչակեան մեծ եղբայր, դեռ Գարահիսարի հերոսամարտէն առաջ արդէն հերոսացուցեր էինք քեզ: Քու բազմաթիւ քաջագործութիւններուդ ծանօթ էինք: Դուն էիր որ Գարահիսարէն դուրս ճամբու եզերքին պատուհասեցիր Թուրք զատաւորը՝ որ այնքան անմեղ հայերու արիւնը ծծած էր: Քու վրիժառու զնդակդ ծակեց Գազանին կուրծքը, յագեցնելով քո եւ մեր բոլորին անմար վրէժը: Մեծ յեղափոխականներու օրինակին հետեւելով ձեռք չդպցուցիր Թուրք զատաւորին կնոջ: Չէ՞ որ «կանանց երբեք ձեռք տալու չէ վրիժառու քաջ Ֆէտան»:

Համիտեան բէժիմի բանտարկութիւնդ վերջ զատ Սահմանադրութեան հռչակումով: Վերադարձդ եղաւ հարսանիքի օր մը եւ Գարահիսարցիները ամէնը մէկ քեզ իր զրկին մէջ ընդունեցին: Մայատային մեր մատաղ հոգիներն անդամ ի տես քո խրոխտ վերադարձիդ: Իր փառապանծ որդին էր որ կը վերադառնար հայրենի օճախը, իր կիսատ թողած գործը շարունակելու համար:

Հպարտ եւ խրոխտ են վերապրող Շ. Գարահիսարցիի մեր ճակատները քեզմով, դաշնակցական վահանիկին հետ, հնչակեան մեծ հերոս Ղուկաս աղբարով: Դուք կերտեցիք մեր փառքը, որ մենք պիտի փոխանցենք զալոց սերունդներուն ու պիտի յիշուիք զարէ զար:

Կ'ապրի քո յիշատակը մեր բոլորիս հոգիներուն մէջ, մնացողներս կ'աչխատինք հետեւիլ քո զմայլելի օրինակին, մանաւանդ այն օրինակին, որով եղբայրական ձեռք երկարեցիր քո դաշնակցական հայրենակիցներուդ, միասին քալելով դէպի մահ:

«Եղբայր ենք մենք, որ մըրկաւ էինք զատուած»: Այս երգը մենք ամէն օր կը թնդացնէինք Շ. Գարահիսարի Ս. Փրկչեան աղջային վարժարանի խարխուլ կամարներուն տակ: Ինչքան զեղեցիկ խորհուրդ ունէր իր մէջ այդ երգը, որ դուք ալ բոլորդ պիտի երգէիք, յետոյ, արիւնալի ճակատամարտներու ընթացքին:

Մօտ կէս դար յետոյ, տակաւ զրիչովս, ուզեցի ոգեկոչել քու անմեռ յիշատակդ: Անկարող եմ արտայայտել այն բոլորը որ կը ըզդամ: Վստահ եմ որ հայոց նորագոյն պատմութեան էջերը փառաւորուած պիտի ըլլան քու լուսապայծառ զէմքովդ: Դարէ զար պիտի կարդան բոլոր սերունդները, փառաւորելով քու անունդ եւ անէնջ կարգալով թշնամուն:

Ննջէ անխռով քու անյայտ ներեզմանիդ մէջ, ո՛վ հերոսնե-

րու հերոս աննման եւ խոնարհ հերոս հնչակեան Ղուկաս Տէօվլէթեան: Ու եթէ անարդ թշնամին թոյլ չտուաւ քեզ որ քիչ մը հող ունենաս քեզի որպէս դերեզման, մենք բոլորս, մեր հոգիներուն մէջ տեղաւորած ենք քու կոթողդ, ու ամէն առթիւ կ'ըսենք, յարգա՛նք քեզ:

(Դժբախտաբար անհնար եղաւ գտնել մեր հերոսին լուսանկարը, զետեղելու համար այս հատորին մէջ):

*
**

Փակելէ առաջ Գարահիսարի պատմութեան տխուր, բայց դիւցազնական էջերը, կ'ուզեմ երկու խօսք ուղղել բոլոր անոնց, որոնց հաւանաբար դիւր չդան մեր կրկնութիւնները:

Երկու հայրենակիցներուս, ողբացեալ Սարգիս Տէօվլէթեանի և Արամ Հայկազի հատորները, Գարահիսարի վերաբերեալ, ունիմ աչքերուս առջեւ: Անոնց ընթերցումը ինձ բերաւ այն եզրակացութեան, որ միշտ ալ հրատարակութիւնները կարելի է մէկը միւսով լրացնել, եւ երբեք աւելորդ կրկնութիւններ չեն յիշատակումը կարգ մը պատմական դէպքերու եւ դէմքերու, որոնք տարիներու ընթացքին, զանազան հեղինակներու կողմէ պէտք է փոխանցուին ներկայ սերունդին եւ ապագայ պատմութեան: Որքան չատ դրուի այնքան աւելի օգտակար կ'ըլլան սերունդներու դաստիարակութեան տեսակէտով:

ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԱԾ ԿԵԱՆՔԸ

Ընթերցողները ներողամիտ պիտի ըլլան կատարուած այս ժամանակագրական չեղումին համար: Ուզելով Շ. Գարահիսարի վերաբերեալ բոլոր դէպքերը յիշատակել, հասայ մինչեւ 1916, մինչդեռ թելը չկտրելու համար պարտիմ վերադառնալ Շ. Գարահիսար եւ շարունակել իմ յուշերը, մինչեւ 1911 Թուականը:

Դպրոցը կը թողում հազիւ հինգերորդ դասարան հասած: Կը նետուիմ առեւտրական ասպարէզ, օգնելու համար ծեր հօրս գործերուն: Կ'այցելեմ Գարահիսարի բոլոր վաճառականներուն եւ կը ջանամ տեղաւորել մեր արտադրութիւնը եղող ապրանքը, տեղական մանուածոյ:

Հօրս գործերու ձախողութեան կը հետեւի իր երկարատեւ հիւանդութիւնը, մօրս յանկարծակի մահը եւ վերջապէս ամէն տեսակ դժուարութիւններ:

Մօրս մահէն վերջ ալ չուզեցի հօրենական տունս ոտք կոխել: Մէկ քանի ամիս մնալով քեռայրիս՝ ժամագործ Մանուկ Տէր Մեսրոպեանի տունը, ծնողքիս հաւանութեամբ որոշեցի երթալ Պոլիս:

Ծայտնեցի նպատակս տեղւոյն կոմիտէին, ողբացեալ Վահան Հիւսիսեանի միջոցաւ: Ինծի քաջալերական վերաբերում ցոյց տուին ինձ հանդիպ, եւ խոստացան լաւ յանձնարարական նամակ մը տալ ինձ՝ ուղղուած Պոլիս, «Ազատամարտ»ի Վարչութեան, խնդրելով որ զիս անպայման տեղաւորեն Պոլսոյ կեդրոնական վարժարանին մէջ:

Քանի մը օր յետոյ ինձ կը յանձնեն յանձնարարական նամակը, եւ անձնական պատրաստութիւններս տեսնելէ վերջ, 1911–ի Օգոստոս ամսուան վերջերը հրաժեշտ կ'առնեմ իմ պաշտելի ծննդավայրէս:

Հայրս եւ մեծ եղբայրս կ'ընկերանան ինծի քաղաքէն դուրս մինչեւ Միլլէք Պաղչէսը ըսուած տեղը:

Կ'անցնիմ մօրս գերեզմանէն, կ'աղօթեմ ու կու լամ իր հողաթումբին վրայ, փոքրիկ տոպրակի մը մէջ դնելով ափ մը հող իր թարմ չիրիմէն:

Կ'ողջագուրուիմ հօրս եւ եղբօրս հետ:

Պոլսոյ կեդրոնական վարժարանի ուսանող՝ մեր հայրենակից Գուրգէն Մխիթարեանը, ամառուայ արձակուրդը անցուցած էր Գարահիսարի մէջ, ու կը վերադառնար Պոլիս՝ դպրոց: Բախտաւոր եղայ որ ճամբորդութեան թուականը զուգադիպեցաւ անոր վերադարձին եւ ինձ մեծապէս օգտակար կրնար ըլլալ թէ ճամբու ընթացքին եւ թէ Պոլիս, որպէս ինձմէ աւելի մեծ եւ փորձառու եղբայր:

Նախքան մեկնիլս, տխուր եւ արցունքոտ աչքերով կ'անցնիմ Ս. Փրկչեայ ազգային վարժարանի առջեւէն: Կը նետեմ վերջին ակնարկ մը, յուզումով յիշելով այն զեղեցիկ եւ վարդագոյն օրերը, որոնք անցուցինք այդ դպրոցի համեստ գրասեղաններուն առջեւ, աննման ընկերներու հետ:

ՊՈԼԻՍ (ԱԶԱՏԱՄԱՐՏԻ ՇՐՋԱՆ)

ԴԷՊԻ ՊՈԼԻՍ

(1911)

Քանի մը ջորիներու փոքրիկ կարաւանը կ'իյնայ ճամբայ դէպի Սեւ Ծովու վրայ եղող մեր նաւահանգիստը՝ Կիրասոն, ուրկէ նաւ նստելով պիտի հասնէինք Պոլիս։

Շ. Գարահիսարէն մինչեւ Կիրասոն, մեր ճամբան կ'անցնի բարձրաբերձ լեռներէ, անզնդախոր ձորերէ, ամէն կողմէ չրջապատուած կաղինի խիտ անտառներով։

Ճամբուն առաջին հանգրուանը հսկայ խան մըն էր, մօտիկ տախտակի գործարաններուն եւ պաղլեղի հանքերուն։ Հոս դիչերելէ վերջ, առաւօտուն կը չարունակենք մեր ճամբան, աչնանային պայծառ կլիմայով մը։

Զգիտեմ թէ որքան ճամբայ քալած էինք, քանի՞ օր, մէկ ալ կէսօրէ վերջ մը մեր չորեպաններէն մէկը կը մօտենայ ինձ ու գլուխս փէսը կը քաչէ գլխէս։

Անտեղեակ անցուդարձին, զարմացած, կը դառնամ դէպի մեծ եղբօրս, Գուրգէն Մխիթարեանին, բացատրութիւն ուզելու համար։

— Գէորգ, այսպէս է սովորութիւնը, ահա դիմացդ ծովը կ'երեւայ։ Չորեպաններուն պէտք է պախշիշ տաս, առաջին անգամ ծովը տեսած ըլլալուդ համար։

Ցարդելով աւանդութիւնը եւ ընկալեալ սովորութիւնը, կու տամ պախչիշը, ու փէսս կը դնեմ գլուխս։

Իրապէս ալ քանի մը ժամուայ ճամբայ կտրելէն վերջը, մեր առջեւ կը պարզուի անծայրածիր եւ անսահման հսկայ ջուրի տարածութիւնը։ Սեւ Ծովն է այդ իր փրփրադէզ ալիքներով։

Քանի կը մօտենանք, այնքան կը հսկայանայ տարածութիւնը, մինչեւ որ հասնինք նաւահանգիստի մօտերը, ուր յստակօրէն կ'երեւին նաւերը։

Ջուրին վրայ չինուած հսկայ տուների մը տպաւորութիւնը կ'ու-

նենամ առաջին րոպէին, իմ կեանքիս մէջ նոր կը տեսնէի այդ վիթխարի զանգուածէն:

Կը մտածեմ թէ ինչպէս մարդիկ կրցեր են ջուրին վրայ կեցնել այդ հսկայ չէնքը: Կը սկսիմ վախնալ թէ ինչպէս պիտի վստահինք մեր կեանքը, այդ հիմերը անորոշ ևաւ ըսուածին: Քանի՞ մարդ պէտք է որ զայն քաշեն տանին դէպի Սթամպոլ:

ԿԻՐԱՍՈՆԻ ՄԷՋ

Կիրասոն քաղաքն ենք արդէն: Իրիկունը կը հանգստանանք պանդոկի մը մէջ որ այլեւս խանի չէր նմաներ, այլ չէնքով, չնորհքով փառաւոր դղեակի մը:

Կը զարմանամ թէ այդ պանդոկի մարդիկը մեզի նախապէս ուրկէ՞ կը ճանչնային, որ այնքան յարգանքով եւ դուրդուրանքով կը վերաբերուէին մեզի հետ: Ես ինչ դիտեմ որ առանք պանդոկապետն ու ծառաներն են եղեր, ու իրենց պարտականութիւնը կը կատարեն եղեր բոլորին հանդէպ, նոյն ձեւով:

Մէկ քանի օր մնալէ վերջ, մեզի կ'ըսեն որ պատրաստ ըլլանք ևաւ ելլելու: Ցետ միջօրէ մըն է, մեր դոյքերով կը հասնինք նաւահանդիստ: Թրքական «Միտհատ Փաշա» նաւն էր որ մեզ պիտի տանէր Պոլիս:

Սեւ Ծովը փոթորկոտ էր: Ամեհի ալիքները լեռնանման կը բարձրանան դէպի վեր, եւ նաւակները ոտչեզի նման կ'օրօրուին ջուրին երեսը:

Վախը կը պատէ զիս: Ճար չկար: Կը խաչակնքեմ երեսս եւ կը նետուիմ նաւակի մը մէջ իմ դոյքերովս: Երկար տարուբերումներէ վերջ կը հասնինք ծովուն բացերը սպասող մեր նաւուն, որուն սանդուխներէն վեր կը բարձրանանք, դինով մարդոց պէս, երթալ տեղաւորուելու համար մեզի յատկացուած տեղերը:

Ջեմ հաւատար որ ամէն վտանգ անցած է: Տակաւին ունէինք երեք չորս օրուայ ճամբայ կտրելիք, եւ միշտ ջուրի վրայէն:

Բարեբախտաբար առաջին օրէն իսկ կը վարակուիմ ծովախտէ, եւ կ'ինամեմ խոր քունի մէջ, երկար սիրտ խառնուքներէ յետոյ: Աչքս երբ կը բանամ, արդէն Սամսոնի նաւահանդիստին առջեւն էինք:

Ո՞ւր ենք, ե՞րբ եկանք, ո՞ւր է հոս: Հարցումներու տարափ մը Գուրգէնի գլխին: Կը բացատրէ խնդալով որ, լաւ քնացեր եմ եւ արդէն կէս ճամբան կտրած ենք:

ՊՈԼՍՈՅ ԱՌՋԵԻ

Վերջապէս կը հասնինք Պոլիս, Սերքէճիի նաւահանգիստը: Կը բաժնուինք մեր ընկերէն, ամէնքս երթալու համար մեր տեղերը:

Պոլսոյ նոր չուկային մէջ հայրենակիցի մը հասցէն ունիմ: Անոնց տունը պիտի իջեւանիմ: Քառթը կու տամ բեռնակիրին, բայց երեք–չորս ժամ ի զուր փնտռելէ վերջը, ճարահատ մեզ կ'առաջնորդէ Սուլթան Պայազիտ գտնուած Ակնցիներու եւ Արաբկիրցիներու յատուկ խան մը:

Աստուա՛ծ իմ, ինչ դժնդակ կը թուի ինձ այդ գիշեր, այդ խանին օտարոտի մթնոլորտը: Կը քաշուիմ սենեակս, եւ արտասուալի աչքերով նամակ մը կը գրեմ հօրս, յայտնելու համար որ ես այստեղ չեմ կենար, ու առաջին իսկ նաւով պիտի վերադառնամ Գարահիսար:

Բարեբախտաբար, յաջորդ օրը կը գտնեմ փնտռածներս, որոնք դիս կը տանին իրենց տունը՝ Գում Գարու, եւ ընտանեկան դուրդուրոտ մթնոլորտի մը մէջ, ես կը մոռնամ առաջին օրուայ դժընդակ կացութիւնը:

Քանի մը օրուայ արդար հանգիստէ մը վերջ կը յայտնեմ հայրենակիցս, որ պէտք է երթամ:

Իրեն առաջնորդութեամբ ճամբայ կ'ելլենք դէպի Բերա:

Հասցէս է. «Ազատամարտ»ի խմբագրութիւն, Բերա, Համալպաշի, անգլիական դեսպանատան դիմացը:

Ժամը տասի մօտ կը հասնինք յիշեալ վայրը:

Գաւառական տարազով, ոտքս Գարահիսարի եէմէնիով վեր կ'ելլեմ չէնքին սանդուխներէն:

Շէնքի երրորդ յարկն են «Ազատամարտ»ի վարչութեան սենեակները: Շ. Գարահիսարի կոմիտէէն եւ անճնապէս ալ ողբացեալ Վահան Հիւսիսեանի կողմէ գրուած զոյգ նամակները կը յանձնեմ, կայտառ, խրոխտ եւ առնական դէմքով մարդու մը: Ողբացեալ Հայկ Թիւրեաքեանն է եղեր (Պանք Օթթոմանի Հրաչը):

Զգիտեմ թէ ինչ էին նամակներու պարունակութիւնը: Այնպիսի չեմ ընդունելութեան մը արժանացայ, որ ապշած մնայի, թէ այս հրաշալի մարդը ո՞ւրկէ կը ճանչնար զիս եւ ինչո՞ւ այսքան հայրական դուրդուրոտ վերաբերմունք գաւառացի տասնեօթ տարեկան տղու մը հանդէպ, որ կու գար հեռու տեղէ մը:

— Տղա՛ս, (Հրաչն է խօսողը), քու ծննդավայրիդ կուսակցական մարմինը եւ առանձնապէս ալ ընկ. Վահան Հիւսիսեանը քու մասին լաւ վկայութիւններ կու տան: Մեզմէ կը խնդրեն որ, քեզ կեդրոնական վարժարան տեղաւորենք: Այսօր Սեպտեմբեր չորսն է արդէն: Պոլսոյ բոլոր դպրոցները կը յորդին զաւակէն եկած ուսանողներով: Հարիւրաւորներ մնացած են դուրսը, տեղի չգոյութեան պատճառաւ, այնպէս որ հնարաւորութիւն չունենք քեզ դպրոց դնելու:

«Զենք ուզեր քեզի դուրսը թողուլ, եթէ կ'ուզես, մինչեւ յառաջիկայ տարեմուտ, կը մնաս մեր մօտ, «Ազատամարտ»ի չէնքին մէջ քեզի պահեստիք տեղ կու տանք, կը սովրիս դրաչարութիւն, եւ մէկ տարի վերջ, անպայման քեզ կը տեղաւորենք քո ուզած վարժարանը:

Ծնողքիս բաժնուելէս ի վեր, առաջին անգամ, այս աւելի քան ծննդական դուրգուրոտ վերաբերմունքին առջեւ, անկարող պատասխանելու, աչքերս կը լեցուին յուզումէս: Կը զգամ թէ իմ հօրենական տունէն, ծնողական յարկէն դուրս կայ եղեր նաեւ ուրիշ տուն մը՝ ուր ինքզինքս օտար պիտի չզգայի: Ատիկա Հ. Ց. Դաշնակցութեան մեծ տունն էր:

Կու տամ հաւանութիւնս:

Հինգերորդ յարկը, Դաշնակցութեան մատենադարանի կողքին, «Ազատամարտ»ի չէնքին մէջ, փոքրիկ սենեակ մը կը տրամադրուի ինծի:

Կը սկսիմ դրաչարութիւն սովրիլ դաշնակցական ուսանողական միութեան պաշտօնաթերթ «Երկունք»ի դրաչարատան մէջ:

Վարպետս էր օրհնեալ Անթուան անունով, թաւ պեխերով եւ բարի արտաքինով դրաչար մը, որ պիտի սովրեցնէր արհեստը: Կարծեմ հայ կաթոլիկ էր:

Արտակարգ խանդավառութեամբ մը կը փարիմ իմ գործիս: Շաբաթականս մէկ մէճիտ կը նշանակէ ընկ. Հրաչը: Գումար մը, որ այդ օրերուն կը բաւարարէր ընտանիքի մը խոկ ծախքերուն:

Այդ օրուընէ կը սկսին կեանքիս ամենէն երջանիկ օրերը: Տակաւ, ժամանակի ընթացքին ծանօթանալով այդ սքանչելի միջավայրին, հոն մնողներուն եւ եկողներուն եւ երիտասարդ ընկերներուն, կու գամ այն եզրակացութեան, որ ես ինկած եմ դպրոցներէն եւ համալսարաններէն շատ աւելի բարձր երջանկի մը մէջ,

ուր անսահման հնարաւորութիւններ եւ ասպարէզ ունէի բազմակողմանի կերպով զարգանալու եւ մարդ դառնալու: Միջավայրը սրտիս խօսած էր եւ ես կարողութիւն ունէի այլեւս չուրջս անցած–դարձածը տեսնելու եւ դատելու:

Տարին չուտով կը բոլորեմ: Պանք Օթոմանի աննման հերոսը, տարաբախտ Հրաչը, իր այնքան ծանր զբաղումներուն մէջէն չէ մոռցած զաւառացի պատանին (դիս):

Առաւօտ մը դիս կը կանչէ իր մօտ.— Տղա՛ս, տարիդ լրացաւ, խոստումս կ'ուզեմ իրագործել, պատրաստուէ որ քեզ դպրոց դնենք, այնպէս չէ՞:

— Ներեցէք Պարոն Հրաչ, կը խնդրեմ որ այլեւս դպրոցի խնդիրն հրաժարիք, ու ինծի հոս, այս հաստատութեան մէջ պահէք: Ինծի համար այստեղէն աւելի լաւ դպրոց չի կրնար ըլլալ:

Կը կարդայ աչքերուս մէջ յուզումը, կը թափանցէ զգացումներուս խորը եւ կը հաւանի որ ես մնամ «Ազատամարտ»ի մեծ դըպրոցին մէջ:

Կը մնամ, բոլոր պատասխանատու ընկերներու համակրութիւնն ու կատարեալ վստահութիւնը կը չահիմ: Դրաչարութեան հետ կը կատարեմ ուրիշ գործեր ալ: Հոս հոն նամակներ տանիլ, չրջաբերականներ պատճէնել, եւ օժանդակել, իմ կարողութեանս չափով, հանդէսներու, հաւաքոյթներու կարգադիր յանձնախումբերուն: Ամէն տեղ եմ: «Ազատամարտ»ի հինգ յարկանի չէնքի ամէն ծակն ու ծուկը ղաղտնիք չեն ինձ համար:

«ԱԶԱՏԱՄԱՐՏ»Ի ՇԷՆՔԸ

Բերայի ճախակողմեան փողոցներէն մէկուն, Համալ Պաչի թաղն էր հինգ յարկանի «Ազատամարտ»ի չէնքը, որ նախապէս ուրիշ թաղերու մէջ մէկ քանի տարի անցընելէ վերջ, վերջնականապէս հաստատուած էր այդ փողոցին մէջ՝ ճիշդ յանդիման անգլիական դեսպանատան:

Մուտքին, մարմարեայ լայն սանդուխէն վեր կ'ելլէինք:

Ներքնայարկը յատկացուած էր տպագրական մեքենաներուն: Առաջ վրայ առաջին յարկը, կար ընդարձակ դրաչարանոցը եւ անկիւնի մը մէջ սրճեփին սենեակը:

Երրորդ յարկը ընդարձակ սրահ մը, ակումբի համար, ուր տեղի կ'ունենային հանդէսներ, երեկոյթներ եւ այլ հաւաքոյթներ:

Սրահին խորը «երկունք»ի յատկացուած դրաչարանոցի սենեակը։ Սանդուխին դլուխը, մուտքին, աջակողմը նոյնպէս ընդարձակ սենեակ մը, յատկացուած «Ագատամարտ»ի վոսթ–առաքումներու։

Զորըորդ յարկին մէկ մասը Վարչութեան սենեակներըը եւ դիմացը խմբագրութիւն։

Հինգերորդ յարկը Դաշնակցութեան պատասխանատու մարմնի սենեակներըը, եւ մատենադարանը որուն անկիւնը իմ վոքրիկ սենեակս։

ԳՐԱՇԱՐԱՆՈՑԸ

Գրաչարատեան էր Ուսուա Աբրաչը, որ պոլսական սիպով, կարճահասակ դիրուկ մարդ մըն էր, պարտաճանաչ ու խոհեմարար։ Իր անմիջական փոխանորդ–օգնականն էր Սարը Պօղոսը, որուն մօտէն անցնելու ժամանակ կը դղուշանայինք լուցկի վառելէ, վախնալով որ... ալբոմը բռնկի, որովհետեւ ամէն րոպէ լեմած կ'ըլլար։ Տասնեակ մը երիտասարդ եւ աշխոյժ դրաչարներ ալ կային դրաչարանոցին մէջ, որոնց մէջէն աչքի կը զարնէր չաս երկարահասակ, եւ այնքան երկար օսլայուած օձիքով, երիտասարդ մը, Միւսիւ Խակաբը։

ՍՐՃԱՐԱՆԸ

Գրաչարանոցին քովիկը փոքրիկ սրճարանն էր, որու «դեկավարութիւնը» յանձնուած էր վանեցի Մարգար Աղէին։ Իր երկար ոչխարիներով եւ աւելի երկար արծիւի կեռ քիթով, ակնն ու ականջն էր սրճարանին, ուրկէ սուրճ եւ թէյ պիտի մատուցանէր իր «մխենց պարէօն»ներուն։ Հպարտ էր ու երջանիկ իր դործով։ Պզտիկ բա՞ն էր Զաւարեանի, եւ իրեն նման մեծերու սուրճ հրամցնելը... Միակ անպատեհութիւնը այն էր որ մեղի պէս լակոտները երբեմն պինք կը ջղայնացնէին։ Կը բաւէր քիչ մը հեռուէն պինք կանչել, «Մարդար ադէ, Մարդար ադէ» ըսելով, կը կատղէր, ու չորս կողմը նայելով (չըլլայ թէ այդ միջոցին մեծերէն մէկը անցնի այդտեղէն) կը սկըսէր ծանր յիշոցը, մեր երկու բառին որպէս պատասխան պատրաստուած յանդուգն բառերով եւ վանեցիի բարբառով։

ՄՈՎՍԷՍ ԱԽՊԵՐ

Այս յարկին մէջն էր որ ընդհանրապէս իր պարապոյ ժամերը կ'անցընէր մեր մշեցի հին հայդուկներէն, Մովսէս ադբերը։

Կարճահասակ, թիկնեղ, թաւ պեխերով յեղափոխականի կատարեալ տիպար մըն էր, բեղուն անցեալով։ Իր դործը, չարուած ու կապուած թերթի էջերը տախտակէ մասնաւոր տուփի մը վրայ դըրուած, չալակով դրաչարանոցէն դէպի մեքենաներու սենեակը իջեցնել էր։

Մովսէս սակայն, օդիի լաւագոյն յաճախորդներէն էր։ Երբեմըն կամացուկ մը կ'անյայտանար ճնկելու համար, եւ թաւ պեխերը ձեռքով սրբելէ վերջ կու դար տեղը կը նստէր։ Քանի՛ քանի՛ անդամներ, ոտքը սայթաքելով ամբողջ չարուած էջ մը պեհին թափեր էր։ Ու մենք նկատի ունենալով Մովսէսի այս դրութիւնը, անպատճառ քանի մը սիւնակ չարուած նիւթ եւ մէկ երկու հատ ալ հերթապահ դրաչար ... կը պահէինք, ամէն հաւանականութեան առջեւ պատրաստ ըլլալու համար։ Բայց բոլորս ալ սիրով կը տանէինք այդ աւելորդ աշխատանքը։ Անյիշաչար էինք բոլորս հայդուկ Մովսէսի հանդէպ։ Մեղի պատմած էին իր դործերէն։ Ցետոյ կարելի չէր ուրիշ կերպ վարուիլ հայդուկի մը հետ։

Օրին մէկը, դործի մը համար, մեծ ընկեր մը իր տունը կը դրկէ Մովսէսը։ Կ'երեւի ճամբան կը չեզի, տեղ մը քանի մը հատ ճնկելու համար, կ'ուշանայ վերադարձը։ Փոքրիկ յանդիմանութիւն մը Մովսէսին, պիտի ունենար եղերական վախճան մը, եթէ աեհնին վրայ չհասնէին Գեղամ Բարսեղեանն ու Համբարձում Համբարձումեանը, երկուքն ալ խմբագիրներ...

Լեռներու եւ սարերու խրոխտ տղան, չէր կրնար հանդուրժել ամենափոքր յանդիմանութեան խակ։

ՎԱՐՁԱԿԱՆ ԵՒ ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԿԱԶՄ

Բարձրանալով Ագատամարտի չէնքին չորրորդ յարկը հոն կը հանդիպինք աչ կողմի երկու սենեակներու, որոնք յատկացուած էին վարչութեան։ Սեղաններու առջեւ նստած են ընկերները Հայկ Թիրեաքեան, Բարթող Զօրեան եւ Միհրան Իտարէճեան, որուն մակա–

նունը ճիշդ ու ճիշդ կը համապատասխանէր խնայողութիւն բառին։ Հաշիւներու մէջ չափազանց բծախնդիր եւ խնայող էր։

Բոլոր վարչական գործերը այս երեք հոգիներու վրայ կեդրոնացած էին։

Այս սենեակներուն դիմացը կային խմբագրութեան սենեակները։ Հոն էին Ռուբէն Զարդարեան՝ խմբագրապետ, Գեղամ Բարսեղեան՝ խմբագիրը, Համբարձում Համբարձումեան՝ պետական խմբագիրը, Վրթանէս Փափազեան եւ Յ. Ճ. Սիրունի (Յակոբ Ճօլօլեան)՝ Ազգային հարցերու խմբագիրները, ապագային կու գար նաեւ հայրենակիցը՝ Լեւոն Մոզեան, որպէս թարգմանիչ եւ օժանդակ խմբագիր։

Ամենավերի յարկը, պատասխանատու մարմնի սենեակները, ուր օրուայ բոլոր ժամերուն կարելի էր գտնել հանգուցեալ Սիմոն Զաւարեանը՝ աշխատանքի սեղանին չուրջ, իսկ քովի սենեակներուն մէկուն մէջ կը բնակէր Տօքթ. Զավրիեվը։

Այս սենեակներուն տեւական բնակիչները տալէ վերջ, յիշողութիւնները թարմացնելու համար, կրկնութիւններ ընելու դնով, պիտի տամ Ազատամարտի չուրջիններուն մօտաւորապէս լրիւ ցանկը այդ տարիներուն, որոնց չատ իրաւամբ կրնանք տալ «Ազատամարտի սերունդ» անունը։ Թէեւ կարգ մը մեծ ընկերներ ալ կային, որոնք այցելուի հանդամանքով կամ ժամանակաւոր գործերով Պոլիս կը բնակէին, որոնց հաւաքաւայրը, գործելու, խորհրդակցելու համար միշտ «Ազատամարտի» չէնքն էր։

Մեր հիմնադիրներէն՝ *Սիմոն Զաւարեանը* եւ *Ռոստոմ Զօրեանը* (վերջինը կարճ ժամանակ մը միայն)։

Մեր տեսաբաններէն եւ հոետորներէն՝ *Յարութիւն Շահրիկեանը*, *Է. Ակնունին*, *Գ. Խաժակը*, *Վռամեանը*, *Բժիշկ Զաւրիէվը*։

Մեր յեղափոխականներէն, *Վահան Փափազեանը* (*Կոմս*), *Վարդգէս Սէրէնկիւլեանը*, *Սեբաստացի Մուրատը* (անցորդ), *Զօր. Սեպուհը*, *Գարեգին Պասմաճեանը* (*Արմէն Գարօն*) եւ *Հայկ Թիւեաբեանը* (*Հրաչ*)։

Կուսակցական գործիչներէն՝ *Սարգիս Մինասեան*, *Բարսեղ Շահպազ*, *Բարթող*, *Զօրեան*, *Գեղամ Տէր Կարապետեան* (*Մշոյ Գեղամը*) եւ *ուրիշներ*։

Հրապարակագիրներէն՝ *Ռուբէն Զարդարեան*, *Գեղամ Բարսեղեան*, *Համբարձում Համբարձումեան*, *Վրթանէս Փափազեան*, *Սարգիս Սրենց*, *Լեւոն Մոզեան*։

Բանաստեղծներէն՝ *Ատոմ Եարճանեան* (*Սիամանթօ*), *Դանիէլ Վարուժան* եւ *ուրիշներ*, որոնք կը վրիպին յիշողութենէս։

Հ. Յ. Դ. Ուսանողականներէն *կարօ Սասունի*, *Գալուստ Էյնաթեան*, *Գուրգէն Մխիթարեան*, *Խոսրով Թիւթիւնճեան*, *Պօղոս Տէր Պօղոսեան* եւ *ուրիշներ*։

Ազատամարտեան այս սերունդի իւրաքանչիւր անհատը համանօրէն ներկայացնել եւ իւրաքանչիւրին ունեցած արժէքները գնահատել վեր պիտի ըլլար իմ կարողութենէս, նախ գրական մեծ հմտութիւններ չունենալուս, երկրորդ՝ քառասունէնը երկար տարիներու անջրպետով մը բաժնուելուս համար այդ թուականէն, ուր պատանի մըն էի միայն։ Այդ գործը բաւական լրացուցիչ կերպով կատարած է «Ազատամարտ»ի սերունդի վերապրողներէն Յ. Ճ. Սիրունի, մօտ երեսուներեք տարիներ առաջ «Հայրենիք» Ամսագրի մէջ։

Այսու ամենայնիւ յետագայ էջերուն մէջ ես ալ պիտի աշխատիմ քանի մը տողով անդրադառնալ անոնցմէ մէկ քանիին կեանքին եւ գործին, տալով անոնց դիմագիծ, եւ ոգեկոչելով անոնց հետ ապրած օրերս, որոնք երկար տարիներ յետոյ ալ կը մնան կեանքիս մէջ մէկական լուսաւոր վարսոններ։

***

Այսքան մեծ դէմքերու ներկայութիւնը Ազատամարտի հաստատութեան մէջ, բնական էր որ պատճառ դառնայ այդ հաստատութեան մէջ սաեղծուած մեծագոյն եռուզեռին։

Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումէն վերջ, Պոլիսը դարձաւ ուխտավայր մը, հայկական նահանգներու բնակչութեան համար։

Տասնեակ հազարաւոր երիտասարդներ թափուեցան Պոլիս, ոմանք իրենց ուսումը կատարելագործելու, ուրիշներ իրենց ապագրէքը լայնցնելու եւ անձնապէս տեսնելու հոն հաւաքուած բարձր մտաւորականութիւնը, յեղափոխական եւ ազգային մեծ դէմքերուն հետ։

Իրապէս ալ, չէ եղած չրջան մը եւ քաղաք մը Թուրքիոյ մէջ, ուր հաւաքուին այդքան հայ մտքի հսկաներ, յեղափոխականներ, որքան եղաւ Պոլիսը, յետ Սահմանադրութեան՝ 1908ին սկսեալ։

ՍԻՄՈՆ ԶԱԻԱՐԵԱՆ

Հ. Յ. Դաշնակցութեան հիմնադիրներէն, երբորդութեան մէկ թեւը: Մանր կազմով, համեստ արտաքինով, զաւառական դպրոցի վարժապետ մը պիտի կարծէր զայն առաջին անգամ տեսնողը: Ոչ ոք, անոնք որ չէին ճանչնար զինքը, պիտի կարծէր որ այդ համեստ արտաքինին տակ թաքնուած էր մեծ, շատ մեծ մարդ մը՝ հասնելով մինչեւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան հիմնադիրի մեծադոյն ատիճանին:

Իր անհատական նիստ ու կացը, հագուստ կապուտը այնքան համեստ էր, որ զինքը չճանչցողները կրնային զինք տկուրիչի մը նըմանցնել: Հանդուգնալը այնքան չափազանցութեան կ'երթար այս «անհոգութեան» մէջ, որ իր մահէն վերջը, հակառակորդները չվարանեցան ըսելու որ, Զաւարեանը մեռաւ անօթի փորով, ծակ կօշիկով եւ հնամաշ վերարկուով:

Այս բոլորը պատճառ չէին սակայն, որ Ազատամարտի բնակիչները եւ համայն Պոլսահայ մտաւորականութիւնը, մեծով-պզտիկով, անսահման յարգանք և ակնածանք ցոյց չտային Դաշնակցութեան հիմնադիր այն առաքելատիպ հսկային:

Զաւիզանց աշխատող էր, կորսուած նամակներու եւ թղթակցութիւններու դէպին մէջ, երբ զրիչը ձեռքը առած կը նստէր աշխատանքի, կը մոռնար ամէն ինչ, ժամանակը եւ ինքզինքը, եւ հազիւ պլուխը կը վերցնէր, եթէ պատահական այցելու մը զար աշխատանքի պահուն, որը կ'ընդունէր ոչ այնքան մեծ հաճոյքով, վախնալով որ քանի մը վայրկեան կը կորսնցնէ իր ժամանակէն:

Ազատամարտի իր պաշտօնակիցներն ու ընկերները ոեւէ ձեւով չկրցան պինդը չեզոքցնել իր պիտացածէն: Իրիկուան տուն մեկնելէ առաջ, կը մանէին իր սենեակը, ոմանք կատակով ոմանք ալ սրտնեղութեամբ իրեն ըսելու համար, որ շատ չաշխատի եւ կանուխ երթայ պառկելու: Բոլորը մտահոգուած էին իր առողջութեամբ՝ որ այնքան փայլուն չէր:

Անօգուտ եղան բոլոր խնդրանքներն ու յորդորները: Ընկերներ մտածեցին որ դոնէ բան մը ուտելու եւ խմելու համար «յուշարար» մը կամ «խնամակալ» մը նշանակեն, իրմով դրազուելու համար: Հանդուցեալ Ռուբէն Զարդարեանը լինի առաւ այդ «պաշտօնը»: Գիշերուան աշխատանքի ժամերուն, վախով կը մանէի իր սենեակը հարցնելու համար թէ բան մը կ'ուզէ ուտելու եւ խմելու:

— Բեր լինի մի կաթ հաց, մի կաթ պանիր եւ մէկ ողկոյզ ալ խաղող:

Ահա ամբողջ ուղածը, ամբողջ ուտելիքը, որ հաւանաբար օրուան մէջ առաջինն ու վերջինը պիտի ըլլար:

Կը բերէի ուղածները եւ խնամքով կը դնէի սեղանին վրայ: Եթէ դռան ճռնչիւնը չըլլար, հաւանաբար պիտի չզգար նաեւ իմ ներկայութիւնը սենեակին մէջ:

Քանի՛ քանի՛ օրեր պատահեր է որ յաջորդ առաւօտ, իր սեղանին վրայէն նոյնութեամբ վերցնեմ երկուստեք բերածներս, որոնց վրայ նայելու անգամ ժամանակ չէր ունեցած մեր մեծ Զաւարեանը:

Որվ ժամանակ ունէր մտածելու թէ, պէտք է ուտել ալ երբեմն, ապրելու համար: Բայց դործը, հանրային եւ կուսակցական աշխատանքը ի՞նչպէս կարելի է ընդհատել մխայն ուտելու համար: Ուսանողներն էին որ երբեմն միասին կ'երթային Բերայի բաւաժներէն մէկուն մէջ պոնուող զաւառական ճաշարան մը, հոն տեսնելու համար ընկերը Զաւարեանի ուտելը:

Այս փոքրիկ պատկերը սակայն որչափ պերճախօս է ցոյց տալու համար ամբողջութեամբ, առաքելատիպ այդ մարդուն, ինքնամոռացութեան եւ անսահման զոհաբերութեան եւ անձնուիրութեան ոգին: Քանի մը տարիներու նոյն չէնքին մէջ ապրած ըլլալու հանգամանքով, տակաւին չատ մը այս ձեւի դէպքերու ականատես եղած եմ: Կը բաւարարուիմ այս մէկով, որուն մէջ կարելի է խտացնել ամէն բան: Յետագային պիտի անդրադառնամ իր մահուան եւ յուղարկաւորութեան:

ՍԵԲԱՍՏԱՑԻ ՄՈՒՐԱՏ

Այդ նոյն թուականին Պոլսոյ մէջ դումարուած ընդհանուր ժողովին մասնակցելու համար եկած էր նաեւ մեր անմահ Սեբաստացի Մուրատը, չգիտեմ ուրտեղէն:

Բոլոր ներկաներուն մէջ աչքի կը զարնէր մեր աննման Մուրատը, իր լայն պաչլըխով, ճերմանները ոտքին եւ աստրական փափախը դլխին: Զինքը երբեք չճանչցող մը անմիջապէս իրեն պիտի տար Փեղլիսին: Զինքը երբեք չճանչցող մը անմիջապէս իրեն պիտի տար Փեղտացիի տիպարը: Այդն կողմէ հիացումով կը դիտէին մեր մեծ յեղափոխականը, որուն նմանը քիչ անգամ կարելի էր տեսնել Պոլսոյ պէս քաղքենի միջավայրի մը մէջ եւ որ ապադային այնքան նշանաւոր պիտի ըլլար իր սխրադործութիւններով:

Հեզահամբոյր էր եւ մարդամօտ, ու մերձենալի:

Օրին մէկը, իր մօտ հաւաքուեցան Դաշնակցական ուսանողական միութեան երիտասարդ ընկերները (այն ատենուան): Հաւանաբար ժողովին դադարի մէկ պահուն էր:

Որովհետեւ ժողովի մէջ չէր, ինքզինքիս թոյլ տուի մոխիկ ընելու խօսակցութիւնը, որ տեղի ունեցաւ անոնց մէջ:

Երիտասարդ ուսանողները կը դանդաղէին ընկեր Մուրատին, որ իրենցմէ մարդ չեն առած պատասխանատու մարմիններու մէջ: Լսեցի իր բերնէն հետեւեալ խօսքերը: «Ի՞նչ է կը դանդաղիք հիմա, Կովկասի մէջ ալ ասանկ խնդիրներ եղան ժամանակին, ու տեսանք թէ ինչէ՛ր ըրին ձեզ պէս ճահիլները»: Չեմ գիտեր, այդ տարիքիս մէջ չէի ալ կրնար գիտնալ թէ ի՞նչ էր պատահածը: Կարեւորը Մուրատի բերնէն եւած հեղինակաւոր խօսքերը լսելս էր, որոնք կէս դար վերջն ալ դեռ կը հնչեն ականջներուս մէջ, ու ժամանակին հետ տակաւ կը հասկնամ իմաստը, մեր մեծ հայդուկին զոհաբերութեան: Անձնական փոքրիկ յուշ մը պատմել էր նպատակս, մեծ հայդուկը ներկայացնելէ աւելի:

ՀԱՅԿ ԹԻՐԵԱՔԵԱՆ (ՀՐԱՉ)

Հայկ Թիրեաքեան (Հրաչ), որուն առաջին օրէն հանդիպած էի Ազատամարտի մէջ եւ որուն հետ ամենէն շատ յարաբերելու առիթներ ունեցած եմ:

Դաշնակցական պատմութեան մէջ կատարած իր հերոսական մեծագործ գործը (Պանք Օթոմանի գրաւումը) պատճառ չէր եղած, որ ինքը ըլլար զոռոզ եւ անմերձենալի մարդ:

Ժպիտը միշտ պայծառ դէմքին վրայ, գործունեայ, ճկուն եւ միեւնոյն ատեն խրոխտ զաւակն էր Տրապիզոնի: Ազատամարտի իսկական վարիչն էր եւ մէկ երկու ընկերներու հետ, անդադրում, դիշերը ցերեկին խառնած, կ'աշխատէր Դաշնակցական նորահաստատ օրկանին տպարանական եւ վարչական ծանր գործերը լաւագոյնս դըլուխ հանելու համար: Գործի ընթացքին որքան խստաբարոյ, գործէն դուրս չատ համեստ էր եւ ընկերական: Երբ գործը կը վերաբերէր «Ազատամարտ»ի եւ կուսակցութեան, չափազանց անդիջող էր: Կը հիանայինք բոլորս իր վրայ եւ կ'ակնածէինք իրմէ: Իրաքանչիւր քայլափոխին մեր աչքերուն առջեւ կը պատկերանային Դաշ-

նակցութեան մեծագոյն աքթերէն մէկուն երկու հերոսները (Արմէն Գարոյի հետ), ու մեր մտածումները կ'երթային այն նահատակ մեր մխա մեծ ընկերոջ, Բարդէն Սիւնիին, որուն ջախջախուած մարմնին լնկած տեղը, Պանք Օթոմանի սանդուխները, կը տեսնէինք ամէն օր Գալաթիայէն Բերա երթալու մեր ճամբուն վրայ: Հրաչի դէմքին նայելով կը խորասուզուի տխուր խորհրդածութիւններու մէջ: Բերդանման, ամրակուռ հսկայ չէնքը, իր մէջ պարփակած միլիոններով Դաշնակցական ֆետայիներու տիրապետութեան տակ, ու ամբողջ եւրոպական դրամատիրութիւնը ահ ու սարսափի մատնուած ֆետայիներու ռումբերու դոռոմ դոչումէն:

Որքան որ մօտ էինք մեր աննման Հրաչին, եւ առօրեայ յարաբերութեանց մէջ, օր մը օրանց չհամարձակեցանք հարցնել իրեն կամ Արմէն Գարոյին թէ ինչո՞ւ օղը չհանեցիք խաբեբայ եւ ստապատիր եւրոպացիներու այդ միջնաբերդը: Ինչո՞ւ խաբուեցաք պոռնիկ դիւանագիտութիւնը կերտող անբարոյական մարդոց խոստումներէն, որոնք իրենց իրական դիմագիծը ցոյց տուին ձեզի՝ ձեր յանձնուելէն եւ չոգենաւ նստելէն վերջը: Ահա մեր միաքը փոթորկող հարցումները, որ գրեթէ ամէն օր մեր բոլորիս չրթներուն վրայ էին:

Այս հեզաբարոյ մարդուն կատաղութիւնը վրաս թափեցաւ օրին մէկը:

Իր սենեակին մէջ պաչտօնավարող Բարթող Զօրեանը, օրին մէկը լինձի տուաւ քանի մը քլոնոց թուղթի ծրար մը, որ տանիմ կտրել տամ մօտակայ տպարան մը:

Զգիտեմ, երախայութի՞ւնս թէ Գարահիսարցիի զոռոզութիւնս բռնեց ու «ես բեռնակիր չեմ» ըսի:

Ինդիրը հասաւ Հրաչին, որուն պաչտպանեալն էի ես սկիզբէն ի վեր: Զիս մօտը կը կանչէ, ու կատաղի նայուածքով մը կը հրամայէ որ չուտով կատարեմ լինձի յանձնուած գործը, այլապէս «ծեծ կ'ուտես», «մենք ամէնքս ալ մեր գործին բեռնակիրներն ենք եւ պարտաւոր ենք տանիլ մեզի տրուած բեռները»:

Մինչեւ ականջներս կաս կարմիր կտրած այս անսպասելի ծանր յանդիմանութենէն դուրս կ'ելլեմ իր սենեակէն եւ կ'առնեմ փառաւոր դաս մը իմ չատ երիտասարդ տարիքիս մէջ: Անկէց յետոյ, ու այդ օրէն ես ալ կը դառնամ բեռնակիրը մեր գործին:

ԳԱՐԵԳԻՆ ՊԱՍՏՐՄԱՃԵԱՆ (ԱՐՄԷՆ ԳԱՐՕ)

Աստաբարոյ տեսայ եւ մեր յեղափոխականը, Արմէն Գարօն: Խրոխտ եւ առնական քալուածքն էր հաւանաբար պատճառը, որ մենք բոլորս այդպէս ապաւորուած ըլլայինք երմէ:

Իր քովէն ամէն անգամ անցնելնուս կը զնէինք տակաւին Պանք Օթոմանի ռումբին հոտը, վեց–եօթ տարիներ յետոյ ալ: Իր քալուածքը, եւ նիստ ու կացը ուշի ուշով ուսումնասիրող ոեւէ մարդ, անպայման պիտի զար այն եզրակացութեան, որ զործ ունի մեծ, շատ մեծ մարդու մը հետ:

Յեղափոխական խառնուածքով այս անզուգական հերոսը, իր ամբողջ ուժովը նուիրուած էր քաղաքականութեան: Այդ օրերը, եւ–րոպացիները մեզ քննցնելու վերջին փորձ մը կը կատարէին Թուրք կայսրութեան հետ համաձորհուրդ:

Հայկական նահանգներու համար խոստացուած բարենորո–գումներու հարցը կարծես նոր թափով մը մէջտեղ կու զար:

Որոշուած էր հայկական նահանգները զրկել երկու մարզպան–ներ՝ բարենորոգումներու զործը ի կատար հանելու համար:

Հօφ եւ վէսթֆէնկի անունով երկու մարդիկ էին զալիքները, որոնցմէ մէկը, չվիտեմ որ մէկը, արդէն եկած էր կամ մօտ օրէն պիտի զար:

Այդ զործի կազմակերպման աշխատանքներուն մեծապէս լըծ–ուած էր ընկ. Գարեգին Պաստրմաճեանը: Իր մօտ մտնող ելլողին հա–չիւը չկար: Այդ օրերուն երիտասարդները եւ նոյն իսկ պատանիներ կը մտնէին կ'ելլէին իր մօտ:

Օր մը, լաւ տրամադրուած առենին դուռը զարկի եւ մտայ ներս: Բազմաթիւ զրութիւններ ունէր առջեւը:

Ինդրեցի իրմէ որ զալիք մարզպաններու հետ էրզրում եւ այ–լուր զրկուելիք հայ օժանդակ երիտասարդներու խումբին մէջ ինծ ալ նկատի ունենայ: Նախ ժպտաց իմ յանդգնութեանս վրայ, յետոյ շատ մեղմ ձայնով ըսաւ.— Ի՞նչ պիտի ընես այդ տարիքիդ, եթէ էր–զրում զրկենք քեզ մարզպաններուն հետ: (Տակաւին հազիւ 19 տա–րեկան էի): — Ցանգուցն կեցուածքով, առանց եռեւ առաջ մտա–ծելու ըսի.— «Ինչ որ զուք հրամայէք, Պ. Պաստրմաճեան, ես ի՞նչ պիտեմ մարզպանն ու միւսը: Ես ուրիչ մարդ չեմ ճանչնար:»

Կարծես Դաշնակցական ժողովի կամ հանդէսի մը պիտի եր–

թայի, բայց իմ խելքս այն ատենէն ալ կը հասնէր որ ամէն ճամբայ Հռոմ կը տանի եւ ազգին ծառայելու ճամբաներէն մէկն ալ Դաշնակ–ցութիւնն էր:

Այդ տարիներուն էր որ մեծանուն հերոսը, ընտրուած էր նաեւ Օսմանեան Խորհրդարանի երեսփոխան:

Գործի բերումով զրեթէ ամէն շաբթու կ'երթայի Օսմանեան Խորհրդարան: Ազատամարտի համար ձեռագիրներ պիտի հասցնէի խորհրդարանի ժողովներուն մասին զրուած՝ իր խմբագրին կողմէն:

Հոն էր իր շատ տիրական եւ խրոխտ դէմքով մեր ընկեր Գարե–գին Պաստրմաճեան, ուրիչ կարգ մը Դաշնակցական երեսփոխաննե–րու հետ, (որոնց մասին պիտի անդրադառնամ յետագայ էջերուն մէջ): Թուրք երեսփոխաններուն ալ յարգանք պարտադրած էր այս անզուգական մարդը:

ՎԱՀԱՆ ՓԱՓԱԶԵԱՆ (ԿՈՄՍ)

Կարծեմ 1912 Թուականին էր որ պիտի ճանչնայի զինքը դար–ձեալ «Ազատամարտ»ի մէջ: Չէի կրնար պիտակել իր զործն ու զերը այդ ժամանակներուն: Դեռ փոքր էի:

Տպաւորութիւնս այն էր որ Դաշնակցութեան ազնուապետական ներկայացուցիչներէն էր: Շատ վայելուչ կերպով հագուած, փոքր մօրուքով, եւ աչքոյժ արտաքինով այս մարդը, ազազային մեր մե–ծերէն մէկը պիտի ըլլար:

Օրին մէկը երբ «Ազատամարտ»ի առաջին յարկի սանդուխնե–րուն վրայ կը սպասէի, հեռագրական յղուիչը հեռագիր մը կը բերէ Վահան Փափազեանի համար:

Կ'առնեմ ձեռքէն, ուղղակի կը թռիմ վեր, կը զանեմ հոմսը եւ կը յանձնեմ հեռագիրը:

Վանէն էր եւ հետեւեալ բովանդակութեամբ:— «Ընկեր Վահան Փափազեան երեսփոխան ընտրուեցաւ Վանէն»: Ի հարկէ լաւ լուր էր: Զկրցայ հասկնալ սակայն թէ ինչ սպասուրութիւն կրնայ այդ հեռա–գրէն ընկ. համար:

Քանի մը օր վերջ զինքն ալ տեսայ Օսմանեան պարլամէնթին

մէջ, Աբմէն Գարոյէ, Վարդգէսի, Մշոյ Գեղամին կողքին նստած: Բայց ապագան մեղի ցոյց պիտի տար որ Օսմանեան Խորհրդարանի աթոռին վրայ բազմելէ եւ Դաշնակցական երեսփոխաններու ֆրաքցիայի մէջ լաւագոյնս կատարելէ յետոյ իր քաղաքական պարտականութիւնը, օրին մէկը պիտի փարէր ղէնքին, նժոյգը տակը պիտի ասպատակէր հայրենի լեռն ու սարը, ու հաշիւ պիտի պահանջէր, իր երբեմնի թուրք պաշտօնակիցներու ցեղակիցներէն, հայութեան հանդէպ ցոյց տուած իրենց դաւաճանական արարքներուն համար:

Դաշնակցութեան ընտանիքի մէջ մարդիկ կրնան ասպարէզը դրիչով սկսիլ եւ ղէնքով վերջացնել: Չէ որ երկու ասպարէզներու մէջ ալ նոյնն է յառաջդրութիւնը: Ծառայել Ազգին:

Մեր հազուագիւտ վերապրող մեծերէն է ընկեր Կոմսը: Դաշնակցական դրականութեան մէջ ողջերու փառաբանանքը շատ օրէնքի կարդ չէ անցած: Կարելի էր շատ բաներ դրել մեր այս միշտ երիտասարդ ծերուկին համար, որ աւելի քան կէս դարու ծանրութիւն ունի իր ուսերուն վրայ: Կը կարդանք իր յուշերն ու յիշատակները, որոնք հայ յեղափոխական դրականութեան բերին այնքան թանկագին նըպաստ մը:

Ուրախ ենք որ իր ողջութեան իր դրած յուշերը կարդալու արժանի եղաւ: Պիտի ցանկայինք որ երկար ապրի եւ մնայ Հ. Յ. Դաշնակցութեան հին սերունդի զեղեցիկ խորհրդանշանը:

Երկար տարիներ յետոյ իրեն առաջին անգամ հանդիպեցայ Պէյրութի Դաշնակցութեան Ակումբը: Արդար յուզումով մը համբուրեցի դինքը, ու ան թող աչքերուս մէջ կարդայ յուզումս: Մենք խուսափեցանք իրարու ոեւէ հարցում ընելէ: Չկրցանք հարցնել թէ ո՞ւր էին «Ազատամարտ»ի այնքան սքանչելի ընկերները...

ՎԱՐԴԳԷՍ ՍԷՐԷՆԿԻԻԼԵԱՆ

Մեր նահատակներէն Վարդգէս Սէրէնկիւլեանն ալ այդ չրջանի աչքառու կուսակցական եւ քիչ մըն ալ պետական դէմքերէն էր: Ամէն օր կը հանդիպէի իրեն «Ազատամարտ»ի յարկաբաժիններէն մէկուն մէջ: Ով չէ՞ կարդացած Վարդգէսի կեանքը: Կը տեսնէի դինքը կաղալով Օսմանեան Խորհրդարան մտնելու ատեն: Շատ քիչ կը խօսէր, բայց երեք հարիւր յիսուն երեսփոխանները, բոլորն ալ դիտէին թէ

ինչպէս ինքը բանտէն բարլամենթ հասաւ, որպէս կարնոյ երեսփոխան եւ իր առնական նիստ ու կացով յարգանք պարտադրեց բոլորին: Իր վրայ կը նայէին որպէս մէկը, որուն հետ չէր կարելի կատակել, որովհետեւ յեղափոխական խառնուածքով եւ անցեալով, կրած կեանքի բոլոր զառնութիւնները բանտերու մէջ, ամենայն իրաւամբ եկած էր իր կրած տառապանքներու արդար արդասիքը վայելելու:

Դաշնակցութիւնն էր որ իր մէկ բանտարկեալ յեղափոխականը փառքով ու պատիւներով կը բազմեցնէր Օսմանեան կայսրութեան ամենամեծ ժողովի, խորհրդարանի աթոռներուն վրայ:

Մէկ քանի տարուայ ընթացքին դժբախտաբար առիթը չունեցայ յարաբերելու այդ մարդուն հետ, հակառակ ամէն օրուայ հանդիպումներուս նոյն չէնքին մէջ:

ԳՐԻԳՈՐ ՋՕՀՐԱՊ

Ինչ խօսք որ Օսմանեան պարլամենտի ամենատիրական եւ կեդրոնական դէմքերէն մէկն էր ողբացեալ Գրիգոր Զօրապը: Երեսփոխան, հռետոր, բեմբասաց եւ մեծ օրէնսդէտ: Իր անձին դէմ յարգանքն ու պատկառանքը ընդհանուր էր, նոյնիսկ Թրքական պետական չրջանակներէն:

Իր մեծ դիրքը եւ բազմազրաղ վիճակը արդելք կ'ըլլային որ այդ մեծ մարդուն հետ խօսք մը կարենայինք փոխանակել:

Բայց «Ազատամարտ»ի չրջանակը ամէն դժուարութիւն կը հարթէր եւ ճամբայ կը բանար յարաբերելու ամենամեծ մարդոց հետ:

Այնպէս, դրեթէ ամէն չաբաթ ինձ առիթը կը ներկայանար իր տունը երթալու: Ինքը այն տաեն կը բնակէր, Թաքսիմէն դէպի աջ լլնող Այազ-Փաչա կոչուած, աղնուապետական թաղ մը: Թուղթ մը կամ նամակ մը ձեռքս կը մտնէի իր պալատանման բնակարանը, ուր չատ անգամ այդ ժամերուն կը գտնէի զինքը թաւչեայ բազկաթոռներուն մէջ ընկողմանած:

Կը յիշեմ թէ ինչպէս քնքշութեամբ եւ հայրական թոնով կ'ընդունէր զիս՝ «Ազատամարտ»ի տղան, ու ժպիտով կը հարցնէր, «հէ՛, ինչ կայ նորէն, ի՞նչ բերիր»:

Ես պիտի՛ թէ ինչ կայ: Տարած թուղթս կամ նամակ մըն էր կամ ժողովի հրաւէր: Ողբացեալ Զօհրապ կը մասնակցէր Օսմանեան Խորհրդարանի Դաշնակցական երեսփոխաններու ֆրակցիայի ժողովին: Այդքանը լաւ գիտեմ:

Ազատամարտի մէջ գինք յաճախ տեսնելէս յետոյ ալ չարունակ կը տեսնէի խորհրդարանին մէջ:

Այս հռետորն ու օրէնսդէտը, երբ երկու ձեռքերը տարտամին դրպաններուը դրած Օսմանեան Խորհրդարանի բեմը կ'ելլէր, բոլորը անխտիր կախուած կը մնային իր բերնէն: Զայն, չչուկ կը զարմէր երեք-չորս հարիւր հոգինոց ժողովատարահին մէջ, հետեւելու համար Զօհրապ էֆէնտիին բերնէն ելած ամէն մէկ նախադասութեան իւրաքանչիւր բառին: Կը խօսէր, կը ճառէր անվերջ, օրէնքէն, պետութեան քաղաքականութենէն, առինքնելով բոլոր ներկաները, որոնք իրենց չունչը բռնած, ուրախ պիտի ըլլային, եթէ Զօհրապ էֆէնտին չարունակ խօսի իրենց, որովհետեւ անոր բերնէն ելած ամէն մէկ բառ պատգամ մըն էր եւ ան էր որ պիտի ղեկէր օսմանեան կայսրութեան քաղաքական ուղին, ոչ թէ վաթխոցաւոր մոլլաները:

Համայն հայութեան եւ մասնաւորապէս Պոլսոյ հայերուն Զօհրապ էֆէնտին ըլլալով, իր մեծ կրթութեամբ, համաչխարհային քաղաքական պատրաստութեամբ, միջազգային չրջանակներուն ալ Զօհրապ էֆէնտին էր:

Զկար մեծ դատ մը, չկար կենճռոտ հարց մը, որ յանձնուած չըլլար իրեն, որուն մէջէն կ'ելլէր ամենայն ձեռնհասութեամբ:

Իրաւաբանական եւ քաղաքային անտեսութեան մէջ իր ունեցած անսահման հմտութեան խառնած էր նուրբ հայ գրագէտի կարողութիւնը, եւ իր հատորները, գեղեցիկ ու զոլորիկ գրիչով գրուած, կը վիտռուէին ամենուրէք:

Իր յարաբերական կեանքի մէջ ունեցած չփումներու ընթացքին մէկ պատրաստ էր իր ծառայութիւնը ապահ գնելու յօդուտ հայութեան:

Խորհրդարանի մէջ իր ճառերը վերջացնելէ յետոյ, երեսփոխանները լայնօրէն բաւարարուած, ալ սիրտ չունէին մտիկ ընելու թուրք պետական մարդիկը, նոյնիսկ նախարարները:

Պատահած է որ իրմէ վերջ երբեմն խօսք առնէ կարծեմ օրուայ վարչապետ Սայիտ Հալիմ փաշան:

Երկու թեւերէն մէկական մարդ մտած երբ բեմ կ'ելլէր Սայիտ Հալիմ փաշան, հազիւ քանի մը հոգի կ'ունենար որպէս ունկնդիր, անոնք ալ խաթեր համար:

Խորհրդարանի անդամներէն, այն առենուան իթթիլաֆական ընդդիմադիր երեսփոխան Լութֆի Ֆիքրի պէյն էր որ կու գար Զօհրապէն վերջ, որպէս ճարտասան եւ բեմբասաց:

Այս թուականէն հազիւ երեք տարի վերջն էր որ, 1915ի եղերական դէպքերու ընթացքին ճիւաղ Թիւրքը պիտի փչրէր այս աննման մարդուն գանկը՝ որուն մէջէն ուղեղը տարիներ չարունակ գործեր էր ի սպաս Օսմանեան ապերախտ պետութեան:

Թուրքը այսպէս վարձատրեց իր հայրենիքին այդքան զոհաբերութիւն ըրած հայերը:

ԳԵՂԱՄ ՏԷՐ ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ (ՄՇՈՑ ԳԵՂԱՄԸ)

Ինձի անձնապէս ծանօթ Դաշնակցական երեսփոխաններու չարքին պիտի յիշեմ նաեւ այս չատ պարզունակ եւ համեստ մարդը:

Իր ապնիւ, հեզահամբոյր եւ մեղմ բնաւորութեամբը մեծապոյծ ազդեցութիւնը թողած էր Ազատամարտի բնակիչներուն վրայ: Ու այս մարդուն պարզունակ արտաքինին տակ, որ անմօրուս քահանայի մը տպաւորութիւնը կու տար զինքը առաջին տեսնողին, թաքնուած էր յեղափոխական եւ հայրենասէր բարձր հոգի մը:

Ազատամարտի բնակիչներուն մէջ մէկն էր, որուն ամէն վայրկեան կրնայիր մօտենալ, խօսիլ եւ զարտեղդ բանալ իրեն: Հայրենիք բնապատառն էր որ իր ամբողջ պարզութեամբ կը ներկայանար աչքերուդ առջեւ:

Օսմանեան Խորհրդարան կը մտնէր, ժողովներէն չբացակայելու համար: Անխօս էր, ու ամբողջ ժողովի ընթացքին բերանը չէր բանար: Շատ հազուադէպօրէն քրտնախառն թուրքերէնով քանի մը բառեր կ'ելլէին իր բերնէն, որը առիթ կու տար ընդհանուր ծիծաղի:

Մշոյ Գեղամը Օսմանեան պարլամենտի երեսփոխան ըլլալու համար չէր եկած աշխարհ...

ԲԺԻՇԿ ԶԱԻՐԻԷՎ

«Ազատամարտ»ի ամենէն վերի յարկը կը բնակէր այս պատուական մարդը: Չէի գիտեր ոչ իր հանդամանքը եւ ոչ ալ իր պաշտօնը: Միջահասակ, քառասունը անց, փոքրիկ մօրուքով այս մեծ մարդուն մէջ կը թաքնուէր մաքուր եւ մանկական հոգի մը: Արտաքինով ռուսահայ արիստոկրասիի տիպար մը կը ներկայացնէր: Սա-

Վաւաչոս, ամենուն հետ եղբայրական եւ ընկերական ազնիւ վերաբերում եւ ժպտուն դէմք:

Նոյն յարկաբաժնին մէջ կը բնակէինք, իմ փոքրիկ համեստ աննշակիս ճիշդ դիմացն էր իր մեծ ու արեւոտ աննշակը: Օրուան մէջ քանիցս իրար հանդիպելու առիթը կ'ունենայինք, ու երբ ես ակնածանքով, յարդալիր բարեւի կը կենայի, ինք հայրական գորովով կը հարցնէր հալս, գաւառացի պատանիին հալը:

Օրին մէկը կը հիւանդանամ:

Վախով կը մօտենամ իր դրան: Ժպտուն դէմքով կը դիմաւորէ զիս, ու կը հարցնէ թէ ի՞նչ կ'ուզէի:

— Հիւանդ եմ, Պ. Բժիշկ:

Ամբողջ մէկ ժամ խղճամիտ բժշկական քննութենէ մը կ'անցնէ զիս, ու պոհունակ սրտով կը յայտնէ:

— Լուրջ բան մը չունիս տղաս, եթէ ասանկ մանր մունր բաներով հիւանդ պիտի ըլլաս, հապա ինչպէս մեր ապագայ բանակներուն մէջ պիտի ծառայես որպէս զինուոր...:

Զգիտեմ թէ այդ խօսքերը նախազգացումի՞ մը արդիւնք էր թէ պատահականօրէն արտասանուած:

Բայց պիտեմ որ վեց տարի վերջ այդ մարգարէաշունչ խօսքերը իրականութիւն կը դառնային:

1918ին մեր հայրենիքի անկախութեան, մենք ունեցանք թէ պետութիւն եւ թէ բանակ:

ԳԱՐԵԳԻՆ ԽԱԺԱԿ

Զգիտեմ թէ ի՞նչ առիթներով ընտելացած էի ողբացեալ Գարեգին Խաժակի ու անոր ընտանիքին հետ:

Ցաճախ կ'երթայի իր տունը ուէյ զործով եւ կը սիրէի խարտեաշ, սիրունիկ իր փոքրիկները:

Պարթեւ հասակով, մինչեւ մօրուքով, եւ ակնոցներու տակէն միշտ ժպտուն աչքերով, Ազատամարտի բոլոր յարկաբաժիններէն մանկու պար իր ճամբուն վրայ հանդիպող մեծին ու պզտիկին, բոլորին հետ բառ մը փոխանակելով:

Դաշնակցութեան հռետորներէն էր:

Կը բաւէր փոքրիկ յայտարարութիւն մը «Ազատամարտ»ի մէջ, հասարակութիւնը օրեր առաջ կը սպասէր այդ մեծ մարզուն բանախօսութիւնը լսելու համար:

Ամէն անգամ բոլոր սրահները կը յորդէին հսկայ բազմութիւնով, երբ բեմին վրայ պիտի երեւար մեր ողբացեալ Գարեգին Խաժակը:

Պոլսոյ արուարձաններուն յատկացուած յայտարարութիւնները տպագրուած, յաճախ ինծի կը վիճակուէր հասցնել իրենց տեղերը: Մանաւանդ Իսկիւտարի մեր ժողովուրդը պաշտելու աստիճան կը սիրէր զինքը: Եթէ նոյն օրը քանի մը տեղեր հաւաքոյթներ կամ բանախօսութիւններ սարքուած ըլլային, բոլոր միւս սրահները չատ փոքրաթիւ ունկնդիր կ'ունենային:

Զուարճախօս էր հանդուցեալը եւ մերձենալի: Մեծ ու պզտիկ, կրնային իր հետ յարաբերիլ ու միշտ դիմել իրեն եղբայրական խրատներ լսելու համար:

Փոքրիկ յիշատակ մը իրմէն:

Պոլսոյ մէջ աշխատանքիս առաջին վաստակէս մէկ օսմանեան ոսկի տարի նամակատուն, մանաւանդ օրս զրկեցի, Շապին Գարահիսար: Փոստի պաշտօնեան սխալմամբ, մէկի տեղ երկու ոսկի զրեր էր ստացողին վրայ: Վերադարձայ Ազատամարտ եւ երբ ուրախութեամբ տանդուխտներէն մէկը կ'ելլէի, դիմացս ելաւ հանդուցեալ Գարեգին Խաժակը: Իր սովորութեան համաձայն՝ հետաքրքրուեցաւ դիտնալու համար ուրախութեանս պատճառը: Պատմեցի իրեն պատահածը:

— Տղա՛ս, տար անմիջապէս վերադարձուր այդ ընկալագիրը, ուղղէ սխալը, եկիր արդա՛ր եւ մտածէ թէ այդ սխալը պիտի քաւէ խեղճ պաշտօնեան, որուն ամսականը հապա մէկ ոսկի է եւ հապա հազ կը բաւէ իր ընտանիքի ապրուստին:

Կատարեցի հրամանը այդ ազնիւ հոգիով բարի մարդուն: Իր յուզահանած մարզկային բարձր զգացումներու մէջ, չէր գիտեր որ, ինք երբ կը մատնէր թուրք պարզ պաշտօնեայի մը հատուցելիք վնասը զարմանելու մասին, օրին մէկը ուրիշ թուրքեր վայրագօրէն պիտի սպաննէին զինքը, որը թոգերով իր սիրասուն զաւակներն ու համայն հայութիւնը:

Վ Ռ Ա Մ Ե Ա Ն

Խառնուածքով աւելի խանդավառ եւ անհանդարտ, Դաշնակցութեան գործիչ հեռատեսներէն մէկն ալ հանգուցեալ Վռամեանն էր:

Կուսակցական զանազան պարտականութիւնները կատարելէ վերջ լծուած էր առաւելապէս պրօպականտի գործին:

Պոլսոյ բոլոր չրջաններու եւ արուարձաններու մէջ իր ըրած բանախօսութիւնները հիացում առթած էին նոյնիսկ մեր հակառակորդներուն:

Կատարեալ հռետոր մը: Առանց չունչ առնելու, առանց կաթիլ մը ջուր խմելու եւ առանց մէկ տող գրութեան, ժամերով կը խօսէր այնքան առինքնող ու հմայիչ թոնով, որ ներկաները կը զարմանային թէ ինչպէս բառերն ու նախադասութիւնները կը հոսէին իր բերնէն, առանց կրկնութեան եւ առանց ամենադոյզն տաղտուկ պատճառելու ունկնդիրը հասարակութեան:

Դաշնակցութեան այս մեծ հռետորն ու պատգամախօսը, հակառակ դրսերեւոյթին, ունէր ազնիւ, մաքուր եւ մանկական հոգի մը մատչելի բոլորին եւ սիրուած բոլորէն:

Պոլսոյ Ազգային երեսփոխանական ժողովի բեմէն յաճախ կը լսուէր իր տիրական ձայնը: Կը մասնակցէր ազգային բոլոր դործերուն անխտիր, ի սպաս դնելով բոլոր իր կարողութիւններն ու հմտութիւնը:

Այս մեծ բեմբասացը բոլորովին տարբեր մարդ դարձաւ, երբ մտաւ Օսմանեան Խորհրդարան՝ որպէս պետական երեսփոխան: Թրքերէն լեզուի անտեղեակ ըլլալով, իր երեսփոխանութեան ամբողջ տեւողութեան հապիւ քանի մը անգամ բերան բացաւ եւ չդիտցած Թրքերէնով քանի մը բառ ծամծմեց:

Գնաց ինքն ալ զոհ Թրքական դաւաճանութեան:

Է. Ա Կ Ն Ո Ւ Ն Ի

Տարբեր էր բոլորովին ողբացեալ Ակնունիին պարագան: Հակապատկերը մեր հիմնադիրներէն Տէրվիչ Զաւարեանին եւ Ռուստոմին:

Փառաւոր դրսերեւոյթով, տպաւորիչ արտաքինով ու նիստ ու կացով, կը զգայիր թէ Դաշնակցութեան ազնուապետութիւնը (եթէ թոյլատրելի է այս բառը) կը սկսի եւ կը վերջանայ իրմով:

Է· Ակնունին բառին լման առումով մարմնացումն էր հայ գրագէտին, հռետորին եւ բեմբասացին:

Բազմութիւններ, երիտասարդ եւ երիտասարդուհիներու, ինչե՛ր չէին տար անդամ մը լսելէ աւելի դինքը մօտէն տեսնելու համար իր եւրոպական արդուզարդով, եւ օրուայ նորոյթ եղող սեւ աւլեծածան փողկապով, այնքան վայել իր դեղեցիկ դէմքին:

Ինքն ալ Դաշնակցութեան մեծ գործիչներէն էր, որուն խօսքերն ու գրածները մեծ հետաքրքրութեամբ կը լսուէին ու կը կարդացուէին:

Պոլսոյ Ազգ· Երեսփոխանական ժողովին ալ անդամ էր այն աւելնուան բոլոր մեծ Դաշնակցականներուն հետ:

Ազատամարտի մէջ ապրած քանի մը տարիներուս ընթացքին, ոեւէ տեղ առիթը չունեցայ մօտենալու այս անմերձենալի մարդուն: Ինչպէ՞ս կարելի էր:

Ռ Ո Ւ Բ Է Ն Զ Ա Ր Դ Ա Ր Ե Ա Ն

Խարբերդցի գրագէտը, Սահմանադրութեան հռչակումէն յետոյ, առաջին անգամ Պոլիս մտաւ Զաւարեանի, Ակնունիի և Ց· Շահրիկեանի հետ: Շատ չտեւով իր անունին չուրջ ստեղծեց մեծ համակրանք, նոր սերունդի կողմէ, որ զայն կոչած էր «Խարբերդցի Գրագէտը»:

«Ազատամարտ»ը հրապարակ չէր ելած տակաւին, երբ Պոլիս հրատարակուող «Ժամանակ» թերթի անօրէն Քասիմ (Մխակ Գոչունեան), որպէս ճարպիկ գործի մարդ, անմիջապէս իր թերթին համար աշխատակցութիւնը ապահովեց Ռ· Զարդարեանին, թերթը սիր-

ցընել տալու համար Պոլսահայ մտաւորականութեան: Շատ չտեւեց սակայն այս աշխատակցութիւնը, հազիւ տարի մը յետոյ պիտի անցնէր «Ազատամարտ»ի պլուխը:

Ծնած է Խարբերդի մէջ, 1874ին, հոն իր նախնական կրթութիւնը առնելէ յետոյ ապագային ալ պաշտօնավարած է տեղւոյն կեդրոնական վարժարանին մէջ:

Պոլիս, կը բնակէր Թաքսիմի մէջ: Իր տունը մէկ մանրանկարն էր Խարբերդի նահապետական հայ ընտանիքին, որուն կ'անդրադառնայի ամէն անգամ որ կ'այցելէի իր զաւակներուն եւ տիկնոջ: Ամէնուն առջեւ բաց էր դուռը:

Իր զաւակներէն մեծը, Ռաֆայէլը, խելօք եւ պատուելիական արտաքինով չատ հպարտ չէր իր հրջակիկին: Պտիկը Հրաչ, տաք, վառվռուն եւ դիւրահպարտ երիտասարդ մը ըլլալով, մինչեւ վերջն ալ «Ազատամարտ»ի մէջ խանդավառ ժամանակներ ենք անցուցեր իրեն հետ:

Ցաւ էր ինձ համար տեղեկանալ, որ այդքան հաւատաւոր ըլլան, Հրաչը, մեր ամենամեծ պրպտէմներէն եւ Դաշնակցական գործիչներէն մէկուն զաւակը, տարիներ յետոյ որոշ սայթաքումներ եւ դիրքաւորումներ ունեցած է:

Ազատամարտի պլուխը ամենաչատ մնացողը եղաւ տարաբախտ Ռուբէն Զարդարեանը, որ վեց տարի չարունակ, 1909էն 1915, մինչեւ իր եղերական վախճանը, անխոնջ կերպով պիշիր ցերեկ ըլլալով, աշխատեցաւ, տոկաց ամէն տեսակ դժուարութիւններու, հանգոյց, աշխատեցաւ, տոկաց ամէն տեսակ դժուարութիւններու, հակառակորդ մամուլի պայքարներուն եւ մանաւանդ Թրքական իշխանութեանց կողմէ վերջին տարիներուն «Ազատամարտ»ի հանդէպ ցոյց տրուած մեծամեծ դժուարութեանց եւ հալածանքներուն:

Իր գրականութենէն մեծապէս օգտուեցաւ Պոլսահայ եւ պատմահայ երիտասարդութիւնը: «Ազատամարտ»ի սերունդը չատ բան կը պարտի «Խարբերդցի գրագէտ»ին:

Հակառակ ընկերներու ճնշումներուն, Զարդարեան չմեկնեցաւ Պոլսէն, ազատուելու համար մօտալուտ փոթորիկէն:

Մի՛չտ կ'ըսէր, «Պէտք է որ ես եւ Հրաչը հոս մնանք»:

Մնաց ու վերջապէս իր սիրելի ընկերներուն հետ միասին ողջակիզուեցաւ, աչքերը բաց, պէմուրալ:

ԳԵՂԱՄ ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ

«Ազատամարտ»ի սերունդին մէջ, ողբացեալ Ռուբէն Զարդարեանէն անմիջապէս վերջ, պէտք էր խօսիլ իր մասին:

Թեւն ու թիկունքը Զարդարեանին, եւ սիւներէն մէկը «Ազատամարտ»ի:

Իր հայրենիքի, Ակնայ ազրիւրներու զուլալ եւ վճիտ ջուրերուն պէս, մաքրամաքուր այս տղան ոչ թէ մինակ սիրուած էր բոլորէն, այլ նաեւ առարկան էր ամենուն գուրգուրանքին:

Մեծ ու պզտիկ «Ազատամարտ»ի բնակիչներուն սիրելի Գեղամն էր:

Մեծի հետ մեծ, պզտիկի հետ պզտիկ, խելացի, բարեհամբոյր, հարսի մը պէս ամչկոտ, հազիւ կը նայէր իր խօսակիցներուն դէմքին: Այնքան նուիրուած էր իր գործին որ դժուար էր «Ազատամարտ»ը անջատել Գեղամի անունէն եւ Գեղամի անունը անջատել «Ազատամարտ»էն:

Մօտաւորապէս հայրենակից էինք իրարու (հայրս Ակնցի էր), նոյն բնաշխարհէն, նոյն սովորութեամբ եւ նոյն բարքերով: Իմ գործիս բերումով (դպրոց) օրական քանի մը անգամ կը մտնէի իր մօտ, յօդուածներու սրբագրութեան եւ նոր ձեռագիրներ առնելու համար:

Մասնաւոր վերաբերում մը ունէր իրմէ փոքրերուն հանդէպ, ու ոեւէ առիթ չէր փախցներ անոնց քաջալերական յորդորներ տալու, վառ ապագայի հեռանկարով առլցուն:

Այս պատուական տղան սակայն չափազանց բծախնդիր էր մաքրութեան, իր ներքին կեանքին մէջ, եւ վախկոտ, հիւանդ ըլլալու աստիճան:

Երբեմն կը պատահէր որ ծանր գրպտումներու առեն ժամանակ չէր ունենար ճաշի երթալու: Ինձմէ գատ ուրիշ ոեւէ մէկու մը չէր վստահեր չուկայէն ոեւէ ուտելիք բան բերել տալու համար: Զպացած, իր ներկայութեան ձեռքերս օճառել կու տար, եւ յետոյ իր պղրոցէն ձերմակ թուղթ մը կու տար, բերելիք բանս ալդ թուղթին մէջ դնելու համար:

Վա՛յ եկեր էր իր գրիչը գործածողին գլխուն: Հապա եթէ մելքրոպ առնէ՞ր:

Կասկածելով որ իր բացակայութեան մէկը գրիչը գործածած կրնար ըլլալ, գրիչը կ'առնէր կը սրբէր, ու վրան թուղթ մը կը փաթթէր բարակ թելով մը կը կապէր, յետոյ մէյն ձեռքը կ'առնէր:

Հակառակ իր չրջապատի ընկերներուն ծիծաղին եւ քննադատութեան, մինչեւ վերջն ալ մնաց այս ահաւոր բծախնդրութեան մէջ:

Խեղճ Գեղամ, չգիտցար թէ այդքան բծախնդրութենէդ վերջ, ի՜նչ դժբախտ ճակատագիր վերապահուած էր քեզի:

Ո՛վ գիտէ ուր ինկաւ մարմինդ: Անթաղ մնացին քու ալ մասունքներդ:

ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄԵԱՆ

Տարաբախտ Գեղամ Բարսեղեանի անմիջական քովիկը կը գըտնէինք նըբակազմ, չատ քաղաքավար ու զարգացած երիտասարդ մը: Համբարձում Համբարձումեանը: Պոլսահայ նորահաս մտաւորականութեան տիպարը: Պատրաստակամ եւ չափազանց հաճոյակատար: Եթէ Գեղամը «Ազատամարտ»ի հասարակական բաժնի սիւնն էր, Համբարձում Համբարձումեանն ալ պետական եւ քաղաքական լուրերու բաժինին պատասխանատուն էր, որ կը տանէր այնքան ձեռընհասօրէն, հակառակ իր չատ երիտասարդ տարիքին: Հաճելի խօսակից էր միչտ զուարթ եւ ուրախ արամադրութիւններով:

«Ազատամարտ»ի մեծ ընտանիքին անդամները իր վրայ կը նայէին որպէս մեծ ապագայ խոստացող փայլուն երիտասարդ մը:

Խորհրդարանական խմբագիրն էր Թէրթին: Շատ անգամ միասին կ'երթայինք խորհրդարան, ու մտնելով սրահ լրագրողներու բաժնին մէջ կը տեղաւորուէինք: Միչտ իր քովիկը կը պահէր ինծ: Այդտեղ էր որ առիթը ունեցայ տեսնելու Օսմանեան Խորհրդարանը: Մէկ կողմէ կը դիտէի երեք հարիւր յիսունի մօտեցող երեսփոխանները: Նրու ֆէսերն ու վաթթոցները միւս կողմէ կը հիանայի մեր սիրելի Համբարձումեանի վրայ, որ բոլոր խօսուած ճառերը, թրքերէնէ հայերէն թարգմանելէ վերջ մեքենական արագութեամբ, կը սրբագրէր, պատրաստելով թղթակցութիւնները «Ազատամարտ»ի համար: Իմ պաշտօնս էր այդ ձեռագիրներուն վերջացած մասերը հասցնել «Ազատամարտ»ի խմբագիրներուն, օրը օրին հրատարակուելու համար: Այս առիթը պատճառ դարձած էր որ չատ մտերմանանք ողջացեալ Համբարձումեանին հետ, տարիքի ալ մեծ տարբերութիւն չըլլալով մեր մէջ:

Նշանուած էր, եւ կը հիւսէր ապագայ երազները, պարզունակ ժպիտով մը ինձ ալ տեղեակ պահելով իր ապագայ ծրագիրներուն:

Ինք ալ գնաց պէմուրազ, իր մեծ ու փոքր ընկերներուն հետ, եւ անյայտ մնաց իր ալ դերեզմանը:

Մօտ կէս դար յետոյ դժուար է ինձ համար մոռնալ իր մաքրամաքուր դիմագիծը:

Տարաբախտ Համբարձում, երբ խանդով եւ եռանդով լի, թռչունի մը հանգոյն կ'ոստոստէիր ճիւղէ ճիւղ, երբ թուրք պետականի մարդոց եւ երեսփոխաններու հետ կը վիճէիր, չկարդացի՞ր անոնց դիւային խնդուքներով, կեղծ բարեկամութեան թունաւոր եւ հրէշային դէմքերը:

ԴԱՆԻԷԼ ՎԱՐՈՒԺԱՆ

Մեր նահատակ մեծ բանաստեղծը, իր բուն անունով Դանիէլ Զարուքեանեան ծնած է 1884ին Սեբաստիոյ Բրգնիք գիւղաքաղաքին մէջ: Իր հայրենիքի դպրոցը լրացնելէ վերջ կ'անցնի Պոլիս ուր եւ կը նուիրուի կրթական ասպարէզին:

Կենսագրութիւն չէ նպատակս:

«Ազատամարտ»ի մէջ չարունակ հանդիպած եմ իրեն: Գրած բոցաչունչ բանաստեղծութիւնները մեծագոյն աւանդներէն մէկն է մնացած հայ գրականութեան: Հայ կեանքի լաւագոյն բանաստեղծներէն մէկն ըլլալով, լաւ ալ դաստիարակ եւ խօսող էր: Թէեւ մանկութենէս ի վեր բանաստեղծութիւնը չէր խօսեր ինծի, այսու ամենայնիւ ուրիշներու նման միչտ յարգանքս անպակաս եղաւ այս մեծհոգի մարդուն հանդէպ:

Կը պահեմ իրմէ տխուր դրուագ մը:

1913ին երբ մեր մեծ Զաւարեանը կը մեռնէր, եւ փառաչուք յուղարկաւորութիւն մը կը կատարուէր, վերջին դամբանականը խօսողը եղաւ Վարուժանը:

Տակաւին ականջներուս մէջ կը հնչէ իր խօսածին վերջին բառերը. «Հա՛րս, ճրագդ մարէ»:

Հէգ Վարուժան, երբ 1915ի օգոստոս 26ին Զանկըրըյի և Գա-

յաճըզի ձորերուն մէջ զեզ զաչունահարեց վանտալ Թուրքը, ո՞վ պի-տի խօսէր քու զամբանականդ: Ո՞վ պիտի նետէր ափ մը հող քո չախ-չախուած մարմինիդ վրայ: Երկնքի Թռչուններն եղան միայն վկան քո նահատակութեանդ:

ՍԻԱՄԱՆԹՕ

Մեր տանը մեծապոյն դիւցազներգակ բանաստեղծն էր տարա-բախտ Վարուժանի հետ:

Շրջան մը յաճախ կը տեսնէի զինքը «Ազատամարտ»ի մէջ, պե-խով ու մօրուքով: Ծնած էր Սկն, այլ իսկ պատճառով ինքզինքիս Թոյլ կու տայի երբեմն խօսակցիլ իր հետ հայրենիքի շուրջ:

Համակ խանդ ու եռանդ այս երիտասարդն ալ չատ դիւրահա-զրդռ, ընկերական եւ կատակասէր էր: Զգիտեմ Թէ ի՞նչ էր պաշտօնը: Աստեն մը անյայտացաւ Պոլսէն: Ո՞ւր գնաց, ինչո՞ւ գնաց չեմ գիտեր: Բայց երբ վերադարձաւ Պոլիս, մօրուքն ու պեխերը անյայտացած էին: Կը յիշեմ որ օրին մէկը Ազատամարտի սենեակներէն մէկուն մէջ մեր մեծերէն մէկը կ'ըսէր իրեն (կարծեմ Խաժակը). «Ծօ անասո-ուած, եթէ մօրուքդ ածիլեցիր որպէս աւելորդ բան, դոնէ պեխե-րուդ խնայէիր»:

Հետաքրքիր խօսակցութեան մը ընթացքին օրին մէկը, կ'երեւի չատ լաւ տրամադրուած մէկ րոպէին, բռնեց Թեւէս ու ըսաւ, ո՞րտե-ղացի ես: — Ես Շապին Գարահիսար ծնած եմ, իսկ հայրս ձեղի հայ-րենակից՝ Սկնցի է: Կատակով, — Ա՛ ուրեմն, պզտիկ պարոն, դուն ապագային պիտի ըլլաս Թէ բանաստեղծ եւ Թէ հերոս, որովհետեւ Սկն բանաստեղծ կ'արտադրէ, իսկ Շապին Գարահիսարը՝ հերոս: Գնաց այդ հսկան ալ ուրիշներու հետ, երբ հանդուգնեալ Ջաւարեանի դաշտին հետ Կովկաս մեկնեցաւ յետոյ վերադարձաւ անիծեալ եր-կիրը: Տարաբախտ Սիամանթօ, ես կրցայ անպէտ դոյութիւնս պա-հել, ոչ հերոս, ոչ ալ բանաստեղծ եղայ, մնացի պարզ զրաչար:

ՀԱՅՐԵՆԱԿԻՑՆԵՐՍ

«Ազատամարտ»ի մէջ ունեցայ քանի մը հայրենակիցներ: Ա-ռաջինն էր մեծանուն տեսարան եւ բեմբասաց ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՇԱՀՐԻԿԵԱՆ, որ խոժոռ եւ անմերձենալի մարդ էր: Ժամանակ չէր տար անկարեւոր բաներով զբաղելու: Իր նշանաւոր յուցամատի չար-ժումը պատմութեան կարգ անցած է եւ սարսափ տարածած չորս դին: Զգիտեմ Թէ ինչու չատերը կը վախնային իրմէ, եւ ամէն մարդ կը խուսափէր իր հետ վիճելէ:

Պոլսոյ Ազգային Երեսփոխանական ժողովին մէջ, պատուհանն էր Դաշնակցութեան հակառակորդներուն, որ հակառակ իրենց ունե-ցած զազափարական տարակարծութիւններուն, միշտ ալ յարգան-քով եւ ակնածանքով կը վերաբերէին Յարութիւն էֆէնտի Շահրիկ-եանին հետ, որովհետեւ որքան խիստ, այնքան ալ արդարադատ էր: Սակայն այն խոժոռ եւ անմերձենալի մարդը, երբեմն կը զատ-նար չատ հաղորդ մարդ, երբ պատեհութիւնը ունենար հայրենակից-ներու հետ խօսելու: Ես այսպէս տեսայ զինքը:

***

Երկրորդն էր «Ազատամարտ»ի վարչութեան պաշտօնեայ, ընկ-ԲԱՐԹՈՂ ՁՕՐԵԱՆԸ:

Գիշեր ցերեկ նուիրուած իր գործին, սակայն չատ աւելի ա-ռիթներ ունեցած եմ իրմէ հայրենակից իր հետ խօսակցելու և զար-մանալ բանալու իրեն: Բարի և համեստ էր: Պատրաստակամ ու անձ-նուէր, մաքուր եւ զուլալ իր ծննդավայրի թամզարայի զուլուն ջու-րերուն պէս:

Որպէս հայրենակից, տեսակ մը խնամակալի դերը ստանձնած էր լինճ հանդէպ: Մէկ քանի տարիներու իր անմիջական հովանիին տակ ապրելով, չատ բան կը պարտիմ իրեն իմ ունեցածէս:

***

Երրորդն էր հանդուգնեալ ԼԵՒՈՆ ՄՈՋԵԱՆԸ: Իրեն հետ ծա-նօթութիւնս կը սկսի տակաւին Ազատամարտ չեկած, Պոլսոյ կեդրո-նական վարժարանի ուսանող եղած տեսնէն:

Եղաւ թերթի խմբագիրներէն մէկը, որ իր երիտասարդ կորովն ու խանդը ի սպաս դրաւ թերթին, մեր մեծ մտաւորականներու քովն ի վեր, մեծնալով անոնց չունչին տակ:

1915ի նահճերներէն հրաչքով ազատուածներէն էր, որ յետադային պիտի ըլլար դարձեալ կուսակցական խմբագիր, Կիլիկիոյ և Ցունաստանի մէջ:

1919—20 տարիներուն առիթը ունեցայ իրեն հետ աշխատելու, Ատանայի մէջ, Կիլիկիա թերթին մէջ, ինքը որպէս խմբագիր, ես որպէս գրաշար: Մեռաւ բնական մահով:

ՊՈԼՍԱՀԱՅ ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԿԵԱՆՔԸ

(1911 — 1914)

Նախքան Պոլսահայ կեանքին մասին խօսիլը, ըսեմ որ չատ մը հանգրուաններէ եւ դժուարութիւններէ անցնելէ յետոյ 1912—13ին, Ազատամարտը հասած էր իր վառքի զագաթնակէտին: Պոլսոյ հատուածառութեան եւ դաւառները ղրկուած թերթերուն թիւը հասաւ մինչեւ 12 հազար: Ընդհանուր Պոլսոյ մէջ հրատարակուած միւս հայ թերթերուն (Բիւզանդիոն, Ժամանակ, Մանզումէի էֆքիար) ընդհանուր թիրաժին հաւասարելու քիչ էր մնացած թերթին թիրաժը:

Ամէն օր թերթը լոյս տեսնելուն, ցրուիչները ձեռքէ ձեռք կը խլէին զայն, որովհետեւ ամենէն չատ սպառած թերթն էր դարձած: Պոլսոյ ընդհանուր դործակալն էր Սաեփան Քիւրքճեան ընկերաբար Հայկ Կօշկարեանի հետ:

Ի տես այս արտակարգ հետաքրքրութեան, ես ալ ընկ. Հրաչէն արտօնութիւն խնդրեցի պարապոյ ժամերուս թերթ ծախելու համար:

Զգայացունց լուրի մը հրատարակութեան օրերուն, երկու անութներուս տակ լեցուն թերթով դուրս կը վազէի փողոց, Ազատամարտ պօռալով: Եիւքսէք Գալաթիոյ կամուրջը հասնիլս կը սպառէի թերթերս եւ դոհունակ կը վերադառնայի տպարան: «Ազատամարտ»ի ծառայել մեծ պարտականութիւն մըն էր, որ բոլորիս հաճոյք կը պատճառէր, ինչ որ ալ ըլլար մեր բերած ժանդակութեան աստիճանը:

Պոլսահայ մտաւորականութիւնը իր գրական ծարաւը կը յագեցնէր «Ազատամարտ»ով, որ կը յորդէր առատ նիւթերով եւ բազմաթիւ թղթակցութիւններով՝ հասած հայկական գաւառներէն:

Այդ չրջանին Պոլիս գտնուած բոլոր մտաւորականները, հրապարակագիր, տեսարան, պատմաբան եւ բանաստեղծ, սիրով կ'աշ-

խառակցէին թերթին, զայն ճոխացնելով ու փնտռուած թերթ մը դարձնելով:

Պոլսոյ Ազգային կեանքին վրայ ալ գօրաւոր կերպով իր կնիքը դրած էր «Ազատամարտ»ը:

Ազգ. ժողովին մէջ Դաշնակցական երեսփոխանները, Յարութիւն Շահրիկեանի առաջնորդութեամբ, ահ ու սարսափը դարձած էին հին ամիրայական բարքերու ներկայացուցիչ յետադիմական տարրերուն, որոնց ճակատին փակցուցին Եէրիաբ-ի մակդիրը:

Ու այս պայքարները չէին բաւեր ժողովներու մէջ մղուիլը, անկէց կը փոխադրուէին թերթին էջերը:

Հակառակորդ թերթեր ամէն միջոցի դիմեցին «Ազատամարտ»ի գործը նսեմացնելու համար: Ամէն բան ներելի էր, սուտ, զրպարտութիւն եւ նոյնիսկ մատնութիւն, մեր թերթը վարկաբեկելու համար:

Այս բոլորը սակայն ոչ մէկ արդիւնք տուին ու թերթը շարունակեց մնալ առաջնորդը պոլսահայ եւ գաւառահայ մամուլին, հետզհետէ իր ճաշակ թիրաժով:

Այս խանդավառ օրերուն պիտի յաջորդէին տխուր դէպքեր եւ մռայլ օրեր, որոնք եկան ծանրապէս դժուարացնելու «Ազատամարտ»ի գործը: Այս դէպքերու մասին պիտի անդրադառնամ աւելի վերջը:

*
**

Աւելորդ չըլլար այստեղ տալ մեր պոլսահայ կեանքի մէջ գործող պետական ու ազգային գործերու անունները, թարմացնելու յիշատակը անոնցմէ չատերուն եւ դաղափար մը տալու համար անոնց կազմի մասին:

Օսմանեան Սրհրդարանը այդ շրջանին ունեցաւ տասներկու հայ երեսփոխանները, չորսը Դաշնակցական (Վահան Փափազեան, Գարեգին Փաստրմաճեան, Վարդգէս Սէրէնկիւլեան եւ Գեղամ Տէր-Կարապետեան), մէկը՝ Դաշնակցութեան համակիր (Գ. Զօհրապ), երեք հայ իթթիհատականներ (Պօշկէզկենեան, Պապիկեան, Հալաճեան), 1 Հնչակեան (Համբարձում Պոյաճեան), մէկ Ռամկավար (Տօքթ. Տաղաւարեան), մէկ հատ չէզոք (Սպարթալեան):

Վերակոյտին մէջ կային նաեւ հետեւեալ հայերը. Աբրահամ Փաշա Երամեան, Գաբրիէլ Նորատունկեան, Մանուկ Ազատեան եւ Զարեհ Տիլկէր:

Ազգային երեսփոխանական ժողովին մէջ Դաշնակցութիւնը ունեցաւ բարձրորակ մտաւորականներ եւ գործիչներ. Յարութիւն Շահրիկեան, Վարդգէս, Ռուբէն Զարդարեան, Արմէն Գարօ, Վռամեան, Վահան Փափազեան, Լեւոն Շանթ, Փրոֆ. Ա. Խաչատուրեան, Սարգիս Մինասեան, Ս. Սրենց, Արմ. Բարսեղեան, Գ. Շահլամեան, Յովհաննէս Չէօկիւրեան, Բարսեղ Զօրեան, Ատոմ Շահէն, Սերոբէ Նորատունկեան, Արտաշէս Յովսէփեան, Գեղամ, Տօքթ. Փաշայեան, Տօքթ. Լօճիկեան: Ասոնց հետ կային չատ մօտ համակիրները, ինչպէս Մխրպատ Հայկազ, Մելքոն Կիւրճեան, Երուանդ Սրմաքէշխանլեան, Ժաք Սայապալեան, Յուսիկ քահանայ Քաջունի:

Ընթերցողները դաղափար մը կազմած պիտի ըլլան այս մեծ դէմքերէն կազմուած Ազգ. Իշխանութեան կշիռին ու տարողութեան մասին:

*
**

Պոլսոյ Ազգային կեանքը կ'ելլէր իր ամբողջ մարկերով:

Գրական, գեղարուեստական, երաժշտական եւ թատերական կեանքը իր լայն տապարէզը գտած էր:

Աստր հետ նաեւ կուսակցութիւններու գործունէութիւնը կատարեալ կը գարձնէր Պոլսահայ կեանքը:

Թատերական կեանքը, յայտնի դերասաններով մանաւանդ ամենէն չատ հետաքրքրականն էր: Աբէլեան, Արմէնեան, Մնակեան, Աբչակ Պէնլեան, Ռօպալի եւ ուրիշ նման մեծ արուեստագէտներով, մեծ գործունէութիւն ցոյց կու տային, եւ բոլոր թատրոնները կը յորդէին բազմահազար հանդիսականներով:

Այդ թուականներուն էր որ Պոլսոյ մէջ երեւան եկաւ մօտ երկու հարիւր հոգինոց Գուսան երգչախումբը, մեր անմահ կոմիտաս վարդապետի ղեկավարութեամբ:

Այս երգչախումբը իր այդքան բազմամարդ երիտասարդ-երիտասարդուհիներով իսկ մասնաւոր ուշադրութեանս առարկան դարձաւ:

Կը սիրէի երգն ու երաժշտութիւնը, մանաւանդ որ ծննդավայրիս մէջ մանկութեանս օրերուն տիրացու էի: Մտածեցի թէ արդեօք ես ալ կրնայի՞ մաս կազմել խումբին: Քանի մը օր իր չուրջը թափառելէ յետոյ, տեսայ որ տիրացու ըլլալու չէր նմանիլ երգչախումբի մաս կազմելը:

Ինչպէ՞ս կարելի է պզտիկ գաւազանիկի մը կամ ցուցամատի մը հրամաններուն անսալ ... Վաղ եկայ այդ հաւասկն:

Ներկայ գտնուեցայ մէկ-երկու անգամ Գուսմանի համերգներուն Պոլիս, Փըթի Շանի ամփիթեատրոնին մէջ: Մօտ յիսուն տարի է անցեր այդ թուականէն եւ դեռ իմ ականջներուն մէջ կը հնչեն կոմիտասի բերնէն ելած «Կռունկ, ուստի կու գաս» մելամաղձոտ երգին բառերը:

Կը յիշեմ դինքը, դաշնակին առջեւ նստած, պզտիկ եւ առաքլաւիպ դէմքով մեծ կղերականը, որ իր զուլալ ձայնով եւ ներդաշնակ երգչախումբով կ'առինքնէր երկու հազարի հասնող հասարակութիւնը:

Լոյսերը երբ մարէին սրահին մէջ եւ կոմիտասը բեմ բարձրանար, ամէն ոք չունչը կը բռնէր, ձայն ճռթռուն չհանելու համար: Այդ րոպէին դուրսէն ներս մտնող մը պիտի կարծէր որ սրահը ... պարապ է:

Դժբախտ ու ծանր բան է այս բոլորը տեսնել, վայելել եւ ըմբոշխնել, եւ յետոյ ալ ստիպուած ըլլալ ողբալ անոր հեղինակները, եւ լսել միջակութիւններ:

Թուրքը չինայեց կրօնաւորին ալ: Ու տարաբախտ կոմիտասը տարագրուած, քամելով դառնութեան բաժակը, պիտի մահանար Ֆրանսայի յիմարանոցներէն մէկուն մէջ:

⁂

Այդ տարին էր կարծեմ որ մենք ունեցանք սգահանդէսները: Առաջինը Ֆրանսացի Բիէռ Քիյյառին էր: Այն տուեն ըսին որ այս Ֆրանսացին հայասէր է եղեր: (Որքան ալ շատ ուշինք դանազան հայասէրներ, որոնք բոլորն ալ անզօր եւ ձեռնածալ մնացին դալոց փոթորիկներուն դէմ):

Բիէռ Քիյյառի յիշատակի սգահանդէսը տեղի ունեցաւ Բերա, Իւնիոն Ֆրանսեզի սրահին մէջ: Հասարակութիւնը լեցուցած էր ընդարձակ սրահը:

Պզտիկուց արդէն ականջ չէի կախեր մեզ «սիրող» օտարներուն եւ կեղծիք կը կարծէի բոլորը: Բայց այդ խենդութեան օրերուն, ո՞վ էր ականջ կախողը այդպիսի բաներու: Հակառակ տարօր, ինծի պարտականութիւն տուին այդ օրը սրահին դրան առջեւ պզտիկ սեղան մը դնել եւ Բիէռ Քիյյառի քառթերը ծախել: Հրաման էր եւ ես պարտաւոր էի ենթարկուիլ: Նստած տեղս ալ ես ինծի կը հարցնէի: Ո՞վ է եւ-

ղեր այս Ֆրանսըզը, ո՞ր մէկ լեռներուն վրայ փէտայութիւն ըրած է, որ այսքան հայեր եկեր են այս սրահը: Կարեւորը ինձ համար այդ էր միայն:

⁂

Նոյն տարին էր կարծեմ որ մենք կատարեցինք մեր մեծ հերոսներէն ԵՓՐԵՄ ԽԱՆԻ սգահանդէսը:

Այս արդէն ուրիշ բան էր եւ բոլորիս սրտին խօսող:

Հանդէսը տեղի պիտի ունենար Փըթի Շանի թատրոնին մէջ: Ճիշդ իր հասակի մեծութեամբ հսկայ նկարը երբ կ'անցնէր բեմայր փողոցներէն, պարթեւ հասակով, սեւ փափախով եւ զինուորական տարազով, մեծով ու պզտիկով բոլոր հայերուն թոքերը կ'ուռէին ու պարծանքով ղլուխները վեր բռնած կը հասկցնէին համայն դիտողներուն որ այս հայ զօրավարը ազատարարն է Պարսկաստանի ...

Դժբա՛խտ հայութիւն:

Ինչքա՜ն մեծ ու փոքր հերոսներ զոհեցինք, եւ ինչքան հայու արիւն թափուեցաւ օտարներու ազատագրութեան համար:

Իսկ ո՞վ մատը մօխիրը թաթխեց մեզի համար ...:

ԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄՆԵՐ

Բացի Ազատամարտի ակումբին մէջ եւ այլուր կազմակերպուած այս ձեւի երեկոյթներէն, շատ անգամ կ'ներթայի լսելու նաեւ երկու ուսանողական միութեանց (Դաշնակցական եւ Հնչակեան) սարքած վիճաբանական ժողովները:

Դաշնակցական ուսանողական միութիւնը ունէր իր պաշտօնաթերթը, «Երկունք»ը, իսկ Հնչակեան ուսանողական միութիւնը իրենը՝ «Կայծ»ը:

Եթէ չեմ սխալիր այդ հանդիպումները կ'ըլլային Պոլսոյ Եսայեան Վարժարանի սրահին մէջ եւ իրար հետ եղբայրօրէն կը վիճաբանէին գրական եւ հասարակական խնդիրներու շուրջ: Երանելի օրեր էին: Դաշնակ ու Հնչակ իրար չէին բզկտեր:

Եթէ յիշողութիւնս չի դաւաճաներ, կարծեմ այդ առեներուն Հնչակեան ուսանողական միութեան կարեւոր դէմքերէն էր պարոն Ա.Ը, որ ներկայիս կ'ապրի Պէյրութի մէջ, ալեհեր մաղերով:

Մօտ կէս դարու հնութիւն ունեցող այս ծանօթութիւններս,

Երբեմն դիս կ'առաջնորդեն վերապնահատումի ենթարկել այդ ա-
տենուան դէմքերն ու դէպքերը:

Կը տեսնեմ որ ժամանակը ապատագեր է չատ մը մարդիկ, ո-
րոնք մոռցած անցեալի իրենց դիմապիծն ու դիրքաւորումը, դէպք-
րու հետ, ինկած են չփոթի եւ թիւրիմացութեան մէջ: Ոչ մէկ բաղ-
դատութեան եզը այդ երանելի օրերու եւ նեղկայի դժբախտ օրերուն
միջեւ: Կ'երեւի չատերուն համար դժուար բան է կէս դար մնալ դա-
դափարական մաքուր հակառակորդի դիրքին վրայ: Այս բանին հա-
մար կը պակսի չատերու քով օրաւոր կամքն ու մանաւանդ անհատա-
կանութիւնը, չքշուելու համար յորձանքէն:

Իրենց համար երկուան սրբութիւն սրբոց եղող բանե-
րու դէմ, այսօր նիպակ կը ճօճեն չատերը, ոմանք օտարամուտ դա-
դափարներու եւ ոմանք ալ մոմոնայի ի խնդիր:

*
**

Այս մէկ քանի հանդիսներու յիչատակութենէն յետոյ կը վե-
րադառնամ տունս, «Ագաւամարա»:

Գրական եւ այլ հաւաքոյթներէն վերջ պիտի յաջորդէին պետա-
կան հաւաքոյթները, որ գրեթէ ամէն չաբաթ օր տեղի կ'ու-
նենային մեր սրահին մէջ:

Հերթը այս անգամ ջահէլներուն էր, աղջիկ-տղոց, ուսանող-
ուսանողուհիներ:

Դաչնակցական ուսանողական միութիւնն էր ընդհանրապէս
այս երեկոյթները սարքողները: Պոլսոյ ամէն գագակարդէն, մինչեւ
իսկ արհուսպետական ընտանիքներ, կը լեցնէին սրահը, ու ընտանե-
կան եւ ընկերական հաճելի մթնոլորտի մը մէջ խրախճանքը կը չա-
րունակուէր մինչեւ առաւօտ:

Իմ տարիքս տասնութն էր, պատառոտի ժամթխած տղայ մը եւ
մեծապէս ուռանդապաչա:

Սկիզբները չատ խորթ կու գային ինծի այդ երեկոյթները, երբ
մանաւանդ աղջիկ տղայ իրար փաթթուած կը պարէին: Եւրոպական
պար է եղեր:

Բայց մեր քաղաքը առանկ չէին պարեր: Աղջիկներն առանձին,
ու տղաքը առանձին: Ես այսպէս էի տեսած Շապին Գարահիսարի
մէջ. առոր համար ասոնք ինծի խորթ կը թուէին:

Հետզհետէ թէեւ պիտի վարժուէի այդ նոր կեանքին, բայց դա-
տապարտելի բծախնդրութենէս թեւակոխած, այդ երեւոյթներու ըն-
թացքին, ձեռքս եւրոպական փիլ մը բռնած, սրահի եւ յարակից

տեղեակներու անկիւնները կ'առնէի լուսարձակի լոյսին մէջ, քննելու
համար անցուդարձը: Զէ՞ որ այդ տունին ամէն ինչն էի եւ կարծես
թէ պատասխանատու եղածներուն: Ինչքա՜ն յիմար էի այդ օրերուն
եւ երախայ:

Այդ երեկոյթներու զարդը կը կազմէին այն տեղուայ երի-
տասարդ Դաչնակցական ուսանողները կարօ Սասունի առաջնոր-
դութեամբ, Գալուստ Էյնաթեան, Պօղոս Տէր Պօղոսեան, Խոսքով
Թիւթիւնճեան:

Այսօր ասոնցմէ ոմանք կ'ապրին ալեհեր մազերով եւ կ'ափսո-
սան երիտասարդական վարդագոյն օրերը, որոնք ժամանակին հետ
մեկնեցան եւ խամրեցան:

Ու այդ օրերէն վերապրողները արդեօք օր մը օրանց իրենց
մտքէն կ'անցընէին ոը, բոլոր մեծերը անճիտուելէ, ողջակիզուելէ
վերջը, իրենց պիտի վիճակուէր տանելու այդ քաղցր լուծը, եւ «չա-
րունակելու մեր սուրբ դործը»:

*
**

Ագաւամարայի մէջ սարքուած երեկոյթներուն ամենէն տպա-
ւորիչը եղաւ լինծի համար, 1912ին (կարծեմ) Պոլսոյ մէջ դումարուած
ընդհանուր ժողովէն յետոյ ի պատիւ պատգամաւորներու տրուած
հրաժեչտի սեղանը, Ակումբին մէջ:

Այնքան եմ հմայուած այդ հաւաքոյթով, որ քառասունութը
տարիներ անցնելէ յետոյ ալ, տակաւին աչքիս առջեւ ունիմ այդ հըս-
կայական սեղանը, որուն չուրջ հաւաքուած էին Դաչնակցութեան
պրեթէ բոլոր մեծամեծ դէմքերն ու հիմնադիրները: Հոն էին Ռոստո-
մը, Մուրատը, Միքայէլ Վարանդեանը, բացի Պոլիս արդէն ներկայ
գտնուող մեծ ընկերներէն:

Զաւարեանն էր թամատան:

Ծանրաբարոյ եւ անխօս Զաւարեանը զարմած էր զուարթ եւ
զուարճախօս: Ալ ու ձախ հրամաններ կ'արձակէր, խօսք կու տար ա-
նոր անոր եւ բաժակաճառերը իրար կը յաջորդէին ուրախ ու չէնչող
մթնոլորտի մը մէջ: Բոլորն ալ կը լսէինք մանուր հաճոյքով եւ
առինքնումով:

Տարիքի մեծութեան կարգով նստած էին բոլորը: Սեղանին
ծայրամասը յատկացուած էր երիտասարդ պատգամաւորներու եւ
ուսանողներու:

Սրահի խորքը, «Երկունք»ի դրան առջեւ անկիւն մը կծկուած,
աչքերս չոյելով, մեծ հետաքրքրութեամբ կը դիտէի այդ բոլորը:

Մտածելն անգամ յանցանք էր ինծի պէս պատանիի մը համար, թէ կարելի կ'ըլլար նայիլ այդ հսկաներու սեղանին, նոյնիսկ ամենայեաին մէկ մասին:

Այդ խորհրդածութեանց մէջ խորասուզուած էի, երբ նոյն մէջոցին ներս կը մտնէ ողբացեալ Վռամեանը:

Սեղանին ծայրամասը նստող երիտասարդներուն կը պատուիրէ որ պիս առնեն իրենց քովիկը, որպէսզի ինքզինքը պարիսպ չդնայ պատուռի պատանին:

Կ'անցնիմ սեղանին չուրջ, խղնելով, կոս կարմիր կտրած, ու կը պահպտիմ որ պիս չառնեն:

Քովիս ընկերները պատերի մէջ լեցուած ջուր մը կը հրամցնեն ինծի: Գարեջուր է եղե՞ր: Ես ինչ պիտեմ: Մեր քաղաքը թուրքի օդի կը խմէին սառնակ քէֆերու առեն: Առանց երկար բարակ մտածելու եւ առանց որ պիտնայի համն ու հոտը ինձ հրամցուած հեղուկին, մէկ ումպով կը պարպեմ գայն: Աչքերէս արցունք կը ժայթքէ, բայց ինչ փոյթ, ես խմեր եմ չատ, չա՞տ մեծերու սեղանէն, կեանքիս մէջ առաջին պատերը պարեջուրի:

Սքանչելի մթնոլորտի մը մէջ կը չարունակուի երեկոյթը: Բոլոր պատկառելի դէմքերուն վրայ ժպիտ կայ:

Բաժակաճառերը լրանալէն յետոյ, թամատան կը հրամայէ որ բոլոր ներկաները հերթով պէտք է երգ մը երգեն:

Դամատայի աջ կողմը նստողը հանդուգնեալ Մ'իքայէլ Վարանդեանն է:

Կ'երեւի նեղ դրութեան մատնուած, կը խնդրէ թամատայէն որ ձախ կողմէն սկսի երգել տալու, մտածելով որ մինչեւ իրեն կարգը գար, մօտ եօթանասուն մարդիկ պիտի երգեն:

Մինչեւ այն առեն ալ Աստուած ողորմած է, կամ գինքը կը մոռնան եւ կամ գէշ ազէկ բան մը կը գտնէ երգելու:

Կ'երգեն բոլորը, հայկական, երբեմն ալ քրտական հին յեղափոխական երգեր:

Վերջապէս կարգը կու գայ Մ. Վարանդեանին:

Խուսափում չկար այլեւս:

Ձեռքը ականջին դրած, մեծ աչուղներու պէս, կարծես չատ կարեւոր եւ երկար երգ մը երգելու:

Ու խռպոտ ձայնով բոլորովին անծանօթ երգ մը կ'երգէ, քանի մը բառերով միայն...:

Ներկաները միահամուռ կը ճաթին խնդալէն:

ԵՂԲԱՅՐՍ ԿԸ ՏԵՍՆԵՄ

(ՊԱԼՔԱՆԵԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ)

1912 Թուականին էր որ կը պայթէր պալքանեան պատերազմը, եւ հայ երիտասարդները, որպէս պարկեչտ օսմանեան հպատակներ, պարտաւոր էին զինուորագրուելու: Հայկական բոլոր գաւառներէն զանգագուռնդ հայ զինուորներ կը ղրկուէին Պոլիս, մեկնելու համար պատերազմի ճակատ:

Օրին մէկը, երբ կ'աշխատէի «Ազատամարտ»ի մէջ, մարդ մը կու գայ պիս տեսնելու, ձեռքը երկտող նամակ մը բռնած:

Իմ սիրելի եղբայրս էր որ երկտողով մը կ'իմացնէր թէ Պոլսոյ առջեւ այսինչ նաւուն մէջն է եւ կ'ուզէ պիս տեսնել: Ջինուոր եղած է:

Չապճեպով իջայ դէպի Պէշիկթաչ, որուն առջեւ խարխափած էր հսկայ նաւ մը, բերնէ բերան զինուորներով լեցուն:

Ժամանակը ուշ էր, մութ: Բայց ես ամէն գնով պիտի տեսնէի իմ եղբայրս: Թուրքիոյ մէջ անկարելի բան չկար, եթէ բթամտաղ եւ ցուցամատդ իրար չփէիր...:

Նաւը չ'ելած երբ վարչէն կ'լսէի թէ Գարահիսարցի հայ զինուորներ կան, կ'ուզեմ տեսնել, կամրջակի վրայ կեցած զինուորները միահետ կ'ըսեն, թէ Գարահիսարցի հայ զինուոր չկայ, ամէնքն ալ բերան փախան:

Վերջապէս հազարումէկ դժուարութիւններով կը բարձրանամ նաւ, եւ երկար փնտռտուքներէ վերջ կը հանդիպիմ մեր հայրենակից Կանճոլենց Յովհաննէսին: Քիչ անդին կը հանդիպիմ իմ սիրելի եղբօրս: Կը փաթթուինք իրարու, արցունքոտ աչքերով համբոյրներ կը դրոշմենք իրարու:

Զինուորական հպատակի մէջ զեղեցկացած, Գարահիսարի պայմանագրական պաշլըխը գլուխին հպած, զարճած էր կատարեալ ֆէտայի մը: Բայց ո՞ւր կ'երթար: Երկար խօսակցեցանք իրարու հետ, երկու տարուան մեր բաժանման կարօտը առնելու համար:

Թելադրեցի իրեն որ նաւուն առաջին հանդիպած նաւահանգիստէն փախչի եւ Պոլիս գայ, մօտս: Խոստացայ որ ես կրնայի զինքը պահել եւ հոգալ իր բոլոր ձախքերը:

Զորս օր վերջն էր, երիկուն մը կու գայ ղիս կը գտնէ «Ազատամարտ»ի չէնքը: Իդմիտէն վախած էր:

Իրեն համար կը յայտնէի գործ մը գտնել ու ժամանակ մը կը մնայ Պոլիս, մինչեւ աշխարհակործան մեծ պատերազմը:

Երկրորդ պատերազմէն քանի մը ամիսներ առաջ, դինքը բերել կու տամ Զօնկուլտաք, ուր ես ածուխի Ֆրանսական ընկերութեան մէջ պաշտօնեայ գործած էի:

Այդտեղի աշխատանքը ծանր գտնելով, կրկին կը վերադառնայ Պոլիս, ու հակառակ իրեն չատ ապահով մէկ աշխատատեղիին, չդիմանալով Գարահիսար մնացած ընտանիքին եւ մէկ հատիկ աղջկան, կը վերադառնայ հայրենիք: Հոն կը դինուորագրուի կրկին ու հայ դինուորներու խումբին հետ կ'ուղարկուի ճամբաներու չինութեան:

Շատ չ'անցնիր, կ'իմանամ որ բոլոր խումբը դինուորական համազգեստով զնդակահարած են, Երզնկայի ձորերուն մէջ: Ցանցաթնքը, հայ էր եւ Շապին Գարահիսարցի: Օրհնեալ ըլլայ, իմ սիրելի եղբօրս յիշատակը:

***

Կը չարունակեմ գործս: Աբհեսը լաւագոյն իւրացուցած էի եւ ունէ գաղանիք չէր մնացած ինձի համար: Ազատամարտի ամբողջ դրաչարներուն մէջ միակն էի, որ դժուարընթեռնելի ձեռագիրները կրնայի կարդալ: Մեր դրողներէն ամենէն դժուար կարդացուելիք ձեռագիրը Հանդուցեալ Ս. Զաւարեանի ձեռագիրն էր, հակառակ ատոր իմ ձեռքէս անցաւ իր հրատարակած դիւզատնտեսական մէկ դիրքը ամբողջովին: Խոր գոհունակութիւն կը զգար եւ հայրական դորովով կու գար երբեմն կռնակիս գարնելու:

Օրին մէկը մատնաւորապէս եկաւ քովս: — Պատրաստուէ՛, քեզի ծրնեւ պիտի գրկենք, որպէս «Դրօշակ»ի դրաչար: Խայծը չատ դրաւիչ էր: Զուիցերիա պիտի երթայի ու ո՞վ դիտէ ապագային մեծ մարդ պիտի ըլլայի... Բայց «Ազատամարտ»ի չրջանակը այնքան դեղեցիկ եւ գրկիչ էր, որ համարձակեցայ նոյնիսկ Դաշնակցութեան հիմնադիրին առաջարկը մերժել՝ վախնալով: Իմ քովս, միասին աշխատող Հրանդ անունով տղայ մը գնաց ծրնեւ:

***

Գրել «Ազատամարտ»ի մասին առանց յիշելու Յ. ճ. Սիրունին, (Յակոբ ճօլօլեանը) մեծ պարտապանցութիւն մը պիտի ըլլար:

Այդ սերունդի ամենէն գործունեայ եւ աչխատունակ, երիտասարդ ընկերներէն մէկն էր անկասկած Յ. ճ. Սիրունին (Յակոբ ճօլօլեանը), որ հազուագիւտ վերապրողներէն է եւ ներկայիս կարծեմ կ'ապրի Եւրոպա: Իւրայատուկ զուարթ եւ դիւրահաղորդ բնաւորութեամբ, կարելի էր անոր հանդիպիլ ամէն տեղ, Ազատամարտի խմբագրութեան, վարչութեան սենեակներէն սկսեալ մինչեւ Ակումբի սրահը, դրաչարանոցն ու մեքենաներու յարկաբաժինը:

Ընդհանրապէս ոչխինկոտ հազած, կարելի էր ըսել որ օրական քանի-երեսուն անգամ չէնքի առաջին յարկէն մինչեւ հինգերորդ, տասոսելով, յաճախելով կ'ելլէր ու կ'իջնէր: Չկար գործ մը, առաքելութիւն մը, որուն մէջ բաժին մը չունենար: Հեզահամբոյր, պատրաստակամ եւ զոհաբերող այս երիտասարդը (այն ատեն) հոն էր՝ ուր որ անհրաժեչտ նկատած էին իր ներկայութիւնը: «Ազատամարտ»ի վայլուն եւ դեղեցիկ օրերը վայելելէ յետոյ, վերջին ատենները, երբ քաղաքական հորիզոնը մթագնեցաւ եւ իթթիհատի հետ վերջ դուաւ Դաչնակցութեան «բարեկամութիւն»ը, ճաչակեց նաեւ գառնութեան բաժակը, մնալով «Ազատամարտ»ի գլուխը մերթ որպէս խմբագիր, մերթ որպէս պատասխանատու արտօնատէր:

Քիչ էր մնացեր որ կանխահաս կերպով ենթարկուէր թուրք կառավարութեան զանազան սպասարկութիւններուն (ինչպէս ներքին գործոց նախարարութիւն, մամուլի վերատեսչութիւն, դրաքննութիւն) պատուհասումին:

Այս հալածանքներու պատճառը նախ, ինչպէս ըսինք, քաղաքականութեան փոփոխութիւնն էր, երկրորդ այն որ ինքը ամէն գործ մէջ ըլլալով, աչքի ղարնող մարդ էր:

Վերջին անգամ իրեն հանդիպեցայ 1918ի դինադադարի օրերուն Պոլիս, երբ դինուորագրութենէս ազատուած գացած էի Ճակատամարտի չէնքը:

Սանդուխներու վրայ հանդիպեցանք իրարու: Ճանչցանք դիրար: Ու մեր նայուածքները իրարու հանդիպեցան ըսելու համար, լռելեայն, ո՞ւր են անոնք:

ՍԻՄՈՆ ԶԱՒԱՐԵԱՆԻ ՄԱՀՆ ՈՒ ՅՈՒՂԱՐԿԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Պոլսոյ այս պեղեցիկ յիշատակներուն ընդմէջէն, Ազատամարտի ու անով համայն Դաշնակցութեան համար վերապահուած էր շատ տխուր եւ դժբախտ անակնկալ մը:

1913ին մեր հիմնադիրը սիրելի Զաւարեանի յանկարծակի մահն էր այդ:

Ամէն ոք իր աշխատանքին լծուած էր երբ անակնկալ բօթը հասաւ «Ազատամարտ»:

Բերա, Թաքսիմի հրապարակին վրայ, «Աշխատանքի տան» դրասենեակին առջեւ, պահին կ'իյնար Դաշնակցութեան հսկան, վերջնականապէս հրաժեշտ տալով այս աշխարհին եւ բազմահազար իր ընկերներուն:

Համատարած սուգ էր «Ազատամարտ»ի եւ պոլսահայ մտաւորականութեան համար:

Անչնչացած մարմինը կը բերեն «Ազատամարտ»ի սրահը եւ կը դնեն «Երկունք»ի սենեակը, հոն ուր երկու տարի աշխատանոց ծառայած էր ինծի, որպէս գրաշարուհի:

Լուրը կայծակի արագութեամբ կը տարածուի Պոլսոյ մինչեւ հեռաւոր անկիւնները եւ հեռագիրներ կը ղրկուին բոլոր հայկական գաւառները:

Հազարաւորներ չարան-չարան, կու գան իրենց վերջին յարգանքը մատուցանելու այն մեծ մարդուն, որ կը նիրհէր անխռով իր դագաղին մէջ: Արցունք կար բոլորի աչքերուն մէջ եւ յուզումը կը խեղդէր ամենուն:

Տանեւինը տարեկան պատանի էի: Երկու տարուան կեանք մը ունեցեր էի մեծ հանդուցեալին հետ, կողք-կողքի, սենեկակից, ապրած իր հզօր անհատականութեան, ու գաղափարական զօրաւոր շունչին տակ եւ վայելած յաճախ իր հայրական դուրգուրանքը:

Ի՞նչ կրնայի ընել, ի՞նչ պիտի ընէի մանուկ հոգիովս, հզօր մահուան դէմ:

Ես ամենէն շատ ու բազմակողմանի երախտաւորեալներէն մէկն էի մեծ անհետացողին: Ինչո՞ւ ես ալ չպիտի ընէի ուրիշներուն պէս:

Տաճարէ մը նեղս մտնողի երկիւղածութեամբ մտայ սենեակը, տեսնելու համար Դաշնակցութեան ամենամեծ զաւկին անչնչացած

մարմինը: Չէ՞ որ դեռ երէկ իրիկուն մեր մէջն էր ու կը խօսէր, կը վիճէր բոլորին հետ: Վախի եւ յուզումի ծանր զգացում մը պատեց պահս: Զգեստեմ թէ որքան ատեն կրցած էի մնալ ծնրադիր մեծ անհետացողին դագաղին չուրջ: Աչքս բացի այն ատեն, երբ արդէն իմ անկողնիս մէջն էի: Ինչպէ՞ս էի եկած հոն, ո՞վքեր էին զիս տարած չէնքի երկրորդ յարկէն մինչեւ հինգերորդ յարկը, իմ փոքրիկ սենեակս: Շուրջս գտնուող ընկերներս, քանի մը օր վերջ պատմեցին եղելութիւնը...:

***

Կը կազմակերպուի փառաշուք յուղարկաւորութիւնը մեր մեծ Զաւարեանին:

Անկասկած շատ մը նկարագրութիւններ գրուած են այս յուղարկաւորութեան մասին: Թող աւելորդ չնկատուի իմ յետագայ տողերս ալ որպէս մէկը, որ ականատես եւ մասնակից եղայ այս մեծ յուղարկաւորութեան, որուն նմանը չէր տեսած Պոլիսը իր բովանդակ պատմութեան ընթացքին: Այս էր Պոլսեցիներուն իսկ վկայութիւնը:

Դագաղը Բերայի Ս. Երրորդութեան եկեղեցին գրուած է: Հարարտնեբու բազմութիւն մը լեցուցած է եկեղեցին եւ չրջակայ թաղերը: Աշեղ ձգելու տեղ չկայ:

Արարողութիւնները կը սկսին պետական մարդոց, Ազգային մարմիններու եւ կուսակցութեանց ներկայացուցիչներու ներկայութեամբ:

Եւրոպայէն եւ ուրիշ տեղերէ Պոլիս հասած են Դաշնակցութեան ամենամեծ դէմքերը, ինչպէս Աւետիս Ահարոնեան, Միքայէլ Վարանդեան եւ ուրիշներ:

Եկեղեցական արարողութեան կը մասնակցին մեր երկու անդուլական երգի հսկաները, Կոմիտաս Վարդապետ եւ Արմենակ Շահդուլեան, որոնց միաբերան երգած մեղեդիները արցունքներ կը խլեն ներկաներէն:

Յաւարտ արարողութեան եկեղեցիէն դուրս կը կազմուի հսկայ չղթայ մը՝ որուն մէջէն պիտի երթային մեռելակառքը չրջապատող պաշտօնական անձնաւորութիւնները:

Թափօրը կը չարժի դէպի Բերայի մեծ պողոտան: Բազմութիւնը կարելի չէ հազարներով իսկ դնահատել: Մէկ ծայրը տակաւին ելած կը մնար եկեղեցին, միւս ծայրը արդէն հասած էր Բանկալթիի հայոց գերեզմանատունը՝ ուր պիտի կատարուէր թաղման կարգը:

Ամբողջ ճամբու ընթացքին, Բեյալի եւ Բանկալթիի ամենաղէմ քոլոր վաճառատուներու դռները կը փակուին, ու չէնքերու ամէն յարկերէն ծաղիկներու հեղեղ մը կը թափի թափօրին վրայ:

Առջեւէն կ'երթայ պալատական հեծեալ ոստիկաններու դուռմարտակ մը, ճամբայ բանալու եւ ժողովուրդի խուժումը արգիլելու համար:

Մեռելակառքին առջեւէն կ'ընթանայ կայսերական ծովային նուագախումբը, Շօփէնի մահերգը նուագելով:

Օտարականները ապշած, իբար երես կը նային եւ հարց կու տան. «Ո՞վ է այս ննջեցեալը: Գահաժառա՞նգ մը թէ իշխանազուն մը:

Ցամբաքայլ, երկար ճամբայ մը կտրելէ վերջ կը հասնինք Բանկալթիի հայոց գերեզմանատունը:

Կը կատարուի թաղման կարգը, մխիթարական յուղումի եւ արցունքի մէջ:

Դամբանախօսն էր մեր նահատակ բանաստեղծներէն Դանիէլ Վարուժանը, որ համատարած արցունքի մէջ կը վերջացնէր իր խօսքերը հետեւեալ բառերով. «Հա՛րս, ճրագդ մարէ՛»:

Դագաղը կը գրուի, առժամեայ կերպով, գերեզմանատան սենեակին մէջ, քանի մը օր յետոյ ճամբայ գրուելու համար դէպի Դաշնակցութեան մեծ առաքելի ծննդավայրը:

Դագաղին մինչեւ Կովկաս ընկերանալու պատիւն ու պարտականութիւնը վիճակուած էր մեր միւս եղերաբախտ բանաստեղծին՝ Սիամանթոյի:

Բոլորս գլխիկոր եւ արցունքոտ աչքերով կը բաժնուինք գերեզմանատունէն:

*
**

Այս հարկիրճ տողերով նկարագրութիւնը այն մեծ յուղարկաւորութեան, որուն իր մեծ մասնակցութիւնը բերաւ Օսմանեան կառավարութիւնը, որպէս «բարեկամ» Հ. Յ. Դաշնակցութեան:

Մեր մեծ ընկերը եղաւ բախտաւոր: Ունեցաւ իր արժանավայել թաղումը, դնոց հանդչելու իր հայրենի հողին մէջ եւ իր հարազատներու կողքին:

Երկու տարիներ հազիւ անցած այդ թուականէն, իր գրչի եւ գաղափարի ընկերները պիտի յօշոտուէին նոյն այդ կառավարութեան գազանարբ ընկերները պիտի յօշոտուէին նոյն այդ կառավարութեան գազանարբ կողմէ, որուն դիւային ծրագիրները այնքան լռելեայն եւ ճարպիկօրէն պատրաստուած էին ամբողջ հայութիւնը բնաջնջելու համար:

Ինկան անոնք բոլորը, բանտերու մութ անկիւններու մէջ, անապատներու կիզիչ արեւին տակ, կարօտ ափ մը հողի, որ պիտի ծածկէր իրենց յողնատանջ մարմիններն ու ջախջախուած դանկերը:

Ոճրագործ Թուրքը որպէս հայութեան ընտրանին եւ անխնայ իջեցուց հարուածը բոլոր անոնց, որոնց հետ հազիւ եօթը տարի առաջ, 1908ին, կողք-կողքի աշխատած էր օսմանեան հայրենիքի ազատագրութեան համար սուլթաններու բռնակալութենէն: «Սահմանադրութիւն» էր հռչակը եւ «ազատութիւն» ու «եղբայրութիւն» քարոզը:

Որքա՜ն միամիտ են եղեր մեր մեծերը, որ առաջին օրէն չկըրցան կռահել Թուրքերու այս դիւային մտածումները:

*
**

Քանի մը տողնոց այս դառն խորհրդածութիւններէն յետոյ, դառնանք նորէն «Ազատամարտ»:

Մահը իր ճամբով, կեանքը իր ճամբով:

Ժամանակուայ մը սուզի չրջանէն վերջ ամէն մարդ կը դառնայ իր բնականոն աշխատանքին, չարունակելու «մեր սուրբ գործը»:

Երկար չեն տեւեր լաւ ու բարեացակամ օրերը Թուրք կառավարութեան՝ հանդէպ Հ. Յ. Դաշնակցութեան ու անոր թերթը «Ազատամարտ»ին:

Իթթիհատի հետ Դաշնակցութեան խզումէն վերջ, ծանրացաւ «Ազատամարտ»ի գրութիւնը:

«Ազատամարտ»ը անցաւ ընդդիմադիր քննադատողի դերին ու դիրք բռնեց կառավարութեան դէմ:

Իր խօսքը աւելի ազդու եւ տարածուն դարձնելու համար, ըստ կրնաւ օրական երկու սիւնակ թրքերէն յօդուածներ հրատարակել Ս. Սրենկի խմբագրութեամբ, որոնք երբեմն թարգմանութիւններն էին խմբագրականներու, երբեմն ալ քաղաքական ծանր քննադատականներ:

Թուրք կառավարական մարդիկ, եւ ընդդիմադիր մտաւորականներ չատ կը հետաքրքրուէին մեր թերթով եւ հաճոյքով կը կարդային թրքերէն բաժինը, որը աւելի կը կատղեցնէր օրուայ իշխանութիւնները:

Ու կը սկսէր վրան բաց հալածանքը թերթին դէմ, դիտողութիւններով, վարչական պատիժներով, եւ թերթի ժամանակաւոր գադարումով:

Այս գրութիւնը լաւագոյն առիթ ծառայեց Պոլսահայ մամուլի հակառակորդ օրկաններուն, որոնք առիթը չէին փախցներ մեր թերթը կասկածելի եւ դաւադիր ներկայացնելու համար:

Այս բոլոր դժուարութիւնները մաղաչափ անգամ չազդեցին թերթի չուրջ հաւաքուած պատասխանատուներուն ու բոլոր աշխատակիցներուն, որոնք ամենազոյն դեղեւումը չունեցան եւ ամէն վրտանդ աչք առնելով, չարունակեցին իրենց խիզախ գործաւորումը:

Ամէն բանէ աւելի դժուարութիւն առաջը մեր թերթին, գրաքննութիւնն էր, որ իր ամենախիստ ձեւերով կը գործադրուէր մասնաւորապէս «Ազատամարտ»ի հանդէպ:

Թերթը գրաքննութեան երթալէ յետոյ, դրեթէ բոլոր դրաչարները կը սպասէինք դրաչարատուները, տեսնելու համար թէ քանի՞ սիւնակ ջնջած էին մեր թերթէն: Անմիջապէս ուրիշ նիւթեր կը չարէինք ու մէկ ժամ վերջ դարձեալ կը ղրկէինք գրաքննութեան եւ այսպէս մինչեւ առաւոտ կկոցի պէս երթալ դալէ վերջ, թերթը լոյս կը տեսնէր, երբեմն կէս ծաւալով, երկու էջի վրայ, երբեմն ալ կամ պարապ սիւնակներով եւ կամ չջնջուած սեւ գրերով:

Եղան օրեր որ «Ազատամարտ» անունը մէկ պիչերուան մէջ քանի մը անգամ փոխուի գրաքննութեան կողմէ, թերթը խափանուելէ վերջ:

Թրքական իշխանութիւններու հետ աչքկապուկ կը խաղցուէր: Այս բոլորը նախատեսելով եւ տիրող մտայնութիւնն ու մեր թերթի հանդէպ ի գործ դրուած հալածանքները նկատի ունենալով, կուսակցութեան պատկան մարմինները, զանազան մարդոց (ընկեր կամ համակիր) պատասխանատու անօրէնութեամբ, տարբեր անուններով թերթի արտօնութիւններ առած էին, մէկը փակուելու պարագային, ուրիշ անունով մը թերթը հրատարակ հանելու համար, փոխելով միայն վերատուութիւնը (անունը):

Այս ձեւի առնուած արտօնութիւնները, «Ազատամարտ»ի բաւին նմանութիւն ունեցող անուններ էին, ինչպէս, «Ճակատամարտ», «Արդարամարտ», «Գոյամարտ»: Կարծես պայման էր միշտ մարտով վերջացնել բոլոր բառերը: Վերջին օրերուն կարծեմ ունեցանք առանց «մարտ»ի անուն մըն ալ, «Մեղու»:

Բոլոր միջոցները անգործ եղան դադրեցնելու թուրք կառավարութեան, ներքին գործոց նախարարութեան եւ գրաքննութեան սպասարկութեան կատաղութիւնը, որ հետզհետէ աւելի զօրաւոր եւ չեզոտուած թափ կ'առնէր:

Բացարձակ ընդդիմադրութեան դրօշը պարզած, «Ազատամարտ»ի չուրջիններն, ոչ մէկ կերպով լեզու գտնելու եւ դիրք փոխելու համար թրքական կառավարութեանց առաջարկներուն ականջ չկախեցին:

Ի միջի այլոց ներքին գործոց նախարարութիւնը քանիցս առաջարկեց որ «Ազատամարտ»ը վերջ դնէ թրքերէնով հրատարակուած յօդուածներուն: Միշտ մերժողական պատասխան տրուեցաւ:

Մոռցայ ըսելու որ գրաքննութեան խստագոյն օրերուն, մեր հատուածութեան մէջ ամէն օր, պիչերները կը հանդիպէի մեր հայրենակից եւ «Արծիւ» գրավաճառանոցի տէր Լեւոն Ղարիպեանին: Ջեմ մոռցած իր այնքան մեծ գործունէութիւնն ու աշխոյժը, որ ցոյց կու տար «Ազատամարտ»ի հանդէպ, մանաւանդ անոր դժնդակ օրերուն: Շատ եռանդուն եւ խանդավառ երիտասարդ մըն էր:

Բոլորին հետ կը տառապէր եւ մտահոգութեան խորունկ նշաններ կը կարդացուէին իրեն դէմքին վրայ:

Անհամբեր կը սպասէր թերթին փորձերուն գրաքննութենէ վերադարձին, տեղեկանալու համար իրենց վիճակին:

Եղբայրօրէն գրաչարները կը խրախուսէր եւ կը խնդրէր իրենցմէ, զոհողութիւն յանձն առնել մեր սիրելի թերթին համար:

Բոլորս մէկ ընտանիքի զաւակներ էինք, ու գործը ամենուս: Փայլուն ու գեղեցիկ օրերը վայելած էինք թերթին: Հիմա՞ պիտի լքէինք զայն:

ՎԵՐՋԱՑՆԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ

Մեծ եւ բազմանդամ էր «Ազատամարտ»ի ընտանիքը: Ծանր գործ է այդ ընտանիքի անդամներու իւրաքանչիւրին դիմագիծը տալ:

Գառասուն-լիսուն (մօտ) տարիներու պարզ յիշողութեանս վրայ յենուած, փորձեցի մեր մեծերէն մէկ քանիին համառօտ եւ հաւանեցի քանի մը փոքր գրուագները տալ:

Մեծ բաներ մը չեն գրածներս: Գրեցի ինչ որ մնացած էր տակաւին յիշողութեանս մէկ անկիւնը: Ոչ մէկ տող, ոչ մէկ նօթագրութիւն ունիմ անցեալէն: Գրեցի մանաւանդ ըստ յիշողութեան, որոնց հետ փոքր ի շատէ յարաբերելու պատեհութիւնները ունեցած եմ:

Կ'ուզեմ նոր եւ ապագայ սերունդներուն փոխանցել այն ինչ որ մինչեւ հիմա կը պահեմ յիշողութիւններուս մէջ, իմաստ մը տալու անոնց եւ դուրս ելլելու համար չոր ու ցամաք «յուշեր»ու սահմանէն:

Այդ տարիներուն մինչեւ վերջն ալ ականատես եղայ մեր հիմնադիր, ղեկավար եւ մեծ ընկերներու իրարու հանդէպ ունեցած անվերապահ պատկառանքին, ակնածանքին ու մաքուր եւ վճիտ յարգանքի արտայայտութեանց:

Տեսայ անոնց բոլորին մօտ նուիրումի, ինքնամոռացութեան մեծ զոհաբերութեանց պղնիւ ոգին:

Մեծ էին անոնք հոգիով, մաքուր էին նկարագրով եւ մէկը միւսին լրացուցիչ մաս էր կարծես: Մէկը ամէնքին, ամէնքը մէկին համար:

Կէս դար յետոյ, անխառն յուզումով եւ մեծագոյն յարգանքով տակաւին իմ մէջ զրոյմուած կը մնայ լուսապայծառ դէմքերն ու խորհուրդ ճակատները բոլոր այն մեծ նահատակներուն, որոնց չունէը դեռ իր դեղեցիկ ազդեցութիւնը զրած է իմ վրայ:

Եկող սերունդները յաճախ ափսոսանքով փնտռել կու տան մեղ հին օրերու, հին մարդոց ընկերական այն մաքրամաքուր կապերն ու փոխադարձ յարգանքի արտայայտութիւնները:

Փոխուէր են ժամանակներն ու մարդիկ: Մենք, հիներս, զբաղուար կը շնչենք ներկայիս ստեղծուած այս մթնոլորտին մէջ, ու ամէն մէկ դէպքի, ամէն մէկ քայլափոխի չատ անգամ ստիպուած կ'ըլլանք մեր ակնարկները դարձնելու անցեալին, փնտռելու համար մեր անցեալի մեծ անհետացողները:

Պիտի փափաքէինք որ մեր ներկայի, միջին եւ նոր սերունդները իրենց աչքերը յառեն եւ յետադարձ ակնարկ մը նետեն «Ազատամարտ»ի սերունդին եւ 1915ի դժբախտ Թուականին անճիտուած մեր մեծ մտաւորականներուն, կարդալու անոնց կեանքի դրուագները, հաղորդուելու համար յիշատակովը բոլոր անոնց՝ որոնք հայրենիքի ազատութեան խորանին առջեւ տուին իրենց կենսաչող արեւը եւ նուիրական արիւնը, որպէսզի գալոց սերունդները ապրին բարձրացած, որպէս հայ, ազատ ու անկախ:

Օրինակ առնեն բոլո՛րը, բոլո՛րը, այդ մեծ հսկաներէն, որոնք կեանքի ամենադժուարին պայմաններու տակ ըմպեցին դառնութեան բաժակը ցմրուր, հակառակ իրենց ներկայացած չատ մը առիթներուն, որոնցմով կրնային խուսափիլ դերագոյն ժամէն, մահէն:

Գիտակցաբար մեռան անոնք, ու իրենց մահով մեղի աւանդ թողուցին ազգափրկական զոհաբերութեան մեծ օրինակը:

Այս սխուր խորհրդածութեանց դիմաց ունինք բարեբախտաբար Հ. Ց. Դաշնակցութիւնը կանգուն, իր վերապրող մտաւորականներով, որ նոր սերունդները պիտի առաջնորդէ եւ վերապրեցնէ մեր

ժողովուրդի եւ մեր կուսակցութեան փառքի հին ու լաւագոյն օրերը:

Ներկայ պայմաններու մէջ կը զգանք որ դժուարին եւ ծանր է այս աշխատանքը:

Այս համեստ դրքոյկիս էջերով, կ'ուզեմ տալ իմ տուրքս Ազատամարտեան սերունդի մեծ նահատակներուն: Ակնածանքով եւ երկիւղածութեամբ կը խոնարհիմ անոնց անծանօթ հողաթումբերուն առջեւ, վերանորոգելու համար հէս դար առաջ մեր անմահ հիմնադիր Սիմոն Զաւարեանի առջեւ կատարած ուխտս, չարունակել «մեր սուրբ գործը»:

ԴԷՊԻ ԶՕՆԿՈՒԼՏԱՔԻ ԱՇԽԱՏԱՆՔԵՐԸ

Այս անհամ եւ անորոշ դրութեան առջեւ, ես որոշեցի ձգել արհեստը, հեռանալ «Ազատամարտ»էն, (մանաւանդ որ դրաչարները աւելորդ ալ էին ստեղծուած կացութեան հետեւանքով), եւ ուրիչ գործով զբաղիլ:

Այդ օրերուն էր որ թերթերու մէջ հանդիպեցայ յայտարարութեան մը: «Աշխատանքի տունը» կը յայտարարէր որ երեսուն-քառասուն գործաւորի պէտք կայ, Զօնկուլտաք, Ֆրանսական ածուխի ընկերութեան հանքերու մէջ աշխատելու համար:

Անմիջապէս դլուխս կը հաւաքեմ 35ի մօտ գործաւորներ ու կը դիմեմ «Աշխատանքի Տունը»:

Թաքսիմի հրապարակին վրայ, անգործներու գործ հայթայթելու համար բացուած դրասենեակ մըն էր: Եթէ չեմ սխալիր, պաշտօնեան ալ Վանեցի Պ. Կոստան Պանտիկեանն էր (ներկայիս Պէյրութ):

Պէտք եղած յանձնարարական նամակը առնելէ յետոյ, քանի մը օր վերջ ճամբայ կ'ելլենք նաւով դէպի Զօնկուլտաք, որ Պոլսէն հազիւ 8–10 ժամ հեռաւորութեամբ Սեւ Ծովու վրայ փոքրիկ նաւահանգիստ մըն էր:

Կը հասնինք Զօնկուլտաք: Ձեռքս բռնած յանձնարարական քարթը, կը բարձրանամ Ֆրանսական ընկերութեան դրասենեակը:

Տնօրէնը քարթը կարդալէ վերջ, կը պայթի խնդալէն, դիս ալ զարմանքի եւ անորոշութեան մատնելով:

Քարթին վրայ ի միջի այլոց, ֆրանսերէնով գրուած էր. «կա-

րի, ձևի աշխատանոց», որ խոտոր կը համեմատէր ածխահանքի դործին հետ, որուն համար եկած էինք Պոլիսէն:

Կիսատ-պռատ Ֆրանսերէնովս կը բացատրեմ Տնօրէնին, որ այս ըրասենեակը կը հայթայթէ նաեւ դործաւորներ եւ վարպետներ:

Այդ երկու բառ Ֆրանսերէն խօսիլս, պատճառ կ'ըլլայ որ ինծի պաշտօն մը տան, իտալացի երկրաչափ Պ. Ֆանթինիի քով որպէս pointeur, իսկ միւսներն ալ կ'ընդունուին հանքերու մէջ աշխատելու, դիշերուան կամ ցերեկուան աշխատանքի ժամերուն:

Ընկերութիւնը Ֆրանսական էր, Թուրքիոյ մէջ գոյութիւն ունեցող մեծագոյն առանձնաշնորհեալ ընկերութիւնը:

Երեսունէ աւելի հանքերու մէջ կ'աշխատէին աւելի քան երեսուն հազար դործաւորներ: Իւրաքանչիւր խումբ տասներկու ժամ կ'աշխատէր եւ աշխատանքը երբեք դադար չէր առներ քառասնչորս ժամ, դիշեր եւ ցերեկ:

Ընկերութիւնը, իր ըրասենեակներով, գպրոցներով, եկեղեցիներով, հիւանդանոցներով, փոքրիկ եւրոպական քաղաքի մը վերածեր էր Զոնկուլտաքը: Դործաւորներու եւ պաշտօնեաներու ամէն տեսակ դիւրութիւններ կը տրուէր: Բացուած էին մասնաւոր փուռեր եւ խանութներ անոնց համար:

Մեր տպաքը դործի մտած յաջորդ օրն իսկ, հազիւ օր մը կամ դիշեր մը աշխատելէ վերջ, բոլորն ալ փախած էին իրենց դործէն, չկարողանալով տոկալ, երեք չորս հարիւր մեթր խորութիւն կամ երկարութիւն ունեցող ածխահանքերու դժնդակ աշխատանքին: Բոլորն ալ վերադարձան Պոլիս:

Հանքին աշխատաւորները դրեթէ ամբողջութեամբ, Սամսոնցի եւ Տրապիզոնցի լազեր էին:

Կարգ մը սովորութիւններ, մանաւանդ երգերն ու պարերը չատ մօտիկ էին մեր Գարահիսարի պարերուն:

Պաշտօնիս բերումով, ընտելացայ անոնմէ չատերու հետ եւ որպէս հէմշերու, չատ կը սիրէին ու կը յարդէին զիս, երբ մանաւանդ երբեմն մասնակցէի իրենց լազպարին:

Քանի մը օրուան դործի սկսած էի, երբ սկսայ Զոնկուլտաքի մէջ փնտռել ու դտնել դաշնակցական ընկերներ, որոնց անուններըը մէջ փնտռել ու դտնել դաշնակցական ընկերներ, որոնց անուններըը չեմ յիշեր դժբախտաբար: Լաւագոյն ընկերակիցս էր Պրն. Օննիկ Պալեան (այժմ Պէյրութ):

Դործէ դուրս ժամերուս, կազմելով մտերմիկ չրջանակ մը, ամէն անդամ կը հաւաքուէինք ընկերոջ մը տունը, զեղեցիկ ժամանակ-

ներ կ'ունենայինք, կուսակցական, հասարակական եւ զրական խըն-դիրներ ծեծելով:

*
**

Օր մը, դիշերուայ իմ հսկողութեանս ժամերուն, քնացող դործաւորին մէկը կը յանդիմանեմ: Դործաւորը չատ անպարկեշտ կը դտնուի եւ ըմբոստ: Ձեռքս եղող քարպիթի լամբարով հարուած մը կու տամ գլխուն, ու արիւնը կը սկսի հոսիլ: Հանքէն դուրս ելլելու համար երեք հարիւր մեթր ճամբայ ունէի կտրելիք: Վախցայ որ դործաւորները ինծի կրնան լինչի ենթարկել: Հապա ինքզինքս դուրս նետեցի եւ ապատանեցայ իրենց չավուշին քով: Երբ դէպքը կը պատմէի դործաւորը քանի մը քիլոնոց քարով մը հասաւ ետեւէս:

Չաւուշը սակայն, իր կարգին յանդիմանեց եւ ապտակեց դործաւորը: Ինչպէ՞ս կարելի էր թէ հէմշերու եւ թէ ֆեաթուպ էֆէնտիին ձեռք բարձրացնել: Բարեկամութիւնս անոր հետ ծառացած էր չատ մեծ բանի եւ դիս ապատած չատ մեծ փորձանքէ մը:

Կը պայթէր ընդհանուր պատերազմը:

Զոնկուլտաքի մէջ ալ կեանքը փոթորկեցաւ եւ ամէն լինչ տակնուվրայ եղաւ:

ՎԵՐԱԴԱՐՁ ԴԷՊԻ ՊՈԼԻՍ

Քաղաքը տակնուվրայ է: Ամէն կողմ նորակոչ զինուորներ, թմբուկի դոռում դչում, ահ ու սարսափ եւ անատուպութիւն:

Պատերազմը սկսած էր ճակատներու վրայ: Թրքական թերթերու էջերը կը յորդէին օսմանլը «չանլը օրտուլին» «յաղթանակ»ներով ու քանի մը ամսուայ ընթացքին, տուչմանէն զերի բըռնուած զինուորներու թիւը կը հասնէր քանի մը միլիոնի:

Հանդիպեցանք անանկ յիմարներու, որոնք կարծեցին թէ պատերազմը պիտի վերջանայ քանի մը ամիսէն, որովհետեւ ալ զինուոր պիտի չմնար թշնամի բանակներու մէջ...

Այս փոթորկոտ եւ անատոյգ կեանքիս պիտի յաջորդէր, պատերազմի յայտարարութենէն հազիւ իննը ամիսներ յետոյ, հայութեան համար պատրաստուած ամենամեծ ոչընդունութիւնը: Պոլիս

պանուած հայ մտաւորականներու եւ քաղաքական դէմքերու դատաստանական ձերբակալութիւնն ու աքսորը Ապրիլ 11/24–ին, 1915 թուականին:

Սարսափին ու ահ ու դողը պատեց համայն պոլսահայութիւնը: Ոեւէ մէկը չէր համարձակեր երկու խօսք փոխանակել նոյնիսկ իր մտերիմին հետ: Ոչ ոք կրնար բացատրութիւն մը տալ եղած դէպքերուն, ու բոլորը մտահոգուած էին ժամանակ ձերբակալուածներու ճակատագրով:

ԻՄ ԱՔՍՈՐՍ···

Որքացած, բաժնուած իմ այնքան սիրած ու պաշտած մեծերէս, սկսայ թափառիլ աննպատակ Պոլսոյ փողոցներուն մէջ: Տարբեր պինդ տարիք չէր ալ տակաւին:

Պատահեցայ անխուսափելին:

Իրիկուն մը, երբ Թափուդ պազար, Զէմպէրլի Թաշ, մեր հայրենակից Զըրտըխցի Մաչիկ աղային սրճարանը նստած էինք, ոստիկաններն եկան ու բոլորս մեծով պզտիկով տարին ոստիկանատուն, որպէս թէ պարզ հարցաքննութեան համար:

Բոլոր թաղերու ոստիկանատուները այդ դիշեր և յաջորդ դիշերները լեցուեցան, առանց որ մեզմէ մէկը կարենար բացատրութիւն տալ եղածին մասին: Ի՞նչ էր մեր յանցանքը եւ ո՞ւր պիտի յանգէր այս ողբերգա–կատակերգութիւնը:

Քանի մը օրէն պարզուեցաւ խնդիրը: Բոլոր ձերբակալուածները, որպէս պարիսպ, տուն տեղ չունեցող պիտի քշեն եղեր Պոլսէն:

Զորս հինգ օր պահականոցին մէջ դիշերելէ յետոյ, մեր խումբը, քանի մը հարիւր հոգի, առաջնորդեցին դէպի ծովեզերք, ուրկէ նաւը դէպի Պանտրմա նաւահանգիստը: Չէինք գիտեր թէ ո՞ւր կը տանէին մեզ:

***

Ցամաք ելանք Պանտրմա, եւ անկից վերջն ալ չարունակեցինք քալելով մեր ճամբան, Պանտրմա–Իզմիր երկաթուղագծին երկայնքով:

Փափուկներ չէին կ'ընէին խումբին մէջ: Մեզ պիտի տանէին այդ գծով, կէս ճամբան պիտի չեղէին եւ Գոնիայի ճամբով ղրկէին դէպի անծանօթ եւ վտանգաւոր վայրեր:

Քանի մը ժանտարմներ կը տանէին մեզ, որոնք կը փոխուէին ամէն մէկ պահականոցէ միւսը: Բոլորս ալ քալելու անվարժ: Բոլորին ոտքերը կ'ուռին: Մեր բողոքները, որպէս արդիւնք ունեցան հրացաններու կոթերով մեզի տրուած հարուածներ եւ սպառնալիքներ:

Մոռցանք ոտքի ցաւ, արիւն եւ յոգնութիւն, աննպատակ չմեռնելու համար ժանտարմայի մը քմահաճոյքով:

Օրեր քալեցինք, կէս կուշտ, կէս անօթի:

Յաջորդաբար հասանք Պալըքէսիր, Սոմա եւ այլ քաղաքներ, ու վերջապէս կէս դիշերի մը, հասանք Գըրդ–Ազաճ անունով փոքրիկ քաղաք մը՝ Իզմիրի կուսակալութեան մէջ:

Միջոցաւ մը լսեցինք որ այդ տեղի հայութիւնը չէ աքսորուած եւ կը մնայ իր գպրոցով ու եկեղեցիով, ինչպէս Իզմիրի չորջանին բոլոր քաղաքներու հայութիւնը, սկզբնական չորջանի մէկ երկու տարիներուն:

Տարտանելցի Գէորգ անունով ընկերոջս հետ ծրագրեցինք փախչիլ այդ դիշեր պաղտնաբար եւ երթալ գտնել հայոց քահանան, ու ապաստան փնտռել այս քաղաքին մէջ:

Կէս դիշերը անց, ժամը մէկ ու կէսին, պաղտպղտի, գտանք քահանային տունը, եւ վախնալով զարկինք դուռը:

Դուռը բացողն էր քահանային տղան, կարճահասակ երիտասարդ մը:

Մեծ եղաւ զարմանքս, երբ ճրագի լոյսին տակ քահանային տղան ճանչցաւ զիս, փաթթուեցաւ վզիս, արտասուալի աչքերով ըսելով.

— Գէորգ, դո՞ւն ես: Այրեօք երա՞զ է տեսածս: Զիս չես մոռցած անշուշտ եւ կը յիշես թէ որքան կու զայի Ազատամարտի ակումբը, երբ Պոլիս գեղագործական ուսանող էի:

Շուարումս եւ յուզումս անցնելէ վերջ, յիշեցի որ մեր գեղագործական ուսանողներէն Արշակ Տէր Գալուստեանն էր, որ իր փոքր տարիքին համար չէր գինուորագրուած տակաւին:

Ընկերս ափ ի բերան կը գիտէր ապշանքով, պարզուած տեսարանը: Անմիջապէս նստեցանք փառաւոր սեղանի մը շուրջ, ու խմե–

ցինք մինչեւ առաու, լացով ու յուզումով լիչելով մեր տարաբախտ մեծերու վիճակուած դժբախտ ճակատագիրը:

— Հոս հայութիւնը չէ տարապրուած: Տէր հօրս յարաբերութիւնները չատ լաւ են տեղւոյն պայմանատիրոջ հետ, որ բարի մարդ մըն է: Ձեզ կրնանք քանի մը ամիս պահել թաքստոցներու մէջ, հոգալ, կերակրել եւ խնամել: Անկէ յետոյ ալ օր մը ձեզ ներկայացնելու պայմանատիրոջ, այս պատահակը կենալու արտօնութիւն կ'առնենք:

Աբգարն էր, որ հրճուանքով կը խօսէր, մտածելով թէ բախտի ինչ տարօրինակ կարգադրութեամբ մը իրեն պիտի վիճակուէր Ադամատեանի մը (որքան ալ փոքրիկ) հոգածութիւնը:

⁂

Հայոց թաղին մէջ մեղի կը տրամադրեն սենեակ մը, տունի մը խոր նեբքնամասին մէջ: Անմիջապէս, ամէն ինչ կը հոգացուի մեր հանգիստը ապահովելու համար:

Ամբողջ թաղը կ'իմանայ եղելութիւնը:

Դժուար է նկարագրել Գըրգ-Ադաճի հայերուն մեղի հանդէպ ցոյց տուած ծնողական դուրգուրանքն ու ազնիւ վերաբերումը, մեծ-պզտիկով, ծերով-երիտասարդով:

Բոլորը իրարու հետ մրցումի կ'ելլէին ծառայութիւն մը աւելի ընելու համար: Սենեակի պահապանները մէկ երկու օրուայ մէջ սկսան յորդիլ ամէն տեսակի կերակուրներով, ուտելիքներով եւ պտուղներով:

Մեղի տարեկից երիտասարդները, պաղատագին, ամէն իրիկուն կը հաւաքուէին մինչեւ ուշ պիչեր լսելու համար մեր պլխէն անցած պատմութիւնը: Տիկիններն ու օրիորդները ամէն առաւօտ կու ցած պատմութիւնը: Տիկիններն ու օրիորդները ամէն առաւօտ կու գային մեր սենեակը, մաքրելու եւ անկողինները կարգի դնելով ճերմակեղէնները տանելու, լուալու համար: Մէկ խօսքով վայելճերմակեղէնները տանելու, լուալու համար: Մէկ խօսքով վայելչացինք բարիքները համայն Գըրգ-Ադաճցիներուն, որոնց միակ մտացինք բարիքները համայն Գըրգ-Ադաճցիներուն, որոնց միակ մտահոգութիւնն էր մեր հանգիստը, եւ որոնք ամէն մէկուդ կը զրծածէին մոռցնել տալու համար մեր դարիպութիւնը:

Այսպէս քանի մը ամիս, վախտական մնալէ յետոյ, օր մը, եւ եւ ընկերս Գէորգը, քահանայի առաջնորդութեամբ կը ներկայանանք տեղւոյն պայմանատիրոջ, ըստ երեւոյթի բարի եւ ազնիւ մարդ մը: Քահանան պաշտօնապէս երաշխաւոր եղաւ մեղի, խոստանալով

պահանջուած աեւենը մեզ յանձնել կառավարութեան, երբ զինուորական տարիքին հասնինք:

Ալ անկէ վերջ, ազատօրէն կը պտըտէինք քաղաքին մէջ, ու չձանձրանալու համար, երբեմն կ'ինչնէինք դաշտերն ու պարտէզները հողամշակութեամբ զբաղելու եւ ինչո՞ւ չէ, քիչ մըն ալ դրամ չահելու համար:

Քանի մը ամիս ալ այս ձեւով անցած էր, երբ օր մը, Աբգարը, քահանային ազան, կու գայ յայտնելու որ կառավարութեան կողմէ կանչուած ենք զինուորական ծառայութեան համար:

Պարտաւոր էինք յանձնուիլ, քահանան պատասխանատուութենէ ազատելու համար: Այդպիսի աքանչելի վերաբերումէ մը վերջ, ի՞նչ կրնայինք ընել ուրիչ:

Գացինք ու յանձնուեցանք: Քանի մը օրուայ միջոց տուին, երթալ ներկայանալու համար Գըրգ-Ադաճէն մէկ երկու ժամ հեռու Սոմա ըսուած քաղաքը, ուր կը գտնուէր զինուորագրութեան դրասենեակը:

Հրաժեշտ առինք քաղաքի հայութենէն, յայտնելով մեր խորին չնորհակալութիւնները: Բոլորը, անխտիր, արցունքոտ աչքերով եւ վերադարձի մաղթանքներով ճամբու դրին մեզ, մեր զինուորական պայուսակները ամէն տեսակ ուտելիքներով եւ գրպաններս ալ առատ դրամով լեցնելէ վերջ:

Մենք ինկանք ճամբայ, եւ հազիւ հարիւր քայլ հեռացած էինք, լսեցի կնոջական ձայն մը, որ կը կանչէր զիս: Դարձայ եւ տես, լսեցի կնոջական ձայն մը, որ կը կանչէր զիս: Դարձայ եւ տես, տեսայ որ Գըրգ-Ադաճի յայտնի եւ բազմանդամ ընտանիքներէն Թաթուր ճիհանեանի տիկինն էր կանչողը: Այս ընտանիքին հետ իմ բաղձալի կապերը չատ ամուր էին, որովհետեւ իրենց մեծ երախտիքներուն դաս կու տայի փախստական օրերուս:

— Եկուր, Պարոն Գէորգ, վազ անցիր երթալէ: Մեզք չես որ պիտի երթաս ու ծառայես Թուրքին: Մենք կը պահենք քեզ եւ երբեք ձեռք չենք տար:

Ամբողջ հաւատիւնս փոխարկեցաւ, ու տիկնոջ արտասուալի աչքերն ու մայրական դուրգուրոտ վերաբերումը այնքան ազդեց վրաս, որ աչք առնելով ամէն վտանգ, եւ դարձայ ու մտայ թաքստոց, մնացի քանի մը ամիս եւս, մինչեւ որ օր մը եկան զիս ձերբակալելու ձիհանեաններու տան մուտքի մէկ անկիւնէն:

Պատերազմի սկզբնական տարիներուն, ժբախտութենէ հալածական անապատին մէջ, Գըրգ-Ադաճը լինճի համար եղաւ սքան-

չելի ուժասիս մը, ուր գաշնակցական մարդիկ եւ ընտանիքներ, համայն բնակչութեան հետ, մեզ ապրեցուցին հանգիստի պահեր, ամբողջ եօթը ամիս մոռցնել տալով մեր կրած տառապանքներն ու կորուսեալ մեր մեծ սիրելիներուն առթած անսահման վիշտն ու թախիծը:

Փակելէ առաջ այս էջը, ըսեմ որ Գըրդ–Ազաճի տէրտէրին տըղան, մեր սիրելի Աբգար Տէր Գալուստեանը, ապագային, 1922–ի Իզմիրի դէպքերուն ձերբակալուեցաւ Թուրքերու կողմէ, որ զինքը սրախողխող ըրած են տեղւոյն վրայ: Օրհնեալ ըլլայ իր յիշատակը:

***

Սկսաւ զինուորական ծառայութիւնս: Առաջին ամիսներուն Իզմիր–Այտընի երկաթուղագծի երկայնքին գտնուող Տէյիրմէնճիք գիւղաքաղաքին մէջ, ուր քանի մը ամիս զինուորական մարզանք ընդունեցինք զէնքով: Անկէ վերջ, մեզ ղրկեցին ամենէ թ-ապուրի, զէնքերը ձեռքերնիս առնելով:

Այս պարագան պատճառ եղաւ, որ սկսի փախուստներուս չարքը, որովհետեւ զօրծը թէ չատ ծանր էր եւ թէ նուաստացուցիչ:

Առաջին փախուստս կ'ըլլայ, երկու ընկերներու հետ, մէկ Թուրք, մէկ ալ յոյն, դէպի Իզմիր:

Բեռցուած վակոններու մէկ անկիւնը պահուրտած, կրցանք հասնիլ մինչեւ Իզմիրի կայարանը: Բազմութեան մէջէն սպրդելով կրցանք անցնիլ կայարանի դրան հսկողութենէն: Անկէ վերջ, այլեւս կը սկսի հետիոտն մեր փախուստը: Նպատակս էր կրկին վերադառնալ Գըրդ–Ազաճ, խորհելով որ կրնամ հոն պահուըտիլ: Չէի գիտեր որ արդէն տարագրուած էին այդտեղի հայերն ալ:

Մէկ երկու գիշեր քալելէ յետոյ, առաւօտ մը ինքզինքնիս պարտէզի մը մէջ գտանք, հետապնդիչ ոստիկաններու խումբով մը՝ որոնք մեզ կրակի տակ առած, ստիպեցին կենալ:

Ձերբակալուեցանք: Ժանտարմներու դէմքերէն արիւն կը կաթկթէր եւ յոդնած չուններու պէս լեզուները դուրս ընկած: Անդունդներու մէջ էինք, այնպէս որ կրնայինք չատ մը փորձանքներու ենթարկուիլ, մինչեւ մահ երթալով: Այդ դրութեան մէջ, խուսափելու համար հաւանական վտանգներէն, անունս փոխեցի եւ վայրկեանական թուրքի անուն մը տուի, առանց դոյդն չփոթութեան: Գարահիսար Շարկի, Պիւլպիւլ Մահալլէսինէն, Խառնաբ Զաուէ Ահմէտ օղլու՝ Մահմուտ: Այս անունը պիտի երթար քանի մը տարի եւս: Թուրք ընկերս ալ տուաւ իր անունը: Կարգը եկաւ յոյնին: Յոյները երբեք չեն կրնար թրքերէնը ճշդիւ հնչել եւ խօսիլ: Առաջին իսկ խօսքին, ինքնութիւնը մատնեց, եւ ժանտարմաներու ամբողջ զայրոյթը թափուեցաւ խեղճ յոյնին գլխուն. կեավո՛ւր մը դառած էին վերջապէս:

Հոս յիշեմ որ, երբ Շ. Գարահիսարի անունը տուի, ժանտարմաներէն մէկը եկաւ վիզս փաթթուեցաւ. «Աման, էֆմէչբի, ես ինչպէ՞ս կրնամ քեզի օգտակար ըլլալ» ըսելով: Հարցուփորձեցի պինդը, քաղաքին մէջէն չէր, այլ գիւղերէն: Գործս դիւրացաւ: Երբ անդամ մը եւս յայտնեցի անունս, հայրենակիցս զարմացում աչքերով սկսաւ դիտել զիս, մտածելով թէ ինչպէս հարուստ եւ ազնուական թուրք ընտանիքի մը զաւակը կրնար այս օրերուն իյնալ: Ալ օձիքս թողլ չտուաւ եւ չուարեցաւ ընելիքը: Եւ իսկապէս ալ այդ մտերմութիւնը նախախնամական եղաւ մեր ընկերակից դժբախտ յոյնին ճակատագրին համար, հետեւեալ պարագաներու տակ:

Ժանտարմաներէն մէկը, լոկ հաճոյքի համար եւ գոնէ կեանքին մէջ կեավուր մը սպաննելու ցանկութեամբ, մեր յոյն ընկերակիցին օձիքէն բռնած, 30–40 մեթր հեռու գտնուող մացառի մը տակ նետեցուց: Բոլորս, աչքերնիս դուրս ընկած կը դիտէինք տեսարանը: Կատակ չէր: Խեղճ յոյնը տերեւի մը պէս կը դողար, դեմ դեղին կտրած. երբ տեղաւորեց իր տեղը, անցաւ զէմացը, հրացանին բերանը փամփուշտ դրաւ՝ պատրաստ, դժբախտ յոյնին վրայ կրակելու համար:

Անմիջապէս վազեցի հայրենակիցիս քով, եւ խնդրեցի որ մէջտեղ, հետեւեալը ըսելով. «Հայրենակից, ըսէ այս ընկերոջդ, որ պարապ տեղը կեավուր չունի մը արիւնը չմտնէ, մեղք է արձակած փամփուշտին»:

Բոպէական հառնելով ընկերոջ քովը, ձեռքէն բռնեց եւ արդիլեց կրակելէ, կրկնելով իրեն սորվեցուցած բառերս: Ցոյնը ազատուեցաւ հրաչքով: Զգիտեմ թէ վերջը վախէն մեռա՞ւ թէ ողջ է:

Մեզ տարին մզկիթ մը, հոն գիշերելու եւ յաջորդ առաւօտ զինուորական կայան ճամբելու համար:

Հարցաքննութեան առեն, ըսի թէ ես մաս կը կազմեմ 48րդ զօրաբաժինին, որ քանի մը օր առաջ Իզմիրէն չափկառքով դէպի Պալիս գնաց Պանտրմայի վրայով: Ես գնացքը փախցուցի ու հոս մնացի: Նպատակս Պոլիս երթալ էր: Ցաջողած էի: Քանի մը օրէն արձի:

դէն ինքվինքս կը գտնէի նաւուն մէջ, Պանտրմայի համբով Պոլիս դացող:

⁂

Քանի մը զուարճալի դէպքեր պիտի պատմեմ, Թրքական ինուորական բարքերէն:

Օրին մէկը, Այտընի մէջ, մեծ ինուորական փորձեր պիտի ըլլային, զօրաբանակի սպայակոյտի բոլոր սպաներու ներկայութեան: Շարաթներ առաջ, սկսած էինք մարզանքի, որպէսզի կատարեալ կերպով ներկայանանք դաշտ եւ մեր մարզիչ սպաներու երեսը ճերմակ հանենք:

Առաւօտ կանուխէն, ամէն կողմերէն զօրապունդներ կը հաւաքուին հաւաքատեղին: Ժամը իննին, եա առաջ, հրամաններէն յետոյ, վազքի ընթացքին, անմիջապէս զետինը պառկի՛ր (եէրէ–եաթ) հրամանը կու գայ:

Բոլորս կը պառկինք զետին, հրացանները կրակելու դրութեան մէջ: Մէկէն ընդհանուր իրարանցում մը մեր վաշտին մէջ: Մեր ինուորներէն մէկը յարմար դատեր է, փոխանակ փորի վրայ, կռնակի վրայ պառկելու եւ հրացանն ալ իրմէ երկու երեք մեթր անդին նետելու...: Այդպէս է հասկցեր:

Հարիւրապետը, կաս կարմիր կարած, ու ամօթէն զետին տակը անցած, փառաւոր ոտքով մը կը լուծէ իր վրէժը, այս անպայ ինուորէն, որ ինքը խայտառակեր էր իր մեծաւորներուն առջեւ...:

⁂

Ուրիշ օր մը, հիւանդանոցի հիւանդներու կերակուրը կաթսայով բաժանման սրահը բերելու համար, երկու ինուորներ, փայտէ ճոպի մը անցուցած կաթսան, կը քալեն, կերակուրը միասով բրինձ է: Եաեւէն քալող ինուորը, Ահմէտ Օնպաչին, կը խոթէ ձեռքը տաք կերակուրին մէջ, անկէ խոշոր կտոր մը միս դուրս քաշելով, տաք–տաք կը դնէ գօտիին մէջ...: Մինչ այդ ձեռքերը այրելով, ամբողջ կաթսան կը թափի զետին: Կամացուկ մը կը հաւաքեն զետնէն եւ կը բաժնեն հիւանդներուն: Մեր Ահմէտին համար, կարեւորը այդ կտոր մը միսը կարենալ ուտելն է: Թող բոլոր հիւանդները անօթի մնան եւ աչխարհ կործանի:

⁂

Իմ վաշտիս ինուորները գրեթէ բոլորն ալ արաբներ եւ պէտէվիներ էին: Առանց մէկ բառ թուրքերէն գիտնալու, պէտք է զինամարժութիւն սովրէին ասոնք: Ալ կրնաք երեւակայել այն զաւեշտը, որ ամէն օր կը պարզուէր մեր աչքերուն առջեւ:

Բոլոր ինուորները, վարժուած էին իրենց տրուած նոր հրամուսա, կօչիկ, գօտի եւայլն ծախելու, ու անոնց տեղ հին ու մին հագուստներ հաղնելու:

Յիանապետը որ ստիպուած էր քանի մը բառ արաբերէն սովրիլ, կը հարցնէր անոնցմէ իւրաքանչիւրին. Ուէյն գաբօք (ո՞ւր է վերարկուդ), Ղայպէր էֆէնտիմ (կորնցուցի): Ուէ՞յն սըպպաք (ո՞ւր է կօչիկդ) ղայպէթ: Ուէ՞յն զաւաքուրա (ո՞ւր է սուրդ) ղայպէթ, եւ այսպէս ամէն հարցումի:

Ամէն բան ծախելէ վերջ մէկ բան չատ դուրգուրանքով պահած կ'ըլլային այս ինուորները: Իրենց դգալները: Ու երբ սպան իրենց նոյնանման պատասխաններէն զայրացած կը հարցնէր ուէ՞յն դաշխուս, ամէնը մէկ դպալները իրենց դրպաններէն հանելով, հատր էֆենտիմ կը պոռային: Երբ դպալ կայ եւ փորդ կրնաս կշտացնել, արդէն վաթանը ազատած կ'ըլլար...: Ու երբ այդ դպալներով կ'ուտէինք օղլատ բակլայի կերակուրը, եւ փառիչահմր չօք եաչա կը պոռայինք, մեր արաբ ինակիցները կը սկսէին իրենց հայրենի պարերն ու եալէլները, որոնք կը տեւէին մինչեւ ուշ գիչեր, մինչեւ որ կարենային մարսել կարծր ու չեփած բակլայի կերակուրը:

Այդ առեններն էին որ օսմանեան կայսրութեան քաղաքները հետզհետէ կը հեռանային ամա վաթանէն, մտնելու համար անգլիական եւ ֆրանսական ութրապեոութեանց ներքեւ: Ողլատ բակլայով հագիւ կարելի էր այսքան մը պատերազմիլ:

⁂

1916ին վերջերն էր կարծեմ, իմ տուած բացատրութիւններուս վրայ դիս դրկեցին Պոլիս ... միանալու համար զօրաբաժնիս:

Հոն ինուորական կայանի վերածուած, Սուլթան Ահմէտի մզկիթին մէջ, զետինները փռուած հսկայ զորքերուն վրայ կը պառկէին հազարաւոր ինուորներ:

Հագուստ կապուտաս ալ նախանձելի չէր, ու կօչիկս ալ ծակ·

հոս էր որ ոտքս գամ մը մտաւ որ նախախնամական դեր պիտի ունենար իմ գինուորական կեանքիս վրայ, զիս նետելով մէկ հիւանդանոցէն միւսը, իմ գինուորութեանս մնացեալ մասը հիւանդանոցի անկողիններուն մէջ լրացնելու համար...:

Առաջին անգամ, Բերա, Շէհիթ Մուխթար պէյ հիւանդանոցը փոխադրեցին զիս: Հոն վիրաբոյժ էր Տօքթ. Նազդալեանը, հարիւրապետի աստիճանով:

Գործողութիւնը պարզ եւ թեթեւ անցաւ, թէեւ անհոգութեան մը պարագային կրնար գանկուէն երեւան գալ, ու պատճառ դառնար ոտքիս մէկուն կտրուելուն:

Մէկ երկու ամիս մնացի այդ հիւանդանոցը: Անկէ յետոյ այդ հիւանդանոցը որոշուած ըլլալով իր ամբողջ կազմով փոխադրել Հոր-րորդ զօրաբանակի ճակատը, հիւանդները, ես ալ մէկն ըլլալով, փոխադրեցին զարճեալ Բերայի կողմը, Բանկալթիի Հարպիյէի մեծ դպրոցը, որ վերածուած էր գինուորական հսկայ հիւանդանոցի մը մօտ հազար երկու հարիւր մահճակալով: Այս հիւանդանոցը առաւելապէս Զանագ Գալէէն եկած վիրաւոր գինուորներուն համար էր:

Տարտանէլի պատերազմը աւերներ կը գործէր, ու ամէն օր, հոգեկառքերով եւ նաւերով վիրաւոր բազմաթիւ գինուորներ կը հասնէին Պոլիս:

Անկողինները դոյդ դոյդ, չափազանց հանդստաւէտ, իսկ ուտելիքները թագաւորական: Չէ՞ որ Տարտանէլի մէջ վիրաւորուած «հերոս» գինուորներու համար էր ամէն ինչ:

Ու ես այդ հիւանդանոց պալատին մէջ կրցայ երկար աւեն մնալ զանազան միջոցներով եւ «զարմանել» ոտքիս վէրքը, որ արդէն քուժուած էր առաջին ամիսներուն:

Տասը բժիշկներ, հինգը հայ, հինգը յոյն, մէկ հատ թուրք բժշկապետ, վաչայի աստիճանով, կը ծառայէին այս մեծ հաստատութեան մէջ: Կատարեալ սպանդանոց մը:

Օրական հարիւրաւոր դործողութիւններ կ'ըլլային: Բազմաթիւ ոտքեր եւ թեւեր կը կտրուէին ու տասնեակ մը հիւանդատաք կառքեր կը փոխադրէին, դիշեր ցերեկ, կտրուած անդամները խեղճ գինուորներուն, որոնք «վաթան պիզիմ ճանըմըզ» ըսելով նետուած էին կրակին մէջ:

Կը յիշեմ հարիւրապետի աստիճանով հայ բժիշկներէն մէկ քանին: Տօքթոր Մուրատեան, Տօքթոր Պոյաճեան, Տօքթոր Ալթունթոփ, որոնք չեմ գիտեր թէ ո՞ղջ են ներկայիս թէ մեռած:

Ես ինկած էի Տօքթ. Պոյաճեանի բաժնին մէջ:

Հայ դեղագործ երիտասարդի մը միջոցաւ (որ մեզանից էր) մօտեցայ բժիշկին: Հայերէն նամակ մը գրեցի գաղտնի, իրմէ խընդրելով որ գիս հիւանդանոցէն չհանէ, եւ թողու որ անկողնէն ծառայեմ «չանլը օրտու»ին:

Գործս կարգին էր: Կերուխում եւ հանգիստ: Առտուընէ մինչեւ իրիկուն կ'այցելէին վիրաւոր հիւանդները, անոնցմէ տեղեկութիւններ առնելու եւ ժամանակս սպաննելու համար:

Ի վերջոյ գրագրամ մըն ալ գտայ: Լաւ թուրքերէն գրել կարդալ գիտէր: Օր մը գինուորներէն մէկը խնդրեց որ իր ծնողքին նամակ մը գրեմ: Գրեցի նամակը: Մարդը չատ հաւնեցաւ եւ մէկ արծաթ դահեկան տուաւ ինծի: Այս դահեկանը պատճառ դարձաւ որ աչքս բանամ եւ չհաղորդեմ գիտցածս թուրքերէնը: Ամբողջ հիւանդանոցին մէջ տարածուեցաւ որ լաւ նամակ գրող մը կայ, հափըզ մը:

Ալ անկէ վերջ, ամէն օր քանի-երեսուն հոգի կը ներկայանային ինծի նամակի համար: Բոլոր նամակները գրեթէ նոյնիսկ էին: Ու պարապոյ ժամերուս սկսայ այդ նամակներէն «պատրաստել» միայն անուններուն տեղերը բաց թողելով: Այնպէս որ ուեւէ գինուորի կընայի հինգ վայրկեանէն նամակ մը յանձնել, իրմէ իմանալէ վերջ անունները:

Բոլոր նամակները կը սկսէին սկիզբ-քէլամով եւ կը վերջանային «քիչ մը գրամ ղրկեցէք»ով: Օրական միջին հաշուով քանդհինգ նամակ կը գրէի, եւ քանդհինգ դրուշ կը չահէի, գումար մը որ այդ թուականին չատ մեծ արժէք կը ներկայացնէր:

Այսպէս քանի մը ամիս չարունակ երբ դուրսը աշխարհ իրար կ'անցնէր, պատերազմի դաչտերուն վրայ հարիւրաւորներ կը ջարդուէին, ես փափուկ անկողիններու մէջ պառկած, կ'ուտէի, կը խմէի եւ կ'աղօթէի թագաւորին «արեւչատութեան»ը համար:

Այս ալ տեսակ մը «ծառայել» էր հայրենիքին:

Այս հանգիստ կեանքը վերջ պիտի ունենար սակայն: Չորս ամիս, առանց հիւանդ ըլլալու, հիւանդանոցը մնալէն վերջ, պէտք էր վերադառնայի բանակ: Բուժուած հիւանդները բժշկական ընդհանուր քննութենէ մը պիտի անցընէին, ես ալ այդ դասակարգին մէջն էի: Գացի անմիջապէս բարեկամս դեղագործին քով որ բան մը մտածէ, այս քննութենէն դիւրին դուրս գալու համար: Գիտեմ թէ ինչ ըրաւ, ինչ խօսեցաւ բժիշկներուն հետ: Նախընթաց իրիկունը ջուր մը տուաւ խմելու, որուն հետեւանքով գոյնս այն աստիճան դեղնեցաւ, որ ըսկսայ ես ինքզինքէս վախնալու...:

Յաջորդ օրը, Տօքթ. Մուրթաֆեանը, քննեց զիս եւ «տկար» գտնելով, երեք ամսուայ օդափոխութիւն մը չնորհեց: Փրկուած էի գարձեալ:

Գաղանօրէն կ'երթամ չնորհակալութիւն յայտնելու մեր պատուական բժիշկին եւ ողջագուրուելով զեղազործ երիտասարդին հետ, կը մեկնիմ Պոլսէն դէպի այն քաղաքը՝ Գըըզ Ագաճ, ուր անցուցեր էի այնքան գեղեցիկ օրեր:

Մարդ չէր մնացած հոն: Քիչ մը անդին կար Ագհիսար անուանով ուրիշ քաղաք մը, ուր տակաւին մնացեր էին քանի մը հայեր, որոնք մեծ երկրագործներ էին:

Երեք ամիս կ'անցընեմ անոնցմէ մէկուն, Երեմիա ազային մօտ, երկրագործութիւն ընելով, ձիեր արածելով ու կուչտ ու կուռ ուտել խմելով:

Շուտով լրացաւ երեք ամիսը, եւ ես կրկին ձեռք առի փախուստի ճամբան, այս անգամ մեն մինակ, թափառելով լեռներն ու ձորերը, մինչեւ որ վերատին ձերբակալուեցայ, չեմ դիտեր քանի՞երորդ անգամն ըլլալու պայմանաւ:

Ծանրապէս հիւանդ մալարիայով, հասանք Սոմա քաղաքին մէջ գտնուող զինուորական ... հիւանդանոց մը: Դարձեալ հիւանդանոց:

Սաստիկ տենդի մը բոպէին, բոլորովին անգիտակից, զիս նետեր էին հիւանդանոցի մէկ անկիւնը:

Առաւօտ աչքս բացի ու տեսայ որ գարձեալ հիւանդանոցի անձղոցին մէջն եմ, բայց այս անգամ իրաւ հիւանդ:

Հիւանդանոցը Մալարիայի եւ Թոքաբորբի յատուկ էր: Անմիջապէս հետաքրքրուեցայ ... բժշկական կազմով:

Բժշկապետն էր Նուրի էֆէնտի անունով հարիւրապետ մը, իսկ ներքին բժիշկն էր Տօքթ. Տիրան Պալաքեան, նոյնպէս հարիւրապետ:

Ուղեղիս մէջ լոյս ծագեցաւ: Միշտ ալ այսպէս հաճելի անակընկալներ պահուած պիտի ըլլային կարծես հիւանդանոցներու մէջ ինձի համար:

Ամիսի մը չափ մնալէ եւ քիչ մը կազդուրուելէ յետոյ, Տօքթ. Պալաքեանի կարգադրութեամբ, հիւանդանոցի մէջ ծառայելու պաշտօն տրուեցաւ ինձի:

Հիւանդներու ջերմաչափերուն կը նայէի, կերակուրները բաժնել կու տայի, ու իմ հաճոյակատար ընթացքովս, քիչ առնէն բոլոր պաշտօնէութեան եւ հիւանդներուն համակրանքը կը չահէի, օրպէս Փրանսըզճա դիտցող եւ որպէս Տոֆթորըն ատամը:

Այս հիւանդանոցին մէջ ամէն օր 8–10 երիտասարդներ կը մեռնէին թոքատապէ, որ համաճարակի ձեւ առած էր գեղի եւ զարմանէ չղոյութեան պատճառով: Մեղի կը վիճակուէր ամէն առաւօտ, բժիշկներու հսկողութեան տակ կատարել անոնց դիակնութիւնը, մէկ մէկ դանակ ձեռքերնիս, զերթ մօտզործներ եւ թաղել տալ այդ մեռեալները:

Այս պաշտօնս ալ չորս հինգ ամիս չարունակելէ յետոյ, Տօքթ. Պալաքեանի ուղղակի հրամանին տակ, իր մօտ կը մտնեմ որպէս էմիրպէր նէֆէն: Հոս արդէն ամէն ինչ կը մոռնամ: Բժիշկը սքանչելի հայ մըն էր, կարծեմ Թոքատցի: Ամէն ազատութիւն կու տար ինձի, զործէն դուրս, պարապոյ ժամերուս, ուզածս ընելու:

Այս զրութեան մէջ երեք չորս ամիս մնալէ վերջ, հասած էինք 1918ի Հոկտեմբեր, Նոյեմբեր ամիսներուն: Արտաքին աշխարհէն չատ լուր չունէինք, զրաղած ըլլալով մեր հիւանդանոցի զործերով: Զինադորականութեան մէջ յամառ զրոյց կը չրջէր թէ պատերազմը վերջացած էր: Թէեւ պաշտօնական բան մը լսած չէինք, բայց բոլոր երեւոյթներէն այնպէս մը կ'ենթադրէինք որ մեծ-մեծ բաներ պատահած են:

Շոգեկառքերը կ'երթեւեկէին մարդկային անհամար զանգուածներով, խաղողի ողկոյզներու պէս վակոններու պատուհաններէն, դռներէն եւ տանիքէն կախուած:

Երեկոները միասին ժամանակ կ'անցընէինք բժիշկին հետ եւ հաւասարէ հաւասար, կարծիքի փոխանակութիւններ կ'ունենայինք: Երկուքս ալ եկած էինք այն եզրակացութեան, որ Թուրքիոյ ճակատագիրը վճռուած էր: Թուրքիան պիտի պարտուէր (եթէ մինչ այդ արդէն պարտուած չէր):

Օր մըն ալ, կէսօրուայ ճաշին տունը դտնուած միջոցիս, տեսայ զարմանքով որ բժիշկը հայերէն թերթ կը կարդար ու կ'արտասուէր:

Զորս տարի է հայերէն թերթի երես չէինք տեսած: Աչքերս չորս բացած, անհամբեր, բժիշկին հարցուցի թէ ուրկէ՞ էին այդ թերթերը:

Ան՝ի բժիշկը, յուզումը հազիւ զսպած՝ ինձի երկարեց թերթերը եւ ըսաւ. «Առ, նայէ, կարդա՛, ինչե՛ր եղեր է ու մենք տակաւին լուր չունինք: Պատերազմը վերջացեր է, զինադադար եղեր է: Երեւանի մէջ հայկական կառավարութիւն հիմնուեր է: Հայկական լեգէոնի զինուորները զրաւեր են ամբողջ Կիլիկեան, ու թրքական զրօչը վար առնուած է ամենուրեք կառավարական չէնքերու վրայէն ու Փրանսական զրօչը կը ծածանի: Ու մենք տակաւին այս մարդոց կը ծառայենք»:

Այս անգամ, իրարու կը փաթթուինք, ու կը սկսինք երախանեբու պէս արտասուել: Դէպքեր էին պատահած, որոնք քարերն անգամ կը լացնէին:

Կը կարծեմ թէ «ձակատամարտ» էր թերթին անունը, ու անոր թիւերէն մէկու մը ճակատը հսկայ վերտառութիւններով զրուած էր. «Հայաստանի Ազատ ու Անկախ Հանրապետութիւնը հիմնուած Արարատի վէշերուն տակ, Մայիսի վերջերը»:

Ի՞նչ, ուրեմն մենք ալ պետութի՞ւն ենք ունեցեր, անկախ ա՞զգ ենք եղեր, ու ազգերու եւ պետութիւններու կողքին տե՞ղ զրաւեր:

Բառերը չէինք դտներ, ես ու իմ հայրենասէր պատուական բժիշկս, չափելու համար խորութիւնը կատարուած վերիվայրումներուն: Ի՞նչ, երէկ չղթայուած, այսօր ինքնավա՞ր: Զըլլայ թէ երազ էր տեսածնիս: Բայց ոչ, փայլուն իրականութիւն էր ամէն ինչ որ զրուած էր:

Ուրեմն, կ'որոշենք որ բժիշկը մեկնի այլեւս: Մէկ քանի օրուայ մէջ դոյքերու պատրաստութիւնը կը լրացնենք եւ ուրիշ հայ զինուորի մը հետ կ'ուղարկենք Պոլիս:

Երեկոյ մը, ես ալ կ'իջնեմ կայարան: Անհամար զինուորներու եւ սպաներու բազմութիւններ կան, որոնք բոլորն ալ, զանազան ուղղութեամբ կ'երթային իրենց հայրենիքները: Հարց ու փորձ ընող չկար: Ոչ մէկ քննութիւն, ոչ իսկ ինքնութեան թուղթ կը պահանջուէր մեկնողներէն: Կ'առնեմ մինչեւ պանտրմայի համար չոգեկառքի առաջին կարգի տոմսակ մը: Կը փութամ իմ սիրելի բժիշկիս տունը:

Կ'ողջագուրուինք յուզումով իրարու հետ: Պոլիս, Սկիւտար իր բնակարանին հասցէն կու տայ: Կը բնակի եղեր իր ազգականներէն Գրիգորիս Ծ. Վարդապետ Պալաքեանի (յետոյ եպիսկոպոս) տանը մէջ: Պահանջեց որ երբ Պոլիս ելլեմ, անպայման իրեն հիւր ըլլամ:

Գնացքը կը չարժի մութին մէջ անյայտանալով, իր հետ տանելով այնքան քաղցր յիշատակներով մէկը, որ նախապէս չէի կրնար ճանչնալ, ու վերջին օրերուն, պատահած դէպքերու լոյսին տակ ճանչցայ կատարեալ հայու եւ ազնիւ հայրենասէրի մը դիմագիծով:

Յաջորդ օրը, սովորականին պէս կ'երթամ հիւանդանոց, բանի մը տեղեկութիւն չունեցողի մը պէս:

Կու գայ բժշկապետը եւ անդօր կատաղութեամբ կը հարցնէ ինծի թէ ո՞ւր գնաց Տոքթ. Պալաքեանը:

Անվախ կը պատասխանեմ.— Ես հասարակ զինուոր եմ, ինչ

հարիւրապետ, ինչպէ՞ս կրնայի լուր ունենալ անոր ըրած թողածէն:

Քանի մը օր յետոյ հիւանդանոց կը բերեն երկու նոր երիտասարդ հայ բժիշկներ, որոնց մականունը չեմ յիշեր: Մինչեւ հիւանդանոցի հիւանդներու տպաքինումն ու պինարճակումը, քիչ մը ժամանակ ալ այդ երկու հայ բժիշկներուն ծառայեցի, ու յետոյ ես ալ իմ կարգիս, ինքզինքիս արտօնութիւն տալով կ'անցնիմ Պոլիս:

Պատերազմը վերջացած էր:

Խիղճս հանդարտ է որ իմ պարտականութիւնս «լիովին» կատարեցի մեր «վաթան»ի հանդէպ: Ես ի՞նչ ընեմ որ Թուրքիա պատուհասս: Եթէ ես ալ հարիւր հազարաւոր մէմէտճիկներու պէս «չէհիտ» ըլլայի, պիտի ազատէ՞ր Թուրքիան:

Պատերազմի տարիներուն ամենէն մեծ հայրենասիրութիւնը եւ քաջութիւնը, կարենալ դլուխդ պահելն էր, մանաւանդ ի՞նչ իմաստ կար մեռնելու ազգի մը համար, որ քու ամբողջ ցեղդ պիտի փճացընէր: Այս մեթոտին հետեւելով, իյնալով-ելլելով կրցայ ողջ մնալ, քիչ մը ճարպիկութեամբ, քիչ մըն ալ բախտիս չնորհիւ:

*
**

Պանտրմա հասած էի արդէն եւ առաջին չոգենաւով ճամբայ ելայ դէպի Պոլիս:

Գացի Սկիւտար, դտայ մեր սիրելի բժիշկ Տիրան Պալաքեանը: Յուզումնալից դիրկընդխառնումներով ընդունեց զիս: Ճաչի վար դըբաւ ու չատ ատիպեց որ մնայի ժամանակ մը իր մօտ:

*
**

Մէկ օրուայ պատուասիրութենէն յետոյ, չնորհակալութիւն յայտնելով բաժնուեցայ Սկիւտարի Պալաքեան ընտանիքի այնքան հիւրասէր եւ ազնիւ միջավայրէն:

Պիտի երթայի փնտռել «մերիններըը», որ հաւաքուեր էին «ճակատամարտ»ի չուրջը, որ առենէ մը ի վեր լոյս կը տեսնէր:

«ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏ»Ի ԽՄԲԱԳՐԱՏԱՆ ՄԷՋ

Կը բարձրանամ դէպի Բեբա Բալաս պանդոկի կողմը (Բեբա), ուր կը պանուէնը (եթէ չեմ սխալիր) «Ճակատամարտ»ի չէնքը:

Վեր կ'ելլեմ սանդուխներէն:

Ողբացեալ ընկեր Շաւարշ Մխաքեանը ընկղմանած է բազմոցին մէկ անկիւնը, կատարելապէս ճերմկած մազերով եւ խլացած ականջներով: Իր քովիկը հայրենակիցս, ընկեր Գուրգէն Մխիթարեանը, թուղթերու դէպերու մէջ թաղուած:

Կը մօտենամ, յուզումով կը բարեւեմ երկուքն ալ: Չեմ համարձակիր խօսելու եւ անցեալի մասին բան մը հարցնելու, վախնալով որ բոլորս ալ փղձկէ՛ինք, ամենազօրեղն ոգեկոչումի մը պարագային:

Հոն սանդուխներու վրայ կը հանդիպիմ Յ. Ճ. Սիրունեանին:

Հաղիւ նստած, կարծեմ նոյնիսկ սուրճ մը չխմած, ընկեր Շաւարշ դէմքը խոժոռ երեւոյթ մը կ'առնէ եւ ակնոցներուն տակէն նայուածքը լնծի դարձնելով կ'ըսէ.— Հայկ՛, ինչ ես կեցեր, կապոյտ կապէ ու վարդն իսկ ճամբայ պիտի ելլես դէպի Կիլիկիա, տպաքը արդէն մեքենաներն ու տառերը տարած են Կիլիկիա, գրաշարի կը սպասեն, մենք արդէն անհամբեր կը սպասէինք քեզի:

Իզուր կ'անցնին բոլոր խնդրանքներս ու առարկութիւնները, թէ տակաւին դիւանագիտութեան փոչին չեմ թօթափած ոտքէս, թէ կ'ուզէի առնուազն 15 օր Պոլիս մնալ:

Անդրդուելի պիտի մնար ընկեր Շաւարշը, եթէ քովի գոնուղտները քիչ մը չհակուպտնէին դինքը: Վերջապէս վեց օր միայն պայմանաժամ կու տայ, անկէ վերջ առանց այլեւայլի պիտի մեկնէի Կիլիկիա, որպէս զրաշարապետ հոն հրատարակուելիք Դաշնակցութեան օրկան «Կիլիկիա» թերթին:

Քանի մը օրս կ'անցընեմ, Պոլիս գոնազան թաղերու մէջ վերապրող ծանօթներուս այցելելով:

Ամենէն ծանր եւ դժուարին կ'ըլլայ ինձ համար, անցնիլ Համալ Պաչիլ (Բեբա) երբեմնի «Ազատամարտ»ի չէնքին առջեւէն:

Արտասուքը աչքերուս, յուզումը կոկորդիս մէջ, երկա՜ր երկար կը կենամ չէնքին առջեւ, ուրկէ երեւակայութեանս առջեւէն վայրկեան մը կը տոգանցնեն այն մեծ ու պաշտելի ընկերներս ու գործակիցները, որոնց հետ միասին տարիներ ապրեցանք այդ չէնքին մէջ:

Եռեւս կը նայիմ, հոն անեզր կեցած է Անգլիական Դեսպանատունը իր բնակիչներով: Աստուած իմ, ինչո՞ւ անոնց բան մը չէ եկեր եւ մեր ժողովուրդը, կատորակուած ու գրեթէ բնաջնջուած դուրս է եկեր այս աշխարհամարտէն:

Մեծերն են եկեր անոնք այս աշխարհին, ու պաշտօնին է եղեր, պատմութեան ընթացքին, խնդալ մեզ պէս փոքր ու անտէր ժողովուրդներուն վրայ, ոտքի դնդակ դարձնել մեզ, յետոյ ալ երեսուն արծաթի ծախելու համար:

*
**

Այս տխուր խորհրդածութիւններս փարատելու համար, կ'անցնիմ Բեբայի չխտակը: Բոլոր դրօսարանները կը յորդին գաչնակից յաղթական բանակներու զինուորներով: Պոլիսը գրաւած էին Ֆրանսացի, Անգլիացի, Իտալացի եւ Յոյն բանակները:

Կը տօնէին իրենց յաղթանակի զինուորութեան օրերը: Պոլսոյ ժողովուրդը գրկաբաց ընդունած էր իր ազատարարները ու բացած իրենց առջեւ իր սրտին ու տան դռները:

Ամէն մէկը իր գիտցած լեզուով կ'երդէր, կը պարէր ու կը ցատկոտէր, Պոլիսը վերածելով Բարելոնի աշտարակի մը:

Այս յաղթանակներուն մէջ, մենք, հայերս ալ ունէինք մեր բաժինը: Ամէն ճակատներու վրայ, Ֆրանսական, Անգլիական եւ Մերիկեան բանակներուն կողքին կռուած ու մեր արիւնը խառնած էինք իրենց արեան: Կովկասեան ճակատներու վրայ ռուսական բանակներու հետ մղած էինք ճակատամարտներ, եւ մանաւանդ, մեր դուռ հայկական բանակներն էինք ունեցեր, որոնք գիւցազնական մարտունակութիւններով, հայութեան պարծեւած էին Ազատ ու Անկախ Հայաստանի Հանրապետութիւնը:

Յաղթական գաչնակիցները, այդ առենները, մեր քթին խնդային, մեզի կոչելով չգիտեմ քանի՞երորդ գաչնակից:

Շատ կարճ ու խարուսիկ եղան գժբախտաբար այս բոլորը:

Քանի խելքս կը հասնի, աւելի քան չորեուն տարի, միշտ խաբեցին մեզի, ու մենք զարձանք անոնց ձեռքը խաղալիք: Մեծ ու փոքր պետութիւններ մեր գլխուն վրայէն տակատրակութիւններ կատարեցին, մեր իրաւունքները ոտնակոխելով ամէն տեղ եւ միջազգային գաշնագիրներն անդամ սրբելով քարիւղի գօրաւոր քիմիական բաղադրութեամբ:

Այս բոլորը դժբախտաբար դաս չեղաւ մեզի: Վերապրող հայութիւնը դեռ կը չարունակէ, պառակտուած ու եղբայրասպան քաղաքականութիւնը, թշնամիին պակաս թողուցածը լրացնելու համար: Զգիտեմ թէ ե՛րբ պիտի դղաստանանք եւ վերադարձնենք մեր խելքերը...:

Կարելի չէ՞ դաղութներու մէջ ստեղծել ցանկալի միասնականութիւն մը:

ԴԷՊԻ ԵՐԿԻՐՆ ԴՐԱԽՏԱՎԱՅՐ

Շաւարշ Մխաքեանի Պոլիս մնալու համար ինծի տուած պայմանաժամը չուտով լրացաւ, առանց կարենալ չորս կողմս նայելու Պոլսոյ մէջ, ուր այնքան տաք ու պապ օրեր անցուցեր էի:

Վերջին օրն էր: Հրաժեշտ առնելու համար կրկին կը հանդիպիմ «Ճակատամարտ»: Պէտք եղած պատուէրը տալէ ետք, Ընկ. Գուրգէն Մխիթարեան ինձ կը յանձնէ նամակ մը, ուղղուած՝ ընկերը Ֆէրիտ Ճէմիլին՝ Առանա:

Ո՞վ էր այս արաբական անուն–մականունով մարդը, որուն քով պիտի երթայի: Մօտ օրէն պիտի ճանչնայի զինք:

Զգիտեմ ինչ չորենաւով ճամբայ կ'ելլենք դէպի Մերսին: Ապագային ինամատարութիւնը Պոլսէն ինծի կը յանձնէր երեսունհինգ չափ հայ որբեր, պանդք Մերսին տանելու եւ այնտեղ ազգային էջխանութեանց յանձնելու համար: Ես ալ մեծ չէի, հազիւ 23 տարեկան: Ինքզինքս կառավարելու հազիւ կարողութիւն ունէի եւ ահա նաեւ այս որբերը կառավարելու գործն ալ կ'աւելնար իմ վրայ:

Կը մտնենք նաւը: Մտնատուր խնամք եւ գուրգուրանք կը տանէի որբերուս, որպէսզի այդ դժբախտ էլեակաները քիչ մը մոռնան Տէր Զօրի արհաւիրքը եւ իրենց դժբախտ ճակատագիրը: Ես ալ որբ մըն էի, բայց ոչ անոնց չափ տառապած:

Նաւը չարժեցաւ, եւ քանի մը ժամէն արդէն հեռացած էինք Պոլսէն: Մէկ թէ երկու օրուան հանգարտ ճամբորդութենէ մը ետք, պիտի պատահէր առաջին արկածը:

Մշուէն, մտախոհ եւ նաւապետին ալ անփորձութեան հետեւանքով, Կէլիպոլուի բացերը, հակառակ նաւը դնաց խրեցաւ ծովեզերքի ապառներուն մէջ, գօրաւոր ցնցումով:

Բոլորս կը թափինք կամրջակին վրայ: Կը տեսնենք ցամաքը եւ նաւուն ցուռկը, որ խրած էր այդտեղ եւ հանգարտ մը նստած, առանց ամենաղօտին վտանգի:

Անմիջապէս կը վազեմ իմ որբերուս մօտ: Տղաքը իրար մօտ պօկատած, սարսափահար եղած էին: Ապահովցուցի պիրենք որ վտանգ չկար, եւ մենք քիչ ատենէն կրնանք չարունակել մեր ճամբան:

Կէլիպոլուէն եւ Տարտանելէն եկան երեք–չորս հատ պզտիկ նաւեր, պարանները նետելով մեր նաւուն, աչխատեցան դայն քաչել ներս, դէպի ջուրը, դէպի ծովուն խորունկ կողմերը. ի զուր: Բոլոր պարանները բարակ թելերու պէս կը կարուէին եւ մեր նաւը մազաչափ մ'իսկ չէր չարժեր իր տեղէն:

Ամէն տեսակ ճիգերը կը մնան ապարդիւն: Նաւուն մէջ գտնուած բոլոր ճամբորդները կը լծուին աչխատանքի: Ներքնամասին մէջ գետեղուած մեծ քանակութեամբ աւազը կը սկսին ծովը թափել՝ թեթեւցնելու համար նաւը: Կրկին անօգուտ:

Հինգերորդ օրը առաւ կանուխ մեր նաւուն ճիչդ դիմացը կու գայ խարխել Ֆրանսական հսկայ զրահաւոր մը (անունը մոռցած եմ):

Ժողովուրդը, հաւաքուած կամրջակին վրայ, հուռռաններով եւ ծափահարութիւններով կ'ողջունէ ապառարար մարտանաւը:

Զրահաւորը իր երկաթեայ հատ պարաններով կը մօտենայ մեր նաւուն, եւ միւս կողմէն ալ փոքր նաւերու օժանդակութեամբ, երեք–չորս ժամուան տաժանելի աչխատանքով, կը յաջողի մեր հսկայ նաւը քաչել ու բերել ծովուն մէջ:

Ուրախութեան եւ ցնծութեան ազազակները օդը կը թնդացընեն: Ֆրանսացի նաւազներ կու գան մեր նաւը՝ հետաքրքրուելու մեր վիճակով: Խելայեղ ցոյցերու առարկայ կը դառնան անոնք: Զրահաւորի հրամանատարութեան որոչումով, քանի մը օրուան բաւելու չափ պարէն կը բերուի մեր նաւը՝ լիապէս զոհացնելով մեր կարիքները:

Կը մեկնին զրահաւորն ու միւս նաւերը, ու մենք զոհունակութիւն յայտնելով նախախնամութեան եւ Ֆրանսական ծովային ոյժին, կը չարունակենք մեր ճամբան: Առաջին այս պատահարը անցնելէ ետք, տակաւին պիտի ունենանք ուրիշներ ալ, աւելի վտանգաւոր:

Տարտանէլի բացերն ենք: Ծովուն մէջ կ'երեւան պատերազմի միջոցին ընկղմած զաշնակից նաւերու կայմերը, որպէս խորհրդանչան մարդկային մեծ ողբերգութեան:

Ծովը կը սկսի ալեկոծիլ, եւ ալիքները լեռնանման, մեր հսկայ նաւը կը նետեն ասդին–անդին, տաչեղի մը պէս: Թեթեւցուցած

էինք մէկ օր առաջ՝ աւազէն հանելու համար, իսկ հիմա անհրաժեչտ էր աւազի ծանրութիւնը:

Անհնարապրելի էին երբանցումը, գոռում–գոչումը, լացն ու կոծը: Կը վազեմ որբերու մօտ, որոնց ամէնքն ալ կու լան բարձրաձայն: Թուրքին եաթաղանէն եւ Տէր Զորի անապատներէն մազապուրծ ազատուելէ ետք, այս ճգռուկները ծովու անյատակ ջուրերուն մէջ կորսուելու մահուան սարսուռը կ'ապրին: Աստուա՛ծ իմ, ի՞նչ սեւ է ճակատագիրը հոյ որբին: Որքան կրնամ, սիրտ կու տամ իրենց, կը մխիթարեմ ու կը յուսադրեմ պիրենք, որ քանի մը ժամէն պիտի խաղայի ծովը, (թէեւ ես ալ չէի հաւատար իմ ըսածներուս): 10–12 ժամ անընդհատ, այս սարսափի սիրապետութեան տակ ապրելէ յետոյ, ծովը կը հանդարտի, երկինքը կը պայծառանայ, ու մենք աստղերը չամբելով, փառք կու տանք Աստուծոյ որ այս փորձանքէն ալ ազատած էր մեզի: Մեռած էր հրեայ ճամբորդ մը՝ որուն երկու կողմերէն մէկական երկաթ կապելով նետեցին ծով:

Մէկ երկու օր եւս հանդարտ ճամբորդութենէ մը վերջ, իններորդ օրը հեռուէն կը տեսնուի Մերսինի նաւահանգիստը:

Պատերազմը նոր էր վերջացեր եւ Միջերկրականի նաւահանգիստները ամէնքն ալ ականուած էին տակաւին:

Մեր բոլոր քաչածներուն վրայ ազ պղպեղ ըլլալով, այստեղ ալ հապիւ կ'ազատինք մեզ սպասող ստոյգ մահուընէ:

Ծովու բացերը մասնաւոր նչաններով ճոպէր տնկուած էին ցուցնելու համար որ նաւերը պէտք է պղուչանան:

Մեր նաւապետը, այդպիսի բաներէ պէխապար, նաւը կը քչէ ուղղակի ականուած տեղերու ուղղութեամբ: Նաւահանգիստի Ֆրանսական եւ անգլիական պինուորականները հեռուէն տեսնելով որ նաւը կը մտնէ վտանգաւոր գօտիին մէջ, սրընթաց չոգեմակոյկով դէպի մեր նաւը կու գան: Սպաները, պոռալով, պոռպռալով, գանգատնչանով, քանի մը հարիւր մեթր հապիւ հեռաւորութենէ մը ցուցուած ականներէն, կը յաջողին կեցնել մեր նաւը: Կ'ելլեն վեր, ու մեր խեղճուկրակ նաւապետին վրայ այնպէս մը կը պոռան, որ մարդը կը սմքի: Ճամբորդները բոլորն ալ զարհուրանքով կ'իմանան եղելութիւնը:

Այսպէս, ինը օրուան փոթորկալի եւ վտանգաւոր ճամբորդութենէ վերջ, կը հասնինք մեր այնքան փայփայած ու երազած «երկիր դրախտավայր»՝ Կիլիկիա: Ու երբ մեր ոտքերը կը դնենք Մերսինի

Կիլիկեան հոգին վրայ, կը մոռնանք ամէն տառապանք եւ ապրուած վտանգաւոր օրերը:

ՄԵՐՍԻՆԻ ՄԷՋ

Յամաք կ'ելլենք Մերսին:

Ձինուորները, հայ զինուորները, նաւահանգիստը եւ ամէն կողմ: Ֆրանսական բանակին հայկական լեգէոնն էր որու մասին կարգացեր էի Թերթին մէջ երբ դեռ Թրքական զինուոր էի Տօքթ. Պալաքեանի մօտ:

Նկարագրել դժուար է վայրկեանի ապաւորութիւնը: Որբերը, աչքերնին լայն բացած, իւրաքանչիւրը ինքզինքը կը գտնէր հայ զինուորի մը, մեծ եղբօր մը գրկին մէջ: Բոլորս կ'արտասուեինք մեր յուզմունքէն, մեծ ու փոքր, զինուոր Թէ որը: Ջէ՞ որ հեռաւոր Ամերիկայէն եկած էին այդ զինուորները հայ որբին եւ այրիին արցունքները սրբելու, վրէժը լուծելու եւ անոնց տառապանքները մեղմացնելու համար: Ահա առաջին հանդիպումը եւ առաջին պատեհութիւնը:

Կը տեղաւորեմ որբերը մեծ չէնքի մը մէջ, որ ապագային պիտի ծառայէր Բարեգործականի Քէլէկեան որբանոցին: Երեկոյեան ժամը ինն է արդէն: Ճանդարտաւութեան եւ յուզումի ալիքներուն մէջ մոռցած էի որ ,տղաքը անօթի էին: Քաղաքէն երիտասարդի մը առաջնորդութեամբ կ'երթամ կը գտնեմ Մերսինի Ազգային Միութեան Անդամներէն հանդուցեալ Պետրոս Էֆէնտի Ուրֆալեանը: Կը պատմեմ եղելութիւնը, ըսելով որ տղաքը անօթի են:

Պատուական մարդը անձամբ ելաւ, հարկ եղած կարգադրութիւնները ըրաւ եւ փուռերը բանալ տալով, բաւականաչափ հաց եւ ուրիշ ուտելիքներ ճարեց. ու մեր որբուկները պիշերուան ժամը տասնէն վերջ, ուրախ դուարթ հաւաքուեցան, եւ ճաշակեցին թարմ հացը, պանիրը, հաւկիթը, ձիթապտուղը եւ հէլվան: Անմեղունակ հոգիներ: Կը հասկնային որ ապրին դարդարանքին առարկան էին ամենուրէք, ու եթէ դաժան թուրքը չարդեր էր իրենց ծնողները, ասկէ վերջ համայն հայութիւնն էր իրենց պաշտպանն ու ծնողքը:

Առաւօտ հրաժեշտ կ'առնեմ իրենցմէ մեկնելու համար Ատանա: Ապահով ձեռքերու մէջն էին հիմա անոնք եւ վախերնին փարատած: Հայ Ազգային Իշխանութիւն եւ մանաւանդ հայ զինուորները...:

ՍԱՀԱԿ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ՎԵՐԱԴԱՐՁԸ

Կիլիկեան գրաւման սկզբնական օրերուն էր որ (1918ի վերջերը) երբ զինադադար յայտարարուեցաւ, Կիլիկիոյ վշտահար Սահակ Բ. կաթողիկոսը կը գտնուէր Պէյրութ: Իր վերադարձի մասին, կարենալ ճշգրիտ բան մը գրելու համար գրքիս մէջ, դիմեցի ներկայիս Պէյրութ գտնուող Ատանացի ծանօթ ազգայիններէն Պր. Եսայի Պզտիկեանին, որ իր կուսակցական դեկավարի եւ լրագիեսայի Պզտիկեանին, որ իր կուսակցական դեկավարի եւ լրագիր ոստիկանապետի կրկնակ յանգամանքներով, սկիզբէն մինչեւ վերջն ալ լաւատեղեակ մնաց Կիլիկիոյ քաղաքական եւ ազգային իրադարձութիւններուն:

Այս եւ ուրիշ նման դէպքերու մասին իրմէ առած ծանօթութիւնները մեծապէս նպաստեցին ինծի, ժամանակագրական կարգով գալիք բոլոր դէպքերու նկարագրութեան գործին մէջ:

⁂

Երբ 1918–ին զինադադար յայտարարուեցաւ, Կիլիկիոյ Սահակ կաթողիկոսը կը գտնուէր Պէյրութ:

Ֆրանսական իշխանութիւնները մտադիր թուրիւլանաւ մը տրամադրեցին իրեն, Մերսին փոխադրելու համար զինքը:

Այդ թուականներուն Պէյրութ կը գտնուէին նաեւ Ատանացի ծանօթ ազգայիններէն Պրն. Եսայի Պզտիկեան եւ Տիրան Պապիկեան, որոնք Թրիբոլիէն հասած էին Պէյրութ:

Վեհափառ Հայրապետին հետ Թուրիւլանաւին մէջ, կ'ընկերանային հետեւեալ ազգայինները: Եսայի Պզտիկեան, Տիրան Պապիկեան, Տօքթ. Րէճէպեան, Նազարէթ Րէճէպեան, Պօղոս Տէլիֆերեան, Պօղոս Մարգարեան, Շիւքրի Չէքմէկեան (Տէօրթ–Եօլէն) եւ Օննիկ Մազլումեան (պարոն):

Այդ թուականին տակաւին Ատանան գրաւուած չէր, հայ լեգէոնականները, Ֆրանսացի զինուորներու հետ գրաւած էին Ալէքսանդրէթը եւ հասած մինչեւ Թոփրաղ Գալէ:

Ճամբու ընթացքին կը յայտնուի որ Մերսինը գրաւած էին անգլիական ծովային ուժերը եւ լծուած նաւահանգիստի մէջ գտնուած ականները մաքրելու գործին:

Այդ իսկ պատճառաւ, անգլիական հրամանատարութիւնը Թուրիւլանաւին Մերսին ցամաք ելլելը արգիլած էր, անախորժ դէպքերու եւ վտանգին առջեւը առնելու համար:

Յարմար տեսնուած է, որ փոխանակ Մերսինի, նաւը ելլէ ուղղակի Ալէքսանդրէթ:

Առաւօտուն, այս իրազարձութիւններէն անտեղեակ ազգային–ները եւ Վեհափառը, զարմանքով կը տեսնեն որ իրենց նաւը խարսխած է Ալէքսանտրէթի նաւահանգիստը, փոխանակ Մերսինի:

Նաւապետը, կը փութայ Վեհափառին մօտ եւ ներողութիւն կը խնդրէ իրմէ, տալով հարկ եղած բացատրութիւնները:

Պէտք է աւելցնել որ նաւը չատ փոքր ըլլալուն, նաւապետը իր սենեակն ու անկողինը տրամադրած էր Վեհափառին, իսկ իր հետեւորդները, ցանցնուած նաւուն զանազան կողմերը:

Մէկ երկու օրէն, Վեհափառը կը մեկնի Չալէպ, ընկերակցութեամբ Պրն. Օննիկ Մապրումեանի եւ Շիւքրի Զէքմէեանի հետ:

Վեհափառի հետեւորդները 10—15 օր Ալէքսանտրէթ սպասելէ յետոյ, կ'որոշեն ամէն դնով հասնիլ Ատանա, որ տակաւին գրաւուած չէր Ֆրանսացիներու կողմէ: Ցամաքի ճամբով, ձիերով կը հասնին մինչեւ Թուփրաք Գալէ, անկէ ալ չոգեկառքով չարունակելու իրենց ճամբան: Տեղուն Ֆրանսական զօրքերու սպան, Ալճէրիացի մը, չ'արտօներ երթալ Ատանա, չուզելով ոեւէ պատասխանատուութիւն ստանձնել պատահելիք ոեւէ դէպքի մասին:

Ցամառ եւ ինքնավստահ, խումբին անդամներուն կը յաջողի վերջապէս մտնել Ատանա:

Քանի մը օր վերջն ալ կը հասնի Հայկական Լեգէոնը եւ Մերսինի ականները մաքրելէ վերջ, կը սկսի գրաւումը, Մերսին, Տարսոն եւ Ատանայի:

Անկէ յետոյ է որ Սահակ կաթողիկոս կը վերադառնայ Ատանա:

***

Ատանայի մէջ, Սահակ Վեհափառի ժամանումով կը սկսի ազգային կեանքը:

Պէյրութէն մինչեւ Ալէքսանտրէթ Վեհափառին նաւուն ընկերակից ազգայիններով կը կազմուի Ազգային Առաջին Միութիւնը:

Ազգային միութեան առընթեր կը կազմուի նաեւ քաղաքական ժողով մը հետեւեալ ազգայիններէ նչանակուած: Տիար Ստեփան Պզտիկեան, Աւետնպետ, Պօղոս Մարզարեան, Աւետնազպիր, Յովհաննէս Վենետիկեան, Գանճապահ, Եսայի Պզտիկեան, Աբրահամ Լուսարարեան եւ ուրիչ երկու ազգայիններ: Եսայի Պզտիկեանի պաշտօնն էր կապ պահել այս երկու ժողովներու միջեւ: Այս Ազգային Միութեան ապագային պիտի յաջորդէին միջյարանուանական եւ միջկուսակցային հիմերու վրայ նչանակուած՝ ուրիչ Ազգ. Միութիւններ:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵԳԷՈՆԸ

Կիլիկեան դէպքերու մասին գրած ատեն, ամէն մէկ քայլափոխին կը հանդիպինք հայկական լեգէոնի բազմաթիւ գործերուն:

Յարմար դատեցի որ այս լեգէոնի մասին քանի մը հարեւանցի տեղեկութիւններով, ընթերցողներու յուչերը թարմացնեմ եւ եթէ տակաւին անծանօթներ կան այս սքանչելի հայ բանակին կազմութեան եւ զարգացման, փոքր ի չատէ տեղեկանան յառաջիկայ տողերով:

Լեգէոնի ըլլայ պինուորներու, թէ սպաներու կազմին մէջ բազմաթիւ ծանօթներ, որոնց հետ յաճախ գործ ունեցած ենք, Մերսինէն մինչեւ Ատանա եւ Ատանայէն մինչեւ Սիս, կը պարտաւորցնէին գրել այս քանի մը տողերը:

***

Հայ լիազօր ներկայացուցիչ Պօղոս Նուպար փաչայի եւ Ֆրանսական կառավարութեան միջեւ գոյացած համաձայնութեամբը որոշուեցաւ կազմել հայկական գունդեր. համաձայնութեան պայմանն էր, որ հայ պինուորը պիտի մնար զէնքի տակ մինչեւ պատերազմի վերջաւորութեան եւ պիտի կռուէր միմիայն թրքական հողի վրայ, թուրք բանակին դէմ: Համաձայնութիւնը գոյացաւ Փարիզի մէջ:

Այս համաձայնութիւնը իրագործելու համար կը կազմուի Ազգ. Միութիւն մը՝ որուն ծանօթ դէմքերն եղան Պր. Արտաւազդ Չանըմեան, Սապահ Գիւլեան եւ Միհրան Տամատեան: Առաջին երկուքը կը մեկնին Մ. Նահանգներ տեղւոյն վրայ արձանագրելու համար հայ պինուորներ, իսկ երրորդը Պր. Տամատեան կը մեկնի Գահիրէ, Մերձաւոր Արեւելքի մէջ կամաւորներ արձանագրելու 1916–ին:

***

Առաջին առթիւ, քաղաքական նպատակներով այդ լեգէոնի անունը կ'ըլլայ Լէժիօն Տ'օրիան (Արեւելեան Լեգէոն): Այդ լեգէոնէ կորիզը կը կազմէին ձէպել Մուսայի հերոսական երիտասարդութիւնը, որ Ֆրանսական զրահաւորի կողմէ իրենց հայրենիք, ձէպել Մուսայի մէջ թուրքերու դէմ մղած պատմական ճակատամարտէն յետոյ փոխադրուած էին Փոր–Սայիտ:

Զինադադարէն վեր՛ջ Դամասկոսի հայ գաղթականներէն կազմուեցաւ չորրորդ վաշտ մը: Այս չորս վաշտերուն գերագոյն հրամանատարն էր հազարապետ Ռօմէօ, որ ապագային հասաւ մինչեւ ժէնեռալի աստիճանին:

Այս վաշտերուն մէջ բազմաթիւ էին հայ սպաներու եւ ենթասպաներուն թիւը: Կու տանք անունները:

Վ. Փորթուգալեան, Զանգալեան, Շիշմանեան, Ապտաեան, Մխրանեան, Աբեւեան, Սահակեան, Փամպուքճեան, Ձիհանեան, Մեսրոպեան, Գէորգ Զաւուշ, Փիրայր Տըմլագեան, Գարապէֆէրեան, Հավուճեան, Հուպիկեան, Օտապաշեան, Գասպար Մենակ, Տումանեան, Մ. Տ. Գալուստեան, Թօսունեան, Ձէյլաեան, Աճէմեան, Արշամ, Զիլճեան եւ ուրիշներ:

Հայ Լեգէոնի սպայակոյտը եւ զինուորական ատիճանները
(Նկարուած Սուանա)

*
**

Կիլիկեան հողերու վրայ լէգէոնականներու կողմէ մղուած են չարք մը կռիւներ, որոնցմէ նշանաւոր դարձան Մարաշի, Էլ-Օղլուի, Մէյտան Էքսկիի, Այնթապի եւ Ձիհանի կռիւները:

Իրենց առաքելութիւնը լաւագոյնս կատարած, լէգէոնի գրւումը կը սկսի: Շատեր զանազան պատճառներու վերադրեցին այդ գրւումը:

Իրականութիւնը այն էր, որ եղած պայմանագրութեան մը տրամադրութիւնն էր որ կը գործադրուէր, որովհետեւ իւրաքանչիւր զինուոր ստորագրութիւն տուած էր մինչեւ պատերազմի վերջաւորութեան ժամը:

*
**

Կը վերջացնեմ այս քանի մը համառօտ տողերը Հայկական Լէգէոնի մասին, որ ամբողջ սիրտով հայութիւնը իր վրայ խօսեցուց, առաջին աշխարհամարտի վերջին տարիներուն:

Յուսամ հայ զինուորի խիղճս եւ հերոսական մարտնչումներու բազմաթիւ օրինակներ: Հատորներ կարելի է գրել այս կարճ եւ անձնուէր տղոց մասին՝ որոնք աշխարհի չորս ծագերէն պատասխանեցին հայութեան եւ հայ ժողովուրդի կոչերուն: Եկան հասան հեռաւոր Ամերիկաներէն իրենց արիւնը ի սպաս դնելու համար հայրենիքին:

Ապագային բազմահարիւր ընկերներ ունենայ լէգէոնականներու չարքերէն, Զանգալեանի հրամանին տակ կազմուած Համենոյ օգնութեան այլազանութեամբին մասնակցելով, ծանօթացայ չատերուն, որոնց սրտին մէջ վրէժի զգացումը խորապէս զրոչմուած էր: «Վրէժի մէջ մկրտուած ..... արեան ենք ծարաւի»:

Լէգէոնի գրւումը քիչ մը ուշացած էր: Այդ օրերուն հիւսուած բազմաթիւ առասպելներու կարգին, խօսեցան նաեւ այն, որպէս թէ Հայկ· Լէգէոնը իր ամբողջ կազմով ու զէնքերով, պիտի երթար միանալու նորակազմ Հայաստանի Հանրապետութեան բանակին:

ԺՈՐԺ ՓԻՔՕ ԵՒ ՍԸՐ ՄԱՔ ՍԱՅՔՍ

ԱՏԱՆԱ ԿՈՒ ԳԱՆ

Այդ օրերուն Ֆրանսական Հանրապետութեան բարձր զօմիսէռն պաշտօնն ունէր Պր· Ժօրժ Փիքօ, որ դեռ չատ կանուխէն, Սըր Մաք Սայքսի հետ Կիլիկեան գործերով կը զբաղէր:

Զանազան առիթներով, զանազան վայրերու մէջ, քանիցս յայտարարած էր որ Կիլիկեան հայկական պիտի ըլլայ եւ իր սահմանները պիտի երկարին մինչեւ Տիգրանակերտ: Ըստ իր յայտարարութեան, այս որոշումը արուած էր 1916–ին: Մեր նպատակը չէ քաղաքական այս չատ յեղյեղուկ եւ ցնորական յայտարարութիւնները վերլուծել: Ապագայ դէպքերը մեզի բոլորովին ուրիշ բաներ ըսին: Եւ հիմա,

քառասունն տարի վերջ, դէպքերու լոյսին տակ եկած ենք այն եզրակացութեան, որ Ֆրանսացիք, հայասէր թէ հայատեաց, գրեթէ բոլորն ալ փոքր ի շատէ տեղեակ էին այն ճակատագրին՝ որ վերապահուած էր Կիլիկիոյ:

⁂

1919–ին օրին մէկն ալ երբ երկաթուղիի ընդհ. տնօրէնն էր Պր. Գուինտաքճեան, լուր կու տար Ազգ. Իշխանութեան, որ Պր. Ժօրժ Փիքոն մասնաւոր տրէնով պիտի ժամանէ Ատանա, առանց ուեւէ մէկուն իմացնելու:

Ազգային Միութեան անդամները ամբողջութեամբ, ճերմակ համազգեստ հագուած հայ աղջիկներու խումբով մը դաղտնօրէն կ'երթան կայարան՝ դիմաւորելու համար մեծ հիւրերը: Այս պատուիրակութիւնը բաղկացած էր Տօքթ. Գարեգին Վարդապետեանէ, Պր. Տիրան Պալիկեանէ, Պր. Վահան Պետրոսեանէ, Պր. Սարգիս Պաղտալեանէ, Տօքթ. Սալիպեանէ (բողոքականներու կողմէ) եւ Պր. Պօղոս Տէլիֆէրեանէ (հայ կաթոլիկներու կողմէ):

Դիմաւորելու գացած էին նաեւ Հայկական Լեգէոնի հրամանատար Գնդապետ Ռոմէօ, բժշկապետ Տօքթ. Ռոլան եւ խումբ մը բարձրաստիճան սպաներ:

Վակոնէն վար իջնալուն, Հայկ. Լեգէոնի հրամանատարը Գնդապետ Ռոմէօ, Պր. Ժօրժ Փիքոն առաջնորդեց դէպի հայ պատուիրակութիւնը եւ ծանօթացուց զանոնք:

Ազգ. Միութեան կողմէ, որպէս Առենապետ, իրեն ներկայացաւ Տօքթ. Գարեգին Վարժապետեան, որուն Պր. Ժօրժ Փիքօ ուղղեց հետեւեալ խօսքերը. «Առաջին անգամ հայկական կիլիկիոյ հողին վրայ հայու մը ձեռքը սեղմելով մեծ պատիւ կը զգամ...» եւլն: Կը ներկայացնէ իր ընկերակից եւ պաշտօնակից Սըր Մաք Սայքսը անգլիական խորհրդարանի անդամ:

Պր. Սայքս իր կարգին ներկաներուն կը յայտարարէ. «Դուք հայերդ, ունէք մէկ տէրութենէն յոյս մի սպասէք, ձեր պաշտպանութիւնը ֆրանսացիներուն յանձնուած է. անոնց հետ պիտի ապրիք: Ես ձեր բարեկամն եմ միայն»:

Խորքին մէջ անկեղծ եւ ազնիւ այս անգլիացին հայասէր ալ էր...: Այդ պատճառով ալ հիւանդացաւ եւ չուտով մեռաւ Լոնտոնի մէջ:

Այս քանի մը դէպքերու հարեւանցի յիշատակութենէն վերջ, կ'անցնիմ այդ օրերու Ատանայի մէջ տիրող կեանքին:

⁂

Կը հասնիմ քաղաք: Մէկ ամիսէ որ ես ալ զինուորագրութենէ աղատուած էի ու վրաս գլուխս, հագուստ կապուստս կը մտածէր նախկին Թրքական զինուոր ըլլալս: Խստաբարոյ ընկ. Շաւարշ Միսաքեանին պատճառաւ, ժամանակ անգամ չէի ունեցած վրայիս-գլուխս մասին մտածելու:

Ատանայի փողոցներէն անցնելով, վերջապէս կը գտնեմ «Կիլիկիա» թերթին խմբագրատունը, հայոց եկեղեցիին դիմաց, Տիվան Եօլու փողոց, Փիլոյեան Յովհաննէս էֆէնտիի տան մէջ:

Վեր կ'ելլեմ, երկրորդ յարկը: Սենեակի մը մէջ նստեր են քանի մը մարդիկ: Հազիւ հազ բերանս բացեր էի ֆէրիւտ ձէմիլ անունը տալու եւ նամակը յանձնելու համար, դիմացս կը գտնեմ, ճկուն, խանդավառ ու ազնիւ կերպարանքով երիտասարդ մը: Նամակը կ'առնէ ձեռքէս ու կը կարդայ: Ֆէրիւտ ձէմիլն էր այդ, Ընկ. ՏԻԳՐԱՆ ԾԱՄՀՈՒՐԸ (Ամսէեան):

Աչխարհի բոլոր հարստութիւններուն տիրացած մարդու մը պոհունակ ու ժպտուն դէմքով, եկաւ զիս ողջագուրելու: Ուրախութիւնը չափ սահման չունէր: Ըստ երեւոյթին, այդ քանի մը երիտասարդ ընկերներուն հետ չափազանց նեղ կացութեան մը մատնուած են եղեր, թերթի խնդրով:

Ատանայի փողոցներուն պատերուն վրայ յայտարարութիւնները փակցուցեր էին, յայտնելու համար որ վաղը առտու լոյս կը տեսնէ Հ. Յ. Դաշնակցութեան օրգան «ԿԻԼԻԿԻԱ» թերթը: Սակայն ամբողջ Կիլիկիոյ մէջ մէկ հատ գրաչար չէին գտած: Մինակ լեգէոնական հայ զինուոր մը, Իսմիրցի, Վահան անունով, քիչ մը գրաչարութենէ հասկնալով, քանի մը օրէ ի վեր աչխատեր է ու հազիւ մէկ էջ կրցեր էր չարել:

Ահա այդպիսի նեղ վայրկեանի մըն էր որ կը հասնէի ես: Ընկեր Ծամհուրը, յար եւ նման պոլիս, Ընկ. Շաւարշ Միսաքեանին ըրածին, անմիջապէս կը հրահանգէ, որ չուտով իջնեմ տպարան, բաճկոնս հանեմ, թեւերս սոթթեմ եւ սկսիմ գործի, որովհետեւ պէտք է վաղը առաւօտ ամէն գնով լոյս տեսնէ թերթը:

Ոտքերս, քիթս, բերանս փոչիներու մէջ թաթխուած, ճամբէ

եկած էի։ Լուացուելու իսկ ժամանակ չտուաւ ինձ Ընկ. Ֆէրիա ձէմիլը։

Կ'իջնեմ զբաշարատուն, չէնքին վարի յարկը։ Լեգէոնանական վահանը, զլուխը կախ, կը չարէր տառերը, երեք չորս օրուան մէջ հազիւ կրցած էր մէկ էջ չարել։ Կը մնար տակաւին երկրորդ էջը։

Հակառակ օրերու յոգնութեանս, այնպիսի եռանդով մը կը սկսիմ գործել, որ ես ինքս ալ կը զարմանամ թէ ինչպէ՞ս առանց գլուխս վեր վերցնելու, անընդհատ 15 ժամ աշխատելով կրցանք մը նացած էջն ալ ամբողջացնել վահանին հետ, եւ առտուան դէմ թերթին էջերը յանձնել մամուլին։

Մեզի հետ միասին, ընկերներն ալ չքնացան այդ գիշեր ու ամէն մէկը բան մը ըրաւ թերթին համար։

Երբ թերթին առաջին թիւը մամուլին տակէն դուրս ելաւ, մեր աննման ծամհուրը եկաւ զիս գրկելու եւ համբուրելու երեխայի մը պէս ոստոստելով։ Բոլորին դէմքերուն վրայ արդար ժպիտ մը կար եւ յուզում։ Ամէնքը կը դուրդուրային թերթի առաջին թիւին վրայ, ինչպէս ծնողք մը պիտի դուրդուրար նոր աշխարհ եկած երախային վրայ։

ՆՈՐ ԿԵԱՆՔԸ ԱՏԱՆԱՅԻ ՄԷՋ

Մեր առօրեայ զբաղումներու ընդմէջէն, մենք մոռցեր կը դիտէինք այն գեղեցիկ վերազարթումը, որ տեղի կ'ունենար Ատանայի հանրային կեանքին մէջ։

Գաղթական զացող, ու մահուան ճիրաններէն ազատող հայ ազգարնակչութիւնը հետզհետէ կը վերադառնար հայրենի օճախը, զայն վերաշինելու եւ չէնցնելու համար։

Ոչ միայն կիլիկեցիները, այլ նաեւ ուրիշ հայկական գաւառներու բնակիչներէն ալ կու գային Կիլիկիա, իրենց հայրենի տունն ու տեղը քարուքանդ եղած ըլլալով։

Տարագրութեան արհաւիրալից տարիներէն յետոյ, կու գային անոնք ազատութեան բերած բոլոր բարիքներուն հետ նաեւ ըմբռնելու համար հայկական լեգէոնի հայրենասէր եւ խրոխտ դիմուորներու ներկայութիւնը։ Ամբողջ հայկական նահանգներու մէջ հայ չէր մնացած։

Վէց դարերու տարկուածենէն յետոյ, հայկական զօրագունդեր Թրքական հողամասերուն վրայ։

Երազային էր րոպէն։

Բոլորը ուրախ են ու խելայեղ։ Իւրաքանչիւր հայ գինուոր առարկան է ամէն մէկ հայու դուրդուրանքին ու խանդաղատանքին։ Ամէն մարդ որպէս փրկիչ եւ ազատարար ընդունած էր զանոնք։

Հասարակաց վայրերը, զբօսարան, սինեմա, Գաֆէ շանթանները, բերնէ բերան կը յորդին. հայ գինուորն ու երիտասարդը կողք կողքի, ուրախութեան եւ խրախճանքի սեղաններուն շուրջ կը տօնեն յաղթանակը։ Ընդհանրապէս Թրքահոս Կիլիկեցի հայը, մեծով պըղտիկով ճիգ կ'ընէ հայերէն խօսելու, հայերէն երգելու։

Ամէնուն բերանն է «Հայաստանէն եկած գինուոր, պատմէ ինծի հայրենիքէն», «Կամաւոր հայ գինուոր ենք», «Իբրեւ արծիւ սառնում ես», «Հայաստան», «Ցանկամ տեսնեմ զիմ Կիլիկիա» եւ ուրիշ հայրենասիրական եւ յեղափոխական երգերը։ Գաֆէ շանթաններու նուագածուներն ու երգիչները մոռցած ըլլալ կը թուին Թրքական գարշելի երգերն ու պօրտախաղերը։ Բոլոր հանդիսականները, խելայեղ կը ծափահարեն, երբ երգչուհին բեմէն կ'երգէ՝ «Մուրատի պէս հոտով ծպիկ, էլ ի՞նչ է ուզում հայրենիք»։

Զարթնումը հանրային կեանքի բոլոր մարզերուն մէջ, գրական, դեղարուեստական, թատերական, հսկայաքայլ կը յառաջդիմէ։

Կը կազմուին երիտասարդաց միութիւններ, թատերախումբեր եւայլն։

ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔՆԵՐ

Ատանայի ՀԱՅ ԼՈՒՍԱԻՈՐՉԱԿԱՆ համայնքը, այդ առեններուն էր միակ եկեղեցի մը, Ս. Աստուածածին, Տիվան Եօլուի հայկական կեդրոն թաղամասին մէջ։ Առաջնորդն էր հանգուցեալ Գէորգ Վրդ. Ալանեան (յետոյ Պոլսոյ Պատրիարքական փոխանորդ, որու կեանքին եւ գործերու մասին պիտի անդրադառնամ յառաջիկայ էջերուն մէջ)։ Անկէ յետոյ եկաւ Եպիշ Արքեպիսկոպոս Կարոյեան, որու հետ ունեցայ քանի մը գործեր Սիսի եւ Ատանայի մէջ։ Հանգուցեալ Կարոյեան Սրբազանին վիճակուեցաւ դժբախտ օրեր, կի-

լիկեան վերիվայրումներու ընթացքին, Սիսի եւ հանուր Կիլիկիոյ պարպումի ժամանակաշրջաններուն:

*
**

ՀԱՅ ԿԱԹՈՂԻԿԷ ՅԱՐԱՆՈՒԱՆՈՒԹԵԱՆ պետն էր Արհիապատիւ Աւետիս Սրբ. Արփիարեան, բնիկ Ակնցի, պատուական կրօնապետ մը, որ միշտ զործակցաբար միւս յարանուանութիւններու հետ, լաւագոյնս ծառայեց Հայութեան շահերուն: Բարի եւ անձնուէր այս կրօնապետը ապաստարան պիտի դառնար Հայ Կաթողիկէ Համայնքին Պատրիարքը՝ Լիբանանի մէջ, ուր եւ կը թողու լաւագոյն յիշատակները բոլոր զինքը ճանչցողներու սրտերուն մէջ, իր կատարած բարի գործերու եւ ծառայութեանց համար:

*
**

ՀԱՅ ԱԻԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔԸ թէեւ փոքրաթիւ, այնու ամենայնիւ իր հայրենասէր հովիւներով ցոյց տուաւ համատարած ծառայութեան զեղեցիկ օրինակները: Միջյարանուանական ժողովներու իր մասնակցութիւնը կու տար լաւագոյն արդիւնքներ: Դժբախտաբար յիշողութեանս մէջ չկրցայ դանել անոնց անունները: Կը յիշեմ միայն Տոքթ. Սալիպեանը, որ մաս կազմած էր Ազգ. Միութեան:

ԱԶԳԱՅԻՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆՆԵՐԸ

ԱԲԳԱՐԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆ

Հայութիւնը, հետզհետէ բազմացած եւ տեղաւորուած Ատանայի մէջ, զաղթականի ցուպը նետած, մոռնալով ամբողջ պատերազմի արհաւիրքը, նուիրուեցաւ իր զպրոցին ու եկեղեցիին:

Բոլոր հայ վարժարանները սկսան յորդիլ աշակերտութեամբ, Ատանացի թէ եկուոր:

Ազգային վարժարաններու մէջ, ամենէն կարեւորը եւ բազմամարդն էր Աբգարեան վարժարանը, իր բազմաթիւ դասարաններով: Ատանայի աշակերտութեան մեծագոյն մասը կը յաճախէր այս վարժարանը: Այս զպրոցին, ինչպէս նաեւ Աղջկանց վարժարանին անօրէնն էր Ղազար Զարըգ, Էրզրումի Սանասարեան վարժարանէն ելած: Աչխատեցաւ եւ հասցուց լաւ աշակերտներ, կրթական գործի

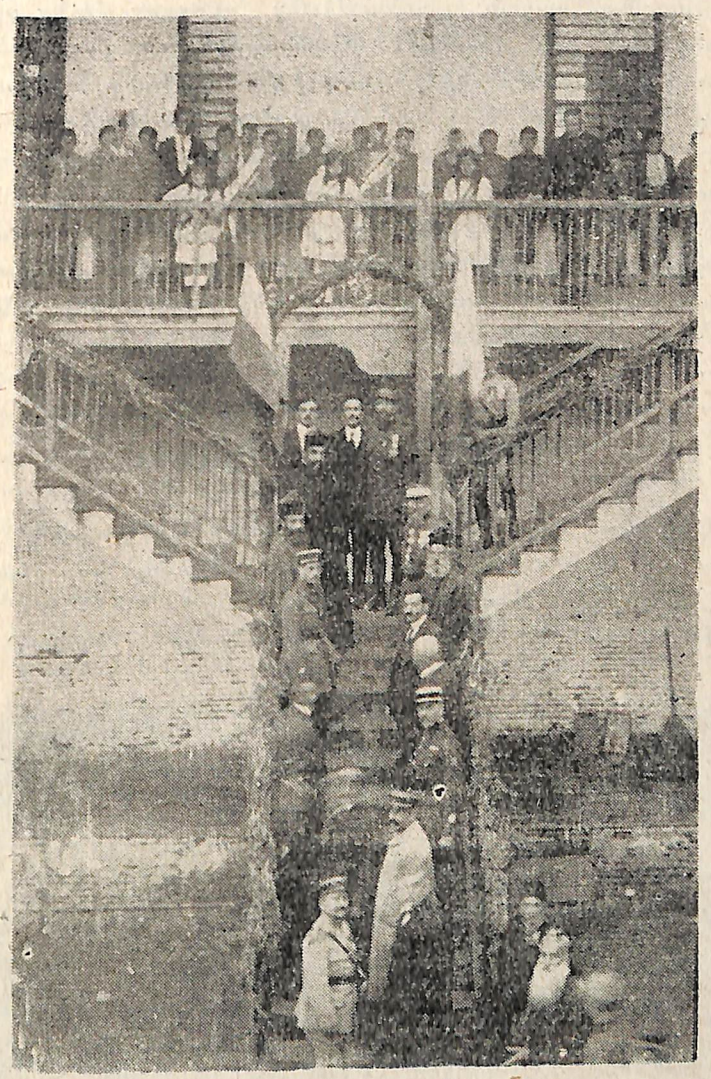

Զօրավար Կուրօ կ'այցելէ Ատանայի Աբգարեան վարժարանը: Հիւրերը կ'ընդունուին Պր. Պր. Տիրան Պապիկեանի եւ ուրիշներու կողմէ:

մէջ իր ունեցած հմտութեամբ: Ղազար Զարըգ իր հրապարակագրական կարողութեամբ երբեմն կ'աչխատակցէր նաեւ հայ թերթերուն, մեր մամուլին: 1921 թուականին էր, որ Ատանայէն, Ամերիկայի «Հայրենիք» օրաթերթին (որուն թղթակիցն էր) կը զրկէր յօդուած մը, կեղծանունով, որ իր հակաֆրանսական բնոյթին

պատճառաւ Ֆրանսական իշխանութեանց ուշադրութիւնը դրաւեց, մանաւանդ որ, հայ մարզիկ, Ֆրանսացիներուն լաւ երեւնալու յատկապէս համար մատնած էին զինքը, այդ իշխանութեանց, որպէս հեղինակ այդ յօդուածին: Ասոր հետեւանքով բանտարկուեցաւ քառասուն օր: Երբ բանտէն դուրս ելաւ, Կուկունեան խումբի բանտարկեալներուն պէս գլուխը մազ չէր մնացած: Յատկանշական պարագայ մը ընկ. Ղազար Զարըղի համար: Երբ ապագային կուսակցական խնդրով մըն ալ Լիբանանի մէջ անմեղ տեղը բանտարկուեցաւ, այն ատեն ալ իր բանտարկութիւնը տեւեց քառասուն օր: Կը յիշէ կատակով այս պարագան:

ԲԺՇԿԱՊԵՏ ՏՈՔԹ. ՌՈԼԱՆԸ

Աբգարեան վարժարանի մասին խօսքս ընդհատած, վերյիշեցի որ այդ վարժարանին իսկայ բակին մէջտեղը կար շիրիմ մը, երկաթէ ճաղերով շրջապատուած:

Այս գերեզմանը կը պատկանէր Ֆրանսայի բժշկապետ՝ Տոքթ. Ռոլանի:

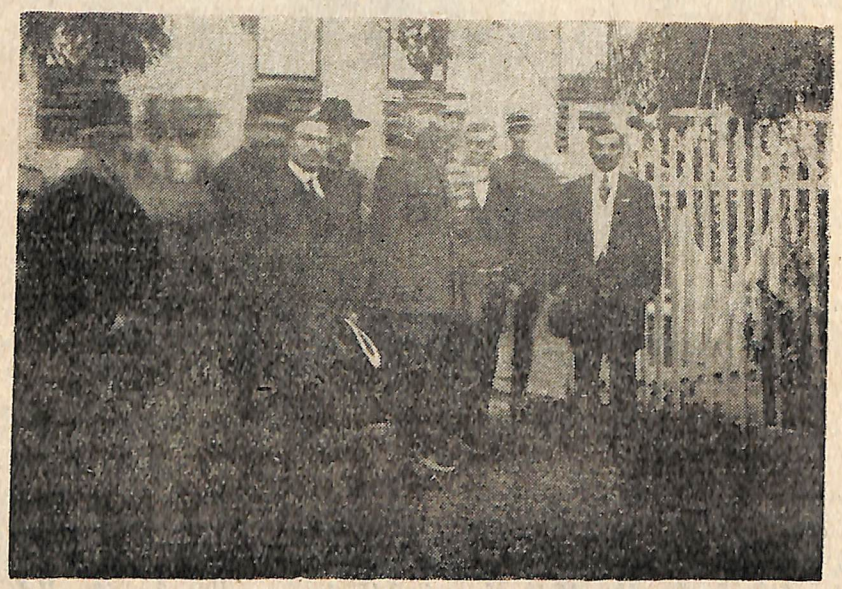

Աբգարեան վարժարանի բակին մէջ Տոքթ. Ռոլանի շիրմին կ'այցելեն Զօր. Կուրօ եւ բարձրաստիճան զինուորականներ: Հիւրերը կ'առաջնորդուին Պր. Պր. Տ. Պապիկեանի եւ ուրիշներու կողմէ:

Բժշկական ասպարէզին մէջ մեծ օգտակարութիւն ունեցած եւ Հայերուն ալ թանկագին ծառայութիւններ մատուցած ըլլալուն համար, Հայերը, ան իր երախտապիտութիւն, անոր մեռնելէն վերջը, պատ թողեցին Ապգարի Արփարեան վարժարանի բակը:

Հանգուցեալ բժշկապետը ազնիւ ու պարկեշտ անձնաւորութիւն մը ըլլալէ զատ լաւ հայասէր մըն էր: (Հաւանաբար այդ էր պատճառը որ կանուխ մեռաւ...):

Հայ ապագային դէմքերու հետ լաւագոյն բարեկամական յարաբերութիւններ կը պահէր եւ մտերմիկ, գլուխ գլխի հանդիպումներ կ'ունենար յաճախ անոնց հետ:

Այս մարդն էր որ հաւատացած էր թէ Կիլիկիան պիտի ըլլայ հայկական:

Իր խօսակիցներուն կ'ըսէր.— «Երեք ճակատագիր կը սպասէ Կիլիկիոյ, մէկը ան, որ բարերովին հայկական անկախ պետութիւն մը կրնայ ըլլալ, երկրորդը կրնայ Ֆրանսական հոգատարութեան տակ երկիր մը ըլլալ, իսկ երրորդը, որ չատ քիչ հաւանականութիւն ունի, կրնայ Թուրքին վերադարձուիլ:

Հէգ բժշկապետը չէր կրցած կատարել իր ախտաճանաչումը, եւ իր քիչ հաւանական գաղափարով տեղի ունեցած էր դժբախտարար: Յամենայն դէպս, օրհնեալ ըլլայ իր յիշատակը: Վստահ եմ որ իր գերեզմանին տեղը Թուրք բարեկամները սոխ կամ սխտոր ցանած են հիմա...

Վ. ԳԷՈՐԳԵԱՆի ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԸ

Յարանուանական վարժարաններէ հաք, կարեւորութեամբ պիտի յիշեմ, որ այդ չրջանին Աւտանայի մէջ ունեցանք երկրորդական վարժարան մը, տնօրէնութեամբ ընկ. Վարդան Գէորգեանի:

Այս դպրոցին մէջ, իրրեւ ուսուցիչ պաշտօնավարած են կարգ ուժեր, ինչպէս, Պ. Գրիմիհէլ, Լեւոն Մոզեան եւ ուրիշներ:

Այս դպրոցը չատ կարճ ժամանակաչրջանի մը ընթացքին հասաւ աեղ մը՝ որ կրցաւ իր չուրջ հաւաքել Աւտանայի հարուստ եւ ընտրանի դասակարգին զաւակները:

Վարժարանի նորեմներն աշակերտներէն, եւ այժմ գէյրութ գտնուող յայտնի ճարտարապետ Պ. Յարութիւն Աւետեան, մեզի տրամադրած է այդ դպրոցի աշակերտութեան եւ ուսուցչական կազմի խմբանկարը:

Այդ խմբանկարին մէջ կ'երեւին Պէյոութհայութեան ծաւնօթ գէմքեր՝ Երկրաչափ՝ Պ. Յարութիւն Գազանճեան, Պ. Յարութիւն Աւետեան եւ Պ. Գեղամ Աւետիսեան, որոնք վառած եմ յուզումով պիտի վերյիշեն իրենց մանկութեան վառ օրերը՝ ապրուած հայրենի հողին վրայ։

ԵՐԻՏԱՍԱՐԴԱՑ ՄԻՈՒԹԻՒՆԸ

Առաջնայի Երիտասարդաց Միութիւնը առաջին հերթին իսկ ունէր 60 անդամ, որուն վարչութեան անդամ էի նաեւ ես, իր մէջ կը հաշուէր Առաջնայի զարգացած եւ գաղափարական երիտասարդները։ Վարչութեան անդամներն էին Պ.Պ. Բիւզանդ Ճէրեճեան, (մեռած Պէյոութի մէջ), Կարապետ Խաչիրեան, Գէորգ Ուրֆալեան, Վահան Հէյիմեան, Եռանդ Ճիլէրեան (նեղկայիս կ'ապրին Պէյրութ), որոնք մեծ նուիրումով ու եռանդով տարին այս չատ գեղեցիկ միութիւնը՝ մինչեւ կիլիկեան Հարիւրամեակին մասյրումը։

Այս Երիտասարդաց Միութեան նախաձեռնութեամբ է որ Առաջնայի Ցունական սինեմային մէջ կը տօնուէին զանազան հանդիսութիւնները, մասնաւորաբար Մայիս 28–ի տօնակատարութիւնը՝ որուն իրենց լայն մասնակցութիւնը կը բերէին բոլոր հայ կուսակցութիւնները; իւրաքանչիւր իրենց բանախօսներով, որոնք խանդաղատ եւ չոգեղուն բառերով կը պանծացնէին օրուան մեծ տօնը, Հայաստանի Հանրապետութիւնը նկատելով ամենէն լուսաւոր դիծը, վեց հարիւր տարուան մեր գերութեան եւ տարկութեան աշխարհին մէջ։

Այդպէս էր դեռ քառասուն տարի առաջ։ Հայրենիք ունէինք, կառավարութիւն ունէինք, բանակ ունէինք, որոնք բոլոր Հայերու սրտին կը խօսէին, ու բոլոր խաւերով ու կուսակցութիւններու մասնակցութեամբ կը կատարուէին այդ հանդէսները։

Զգեաեմ ինչ պիտի բսեն հիմա, այնպիսի մարդիկ եւ խմբակցութիւններ, որոնք առեն մը Մայիս 28–ի եւ անոր խորհրդանշանը եղող հայ եռագոյն դրօշակին բեռելով իրենց քաղաքի տուրքը, այսօր իրենց բեմերէն եւ մամուլի միջոցաւ կը յանդգնին մրոտել այդ պատմական մեծ թուականը։

Ինչքան ալ փոխուած բլան ժամանակներն ու մտայնութիւնները, իրաւունք չեն տար մարդոց, թքնելու համար երկինքն ու

Վ. Գէորգեանի ուսուցչական կազմը եւ աշակերտութիւնը։
Կեդրոնը՝ Վ. Գէորգեան, Ձախէն՝ Պ. Յ. Գրիգորեան, Ա. Մոզեան, Պ. Սեդրակեան, Գրիգորիեան, Ա. Զաքարեան եւ ուրիշներ։

Այս խմբանկարին մէջ կը գտնուին Առաջնայի հայ գաղութի հարուստ եւ յայտնի ընտանիքներու զաւակները։
(Ախոռեան, Գազանճեան, Մէյմարեան, Շահպազեան, Ճամճումեան, Ալեքսեան, Պաղտճեան, Տավուտօղլեան, Թալուտեան, Ճարտաճեան եւ ուրիշներ։

բած իրենց պնակին մէջ: Թողունք զատումները պատմութեան եւ անցնինք:

Երիտասարդ. Մխիթարեան ամրոցէ Ատանայի Հայութեան մէջ արթնցուց մեծ հետաքրքրութիւն:

Հետամուտ ըլլալով ազգային արժէքներու բարձրացման, ան- ոմէ չէր փախցներ հանրութեան հրամցնելու պետական եւ զեղարուեստական հանդէսները, որոնց այնքան ծարաւն ունէր վերազարծող կիլիկիոյ Հայութիւնը:

Երիտասարդներու մեծագոյն մասը ազգասէր էին Դաշնակցական ամուր գաղափարականով, իրենց գոհտութեամբ եւ նուիրումով:

ԵՐԳԱՀՈՒՄԲ

Շուտով ունեցանք օրինակելի հայկական երգչախումբ մը, շնորհիւ Պր. Ղազարոս Ղազարոսեանի անխոնջ ջանքերուն: (Այժմ եպիսկոպոս է Պր. Ղազարոսեանը):

Ընդհանուր հետաքրքրութիւն արթնցուց այս երգչախումբը Ատանայի հայ երիտասարդական շրջանակներու մօտ:

Յիսունէ աւելի երիտասարդ-երիտասարդուհիներ լեռին իրենց սիրայօժար մասնակցութիւնը:

Երգչախումբի ազգն ու ոչխինները, ընդհանրապէս Ատանայի բարեկեցիկ դասու զաւակներն էին, որոնք մեծ խանդավառութեամբ եւ նուիրումով փարած էին իրենց գործին:

Այդ հանդիսութեան բերելով իր մասնակցութիւնը, առաւելապէս կ'աւելցնէին փայլն ու հետաքրքրութիւնը:

⁂

Այդ թուականներուն էր որ իրենց թաքստոցներէն ապաստած, երբ մը թատրոնի սիրահարներ Հալէպէն եկան Ատանա, ուր բեմական կեանքն ալ տակաւ կ'ունենար զարթուժ մը:

կարգով եկան ու անցան Պարոններ Աչոտ Մատոսեան, Գէորգ կառավարենց, Յովհաննէս Խաչերեան եւ ուրիշներ:

Կը պահեմ իրենցմէ քանի մը օրերու յիշատակներ, որոնք Ա-

տանա բնակութեանս չջնջուին, իմ համեստ սենեակիս մէջ պիբենք հիւրասիրած մոեբմիկ պահերէն կու գան:

ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Ազգարնակչութեան թիւի ամման համընթաց կ'ընթանար նաեւ հայ կուսակցութիւններու գործունէութիւնը: Ահա քանի մը ամփոփ տեղեկութիւններ.

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

(ԿԱԶՄԻ ՄԸ ՏՈՂ, ՊԱՏՄ ՄԹԻՒՆ)

Ատանայի մէջ Հ. Յ. Դաշնակցութեան ծիմը դրուեցաւ 1902 թուականին:

Պզտիկեան յայտնի բնաւանիւէն Պր. Ջաֆարիա Պզտիկեան փընեւի մէջ իր ատենմը աւարտելէ վերջ 1902ին վերադարձաւ իր ծայրենիքը՝ Ատանա:

Շամիտեան ռեժիմի սարսափը եւ հետապնդումի վախ ։էկդի Թողած, Պր. Պզտիկեան ձեռնարկեց դաշնակցական կորիզի մը հիմնադրութեան:

Տիրող խստութեան պատճառով, հոս ալ Դաշնակցութիւնը ունեցաւ գաղտնի եւ ստորերկրեայ գործունէութիւն մը մինչեւ Սահմանադրութեան թուականը:

Առաջին ժողովին մասնակցած են քանի մը ազգայիններ։ Հաննէ աղա Թուղլաճեան, եղբայրը Պօղոս, Ասատուր Իսէփ (մուճակագործ) եւ քանի մը ուրիշներ, որոնք ոգեւին փարած լլլայով Դաշնակցութեան գաղափարին, գործեցին իրենց ինատատրութեան սահմանին մէջ, մինչեւ ազատութեան թուականը:

Թերթի, «Կիլիկիա»ի երեւումը եւ հետզհետէ արագ կերպով տարածումը, անհրաժեշտ դարձուց յարմար հաստատեղի մը ունենալու պահանջը:

Հայոց եկեղեցիին ճիշդ դիմաց, Տիվան Եօլուի վրայ, ունեցան փոքրաւոր ակումբ մը, Նահատեաններու բնակարանին մէջ, որուն միւս յարկերն ալ կը զործածուէին խմբապրութեան, վարչութեան եւ կեդրոնական կոմիտէի համար:

Սկիզբէն մինչեւ Կիլիկիոյ պարպումը Դաշնակցական հետեւեալ գործիչներն ու մտաւորականները, հաստատած թերթին շուրջ, տարին կուսակցական բոլոր գործերը.

Ընկերներ Ֆէրիա ճէմիլ (Տիգրան Ծամհուր), Պետրոս Քեհեաեան, Մինաս Վերածին, Արմէն Սասունի, Վարդան Զուլլէրեան, Լեւոն Մոզեան, Եոսէֆ Պապիկեան, Յակոբ Պապիկեան, Վարդան Գէորգեան, Վահրամ Մխիթիր, Մովսէս Տէր Գալուստեան, Ղազար Զաղըղ, Տիգրան Գալպճեան, Սարգիս Պազոճեան (Ամերիկայէն), Վահրամ Արծրունի, Յովսէփ Պապաեան եւ ուրիշներ։ Ասոնցմէ դուրս, երեւան եկան սեզոնի բազմաթիւ երիտասարդ ընկերներ, բարձր ոգւոյմով եւ մտաւորական պաշարով, մեծապէս օժանդակելով վերոյիշեալ մեծ ընկերներուն։

Ս. Դ. ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

Հնչակեաններ ունէին իրենց կուսակցական օրկանը «Տաւրոս» թերթը եւ հայոց եկեղեցիէն վեր չէնքի մը մէջ իրենց ակումբը, Առաջնորդարանի չէնքին դրեթէ կից։

Ունէին իրենց մէջ յայտնի դէկավարներ ու խանդավառ երիտասարդութիւն։

Ազգային բոլոր չարժումներու եւ կամաւորական խումբերու մէջ Հնչակեան կուսակցութիւնը իր հոծ երիտասարդութեամբ բեւեռ մասնակցութեան կարեւոր բաժին մը։

Այդ օրերուն չկային այն կուսակցական մեծ պայքարները եւ անոնց հետեւանքով եղբայրասպան դէպքերը։ Համերաշխ էին բոլորը, ազգային գործերու մէջ։ Ունեցան իր զինեալ խումբերը։

Կ'ըլլային որոշ տարակարծութիւններ, եւ սակայն ատոնք չուտով կը հարթուէին փոխադարձ հակազդեցութեամբ մը։ Որպէս դիմաւոր գործիչ ունեցան Ամերիկայէն եկած Սեդրակ Շահէնը, որ դժբախտաբար յուսախաբ ըրաւ կիլիկեցիները։

ՌԱՄԿԱՎԱՐՆԵՐԸ

Ունէին իրենց ակումբը, որ կը գտնուէր Հայոց Թաղ, Սամուրգաշեան պանդոկի վարի յարկին մէջ։

Ունէին իրենց թերթը «Հայ Ձայն», խմբագրապետութեամբ Գր. Սեդրակ Կէպէնլեանի։ (Ներկայիս Կիպրոս)։

Ամերիկայէն եկած լեգէոնական երիտասարդներ, որոշ կեն-

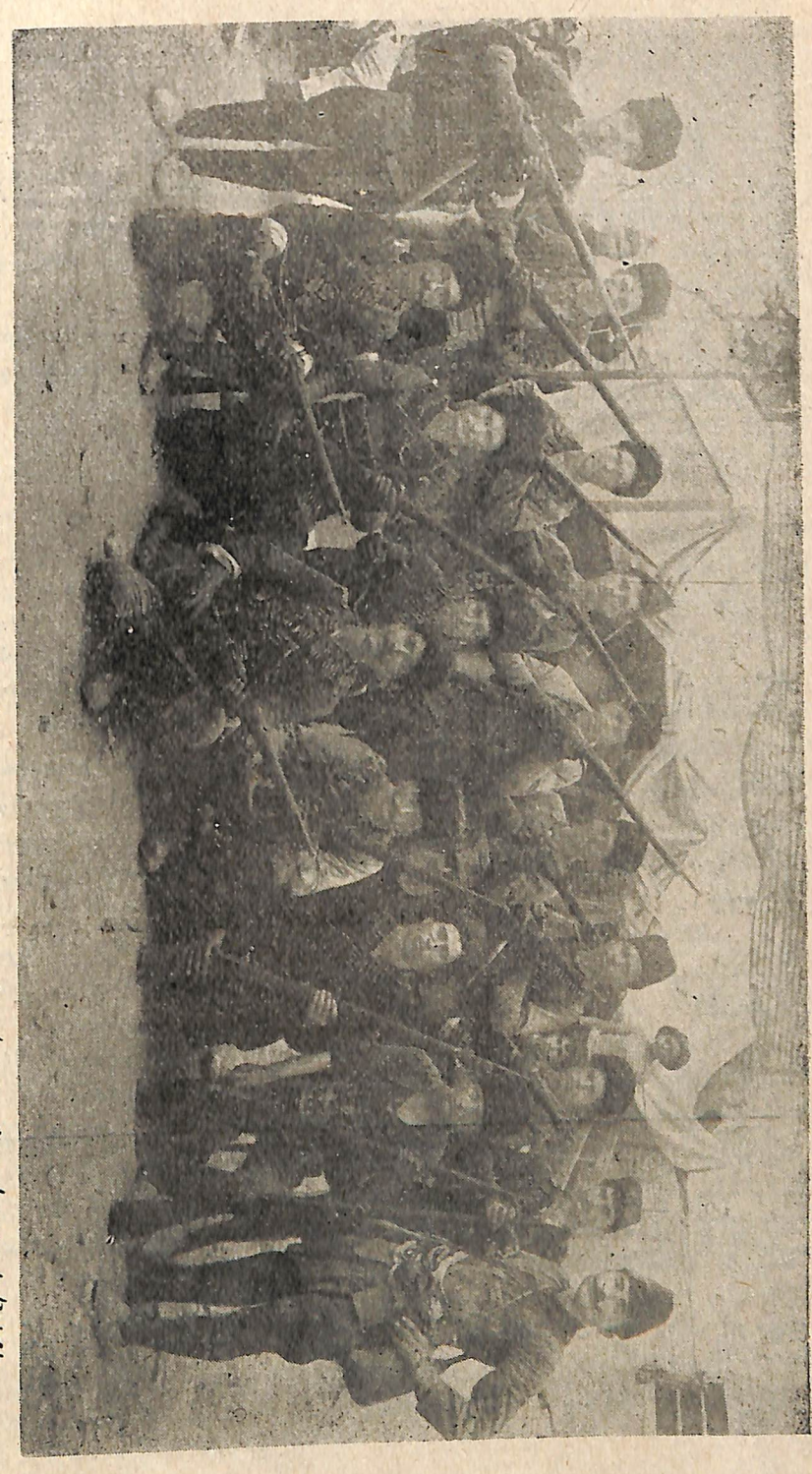

Առաւօտեան մշակ կուռաց խումբը կ'երթայ Ֆրանսական Կեդրոնական Կայարանէն վեր եւ Հիւէէֆէնի վար երկաթուղիի կամրջին օդէն Տաւրոսի վրայէն ընդ ոչ մ' ատրճիկներու հետ։ Ձախէն աջ՝ Գ. Սեդրակ Շահէն, Գ. Ռուբէն Զարդարեան, Գ. Գարեգին Գալուստեան, Գ. Գարեգին Գալուստեան, Գ. Գարեգին Գալուստեան, Գ. Գարեգին Գալուստեան։

դանուքիւն ցոյց տուին այս կազմակերպութեան:

Ազգային Միութեան եւ միջկուսակցական բոլոր մարմիններուն կը բերէր իր մասնակցութիւնը, միւս կուսակցութեանց հետ, հաւասարապէս եւ համերաշխ մթնոլորտի մէջ, տանելով բոլոր տեսակի դրծերը:

Կարծեմ ունեցաւ նաեւ իր յատուկ դիմեալ արշաւախումբը, հետեւելով այդ տեղի կարգախօսին, որ էր «Ամէն կուսակցութիւն իր դիմեալ խումբը պիտի ունենայ»...:

ՎԵՐԱԿԱԶՄԵԱԼՆԵՐԸ

Վերակազմեալները նոյնպէս ունէին իրենց սեփական թերթը, ակումբը եւ տպարանը: Տիվան Եօլուի քովընակ փողոցներէն մէկուն մէջ, անմիջապէս կից Դաշնակցութեան Ակումբին:

Իրենց օրկանը ունէին: «Սուրհանդակ», խմբագրութեամբ Հանդուցեալ Կարօ Խապայեանի (երջանկայիշատակ Սահակ կաթողիկոսի ազգականներէն), որուն հեղհամբոյր եւ բարի բնաւորութիւնը լաւագոյն ապաւորութիւն ձգած էր բոլորին վրայ անխտիր:

Անոնք ալ ունէին ընկերներու կարեւոր թիւ մը՝ Ամերիկայէն եկող հայ լէգէոնականներու չարքերէն՝ հաւատաւոր եւ անձնուէր տղաք:

Կը յիշեմ ասոնցմէ Պր. Գասպար Մենակը, Ներկայիս Պէյրութ, եւ Պր. Թորոս Լուսինեանը, հայրենակիցս, այժմ Երեւան:

Պր. Գասպար Մենակը անդամակցած է հայ ինքնապաշտպանութեան մարմնին՝ որպէս պինուորական, եւ զործակցած է մեր եղերաբախտ Գարեգին Մարզարեանի հետ. այս մասին, մինչեւ այսօր ալ կը խօսի մեծ զովեստներով եւ պատիւ կը դգայ այս պատուական տղուն հետ զործակցած ըլլալուն համար:

ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Պատմական պիտի մնան, Կիլիկեան պղեցիկ օրերու քանի մը տարեդրութեան մէջ:

Ամէն Կիրակի, Ատանայի բոլոր թաղերէն քանի մը տասնեակ զոյգեր կու գային Հայոց միակ եկեղեցին պսակուելու:

Այս բազմութեան առջեւ, քահանաները անընդհատ ըլլալով, կը կատարէին խմբական... պսակներ:

Զուարճալի տեսարաններ կը պարզուէին եկեղեցական արարողութեանց ընթացքին, երբ մուրհին պատճառով, հարս ու փեսայ չզուարելով, ուրիշի մը թեւը կը մտնէին:

Բոլոր հարսնեւորները խումբով եկեղեցի գալու ժամանակ, անպայման իրենց առջեւէն քալող նուագածուներ կ'ունենային, ուռով եւ ջութակով: «Մեր Հայրենիք»ը սկիզբը, «Թէ հայրենեաց պսակադիրը» վերջաւորութեան, պայմանադրական երգեր էին, ուրիչ յեղափոխական երգերու հետ:

Պէտք էր տեսնել այդ խայտաբղէտ բազմութիւնները, որոնք կ'անցնէին Ատանայի փողոցներէն, իւրաքանչիւրը իր զաւառին տոհմիկ տարազներով, հաւատարիմ իրենց հայրենիքներու աւանդութեանց:

Չէ՞ որ, Կիլիկիան իրենց հայրենիքն ալ է: Չէ՞ որ այլեւս ազատ երկիր է:

***

Պիտի յիշեմ, չատ զուարճալի պարագայ մը, որ տեղի ունեցաւ այս հարսանիքներէն մէկուն ընթացքին:

Ժանտարմայի տասնապետ Պիթլիսցի Գէորգ Զաւուշ անունով ընկեր մը ունէինք Ատանայի մէջ, հաւատաւոր եւ երկիւղած Դաշնակցական մը: Բոլոր ընկերները հրաւիրուած են իր հարսանիքին:

Երբ ամուսնութեան օրը թափօրը ճամբայ կ'ելլէ դէպի եկեղեցի, ամէն մարդ զարմանքով եւ ապշահար կը տեսնէ որ մեր ընկեր Գէորգը, երկու սուինաւոր ժանտարմաներու ընկերակցութեամբ կ'երթար եկեղեցին: Ես որ կը ճանչնայի մեր ընկերը եւ ծանօթ էի իր մտայնութեան, տարօրինակ չթուեցաւ ինծի այդ երեւոյթը: Գէորգ Զաւուշ այդ ըրած էր պատիւի... եւ ինքզինքը փառաւորելու համար: Պատուիրած էր իր զինուորներէն երկուքին, որ քովէն քալեն... սուսերամերկ:

Անտեղեակ ժողովուրդը սակայն ինչքա՛ն մեղքցաւ մտովի մեր պարզամիտ ընկերոջ վրայ, մտածելով որ զինքը սուլիններու ... հակոզութեամբ, բանտէն բերած էին պահակելու: Անկէց վերջն ալ կրկին բանտ վերադարձնելու համար ...:

ԲԺՇԿԱԿԱՆ ԱՌԱՔԵԼՈՒԹԻՒՆԸ

1919–ի վերջաւորութեան էր կարծեմ, Փարիզէն կու գար հայ բժշկական առաքելութիւնը, բաղկացած եօթը բժիշկներէ:

Բոլորն ալ գաղափարական, անձնուէր երիտասարդներ, լըծուեցան գործի: Ունեցան իրենց սեփական հիւանդանոցը, որ նախանամական դեր կը կատարէր հիւանդներու եւ անկարներու անմիջական խնամքներ տանելով:

Իւրաքանչիւրը տուաւ հայրենասիրութեան եւ անձնուիրութեան գեղեցիկ օրինակներ:

Այս բժիշկներն էին Տօքթ. Մնացականեան, Տօքթ. Անդրանիկ Զաւուշեան, Տօքթ. Լեւոն Գրիգորեան, Տօքթ. Մ. Քալբերունի, (միւսներուն անունները մոռցած եմ դժբախտաբար), վարած հոգիով իրենց գործին, մրցումի ելած էին իրարու հետ, վէրք մը աւելի բուժելու, հիւանդ մը աւելի դարմանելու համար: Կիլիկահայութիւնը չպիտի մոռնայ այս պատուական մարդոց մեծ ծառայութիւնները: Իսկ ես չպիտի մոռնամ այն խնամքը, որ հանդուցեալ Տօքթ. Զաւուշեանը տարաւ երբ թեւէս վիրաւորուած էի, Սիսէն վերադարձիս:

ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆ ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐՆԵՐՈՒ ՄԵԿՆՈՒՄԸ ԴԷՊԻ ԵՐԵՒԱՆ

1919 թուականին էր կարծեմ որ պիտի գումարուէր Հ. Յ. Դաշնակցութեան Ընդհանուր ժողովը, Ազատ ու Անկախ Հայաստանի Մայրաքաղաք՝ Երեւանի մէջ:

Սփիւռքի ամէն կողմէն պատգամաւորներ պիտի երթային այդ ժողովին մասնակցելու համար Մայրենի հողին վրայ:

Կիլիկեան ալ որպէս մեծագոյն գաղութ կը մասնակցէր երկու պատգամաւորով: Ատոնք էին ողբացեալ ընկերներ Տիգրան Ծամհուրը եւ Մինաս Վերածինը: (Առաջին անգամ ընտրուած էին ընկ. Ծամհուր եւ Եսայի Պզտիկեան, բայց ընկերը Պզտիկեանի ոտիկանապետի հանդամանքը չէր թոյլատրեր քաղաքէն բացակայելու):

Մեկնումի օրը քանի կը մօտենար, այնքան խանգավառութիւնն ու անհամբերութիւնը կ'աւելնար մեր չարքերէն ներս:

Ինչ դեղեցիկ օրեր էին: Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը ընդհանուր ժողով պիտի գումարէր Երեւանի մէջ, ու պիտի հասնէր, Կիլիկեան Դաշնակցականներուս բոլոր ցաւերուն, եւ պիտի ընդունէր մեր ընկերական ողջոյնները:

Վերջապէս կը յայտարարուի մեկնումի օրը:

Գրեթէ բոլոր Դաշնակցական երիտասարդներս ներկայ ենք երկաթուղիի կայարանը: Բոլորս կը պատէ աննկարագրելի յուզումը, ու մեր աչքերէն հոսող արտասուքը անկարելի կը դարձնէ ոեւէ խօսքի փոխանակում: Անհատնում կը նայինք մեր պատգամաւորներուն երեսին: Բոլորս կ'ուզէինք իրենց փոխ տալ մեր աչքերը: Կը նախանձէինք իրենց, թէ ինչպէ՛ս պիտի երթային Հայաստան: Պիտի տեսնէին ալեհեր Արարատը: Հայկական բանակը իր խրոխտ հրամանատարներով, հայ խորհրդարանը հայ երեսփոխաններով, հայ դատարանը հայ դատաւորով, ու այս բոլորը պաշտպանուած հայ սուինաւոր զինուորներով: Մէկ խօսքով պիտի տեսնէին իրականացումը մեր դարաւոր երազին:

Կը ժամանեն ընկերներ Տիգրան Ծամհուրն ու Մինաս Վերածինը, չափազանց մեծ խանդավառութեամբ: Ի տես ընկերներու հըս-

կայ բազմութեան, կը յուզուին իրենք ալ: Իւրաքանչիւրը քանի մը բառով կը խոստանայ մեր ղեկացումներուն հետ տանիլ նաեւ մեր ընկերական ջերմ ողջոյնները անոնց՝ որոնք կերտեցին Հայ Ազատ Հայրենիքը Արարատի սաորոտը: Փոխադարձաբար, իրենց վերադարձին մեզի պիտի բերէին մեր ընկերներու ողջոյններուն հետ, որբազան բուրմունքը Հայրենիքին:

Յուզիչ տեսարաններ կը պարզուին կայարանին մէջ: Իւրաքանչիւրս կը զրօշմենք մեր տաք համբոյրները մեկնող ընկերներու ճակատին:

Գնացքը կը չարժի դանդաղօրէն: Թաչկինակները կը ճօճին օդին մէջ, մինչեւ որ հորիզոնին մէջ կ'անյայտանայ կառաչարը, իր հետ տանելով մեր որդիական հաւատարմութիւնը մեր սիրելի հայրենիքին հանդէպ, մեր յոյզերուն եւ իղձերուն հետ խառնուած:

*
**

Ժամանակ մը վերջ ընկ. Մինաս Վերածին առանձին դարձաւ Կիլիկիա:

Վերստին դացեր էինք բոլորս կայարան: Գնացքը հասաւ, ու ընկեր Մ. Վերածինի անմոռ զլուխը երեւաց պատուհանէն:

Ութլայեղօրէն կը ծափահարէինք երախայի պէս արտասուող ընկ. Մ. Վերածինը:

Համբոյրներու տարափին տակ, հազիւ կրցաւ երկու խօսք խօսիլ մեր ընկերը.— Եկէ՛ք տղաք, համբուրեցէք բոլորդ միս: Հայրենիքէն կու գամ, բերելով բոլորին ողջոյնները Զեզի:

Ուսմբով կ'առաջնորդուինք դէպի քաղաք, Դաշնակցութեան Ակումբը:

Հազարաւոր հարցումներու տարափը կը տեղայ ընկ. Մ. Վերածինի գլխուն: Որ ընկերը ինչէ՛ր, ինչէ՛ր չունէր հարցնելիք:

Զգիտեմ թէ տարաբախտ ընկեր Տիգրան Ծամհուրը ինչո՞ւ չվերադարձաւ: Մնացեր էր հայրենիք:

Ճակատագիրը այնպէս մը անօրինած էր որ այլեւս դինքը երբեք չպիտի տեսնէինք: կարզացինք ապագային իր պատմութիւնը:

Փետրուարեան ապստամբութեան օրերուն, երբ հայրենասիրական խանդով առլցուն, հայկական պաշտելի եռազոյնը կ'ուզէր վերստին ծածանեցնել խորհրդարանի չէնքին վրայ, գնդակ մը կը

տատնայ եւ մահը կ'ըլլայ վայրկենական: Կ'իյնայ իր այնքան պաշտած հայրենի հողին վրայ:

*
**

Տարաբախտ ԸՆԿԵՐ ԾԱՄՀՈՒՐ, քառասուն տարիէ իվեր ես տակաւին կը սպասեմ որ 1919–ին ինծի տուած խոստումդ իրագործես: Կը յիշե՞ս երբ «Կիլիկիա» թերթին առաջին թիւը լոյս տեսաւ, խեղճ Ղեւօրգն հրճուեցաւ եւ խոստացար որ Երեւանի Պետական տպարանին դրաշարապետ պիտի կարգէիր զիս: Ու հիմա չկաս: Եթէ օր մը ինձ յաջողուի երթալ մեր հայրենիքը, ես կը գտնեմ քո ինկած վայրդ: Կը համբուրեմ քո արիւնովդ ներկուած հողը, ու կը փըսփսամ ականջդ իվար, որ ես արդէն քո մօտն եմ հոգիով, եւ կ'աշխատիմ ազատ, անկախ Երեւանի Պետական տպարանին մէջը, վերյիշելով քու պայծառ դէմքդ ու խոստումդ: Կը բերեմ հետս կիլիկեցի ընկերներու ջերմ համբոյրներուն հետ, անոնց կողմէ ղրկուած եռագոյն դրօշակ մը, հետեւեալ մակագրութեամբ: «Մեր աննման ընկեր Տիգրան Ծամհուրին, որուն անմոռանալի յիշատակովը մեծցանք ու զաղափարի հուրով մկրտուեցանք: Ահա փոխարէնը այն դրօշին, որ քու ձեռքիդ մէջ մնացեր էր անօրէններու արձակած գնդակով մը ծակծկուած: Ննջէ հանգիստ, քո յաւիտենական քունով. հարիւրաւոր ընկերներ եղեւան եկեր են եւ քո պանծալի անունդ եւ յիշատակդ յաւերժացնելու համար կազմեր են «Տիգրան Ծամհուր» կօմիտէութիւնը, այս դեղեցիկ Լիբանանի, մեր երկրորդ հայրենիքի հիւրընկալ ափերուն վրայ»:

ՏՕՔԹ. ՍԱՐԳԻՍՕՆ.

Բաւական գրեցի դէպքերու, դէմքերու եւ հասարակութիւններու մասին, ինչպէս ես, ընթերցողները յոգնած պիտի ըլլան եւ հանգամանաբար բերանբերան համար, քիչ մըն ալ զուարթ էջեր փնտռենք դրքիս մէջ: Ահա կը ներկայանայ առիթը:

1919–20 թուականին, եթէ Առանայի մէջ կար երեւոյթ մը, խնդիր մը, որուն չուրջ բոլոր կուսակցական ղեկավարներն ու ժամուտրականները համաձայն էին առանց դոյզն տարակարծութեան, այդ Տօքթ. Սարգիսօնի անձն ու մանաւանդ «հմայքն» էր:

ԱՆՁԸ.— Երկայնահասակ, խոչոր քթով, մեծկակ աչքերով, յայնեղը ակնոց հագին, պզտիկ զաւազանիկ մը ձեռքը, եւ յաճին վարդապետներու նման, փելերին մը յոյն ուսերուն վրայ, երբեմն լուրջ, խոժոռ եւ բարկացոտ, երբեմն ալ ուրախ եւ զուարթ դիմադրծով՝ նայած վայրկեանի տրամադրութեան: Շիքագոյի բժշկական համալսարանէն վկայուած, բայց չդիտենք ինչ պատճառու ուղեղը քիչ մը տեղէն խախտած, բժիշկ մտաւորական մարդ էր հանդուցեալ Տօքթ. Սարգիսը:

Առանայի ազգային եւ կուսակցական դէմքեր, իրենց առօրեայ մանր աշխատանքներէ վերջ, երեկոյեան կամ կէս օրուայ ճաշին կուգային հանդստանալու եւ ճաշելու W.M.C.Y.ի ճաշարանը, անկէց վերջն ալ քովնեի սրահը կը հաւաքուէին, քիչ մը փոխուելու եւ իրենց վրայէն թօթափելու կուտակուած ազգային եւ կուսակցական ծանրութիւնները:

Ահա հոս էր որ, ամէն օր, ճաշի եւ հանգիստի պահերուն, իր «պաշտօնական» եւ «հեղինակաւոր» մուտքը կը դործէր Տօքթ. Սարգիսօն, ex interne de la faculté de Chicago...

Բոլոր սեղաններէն իրեն ուղղուած հրաւէրներէն չփոթուած, վերջապէս «չնորհք» կ'ընէր «պատուելու» մէկուն սեղանը:

Ձոխ սեղանին չուրջ, փառաւոր ճաչերէն, պտուղէն եւ գինիէն յետոյ, քովնեի սրահը կը հաւաքուէր ամէն մարդ: Հոն են Միհրան Տամատեանը, Մովսէս Տէր Գալուստեանը, Վարդան Զուլլէբեան, Մատթիկեան եղբայրները, Վարդան Գէոդեանը, Տիգրան Գալըպճեանը, Ղազար Զարըդը, բոլոր կուսակցութիւններէ եւ այլ մարդիկ:

Սուրճի դաւաթներուն չուրջ, կը սկսին «քաղաքական» եւ մանաւանդ «զրական» վիճաբանութիւնները, որոնց մէջ կը խառնուի մեր Տօքթորը, բերելու համար իր «հեղինակաւոր» կարծիքը:

Զգիտեմ թէ ուրկէ ծագած էր այն «հակառակութիւնը,» որ գոյութիւն ունէր իր եւ հանդուցեալ Տամատեանի միջեւ:

Իրեն համար առանձին գիր ու զրականութիւն ունէր Տօքթորը: Բառեր ունէր հնարած, որոնց իմաստը մինակ ինքը կը հասկնար, բայց ըստ երեւոյթին, բարկացոտ մէկ րոպէին այդ բառերը կը դործածէր իր հակառակորդը «հարուածելու» համար: Լսեցինք վերջապէս իր բերնէն: Օր մը, լեցուն սրահի մը մէջ «խօսք» կը տրուի Տօքթորին, ելոյթ ունենալու համար:

Բոլորս կախուած էինք իր բերնէն: Ակնոցներուն տակէն դուրս թափող խոժոռ աչքերով, կը սկսի բանախօսութեան, խօսքը ուղղելով հանդուցեալ Տամատեանին: «Ո՛վ խոզաբարոյ,...ավայել Տամատեան...»: Սրահը կը պայթի խնդուքէն: Տօքթորը սակայն կը չարունակէ իր արտառոց բառամթերքը թափել խեղճ Տամատեանին վրայ ու վերջացնելու համար իր խօսքերը՝ կ'ըսէ. «Արտաքսումն նորին խայտառակութեան»...: Դատավճիռը արուած է եւ արտաքսուելիքը դարձեալ Պր. Տամատեանն է:

Տօքթորը «բանաստեղծ» ալ էր, որու «հեղինակութիւնները» «կը դողնային», այսինչ կամ այնինչ մարդիկ, հրատարակելու համար: «Բանաղողներու» գլխաւորն էր Տիգրան Գալըպճեանը: Բժիշկը պաշտօնապէս կը դիմէր դատարան եւ «հեղինակի իրաւանց» դատ կը բանար: կառավարութիւնը ի սկզբան, մէկ քանի դատերը լուրջ նկատեց: Յետոյ տեսնելով որ գործը փախուկ մարդու մը հետ է, ինքն ալ սկսաւ բանապղծութեան...

*
**

Հայրենասէր էր մեր Տօքթորը: Երիտասարդներ օր մը խնդացին իր գլխուն հետեւեալ կատակերգութիւնը:

Առանայի մէջ ունէինք երկու եղբայրներ, Մատթիկեաններ,

որոնց մէկը բժիշկ էր, միւսը դեղագործ։ Առանց հայրը վարպետ ըլլալու, կարճահասակ, թիկնեղ, թաւ պեխերով եւ ճիպմէներով, չատ նմանութիւն ունէր հանրապետական բանակի զօրավարներէն՝ Զօր. Սիլիկեանի։

Բազկաթոռի մը վրայ նստած, պինուորական տարազ հագին, սուրը կախուած մէջքին, պատրաստեր էինք զինքը։

Տօքթ. Սարգիսեանի նեղկայացանք եօթ-ութ հոգինոց «պատուիրակութիւն» մը։ — Տօքթոր, Հայաստանէն Զօրավար Սիլիկեանը մասնաւոր առաքելութեամբ եկած է Կիլիկիա, կը փափաքի ձեզ տեսնել, լսած ըլլալով ձեր «Համբաւը», երթանք իր մօտ։

Մեծապէս կը հրճուի, զլխուն չունեցած մազերը կը սանրէ, կու տայ հարկ եղած արդուզարդը եւ կը քալենք միասին։

Հազիւ հասած «զօրավար»ին սենեակը, Տօքթ. Սարգիսեանը կը մտնէ նեղս ու արտակարգ խանդավառութեամբ մը հեռուէն կը նետուի «զօրավարի» ոտքերուն եւ կը համբուրէ կօշիկները... «Զօրավար, թոյլ տուէք համբուրել ձեր ոտքերը, որոնք կոխած են հայրենիքի հողին»։

«Զօրավարը» կը վերցնէ բժիշկը, կու տայ հայրենիքի ողջոյնները եւ զինքը կը կարդէ պետը բժշկական առաքելութեան մը... որ պիտի մեկնէր Հայաստան...։

*
**

Ուրիշ օր մը սարքեցինք տարբեր կատակերգութիւն մը. մէյտ, ինչպէս ըսի օրուան տպագուկներն ու ծանր աշխատանքները մոռնալու համար։

Առանալի մէջ ունէինք մեծ որբանոց մը՝ որուն տնօրէնն էր Ֆրանսացի երիտասարդ մը՝ Պր. Պալթազար անունով։

Իրիկուն մը հաւաքուեցանք Գալուստ Սարաֆեանի ճաշարանը (Ապ. Մխիթեան կից)։

Նախապէս խնդրուած էր Պր. Պալթազարէն որ ինքն ալ ներկայ գտնուի այդ իրիկուն։

Կարգադրուած էր որ Տօքթ. Սարգիսեան պիտի ներկայացնէ իրեն, եւ ինք այդ օրուան համար պիտի նեղկայանար որպէս վարչապետ Խուանքառէի դիմաց։

Տօքթորը, իր սովորական արդուզարդը տալէ վերջ կ'ընկերակցի մեզի հետ։

ՀԱՅ ՈՍՏԻԿԱՆԱՊԵՏՆԵՐ

Պ. ՎԱՀԱՆ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ
պաշտօնավարած է մինչեւ 1919 Մայիս

Պ. ԵՍԱՅԻ ՊԶՏԻԿԵԱՆ
պաշտօնավարած է 1919 Մայիսէն
1920 Մարտ

Պ. ԳՐԻԳՈՐ ՉՕԼԱՔԵԱՆ
պաշտօնավարած է 1920 Մարտէն
1921 Հոկտեմբեր

Հայրս ճաշարանէն ներս մտած, տեղատարափ ծափահարութիւնն մըն է կը փրթի:

Բուանքառէ (կարծեցեալ) ոգին անմիջապէս ոտքի կ'ելլէ բժիշկը դիմաւորելու: Կը ծանօթացուին իրարու: — Տօքթ. Սարպիսոն, ex-interne de la faculté de Chicago... M. .... Fils Poincarré: Ողջագուրումներէ յետոյ, Տօքթ. Սարպիսոնը կը սառնայ Ֆրանսական «պատուոյ լեգէոն»ի ... չքանչանը:

Ասոր նման զաւեչաններով կը չարունակուի կեանքը մեր Տօքթորին, որ 1920–ի վերջերը կը մեկնի Պոլիս ու հոն ալ կը մեռնի:

ԿԱՐԵՒՈՐ ՀԱՅ ՊԱՇՏՕՆԱՏԱՐՆԵՐ

Սկզբնական շրջանին, Ֆրանսական իշխանութիւնները չատ լաւ վերաբերում ցոյց տուին վերապրող կիլիկեհայութեան հանդէպ: Հայութիւնը կը նկատուէր պինակից դաշնակիցներուն, որոնց կողքին կռուած էր ամէն ճակատներու վրայ, արճանագրած փառաւոր յաղթանակները, արժանանալով պինուորական հրամանատարութեանց անվերապահ գնահատանքին:

Ասոր հետեւանքով ալ բաւական մեծ թիւ մը կը կազմէին, կառավարութեան մէջ հայերը, իրենց գրաւած բարձր եւ պատասխանատու պաշտօններով:

Ատանայի կուսակալութեան ոստիկանական տնօրէնի պաշտօնը վարած են յաջորդաբար երեք հայեր:

Առաջին՝ եղած է ազգացեալ Վահան էֆէնտի Պետրոսեան, (մինչեւ 1919, Մայիս), երկրորդ՝ ընկեր Եսայի Պապիկեան (1919 Մայիսէն 1920 Մարտ) եւ երրորդ Գրիգոր էֆէնտի Զօլաքեան (1920 Մարտէն 1921 Հոկտեմբեր):

Այս երեքն ալ իրենց պաշտօնները վերջին ծայր խղճմտօրէն տանելով, մեծապէս օգտակար հանդիսացած են կիլիկեհայութեան: Առանցմէ վերջին երկուքը տակաւին կ'ապրին Լիբանանի մէջ եւ որպէս պարկեշտ ազգայիններ, չեն թերանար իրենց պարտականութեանց մէջ:

Ընկեր Եսայի Պապիկեան Ատանայի մէջ ոչոչ առեն մը մասնակցած է Հ. Յ. Դաշնակցութեան կեդրոնական կոմիտէին, բերելով իր բոլոր կարողութիւնն ու տեղեկի համաւթիւնը:

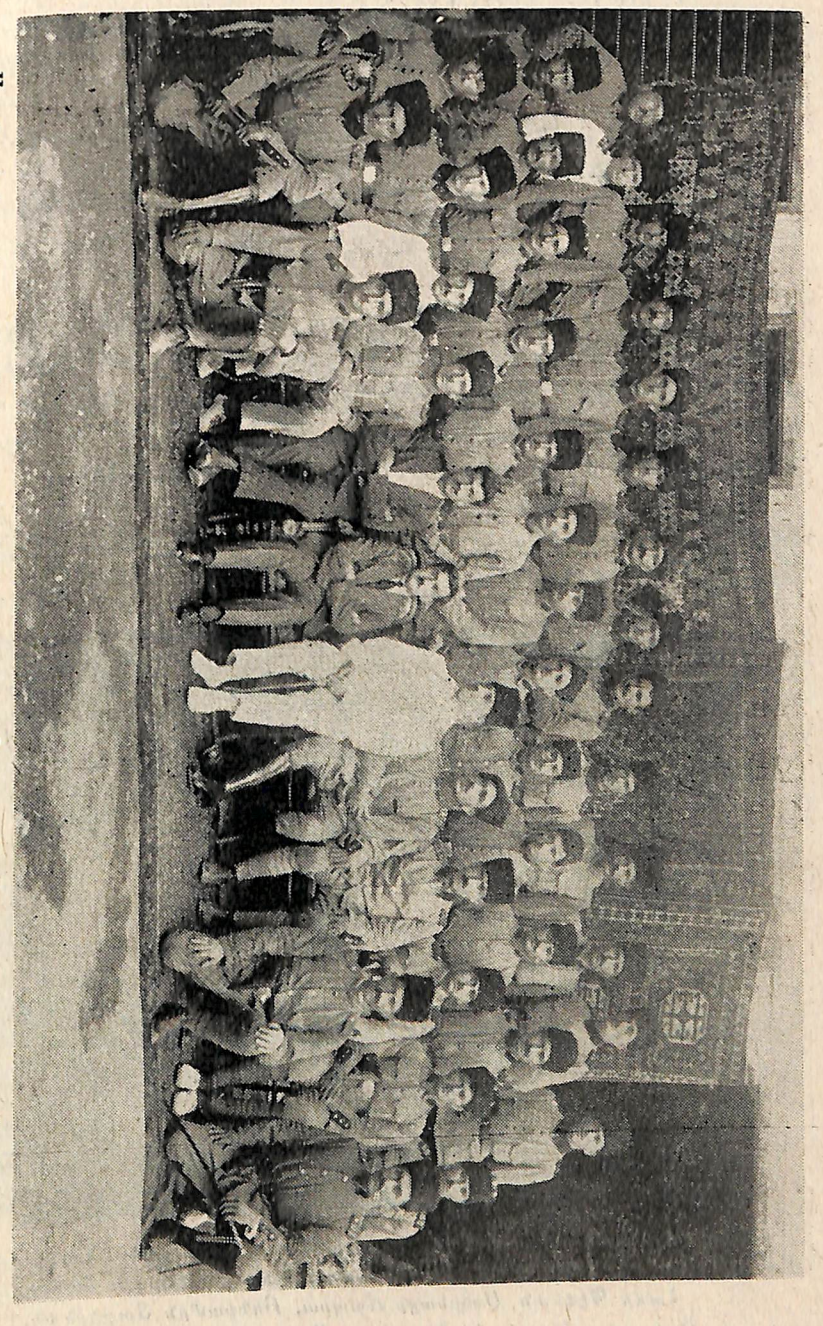

Ատանայի կուսակալութեան հայ ոստիկանները. Ա. Գրիգոր Զօլաքեան, իր երիտասարդ ընտանեօք եւ ոստիկանական վարչութեան պաշտօնեաներով (աջէն ձախ դպրոցական տարիքի զաւակները՝ Ռուբէն եւ Գրիգոր Զօլաքեան) 1920ին:

Իսկ Գրիգոր Էֆէնտի Զօլաքեանի պաշտօնավարութեան ընթացքին դուգադիպած է Ատանայի մէջ երկու ժամուան բանտարկութիւնս, որուն պատմութեան սիրտ հանդիպինք յառաջիկայ էջերուն մէջ:

Մեզի կը պակսին կենսագրական տեղեկութիւններ: Կու տանք անոնց պատկերները:

***

Գաղտնի ոստիկանութեան չատ պատասխանատու պաշտօնը յանձնուած էր ընկեր Կարապետ Ծաղկունի (Զիչէկեանի) որ իր շուրջ հաւաքուած երիտասարդ ոստիկաններու հետ լուսադէմս կը տանէին գործը, անմիջապէս դպելով քաղաքին մէջ պատահած բոլոր անկարգութիւններն ու պատուհասելով բոլոր չարագործները:

Իր անմիջական գործակիցները եղած են Պարոններ Սարգիս Ֆէնէրճեան, Խորէն Նագգաշեան, Հաճի Պէկեան, Ատանացի Ճապրա, Տէօրթ-Փարմաք Կարապետ, եւայլն (տեսնել լուսանկարը):

Ատանայի գաղտնի ոստիկաններու խումբը շրջապատած՝ իրենց պետը: Ոտքի վրայ, ձախէն աջ, Խորէն Նագգաշեան, Սարգիս Ֆէնէրճեան, Հաճի Պէկեան, Ատանացի Ճապրա, Բենիամին Տաքէսեան, Կարապետ Ծաղկունի (պետ) եւ Տէօրթ-Փարմաք Կարապետ:

Քաղաքային ոստիկանութեան մէջ ունէինք մեր ժրաջան երիտասարդ ընկերներէն ընկ. Յակոբ Պապիկեանը, յայտնի Պապիկեան ընտանիքէն, որը իր գործունէութեամբ, կարճ ժամանակի մէջ բոլորին համակրանքը չահած էր: Այժմ կը գտնուի Մարսէյլ եւ կուսակցական պատասխանատու գործերու գլուխն է: Եղբայրն է մեր բարեկամներէն Պ. Տիրան Պապիկեանին, եւ հօրեղբայրը Լիբանանահան Խորհրդարանի մեր փայլուն դէմքերէն Պր. Խաչիկ Պապիկեանին:

ԹԱՆՏԱՐՄԸՐԻ

Թանտարմըրիի հրամանատարական կազմին մէջ ալ ունեցանք կարգ մը հայ սպաներ, որոնք իւրաքանչիւրը իր աստիճանին եւ կարողութեան չափով օգտակար հանդիսացաւ կիլիկեհայութեան:

Միաքս մնացած է այդ սպաներէն ընկեր Տիգրան Արտունին, որ մինչեւ Կիլիկեան պարպումի օրերուն մնալով ժանտարմըրիէ ընդհանուր հրամանատարութեան պաշտօնին վրայ, մեծ ծառայութիւններ մատոյց Կիլիկիայէն գաղթող եւ Մերսին հաւաքուող հայութեան:

ԱՏԱՆԱՅԻՆ, ԻՆՉՊԷՍ ՈՐ Է

Երկար տարուայ Ատանա բնակութեանս ընթացքին շատ մը տպիծներ ունեցայ յարաբերելու ամէն խաւի Ատանացիներուս հետ:

Ատանացին ընդհանրապէս հայրենասէր է եւ առատաձեռն: Ազգային եւ կուսակցական գործերուն լայնօրէն կը բերէ իր մասնակցութիւնը նիւթապէս եւ բարոյապէս:

Բայց էին Ատանացիին սիրալը, դուռը եւ սեղանը: Հիւրասէր է Ատանացին, եւ դրսեցիներուն ոեւէ տանն խորթ աչքով չէ նայած:

Քէյֆն ու ուրախութիւնը սիրուղ է Ատանացին, եւ ամենէն հաճեատ քաղաքացին անդամ իր օրը օր կ'ընէ եւ կը վայելէ կեանքը:

Զեռներէց եւ ճարպիկ է Ատանացին արհեստի եւ առեւտրական բոլոր մարզերու մէջ:

Հայերու մէջ կը հանդիպէինք բազմաթիւ մեծ հողատէրերու եւ ագարակապաններու, որոնք գարկ տալով երկրագործութեան եւ բամպակամշակութեան, հասած էին նախանձելի դիրքերուն:

Այս աշխատասէր ժողովուրդը ապրուստի ծանր հոգեր չունի: Երկրին բարեբերութիւնը եւ վաճառաշահութիւնը մեծապէս կը բաւարարէին ամբողջ ապրանակչութեան ապրուստի կարիքներուն: Աղքատ չկայ Ատանայի մէջ:

Պատերազմէ վերջ, երբ ամէն վերապրող Ատանացի իր բոյնը դարձաւ, գարմանալի արագութեամբ ստեղծեց տնտեսական նախանձելի վիճակ:

Շատ կարճ ժամանակի մէջ բացուեցան բազմաթիւ գործարաններ, բամպակի, իւղի, ալիւրի, սառոյցի եւայլն, որոնց մէջ կ'աշխատէին բազմաթիւ հայ բանուորներ: Շուտով, երբ եռեւէ բացուեցան վաճառատուները եւ արհեստանոցները, տնտեսապէս մեծ գարկ տալով քաղաքին:

Ճանչցայ Ատանացի հարուստները, որոնք ոեւէ տպիծով իրենց մէջ պահանջուած ազգային հանգանակութեան գումարը կրկնապատկած են ինքնաբերաբար եւ սիրայօժար, գարմանք եւ հիացում պատճառելով բոլորին:

Ատանացի յայտնի գերդաստաններ էին հետեւեալները. Պըզտիկեանները, Պապիկեանները, Աչըգեանները, Պագալեանները, Նաճարեանները, Մարտիկեանները, Գազազեանները, Եղիաեանները, Ճիւէրեանները, Ճէրիտեանները, Ուրֆալեանները, Գըլըճեանները Աւետեանները, Գազանճեանները, Մէյմարեանները, Պետրոսեանները եւ ուրիշներ, որոնք բոլորն ալ ազգային վերազարթումին բերած էին նիւթական եւ բարոյական բոլորանուէր մասնակցութիւն:

Այս հարուստներէն ոմանք, իրենց հարստութեան փոքրիկ մէկ մասը կրցած էին ազատել դպրթի ատեն:

Կիլիկիոյ պարպումէն յետոյ նախընտրեցին կիպրոս երթալ ու հոն սպասել այն միամիտ յոյսով որ չուտով կը վերադառնան Կիլիկիա: Այսպէս էր որ տարիներ Կիպրոսի սրճարաններուն մէջ իզուր սպասելով «վերադարձին», վատնեցին իրենց հարստութիւնները: Յետագային միայն յուսահատ, մէկ մասը եկաւ ու հաստատուեցաւ Լիբանան: Ատոնցմէ ոմանք մեռան, իսկ ողջերը այսօր տիրացած են նախանձելի դիրքերու Լիբանանի մէջ, չնորհիւ իրենց գործունեայ եւ ձեռներէց նկարագրին:

Կը պահեմ լաւագոյն յիշատակները Ատանայէն, որոնք թարմացնելու լաւագոյն առիթները կը ներկայանան, Պէյրութի մէջ գրտնուող Ատանացիներու հետ իմ յարաբերութեանս ընթացքին:

Ատանացի Պր. Պօղոս Նաճարեանի երկաթեղէնի մեծ գործարանը եւ հանդուցեալ Սարգիս Ագա Պագալեանի ալիւրի մեծ ֆապրիքը, ամբողջ Լիբանանի մէջ նշանաւոր են: Կարելի է չարքը երկարել, բայց հնարաւորութիւն չունիմ. գրածս Ատանայի պատմութիւն չէ: Այդ գործը գլուխ հանելը կը մտածեն Ատանացիները:

ԿԻԼԻԿԵՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՈՒՄԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՀԱՆԴԷՊ

Հայկական լեզէոնի Կիլիկիա մուտքէն վեց ամիսներ առաջ Ա-բարատեան աշխարհի մէջ առեղծուած էր Հայաստանի Ազատ, Անկախ Հանրապետութիւնը:

Կիլիկեհայութիւնը որքան խանդավառութեամբ որ ընդունած էր եւ հայկական լեզէոնի զինուորներու մուտքը, նոյնքան եւ աւելի մեծ հրճուանքով ու մեծ խանդավառութեամբ համայուած եւ դիմաւորած էր Արարատի փեշերուն ծնած մեր մանուկ Հանրապետութիւնով, որ դարերու երազներու ընդմէջէն զարձած էր չօշափելի եւ փայլուն իրականութիւն մը, համայն աշխարհի հայութեան համար:

Ամէն կողմ, ամէն առթիւ, խանդավառ ցոյցեր, որդիական հաւատարմութեան եւ սիրոյ երեւոյթներ՝ հանդէպ մեր սիրելի հայրենիքին: Եռագոյնը կը ծածանէր բոլոր պաշտօնական հաստատութիւններու վրայ:

Ի տես այս պանծալի դրօշակին, հայերը, իրենց հակառակները բարձր բռնած, խրոխտ, կ'անցնէին Կիլիկիոյ փողոցներէն: Իսկ Ատանա մնացող փոքրաթիւ թուրքերը, ծուարած սրճարաններու անկիւնը, իրենց սրտէն արիւն կը կաթէր: Չէին կրնար հաւատալ որ վեց դարեր իրենց լուծին եւ ստրկութեան տակ տուայտող էրմէնիի, պիտի կրնար մարդու կարգ անցնիլ, ունենալ անկախ հայրենիք, բանակ, խորհրդարան եւ դրօշ· կ'ափսոսային որ այլեւս չպիտի կրնային ջարդել հայը ու կողոպտել անոր ինչքերն ու ստացուածքը:

***

Հայաստանի Հանրապետութեան հանդէպ, հայ զանգուածներուն ունեցած մեծ համակրանքին եւ անվերապահ սիրոյն մէջ սակայն չպակսեցան այնպիսի երեւոյթներ, որոնք կարգ մը կուսակցութիւններու կողմէ երեւան եկան այդ օրերուն:

Երկար է մանել քաղաքական ճամարտակութեանց մէջ եւ վերլուծել դիրքաւորումը քաղաքական կուսակցութեանց՝ որոնք

փորձելով նսեմացնել Հայաստանի Հանրապետութեան լուսաչող իրականութիւնը, Կիլիկիոյ հայութեան ուշադրութիւնը ուզեցին դարձընել դէպի իրենց փայփայած երազը, «Անկախ Կիլիկիա», նկատելով որ Հանրապետութիւնը հազիւ «թաչկինակի մեծութիւն» ունէր:

Յառաջիկայ էջերուն մէջ, երբ առենը գայ, պիտի տամ քանի մը պատկերներ, որոնք կը վերաբերին «Անկախ Կիլիկեան» քաղաքականութեան, եւ որոնք այնքան ազէատալի հետեւանքներ ունեցան Կիլիկիոյ զանազան քաղաքներուն մէջ:

ԴԱԽԱՃԱՆՆԵՐՈՒ ՊԱՏՈՒՀԱՍՈՒՄԸ

ՈՒՎ ԷՐ ԳԱՐԵԳԻՆ ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ

1919էն 1921 կիլիկիոյ մէջ կատարուած բոլոր գործերէն, անկասկած ամենէն յիշատակելիներէն մէկը պիտի մնայ Ատանայի մէջ պատուհասումը երկու հայ դաւաճաններու:

Այս դէպքը ինձ բաւականին ծանօթ է իր հեղինակներով, եւ ես յուշերու այս գրքին մէջ հրատարակելու համար գրած էի քանի մը էջ: Վերջին պահուն, աւելի ճշգրիտ եւ լրիւ տեղեկութիւնները կարենալ տալու համար, դիմեցի այժմ Պէյրութ գտնուղ իմ վաղեմի ընկերներէս ընկ. Կարապետ Ծաղկունիի, որ ողբացեալ Գարեգինի ընկերն եւ գաղտնի ոստիկանապետի իր ասպարէզին բերումով քաջածանօթ էր այս դէպքի բոլոր ծալքերուն:

Հոս պիտի հրատարակեմ իր մէկ գրութիւնը՝ յատկապէս պատրաստուած իմ գրքիս համար:

*
**

Կիլիկիոյ տաք ու պաղ, ուրախ թէ տխուր օրերու պատուական հին ընկերներէն Գանարեանը, կը փափաքի որ իր յուշերուն առթիւ գրեմ ինչ որ գիտեմ կեանքին ու գործունէութեան մասին մեր Դաշնակցական հաւատաւոր եւ մոլեռանդօրէն ազգասէր ողբացեալ Գարեգին Մարգարեանի, որուն հետ իմ սրտակցութիւնը չատ տարիներու հնութիւն ունէր:

Ո՞ւր էր թէ կարողութիւնը ունենայի տալու այս աննման կերոջ հանրային բեղուն կեանքի պատկերը:

Այսուհանդերձ, յուսալով որ նոր սերունդը, մանաւանդ կիլիկեցիները օր մը պիտի կարդան այս յուշերը, որպէս մէկը որ տարիներով մօտէն եւ յարատեւ չփում ունեցած է այս գաղափարապաշտ

եւ հայրենասէր տղուն հետ, պիտի բաւականանամ քանի մը տող տալով, իրրեւ կենսագրական գծեր եւ իրողութիւններ պիտացածնելիս միայն, կարենալ գոհացնելու համար Դաշնակցութեան հին խոնարհ, մաքրակրօն աշխատաւորներէն եւ Մարզպարեանի վաղեմի, սրտակից մտերիմներէն եղած մեր Տէրվիշ Գանարեանը:

Կենսագրական ֆանի մը ցօթեր.— Բարեկեցիկ ընտանիքի զաւակ էր Ծնած Ակնայ մէջ: Երկայնահասակ, նրբակազմ, առիւծի ճակատով, վառվռուն, համակ ջիղ ու եռանդ, հնարամիտ եւ կորովամիտ: Լուռ տառապողի եւ մեր ազգային ճակատագրի սեւութենէն դառնացած, սրտցաւ հայու մը դէմքը ունէր, որ դիտողին զարմանալիօրէն կը յիշեցնէր պանքայի հերոսներէն աննման Բարկէն Սիւնին կամ հայ անմահ հայդուկներէն Պուլկարացի Պետօն:

1916ի մռայլ օրերէն դիչեր մը կը հանդիպիմ իրեն, երբ ձիհանցի Պոսթան Օղլուի եկեղի խանին մէջ, Մեզար Օլուգի մօտ, երբ վիախոտական կը չրջէի Տաւրոսի եւ Պոզանդիի միջեւ:

Ապագային իմ գաղտնի ոստիկաններէս եղած Սեբաստացի Արմենակ Պէկեանի հետ, դէպի Սուրիա, անապատ կը ճամբորդէր:

Խանին մէկ անկիւնը, Գարեգինը ինձ գաղտնօրէն կը հանկցնէր, թէ իրենց ճամբորդութեան նպատակը, ժամ առաջ երթալ միանալ էր Նեսիպին, Դաշնակցութեան Սալմաստի եւ Խոյի հին անձնուէր ընկերներէն, ու բազմավաստակ գործիչներէն մեր հայրենակից Թոմարզացի Մարզպետին (Ղազար Ղազարեան), որ ծածկուած «Հաճի Հիւսէին» կեղծ անուան տակ, եւ Թրքական բանակի հայթայթիչի իր հանգամանքով, դիւցազնօրէն իր կեանքն էր նուիրած Միջագէտքի անապատներուն մէջ հայ խլեակներ, մտաւորականներ եւ փախստականներ թաքցնելու եւ փախցնելու նուիրական գործին: Գարեգինը աջ բազուկն էր առիւծասիրտ Մարզպետին, իր հետ ունենալով Հաճին, Ստեփան Սէմերճեան, Կիւրիւնցի, (Մեծ Ստեփանը), եւ Իդմիտցի Վահանը, (Պզտիկ Ստեփանը):

Այդտեղ էր որ Գարեգինը, ինձ կը թելադրէր, փոխանակ փախստական մնալու, անցնիլ Պէյմէտիկի չրջանը եւ հոն գերմանացիներու կողմէ չինուածեան ձեռնարկուած Պաղտատի երկաթուղագծին վրայ ուէ աչխատանք մը գտնել:

Սակայն երբ իրեն յայտնեցի թէ կը նախընտրէի իմ պզտիկ դաչոյնովս թափառիլ լեռները, Թուրքին ձեռքը չիյնալու համար, Հաճիին ձեռքէն կ'առնէ «Մանլիխէր» ատրճանակը եւ սրտառուչ խօսքերով կը յանձնէ ինծի:

—«Մ՛իշտ զգոյշ և չբջահայեաց եղի՛ր, ա՛ռ քեզի գէնք մը, զոր-ծածէ զայն, երբ ճամբուդ վրայ հանդիպիս կատղած, դիւահար շուներու, աչխատէ որ ողջ մնաս...:

Այդ սեւ պղպատը, իր փայլուն վամփուշտներով, իմ փախստականի տառապահոծ կեանքիս հեշտանքն էր եղած..

*
**

1919–ին կը հանդիպիմ իրեն Ատանայի մէջ, ուր իսկական յայտնութիւն մը կ՛ըլլայ:

Կուսակցական կարգապահութեան ծայրայեղօրէն բծախնդիր, պարտականութեան դիտակից, ցուցամոլութենէ, փառքէ, պատիւէ եւ համբաւէ խրտչող, համեստաչխատութեան, եղբայրական սիրոյ եւ մխաքանութեան սիրահար, Գարեգինը Ատանայի մէջ հոգւով սրտով նուիրուեցաւ հանրային եւ կուսակցական գործերու: Դաւադրական եւ ահաբեկչական իր բնատուր տաղանդով, պարկեչտութեամբ եւ ուղղամտութեամբ, չատերու ուշադրութիւնը իր վրայ գարձուցած էր:

Կը խորշէր մեծամիտներէն, խօսքով աղդասէրներէն, աժան տիտղոսատորներէն եւ անուանական կուսակցականներէն:

Իր պարզութիւնը յարգանք կը պարտադրէր իր չրջանակին:

Ատանայի մէջ կազմուած միջկուսակցային սպայակոյտի անդամներէն Պետրոս Ախիկեաններու, Դաստար Մենակներու, Ժամկոչեաններու սիրելի «Մենդն» էր եղած, ինչպէս եղած էր պաչտելի կուռքը Դաչնակցական անձնուէր ազգ, մեծ ու պզտիկ Ստեփաններու, Պէկեաններու եւ Դաւիթներու:

Դաւաճաններ պատուհասելու գործին մէջ մասնագիտացած այդ տղաքը անհուն հաճոյակատարութեամբ մը ենթարկուած էին Գարեգինի հեղինակութեան: Ասոնց առաջին գործն է եղած պատուհասել կեսարիոյ մասնիչներէն Տէմիրճի Կարապետը:

Անկէ վերջն է որ կարգը կու գայ համբաւաւոր երկու դաւաճաններուն: Պողպլեանի «Էյլէնճէ» դիւղացի Արշաւիր Սահակեան (Եսաեան), Պոլսոյ ոստիկանապետ ճիւաղ Պետրիի թիւ 50 խաֆիէյին որ Պոլսոյ մէջ սկսած իր դաւաճանական արարքները չարունակեց ամբողջ պատերազմի ընթացքին:

Երկրորդը իր յուզայատիպ գործակալներէն Զէյթունցի Կապրիէան էր:

Կիլիկիոյ ամենապատուաբեր եւ հպարտաւիթ այս տէռօրի

մասին պրուեցան չատ մը բաներ: Ամէն մարդ ուզեց սեփականացնել այս գործը, կամ գոնէ բաժին մը ընդունած ըլլալ այս գործին մէջ:

Մխանգամ ընդմիչտ վերջ տալու համար այդ անմիտ գրուխթիւններուն, որպէս ամենէն իրազեկ վկայ, (Տիգրանակերցի Յովհաննէս Նազարիանի հետ, Ատանայի գաղանի ոստիկաններէն) պիտի յայտարարեմ որ Գարեգին Մարզարեանը եւ մեծ Ստեփանն էին միայն, որ Գարեգինի Յասըր Փազարըի տան մէջ, Արշաւիրի հաչիւը կը մաքրէին, ի ներկայութեան անոնց, այսինքն դաւաճաններու նախկին դաղափարակից Մ. Երէցեանի եւ Սարգիս Կէօղիւրեանի, որոնք որպէս նախկին ընկերներ, առաջնորդած էին Արշաւիրը, Գարեգինին տունը: Այսքանով ալ կը վերջանար եւ վերջացած է իրենց «մասնակցութիւնը» այս գործին, որ ապագային ուզուեցաւ տարբեր գոյ-

Նկարին կեդրոնը մեր անմոռան ԳԱՐԵԳԻՆ ՄԱՐԳԱՐԵԱՆը (դաւաճաններու ահաբեկիչը), ձախին՝ սպայ Մինասեանը, աջին՝ հեղինակը (Հիւսոր). Հետիոտն, փափախով մեր խիզախ վանեցի ընկեր վաղարշակը, որ նահատակուեցաւ Դաքուլուի (Ատանա) կռիւներուն, քովը վանեցի ուրիշ ընկեր մը (նկարուած 1920-ին Ատանայի Հայոց եկեղեցիին բակը):

ներով ներկայացնել մամուլին մէջ, ծիծաղելի եւ վիպական դոյներով:

1919–ի Դեկտեմբեր 25–ի իրիկունը, Գարեգինի տունը հասնող դաւաճան Արշաւիրը կը մտնէ ներս: Կարապետը որպէս թէ երկու երիտասարդներու «պաշտպանութեան» տակ, դուրս կու գայ, գործի մը պատրուակով:

Կը սկսի կեր ու խումը: Դաւաճանը լեզու կտրած կը խօսի, կը հաւաստիացնէ իր սեղանակիցները, թէ ինք ղէմացած հայ մըն է, որուն նպատակը պիտի ըլլայ յետ այսու օգտակար ըլլալ հայութեան: Կը պատմէ ծանր իրողութիւններ իր կուսակցական կեանքէն:

Խօսակցութեան տաք մէկ րոպէին, Գարեգինը դաւաճանին վիզը կ'անցնէ նախապէս պատրաստուած չուանը, ու ընկերներով կը քաշեն «Մեր Հայրենիք» երգելով:

Գարեգին Մարգարեան (երկրորդ շարքի կեդրոնը) իր ընկերներով:
Ահա այն չուանը որ անցաւ դաւաճան Արշաւիր Եսայեանի վիզը:

Նախքան գիակը դուրս հանելը, երիտասարդ մը կը զրկուի եկեղեցւոյ փողոցը, գտնելու համար Կարապետը եւ իրեն ընկերացողները:

Դաշոյնի հարուածով զայն ղեռնած էին արդէն եկեղեցւոյ փողոցին մէջ՝ Պզիկ Սահակը եւ Սասունցի կոչուած Յարութիւն Պարութճեանը: Բայց չէր մեռած դաւաճանը: Վիրաւորուելէն յետոյ պահակատունէն փոխադրուած էր թաղապետական հիւանդանոց՝ որուն տնօրէնն էր Տօքթ. Լ. Մինասեան, եւ օգնականը Պր. Յակոբ Քիւրքճեան: Հոն էր որ իրեն արուած էր coup de grace:

***

Կարապետը հիւանդանոցին մէջ մահանալէն յետոյ, Արշաւիրէ գիակը կը դրուի կառքի մը մէջ, եւ կը փոխադրուի նոր կայարանին ճամբան, աղտոտ փոսի մը մէջ, գտնելու համար իրեն արժանի անարդ վախճանը:

***

(Հրատարակելով ընկ. Կարապետ Ծաղկունիի այսքան ճշդրիտ տեղեկութիւններով նամակը, աւելցնեմ որ հոն յիշուած բոլոր կէտերը նոյնութեամբ հաստատած էր ողբացեալ Գարեգինը, վերջին պատերազմի ընթացքին, Պէյրութի մէջ իր հետ ունեցած զրուխ զրուխ երեք ժամուան տեսակցութեան մը ընթացքին):

***

Այս լայն տեղեկութիւններու վրայ աւելորդ չէ լրացուցիչ մէկ քանի լուսաբանութիւններ ալ տալ այս դէպքի առնչութեամբ:

Գլխաւոր դաւաճանը Արշաւիր Եսայեան, կը գտնուէր Ատանայի բանտը, իր գործած մէկ յանցանքին համար: Աղուէսի պէս խոհեմանկ դաւաճանը, փնտռեց միջոցներ որ միշտ մնայ բանտը, ձգտակելով դուրսը իրեն սպասող ճակատագրին:

Ֆրանսացիներն ալ թէեւ չէին փափաքեր անոր պատուհասումը (չես գիտեր ինչ պատճառներով) այսու հանդերձ չկրցան զինքը տեւապէս պահել բանտը:

Ֆրանսացիք բանտէն դուրս հանելէ առաջ, որպէս թէ որոշ ըաշխատութիւն կ'ուզեն ունենալ, որ Արշաւիրին չպիտի դպի մէկը: Միամիտ Ֆրանսացիներուն կը «տրուի» քանի մը վստահեցնող խոստումներ...

Քիչ ժամանակէն այդ... խռտուռմը կ'իրականանար, եւ զաւակը կը պանէր իր վերջին հանդրուանը, ազատ փոսի մը մէջ...

***

Այս խնդիրը, արտասահմանի հայ մամուլին մէջ բաւական ծեծուեցաւ: Ամէն մարդ իր ուզածին պէս ներկայացուց դէպքը եւ ամէն կուսակցութիւն փորձեց իւրացնել այս դործը՝ զանազան ձեւի պատմութիւններով, որոնց մէջ չատ բաներ չկային ճշմարտութեան մօտեցող:

Վերջերս ալ Պէյրութի հրատարակուող «Նայիրի» չարաթաթերթին մէջ, քանի մը յօդուածներ երեւցան այս խնդրին նուիրուած, որոնց հեղինակը պահուրտած էր եւ մինչեւ վերջն ալ չուզեց յայտնել իր ինքնութիւնը: Թէեւ «չիք ինչ ծածուկ»:

Գարեգինը, իմ ճանչցած օրերուս, մազէն մինչեւ եղունգները Դաշնակցական երիտասարդ մըն էր: Յօդուածագիրը չէր ուրանար այս պարագան, սակայն իր կատարած դործը կը վերագրէր երիտասարդ հայ Գարեգինի, որուն բերած էր որպէս թէ իր մտանկցութիւնը, ոչ թէ Դաշնակցական Գարեգինի:

Բոլոր անոնք որ կը ճանչնան Գարեգինը, եւ այդ ճանչցողներէն ամենէն լաւատեղեակը ես, չենք բաժներ անծանօթ յօդուածագրին յայտնած մտքերը: Կրնան վկայել բոլորը, կրնամ վկայել նաեւ ես, որ Գարեգինը որպէս հաւատաւոր եւ թրծուած Դաշնակցական, ոչ մէկ քայլ կը նետէր, ոչ մէկ գործ կը տեսնէր իր անհատական փառքին համար: Ընդհակառակը իր գործով կ'ուզէր Դաշնակցութեան հմայքը բարձրացնել, եւ միշտ գործել, որպէս Դաշնակցական Գարեգին Մարզպարեան: Այս ալ որպէս ճշմարտութեան տուրք գաղթաշխարհի վերապրող հայութեան:

Յետագային իր լուրերը կ'առնէինք Յունաստանէն, ուր ունեցած գործունէութիւնը անծանօթ կը մնայ մեզի:

***

Երկրորդ պատերազմի կէսերուն էր որ օր մը կը յայտնուի Պէյրութի մէջ, ուր առիթը կ'ունենանք չատ երկար, երկար խօսելու:

Յետ միջօրէ մըն էր: Խանութս մտաւ երկայնահասակ, նիհար-

ցած մէկը: Կաթսաներու գինը հարցուց, ու առանց ճանչցուիլ ուզելու, ուտելով մէկինեցաւ՝ խորհրդաւոր նայուածքներով:

Շփոթուեցայ: Այնքան նմանութիւն ունէր Գարեգինին, որ քիչ էր մնացեր եւեւէն պօռայի: Ուշեմուքիւն սեպեցի լռել:

Նոյն օրը, իրիկուան, երկու ընկերոջ հետ դարձեալ խանութս եկաւ ու սկսաւ օղի խմել, հակառակ ունեցած ծանր թոքախտին:

Մօտեցայ սեղանին, բարեւեցի գինքը, Գարեգին անունով:

— Կը սխալիք պարոն, ես Գարեգին չեմ, ես Փիլիսոփ այն ինչն եմ, ահա նաեւ ինքնութեան թուղթս: (Պարապաներու բերումով կեղծ ինքնութեան թուղթ մը ունէր գրպանը): Այս անդամ աւելի ծանր անորոշութեան մէջ ինկած, չփոթութեան նշանները ցոյց տալու սկսած էի: Այնպէս որ ինքն ալ չկարենալով երկար տոկալ, լեցուց դաւաթ մը, ինծի երկարելով ըսաւ.

— «Ամենք Գէորգ, չես սխալած: Գարեգինն եմ, ուզեցի քեզի խաղ մը ընել»: Փաթթուեցանք իրարու, ողջագուրուեցանք եւ համբոյրներ փոխանակեցինք, հակառակ թոքախտի առաջացած իր վիճակին:

Յաջորդ օրը հրաւիրեցի տունս ճաշի: Ջաչուեցաւ ընդունելու, հատկանալի պատճառներով: (Հիւանդութիւն): Բայց իմ չատ պընդումներուս վրայ տեղի տուաւ ու հետեւեալ օրը արդէն մեր տան մէջ, մաերմիկ սեղանի մը չուրջ նստանք ու երկա՛ր, երկա՛ր խօսակցեցանք: Տարաբախտ Գարեգինը մանրամասն պատմեց հին օրերէն: Աբջաւիրի եւ կարապետի ահաբեկումէն մինչեւ այն թուականը, ուր Յունաստանէն եկած էր այս կողմերը եւ անկարգելով լքած էր Սիւրիա, անկէց ալ Պէյրութ: Ժամեր տեւեց այս խօսակցութիւնը:

***

Որպէս սրտակից դէնքի ընկերը, ուզեցի ոեւէ ձեւով օգտակար ըլլալ իրեն: — Ես ոեւէ բանի մը պէտք չունիմ, Գէորգ: Դրամ ունիմ բայց այդ դրամը ծախելու համար երկար կեանք չունիմ: Թոքախտէ վերջին աստիճանին մէջն եմ եւ կը պիտակցիմ իմ վախճանիս, խրատենք մեր հին օրերու եւ լաւ ընկերներու կենացը: Ես քանի մը օրէն կը մտնեմ հիւանդանոց ու քեզի համբուրելով, մնաս բարո՛վ պիտի ըսեմ, փոխանակ յաւետութիւն ըսելու:» Յորդառատ արտասուքներու

մէջ լսեցի իմ աննման ընկերոջս խօսքերը, որոնք իրեն կատարեալ երջանկութիւն կը պատճառէին:

Ճիշդ էր խօսած հէգ Գարեգինը: Լեռն ու ապրի խրոխտ տպաւորութիւնը, հազած ու մաշած, անոգոք հիւանդութեան ճիրաններուն մէջ քանի մը շաբաթէն հրաժեշտ կ'առնէր իր այնքան սիրած ու պաշտած դաշտերէն ընկերներէն:

***

Մեծ էր Մարզպետեանի հոգին: Աւելի մեծ էին իր կատարած գեղեցիկ գործերը:

Այսօր, Լիբանանի Ազգային Բուժարանին դերեզմանատան մէկ անծանօթ անկիւնին մէջ կը նիրհէ յիշատակելի մեր Գարեգինը: Զուրկ իր հոգեթուխը, որուն վրայ դրուած ըլլար գոնէ փոքրիկ խաչափայտ մը՝ հետեւեալ մակագրութեամբ. «Հոս կը ննջէ խոնարհ հերոս մը, Ակնցի Գարեգին Մարզպետեան... որ»:

Ափերախտ է մնացորդացը, որ այնքան չատ կը մոռնայ երէկուան իր պաշտածները:

Ննջէ անխռով, սիրելի գինակիցս եւ ընկերս, աշխատիդ մարդիկ տակաւին բոլորովին փճացած չեն եւ տակաւին կը գտնուին այնպիսիներ՝ որոնք յուզումով պիտի վերյիշեն քեզ նման բոլոր «ննջեցեալ հերոսները» ու պիտի հետեւին անոնց ճամբուն:

Ահնայ պարտէզներէն քաղած խաս վարդերով փունջ մը կապած այսօր կու գամ ծնրադրելու քո անյայտ չիրմիդ վրայ, երկու կաթիլ արցունքով, եւ երկու պաղունց խունկով: Օրհնեալ ըլլայ յիշատակդ:

***

Այս տխուր խորհրդածութիւններէն վերջ կրկին պիտի վերադառնամ Ատանա, հետեւելու համար ղեկքերու ընթացքին:

ՄՈՒԹ ԱՄՊԵՐ՝ ԿԻԼԻԿԻՈՑ ՊԱՅՏԱՌ ՀԱՐԻՋՈՆԻՆ ՎՐԱՅ

ՄԵԿՆՈՒՄՄ ԴԷՊԻ ՍԻՍ ՈՐՊԷՍ ԿԱՄԱՒՈՐ

Հայոց ճակատագիրը այնպէս մը անօրինուած էր, որ յետպատերազմեան մեր բոլոր պեղեցիկ օրերը, 1908–ի Սահմանադրութեան առեներէն մինչեւ 1921, ժամբախտաբար շատ երկար չտեւեն:

1908–ի խաբուսիկ «ազատութիւն»ը հազիւ վեց տարի տեւեց, զոհասեղան փուլերէ անցնելով յանկեցաւ 1914–15–ի մեծ սպանդին:

1918–ին առաջին աշխարհամարտէն յետոյ, հազիւ երեք տարի ունեցանք խանդավառ եւ երազային օրեր, Հայաստանի Հանրապետութեան հռչակումով եւ Հայկ. Լէգէոնի կողմէ Կիլիկիայի զբաւումով:

1920–ի վերջերը, փուլ կու գար Հայաստանի Հանրապետութիւնը:

1920–ին արդէն Կիլիկիոյ մէջ տեղի ունեցած քաղաքական զանազան վերիվայրումները, դիւանագիտական եւ միջպետական խուլ մրցակցութիւնները, քաջալերած էին Թուրքիան, որ հակառակ իր պարտուած ու ընկճուած վիճակին, սկսած էր խլրտիլ, Քեմալական չարժումներով:

Կիլիկիոյ հեռաւոր լեռնային չրջաններու քաղաքներուն չուրջ, Այնթապ, Մարաշ, Ուրֆա եւ Հաճըն սկսած էին թշնամի ուժերով օպակուիլ:

Այս վիճակին առջեւ Ֆրանսական հառավարութեան երկիմի վերաբերմունքը, խառնուած հայ ղեկավարներու երկպառակութեան եւ ճամարտակութեան, սկսած էին Կիլիկիոյ երբեմնի պայծառ ապագան հեզհեզակ մթագնել:

1920–ի գարունէն առաջ էր որ սկսաւ Հաճնոյ պաշարումը Քեմալական ուժերուն կողմէ:

Ատանայի Միջկուսակցական Մարմինը, Ֆրանսացիներու հանութեամբ ձեռնարկած էր կամաւորական խումբերու կազմութեան, Հաճնոյ օգնութեան փութալու համար:

Կամաւորներու արձանագրութիւնը սկսաւ, Առաջնորդարանի եւ Միջկուսակցական Մարմնի զբաղեցնելիկին մէջ, անմիջապէս մօտիկը «Կիլիկիա» թերթի տպարանին՝ որուն մէջ կ'աշխատէի:

Անմիջապէս, աշխատած միջոցիս, ձեռքէս մէկ կողմ դրի դիր չարելիք գործերը եւ ելայ վէր, կեդր. Կոմիտէի սենեակը, յայտնելու համար որ ես այլեւս չպիտի աշխատիմ, կամաւոր պիտի երթամ Հայրենիքին:

Կեդր. Կոմիտէի հոն գտնուող անդամները յանկարծակիի եկան եւ կարծեմ հանդուգնեալ ընկ. Վարդան Զուլլէրեանն էր որ խիստ եւ յանդիմանական թոնով մը արդիւնք մեկնումս, ըսելով որ իմ ըրածս ալ տեսակ մը պարտականութիւն էր, որպէս կուսակցութեան թերթին ղրաչարտպետ:

Հաճոյքով չէր որ լսեցի այդ յանդիմանական խօսքերը: Կապ կարմիր կտրած, կ. Կոմիտէի սենեակին մէջն ինչ ըմբոստացայ հետեւեալ բառերով.

— Ընկերներ, տարիքս քսան եւ հինգ է: Ես Թրքահայ բանակէն ազատուելէս վերջ, ունէի սեղ մը պատեհութիւն չեմ ունեցած ազգիս ծառայելու: Ահա առիթը ներկայացաւ, եւ ներքին ձայնս կ'ըսէ որ պէտք է երթամ: Չեմ կարծեր որ Դաշնակցութիւնը ուզէ խեղդել այդ ձայնը, արդելք հանդիսանալով մեկնումիս: Ես անպայման պիտի երթամ, եւ որպէս կարգապահ Դաշնակցական, կ'ուզեմ որ ձեր դիտակցութեամբ եւ թոյլտուութեամբ երթամ, այլապէս կը փախիմ ու գուք չատ չատ կը պատժէք զիս: բայց ես արդէն նպատակիս հասած՝ ռազմաճակատ կ'երթամ, կռուելու համար մեր գործուղ թշնամւոյն դէմ:

Այս չատ դժուարն խօսքերը ունեցան իրենց որոշ ազդեցութիւնը: Որոշեցին որ մեկնիմ, եւ հարկ եղած թուղթն ալ տուաւ ինձի ընկեր Զուլլէրեանը: Այդ վայրկեանէն սկսեալ արդէն կամաւոր էի եւ կը դիմէի դէպի երազներուս իրականացումը:

Անմիջապէս գացի Միջկուսակցական Մարմնի կեդրոնը եւ անուն արձանագրել տուի: Այնտեղ գտնուղ ընկերները, հարցական նայուածքներ ուղղեցին ինձ: Յայտնեցի իրենց որ արտօնուած եմ:

⁂

Հոս պիտի ընդհատեմ Ատանայի անցուդարձերու մասին գրելիքներս: Քեկնելով Սիս, Ատանայէն 2-3 ամիս բացակայելուս պատճառաւ այդ ժամանակամիջոցին պատահած դէպքերուն որքան որ ականատես չեմ եղած, այնուամենայնիւ, Սիսէն վերադարձիս, պիտի շարունակեմ Ատանայի կեանքին եւ դէպքերուն նկարագրութիւնը, մինչեւ Կիլիկիոյ վերջնական պարպումը:

⁂

ԴԷՊԻ ՍԻՍ

1920 Մարտ ամսուայ 18–ին էր որ ճամբայ ելանք Ատանայէն, երթալ միանալու համար արդէն Մխոխ հաւաքուած կամաւոր ընկերներուս:

Հասանք Մխոխ: Նախապէս ոեւէ գաղափար չունէի թէ ովքերէ կազմուած պիտի ըլլայ կամաւորական գունդը՝ որուն մէջ պիտի ըլլայի նաեւ ես:

Երկինքը փուլ եկաւ գլխիս: Տատանուեցայ վայրկեան մը, հարց տալով ինքզինքիս թէ ովքե՞ր էին այս մարդիկը, որոնց հետ կռուելու, եւ ինչու չէ, ի հարկին մեռնելու պիտի երթայինք: Պաղ քրտինքներու մէջ թաթխուած, ապրին–անգին փնտռտուքի սկսայ ծանօթ մը, բարեկամ մը գտնելու համար այդ երկու հարիւր հոգինոց խառնիճաղանճին մէջ: Մէկը չկար:

Յանկարծ դէմս ելաւ Ատանայի Հաճընցի ընկերներէն Ասատուր Զալեանը: կարծես արեւ մը ծագեցաւ: Հասկցայ անմիջապէս որ բաւական կարեւոր ալ պաշտօնի ունի այս գործի կազմակերպական աշխատանքներուն մէջ:

Չէնքեր տուին ամենուս:

Բայց այս բոլորը զիս չհանդարտեցուցին ու քանի չուրջս նայեցայ ու քննեցի «ընկեր»ները, այնքան սոսկումը պատեց զիս:

Ես որ իմ կուսակցութեանս հետ դժուարելու գնով պիտի մեկնէի հայրենիքին ծառայելու, ահա դէմ յանդիման կու գամ մարդոց հետ, որոնք չէին գիտեր թէ հայրենիքի՞ն թէ ստամոքսի ծառայելու կ'երթային:

Այս չատ տխուր խորհրդածութիւններու մէջ էի երբ գացի ընկեր Ասատուր Զալեանի մօտ եւ յայտնեցի իրեն ետ դառնալու նպա–

առակս: Ընկ. Զալեան հասկցաւ հոգեկան ծանր դրութիւնս, եւ ինձ ուղղակի տարաւ մեր խումբի պետավար Հաճնցի տեղակալ Պր. Պօղոս Թուրաթարփիսեանի (այժմ մեռած) քով, եւ պէտք եղածը բացատրելով իրեն, պիտ յանձնեց իր անմիջական ուշադրութեան եւ հոգածութեան:

Հանդուցեալ տեղակալը չատ ալնիւ վերաբերում ունեցաւ ինձ հանդէպ, տեսնելով որ բաներ մը ընելու կարողութիւն ունիմ, հակառակ պինուորական չըլլալուս, ըսաւ.

— Նայէ Պարոն, այս վայրկեանէն սկսեալ դուն կը ստանձնես այս խումբը (200 հոգի) Մխիթէն Սիս հասցնելու բոլոր տեսակի պարտականութիւնները: Ես պիտի հետեւիմ հետուէն քու գործերուդ, ու եթէ հարկ տեսնեմ, պիտի միջամտեմ ու օժանդակեմ քեզի:

Մեծապէս խրախուսուած այս վերաբերումէն, եռանդով սկսայ գործի: Կարաւանի ուտեստի, պինապահեստի եւ կառքերու ամբողջ հսկողութիւնը յանձն առի: Ճամբու ընթացքին ճիշդ պինուորական կարգապահութեամբ կերակուրի բաշխումները կատարեցի: Տկարները ու հիւանդ պինուորները փոխն ի փոխ կառքերու վրայ դնելով, վերջապէս հասանք Սիս, ու մեզ սպասող ժողովուրդին խանդավառ ցոյցերուն ընդմէջէն, գացինք տեղաւորուելու հին վանքը, դպրոցի սենեակներու եւ սրահին մէջ:

Մոռցայ ըսելու որ Մխիս գտայ նաեւ ինձի պէս «փախստական» տղայ մը, որ առանց ծնողքին լուր տալու, փախած էր դպրոցէն, եկած էր Մխիս, Հաճըն կամաւոր երթալու համար: Այդ պատանին Սմբատ Իզմիրլեանն էր, (այժմ Մոնթէվիտէօ) եղբայրը ծանօթ փաստաբան եւ մեր բարեկամ Պր. Կարապետ Իզմիրլեանին, որ իր եռեւէն եկած էր մինչեւ Մխիս, համոզելու համար եղբայրը՝ որ ետ վերադառնայ: Բոլոր յորդորներն ու սպառնալիքները անօգուտ եղան: Ի վերջոյ Պր. Կարապետը իր եղբայրը յանձնեց իմ խնամքիս, որպէսզի հոգ տանիմ իրեն:

Մեր խումբին հետն էր նաեւ Հաճնցի փոխ-տեղակալ, Պր. Պօղոս Գրիգորեանը, որ հազիւ 4 օր վերջ դոհ պիտի երթար Թրքական բարբարոսութեան: Մեր Սիս հասնելէն քանի մը օր յետոյ, մեկ քանի ընկերներով, չգիտեմ ինչո՞ւ, Ատանա կը վերադառնան: Գրմբլի բլուրին մօտերը, Թուրքերու կողմէ լարուած ծուղակի մը մէջ իյնալով տեղն ու տեղը կը սպաննուի տարաբախտ երիտասարդը Պօղոս Գրիգորեանը: Միւս ընկերները Արամ Զալըգեան եւ Յովսէփ կ'ազատուին:

ՊՕՂՈՍ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ

Մեկի հետ Սիս երթալէ վերջ,
Ատանա վերադարձին սպաննուեցաւ
Թուրքերու կողմէ:

Սիս ենք: Հին վանքին մէջ երբ տեղաւորուեցանք եւ զբաղուած էինք պէտք եղած կարգադրութիւնները ընելու, դիմացս ելաւ կարճահասակ պարոն մը եւ սկսաւ խօսիլ ինձի հետ: Մենք որ մինչեւ բիկուն ճամբայ քալած, յոգնած ու պարտասած էինք, դժուարաւ տրամադիր էինք հրահանգներ լսելու: — Պարոն, ըսի իրեն դառնալով, դուք եթէ բան մը ընել կ'ուզէք, չուտով գացէք Ազգային Ազնուրդարան պարենաւորման մարմինին՝ որպէսզի երկու հարիւր հոգիի ուտելիք պրկեն անմիջապէս: Զինուորը յոգնած է եւ անօթի: Մեր բաղձանքը կը կատարուի, եւ ուտելիքներ կու գան վայրկենապէս:

Ապագայ տարիներուն պիտի հասկնայի որ այդ օրուայ պարոնը ուրիշ մէկը չէր, այլ հանդուցեալ Տօքթ. Միհակ Տաքէսեանը:

*
**

Քանի մը օր հանգստանալէ յետոյ օր մը կ'ելլենք բայ դաշտ, երկու խումբերու պինուորները միատեղ, տատնեակներու բաժանման համար: Ցիշեմ որ մեզմէ մէկ քանի օր առաջ հասած էր կամաւորնե-

քու առաջին խումբը, տեղակալ ձեմ Զանգալեանի հրամանատարութեամբ:

Բայց դաշտին վրայ, Պր. Թուրաբզխեանը միս կը ներկայացնէ ընդհ. հրամանատար Պր. Զանգալեանին ըսելով.— «Այս տղան, թէեւ զինուորական դատախարակութիւն չէ տեսած, կազմակերպչական աշխատանքներու մէջ որոշ ձիրք ունի: Ամբողջ խումբս, ամենայն կանոնաւորութեամբ եւ ձեռնհասութեամբ, Մխսխէն մինչեւ Միս հասցուց, որուն համար մասնաւոր շնորհաւորութիւններս յայտնեցի իրեն: Պիտի ուզէի որ այս տղան պատասխանատու դործի մը վրայ դրուի»: Պր. Զանգալեան, ընդառաջելով այս բաղձանքին, երկու խումբերու (մօտ 300 հոգի) ընդհանուր մատակարարապետ եւ միանապահեսի ալ պատասխանատու կը կարգէ միս:

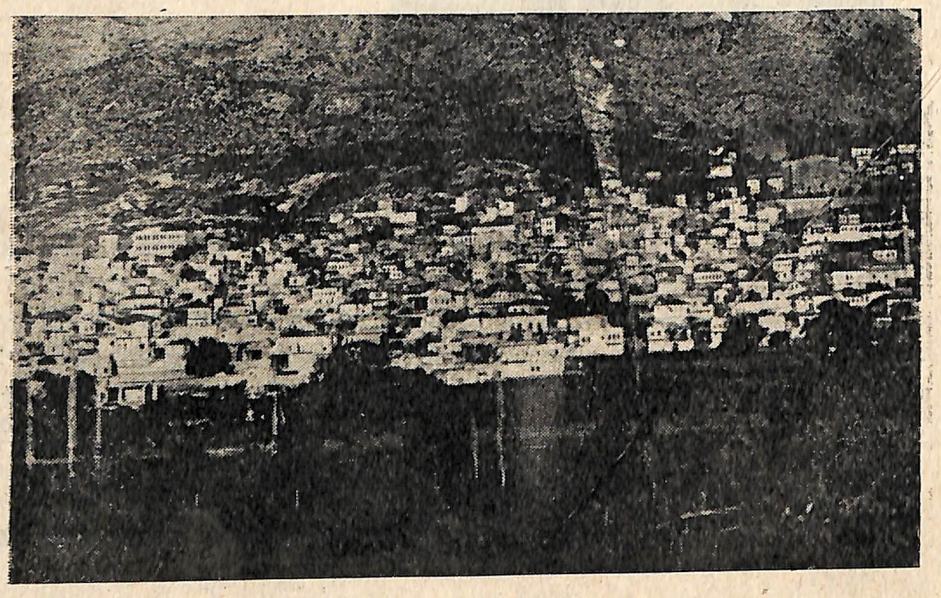

Սխսի Ընդհանուր տեսարանը

Հետս, օգնականներ կը տրուին, տասնըմէկ հատ կամաւոր, որոնց մէջ կ'առնեմ ինծի վստահուած Սմբատ Իշմիրլեանը (Պր. Կարապետ Իշմիրլեանին եղբայրը):

Հաստատուելէ յետոյ հին վանքին մէջ, անմիջապէս դործի կը սկսինք: Կը ցուցակագրենք մեր տրամադրութեան տակ եղած պարէնն ու ռազմամթերքը, ընթացք կու տանք վաչտերէն եկած պարէնի եւ զինամթերքի ամէնօրեայ պահանջներուն:

ԿԵԱՆՔԸ ՍԻՍԻ ՄԷՋ, ԳԱՂԹԷՆ ՎԵՐԱԴԱՐՁԷՆ ՅԵՏՈՑ ՆԱԽ ՔԱՆ ՄԵՐ ՍԻՍ ՀԱՍՆԻԼԸ

Կամաւորական աշխատանքներուս եւ ուրիշ խնդիրներու անցնելէ առաջ, յարմար դատեցի Սիսի յատուկ քանի մը պատմական տեղեկութիւններ տալ: Այդ տեղեկութիւնները քաղեցի Սիսեցի վարդապետ Պր. Մխաք Ազիրեանէն, որ սկիզբէն մինչեւ վերջը մնալով ազգային եւ կուսակցական պատասխանատու պաշտօններ կատարած վրայ, լաւագոյն տեղեակ է բոլոր անցուդարձերուն:

***

1918 Դեկտեմբերին, Ատանայի մէջ գտնուելով Պրէմոնը, խորհրդակցութեան կը կանչէ Պր. Մխաք Ազիրեանը եւ քանի մը ուրիշ ազգայիններ, Սիսի մասին տեղեկութիւններ ուզելու համար:

1919–ին Մարտ 6–ին, Ֆրանսական բանակի երիտասարդ եւ կորովի հարիւրապետներէն Պր. Թայեարտա (հազիւ 28 տարեկան) ընկերակցութեամբ սպայ Գոռնիկի եւ իր Ֆրանսացի օտոմոնաիին, կը մեկնի Սիս: Այս խումբին կ'ընկերանան հայերէն Պր. Մխաք Ազիրեան, կարապետ Պալեան, Արիս Տէլիֆէրեան (թարգման), ընդամէնը 7 հոգի: Ձիերով կ'երթան ճամբայ եւ կը հասնին կաթողիկոսարանի մեծ ագարակին (Թլանի) մօտ գտնուող Նալպանտեաններու ագարակը:

Յաջորդ օրը, Սիսէն բազմաթիւ ազգայիններ դիմաւորելու կ'երթան եկողները: Դիմաւորողներուն մէջն էին Պր. Խաչիկ Եավերեան, Պր. Գրիգոր Աբարեան եւ ուրիշ ազգայիններ:

Յատկանշական էր որ մինչեւ խումբին Սիս հասնիլը, դիմաւորողներու թիւը կը հասնի երեք–չորս հարիւրի, որոնց մէջ նաեւ Սիսեցի թուրքեր (եկէկն Զատէ Մէհմէտ էֆէնտի, Հալլաջըն Հաճի ադա եւ ուրիշներ):

Սիսի ժողովուրդը մեծ ջուրով եւ փառքով կ'ընդունի եկող պատուիրակութիւնը:

Մութէսարըֆ Իհսան պէյն ալ եկած էր դիմաւորելու:

Սխալ մէջ տեղաւորուելէ վերջ, Միութեսըրքին ալ ամենայն անկեղծութեամբ կը զործակցի Պր. Թայեարատյի հետ, վարչական կազմակերպութեամբ:

Միւս կողմէ, Եղիշէ Սրբազան Կարոյեանի նախագահութեամբ կը կազմուի առաջին ազգային միութիւնը, որուն կ'անդամակցին Պր. Միսաք Ազիրեան (առենապետ), Պր. Կարապետ Նաճարեան, Պր. Խորէն Փաշապեզեան, Պր. Աբրամ Զալըզեան, Պր. Կարապետ Եազլեան, Պր. Աբրահամ Խաչիկեան, Պր. Գրիգոր Փաշապեզեան, Պր. Խաչիկ Մճըրըզեան (Եավերեան) եւ ուրիշներ:

Յետագային այս կազմը փոփոխութեան ենթարկուելով, մէջ մտաւ նաեւ Պր. Աչոտ Գասարճեան, Մկրտիչ Գուլումճեան, Սեդուհ Թէլլալեան, Սամուէլ Թոչեան, Յարութիւն Եաղլեան:

Ֆրանսայի կառավարիչ Պր. Թայեարատյի եւ իր սպաներուն չնորհիւ, Սխալ ժողովուրդը հեզհեզակ կը բարւոքէ իր կացութիւնը:

Այդ օրերուն էր որ Ատանայէն կը հանէր 820 Ալճերիացի գինուորները (417–րդ ալճերիական զօրաբաժինը), որոնց հրամանատարն էր հազարապետ մը եւ չորս տեղակալներ:

Բանակը կը տեղաւորուի Լեւոնի բերդին մէջ որ կը մնար խրամներու մէջ, իսկ հրամանատարական կազմը կը մնայ վանքին մէջ:

Նախ քան բանակի հասնիլը, ազդ. իշխանութիւնը, դէշ օրերու նախատեսութեամբ ջրամբարները ձիւնով լեցուցած էր, պաշարման առեն ջուրէ նեղը չմնալու համար:

***

1919 Մարտ 18–ին հարիւրապետ Մերզա Մուսթաֆա իր տան վրայ կը բարձրացնէ Թրքական դրօշակը որ հայերուն վրայ դէշ ազդեցութիւն կը թողու: Պր. Միսաք Ազիրեան անմիջապէս կը բողոքէ Թայեարատյի մօտ, որ ընդ փոյթ կը հրահանգէ որ վար առնուի այդ դրօշակը, նկատելով որ նախապէս հայերուն ալ մերժուած էր հայկ. դրօշակը պարզել:

Եռագոյն պարզելու հայոց դիմումը ուղարկուած էր Ատանա, Գօլ. Պրէմոնին, որը իր կարգին փոխանցած էր Ֆրանսա:

4–5 ամսուայ երկար սպասումներէն յետոյ, Օգոստոս 18–ին լուրը կը հասնի, որ հայերը արտօնուած են պարզելու իրենց դրօշակը:

Սխալ մէջ անկարելի կ'ըլլայ գտնել դրօշակի գոյներով պատառներ: Անմիջապէս Ատանայէն կ'ապսպրուի մետաքէ պատառներ Հայկ. Եռագոյնի գոյներով եւ 10 մեթր երկարութեամբ:

Որոշեալ օրը ամբողջ աղղաբնակութիւնը կը հաւաքուի չրջակայքը:

Հեթում թագաւորի Սուրբ Սոֆիա եկեղեցիին դմբեթին վրայ, որ աւելի քան 150 մեթր բարձրութիւն ունէր քաղաքէն, կը պարզուի հսկայածաւալ եռագոյն դրօշակը, որ ամբացուած երկար բարակ ձողի մը վրայ, տակաւ կը բարձրանար վանքին մէջէն:

Դրօշակը պարզելու կնքահայրութիւնը առած էր Պր. Միսաք Ազիրեան եւ չուանը քաշեց Պր. Աչոտ Գասարճեան:

Անկարելի է նկարագրել ժողովուրդի հրճուանքն ու յուզումը ի տես հայկական պանծալի դրօշակին, որ վեց դարու դերութենէն վերջ եկած էր ծածանելու պատմական Հեթումին բերդին վրայ:

Բոլոր ներկաները կ'արտասուեն անխտիր: Կ'ուռին բոլորին կուրծքերը եւ բոլորը կ'ուխտեն հաւատարիմ մնալ դրօշակին եւ այդ դրօշը հայութեան պարգեւող Հայաստանի Հանրապետութեան:

Սխա իր պատմութեան մէջ չէր տեսած այդքան փառաչուք հանդիսութիւն:

Այս հանդիսութեան ներկայ կ'ըլլան Ֆրանսական բանակի բոլոր սպաները՝ բերելու համար իրենց ալ յարգանքի բաժինը «զաշնակից» հայերու դրօշակին:

***

Ատանայէն կամաւորական խումբերու ժամանումէն առաջ, Սխալ մէջ կազմուած էր խումբ մը՝ տեղացի երիտասարդներէ, մօտ 820 հոգիով: Այս խումբին մէջն կային բացառաբար Դաշնակցական եւ Հնչակեան երիտասարդներ, որոնք համերաշխութեամբ եւ եղբայրական սերտ զործակցութեամբ կը կատարէին իրենց պարտականութիւնը:

Յատկապէս զինուած Ֆրանսական բանակի կողմէ իրեն յատկացուած զէնքերով, այս խումբի մարզիչն էր ընկ. Աչոտ Գասարճեան:

*
**

1926 Մարտ ամսուայ 20–ին էր որ Առանայէն կը հասնէին երեկու խումբեր, մէկը Պր. Զանդալեանի եւ միւսը տեղակալ Պ. Պօղոս Թուրաարգիսեանի հրամանատարութեամբ, որոնք մեծ պատիւներով եւ խանդավառութեամբ կ'ընդունուին բնակչութեան կողմէ:

*
**

Հաճըն երթալու վորձ մը կատարուած էր այդ օրերուն: Ժանտարմըրիի տեղակալ Պր. Կարապետ Լաչինեանի հրամանատարութեամբ, 25 ժանտարմաներ եւ 70 կամաւորներ դիչերանց դպտնի ճամբաներով (Գառկա Բազարի եւ Թափանի վրայով) կը մեկնին: Ողջերթի համար այս խումբին կ'ընկերանան Պր. Գրիգոր Փաչապեզեան եւ Պր. Միսաք Ազիրեան, որ մեկուկէս ժամուայ ճամբայ երթալէն վերջ (մինչեւ Սըրալըզ) կը վերադառնան:

Դժբախտաբար, Հաճնոյ հատիւ վեց ժամուայ ճամբայ մնացած, խումբը կը նչմարուի թշնամիին եւ անհաւասար կռուի մը ընթացքին, 42 հոգի զոհ տալէ վերջ, հատիւ կրնայ ինքզինքը Սիս հասցընել, հազարումէկ դժուարութիւններով:

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ՍԻՍԻ ՄԷՋ

1906–ին Սիսի մէջ գոյութիւն ունէր չատ զօրաւոր Դաշնակցական մարմին մը աւելի քան 550 ընկերներով եւ 47 խմբապետներով: Մարմնի անդամներն էին Պ.Պ. Միսաք Ազիրեան, Կարապետ Նաճարեան, Պետրոս Աբմահեան, Յարութիւն Եաղլեան, Արամ Զալըզեան, Սողոմոն Գասարճեան, Կարապետ Պալեան:

Այս ընկերներէն չատերը, առաջին պատերազմէն վերջ, վերադարձան Սիս, ու կորիզը կազմեցին Սիսի մէջ ապագային կազմուած տեղական կամաւորական խումբերուն:

Շնորհիւ Դաշնակցութեան, ընկերները լաւապէս զինուեցան եւ 1909 Առանայի դժբախտ դէպքերուն ատեն, ամբողջ ազգաբնակ-

չութեան մասնակցութեամբ, 22 օր չարունակ լաւապէս դիմադրեցին Թուրք խուժանին եւ արդիլեցին անոր քաղաք մտնելը:

Այդ դէպքերուն, արաբական ծագումով երկու սպանները, Գօլ Ազասի էմին պէյը եւ սպայ Հիւանի էֆէնտի, 25 ձիաւորներով, կարս Բազարի ամբողջ հայ ազգաբնակչութիւնը անվնաս փոխադրեցին Սիս:

Կառուղ ուժերուն եկան միացան չրջակայ ազարակներու մէջ աչխատող բազմաթիւ հայ երիտասարդներ:

Մանր օրերու եւ դժուարին պարագաներու մէջ Սիսի բնակչութիւնը միչտ իր կողքին ունեցած է Դաշնակցութիւնը, որ զերազոյն ճիգերով կրցած է պաչտպան կանգնիլ հայ ժողովուրդին:

Ըլլայ 1909 տխուր դէպքերուն թէ 1920–ի Սիսի պարպումի դժբախտ օրերուն, Դաշնակցութիւնը միչտ պատրաստ գտնուած է, ու չէ ձգած իրենց բախտին հայ զանգուածները:

Վերապրող հին Սսեցի հայրենակիցներ կը խոստովանին այս եղելութիւնը եւ յարատեւ կ'ըսեն, որ չատ մը պարագաներու մէջ, իրենց կեանքը կը պարտին Դաշնակցութեան:

*
**

Այս քանի մը հակիրճ պատմական տեղեկութիւնները տալէ վերջ, կը չարունակեմ մեր կամաւորական դունդերու մէջ պատահած դէպքերու նկարագրութիւնը:

ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐԱԿԱՆ ԿԱԶՄԸ

Առանայէն եկած Միացեալ երկու խումբերու հրամանատարական կազմը ընտրուած է Սիսի մէջ 21 սպաներու ժողովէ մը:

Ընդհանուր հրամանատար տեղակալ ձիմ Զանդալեան:

Օժանդակները, տեղակալ Պօղոս Թուրաարգիսեան, Հայկ. բանակներու մէջ դեր ունեցած աստիճան ունեցող, Սարգիս Աբմահանեան, Ենովք Տարտաղանեան, եւ Կիլիկիոյ ժանտարմըրիի սպաներէն, Պր. Սեդրակ Պալթաեան, կարապետ Լաչինեան եւ ուրիչներ:

Գործիս մէջ այնքան մխրճուած էի, որ քանի մը չաբաթէն, հրամանատարական կազմին մէջ առաջ եկած վերիվայրումներուն չուզեցի իսկ հետեւիլ, նախ որ ես պարզ զինուոր մըն էի, երկրորդ, մտքէս անգամ չէի կրնար անցընել, որ այդպիսի ճգնաժամային օ-

բերան, հայ դիւանագէտները կուսակցութիւն խաղան իրարու հետ։ Անհեդեակ ներքին անցուդարձերուն, գէթ քանի մը օրուան զարթիր հազիւ սկսած էի, երբ լմացայ որ, չեմ գիտեր ինչ պատճառաւ, Հիշեակեան Պր. Ենովք Տարաձանեան բանտ նետուեր է Սիսի մէջ, կարծեմ Ֆրանսական դիւանագիտութեան որոշումով։

Կուսակցական այդ հակամարտութեան, եւ հրամանատարներու անձնական վտանգերուն պատճառաւ էր որ, քիչ ժամանակէն չէզոքացուեցան Հնչակեան Սարգիս Արմաղանեանը (Անդրանիկի սպաներէն) եւ Դաշնակցական Սեդրակ Գալֆեանը։

Հոս ըսեմ որ կամաւորական գունդերու ակռն ու ոխրականն էր տեղակալ Ճիմ Զանդալեան։ Այս պաշտօնը իրեն վստահուած էր Ֆրանսացիներու կողմէ։ Որքան ալ որ կատարած ըլլար խղճմտութեամբ իրեն յանձնուած պարտականութիւնը, այսուամենայնիւ, իր չուրջը գտնուած ենթասպաներ եւ իր կուսակցութեան պատկանող դիւանուրներ, վտրճեցին քանիցս այս պատասխանատու դիւանագիտականը չեզոքնալ իր չիստակ ճամբէն, թեքելու համար զինքը կուսակցամտութիւն։ Քիչ անգամ յաջողեցան։

Այս կամ այն դիւանագիտականին գնահատանքն ու քննադատութիւնը ընել չէ նպատակս։

Դէպքերու լոյսին տակ սակայն, պատմութիւնը արձանագրեց թէ ինչպէ՞ս Սիսի մէջ քանի մը հայ դիւանագիտականներ չկրցան իրարու հանդուրժել, եւ այդպէս իսկ հայութեան ուժին թերահաւատ ֆրանսացիներուն աչերուն առիթ մը ստեղծեցին մեղ անտեսելու եւ արհամարհելու համար։

Զինուորական պատրաստութիւնը չէր պակսեր բոլորին - ալ, գէտակ էին իրենց գերին եւ պարտականութեան։ Բայց կը պակսէր դիւանագիտական կարգապահութիւնն ու վսեմագոյն յարգանքը։

Ինչպէ՞ս կարելի էր Ֆրանսական բանակէն պարզ հայ տեղակալի մը հրամանին ներքեւ գնել հայ բանակէն հայ դնդապետ մը... Այս ինչ «սրբապղծութիւն» էր որ կը գործուէր։ Մինչեւ վերջն ալ կարելի չեղաւ հասկացողութեան եզր մը գտնել, մինչեւ որ օրին մէկը թուրքն եկաւ ու գրաւեց Սիսը։

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՀՐԱՒԷՐԸ ՍԻՍԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴԱՐԱՆԻՆ ՄԷՋ

Ազգային միութիւնը, մօտէն ծանօթանալու համար սպայական կազմին, ատենաբանութիւնները, սպայ, ենթասպայ, յիւնապետական ընտրեալ, հրաւիրած էր ճաշասեղանի մը։ Այս հաւաքոյթը պիտի ծառայէր նաեւ յարաբերութեանց սերտացումին եւ համագործակցութեան։

Պարենապահի եւ զինապահեստի պետի հանդամանքս, ստիպած էր զինուորական հրամանատարութիւնը, որ ինծի ալ փոքրիկ ատենաբանութիւն մը ընծրհէ։ Ենթասպայ կարգած էին զիս։ Զինուորներէն էր գտնադանէի մէջքիս կապած կաշիէ գօտիով եւ ուսերէս ալ թոկով մը։ Ես ալ ուրեմն ներկայ էի այդ սեղանին։

***

Սեղանը բացուեցաւ լուսահոգի Եղիչէ Աբգ. Կարոյեանի օրհնութեան խօսքերով։

Եւ սկսաւ անխուսափելի բաժակաճառերու չարքը։ Ամէն մարդ բաներ մը գտաւ, երբեմն աւելը պատշաճի, երբեմն ալ սարէն ճորէն խօսելու։ Խոշոր անձանօթ մըն էի ես այդ սեղանին, չուրջ, միակը ազն քանի մը Դաշնակցականներէն, որ կը գտնուէին կամաւորական ամբողջ կազմին մէջ։

Սեղանին չուրջ, քովիկս պատահաբար նստած է նիհարակազմ մարդ մը։ Անչուշտ չեմ ճանչնար զինքը։

Մէկէն ինծի դառնալով, վախն ի վախը կամացուկ մը կը հարցնէ.

— Պարո՛ն, ներեցէք, գուք Աստանայէն եկած էք եւ հաւանաբար ճանչնաք Գէորգ Գանարեան անունով երիտասարդ մը, որ ձեր խումբերուն հետ եկած է Սիս։ Ահա ութ օր է կը փնտռեմ զինքը ու չեմ կրնար գտնել։ Կրնա՞ք իր մասին ոեւէ տեղեկութիւն տալ...

Ամբողջ մարմինս սարսուռ մը անցաւ։ Ո՞վ էր այս մարդը, որ այսքան մեծ կարօտով եւ հետաքրքրութեամբ գիս կը հարցնէր։

Ցուզումս ծածկեցի: — Ինչո՞ւ կը փնտռէք Գանարեանը, ուր-կէ՞ լսած էք իր մասին, եւ ի՞նչ գործ ունիք իրեն հետ:

Խեղճ մարդը այլայլեցաւ իմ այնքան ուժգին հարցուփորձե-րէս:

Երկար չէր կարելի տատապեցնել դինքը: Նախ ուզեցի հաս-կընալ թէ ո՞վ է ինքը եւ ինչ է անունը:

Սուեցի մեր պատուական ընկերներէն ընկ. Յարութիւն Եաղլեան, որուն հետ Սիսի մէջ անցուցինք շատ յիշատակելի օրեր:
(Մեռած Պէյրութի մէջ)

— Բարեկամ, ես կը կոչուիմ Յարութիւն Եաղլեան, Դաշնակ-ցական մարմնի անդամ, համեստագործ, նոյնպէս անդամ Ազգային Մխիթեան:

Կասկած չէր մնացած մէջս:

Կամացուկ մը գրպանէս հանեցի, մինչ այդ մատունքի պէս պահուած նամակ մը, եւ ցոյց տուի իրեն: Երբ տեսաւ կարմիր կնի-քը, խելագարի պէս, բոլորին ներկայութեանը, փաթթուեցաւ վիզս, համբուրեց դիս, եւ անդադար սկսաւ դիս ամբակոծել սեղանին վրայ դանուող կերակուրներով եւ անուշեղէնով:

Այնքան աչքառու էր ընկեր Եաղլեանի խանդավառութիւնը, որ բոլոր սեղանակիցներու ուշադրութիւնը մեր վրայ դարձաւ:

Հոգեվարս կարոյեան սրբազան զարմացած պարզուած տես-րանէն, նստած տեղէն ըսաւ.

— Ի՞նչ է Պր. Եաղլեան, կ'երեւի Դաշնակցական ընկեր մը պատր, ու քէյֆիդ քէյֆ չի հասնիր:

— Այո՛, Սրբազան, ութ օրէ ի վեր դինքը երկինքը կը փընտ-ռէի, եւ ահա այսօր, պատահարար, քովիկս գտայ դինքը...

Ալ անկէ յետոյ, ինքզինքս Սիսի մէջ մինակ չզգացի:

Ընկեր Եաղլեանը դիս ծանօթացուց ուրիշ ընկերներու ալ: Ա-մէն օր երբ ես պարտականութիւններս կատարած, ժամը 5-ի առեն-ները, կը կարզայի հին վանքի սենեակիս մէջ, իմ առջեւ կը տնկուէր ուրացեալ ընկ. Յարութիւն Եաղլեանի մանչ գաւակը, ձեռքը պըզ-տիկ թղթիկով մը: Ահա բովանդակութիւնը: — «Սիրելի ընկ. Գա-րիկ թղթիկով մը: Ահա բովանդակութիւնը: — «Սիրելի ընկ. Գա-նարեան, կը սպասեմ ձեզի, եկէք ապուրը մխասին խմենք»: Չէի մերժէր պատուական այս մարդը, որուն սեղանը բոլոր Դաշնակ-ցականներու աւանդական սեղաններուն պէս, կը յորդէր առատու-թեամբ, հակառակ տիրող տագնապի եւ Թրքական պաշարման չըզ-թային՝ Սիսի շուրջը:

***

Իմ գործս սկսած էր ծանրանալ: Ամէն օր հեռաւոր գիւղեր պիտի երթայի, տեղեակ մնալու համար վաշտերու պարէնի եւ պա-հեստի կացութեան մասին: Փոխադրութեան ոեւէ միջոց չկար: Հե-տիոտն պիտի երթայի:

Օրին մէկը ընկ. Եաղլեանին սիրտս բանալով ըսի, որ եթէ միջոցներ ունի, ինծի ձի մը դնէ, փոխարժէքը մաս-մաս կը վճարեմ, որովհետեւ շատ կը յողնիմ քալելով:

Ի՞նչ կ'ուզէք որ ըլլայ պատասխանը:

— Ընկեր, ամօթ չէ՞ որ ինծի այդ ձեւի առաջարկ մը կը ըե-րէք: Չէին իմ տանս ախոռը կապուած ըլլայ եւ դուք ձիու մասին մտածէք: Վազը առաւօտ դրկեցէք գինուորներէն մէկը, ձին թող բե-րէ հոս, պահեցէք գինքը ձեր քով, որքան տաեն որ պէտք ունենաք:

Յաջորդ առաւօտ կը դրկեմ գինուորներէս Պոլսեցի Պօղոս ա-նունով տղայ մը, ու կէս ժամ չանցած, հին վանքի դռնէն վրնջելով ներս կը մտնէր ընկեր Յարութիւն Եաղլեանի երեք տարեկան սիրուն ձիաժը:

Ալ ճիաւոր էի, չնորհիւ Դաշնակցական ընկերոջ մը:

*
**

Սխալ մէջ առածի կարգ անցած էր ընկ. Եաղլեանի հիւրասիրութիւնն ու անսահման զոհողութիւնները: Սխա գացող բոլոր Դաշնակցական ընկերները պարտաւոր էին անպայման անդանակից ըլլալ այս համեստ Դաշնակցականին: Ամէնուրեք էր, կը վազէր, կը վազվզէր, հայրենասիրական պարտք մը աւելի կատարելու եւ օգտակար ըլլալու համար բոլորին:

Ահա այս զոհաբերող ընկերն էր որ, Սխալ պարպումէն յետոյ երբ հասատատուեցաւ Առանա, իր բազմանդամ ընտանիքովը, պիտի ճառնուէր անսահման թշուառութեան, եւ իր ընտանիքի անդամներէն չատերուն մահէն վերջ, ինքն ալ Պէյրութի մէջ պիտի վախէր իր աչքերը, մեր բոլորին անտարբեր հայեացքներուն առջեւ:

Ինձի պարտքս կատարեցի այս մարդուն հանդէպ, իմ համեստ կարողութիւններու սահմանին մէջ, բայց ինչ կրնայի ընել անոր ծով կարիքներուն դէմ:

Մխիթ ա՞յս է վերապահուած ճակատագիրը բոլոր հայրենասէր, առաքինի եւ անձնուրաց մարդոց:

ՊԱՏՃՈՒԹԻՒՆԸ

Երբ մենք Սխա հասանք (կարծեմ 1920, Մարտ 23–ին) արդէն Ֆրանսական բանակէն զօրամաս մը կար, հրամանատարութեամբ Հարիւրապետ Թայեարտայի:

Հայկական իշխանութիւններն ալ այս տագնապալի եւ անըստոյգ օրերուն սկսած էին կազմակերպական աշխատանքի:

Վերոյիշեալ թուականէն վերջ, այլեւս հնարաւոր չեղաւ ոչ այժ, ոչ ալ պարէն հասցնել Սխա, նկատի ունենալով, որ քեմալական ուժերը պաշարման տակ առած էին Առանայի հետ յարաբերութիւնը բոլոր ճամբաները:

Մեզմէ յետոյ, ուրիշ խումբերը չկրցան Սխա հասնիլ: Եփրեմեանի խումբը, բաւական վնասներ տալով, ստիպուած եղաւ վերադառնալ Առանա: Նոյն բախտին արժանացան նաեւ կէօվէրչէլեանի եւ Փոլթուգալեանի կողմէ եղած նախաձեռնութիւնները: Ու մենք մնացինք կարուած աշխարհէն:

*
**

Բոլորս, Առանայէն Սխա հասած օրերնիս, առանց սպասելու կ'ուզէինք Հաճըն մեկնիլ, մեր պարտականութիւնը կատարելու եւ մեր անունը արդարացնելու համար, որպէս «Հաճնոյ օգնութեան հանող արշաւախումբ»: Հին վանքէն ներս մտած առենիս, մէկ քանի ներս իրարու հարց կու տայինք թէ, ինչո՞ւ պիտի դիշերէինք Սխան մէջ, կարելի չէ՞ր ճամբան չարունակել, օր առաջ Հաճըն հասնելու համար: Իրենչ մխամխա երախաներ ենք եղեր, բոլորովին անգիտակ մեր չուրջը անցած զարճածին եւ տիրող կացութեան:

*
**

Սխալ մէջ կազմուած էին արդէն զինուորական, պարենաւորման, ոստիկանական եւ այլ մարմիններ:

ՋԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ՎԵՐԻՆ ՄԱՐՄԻՆ: Տ. Եղիչէ եպիսկոպոս Կաբայեան, Պ.Պ. Մկրտիչ Գուլումճեան, Գրիգոր Փաշալեզեան, Մխաք Ագիրեան եւ Աչոտ Գասարճեան:

ՊԱՐԵՆԱԻՈՐՄԱՆ ՅԱՆՁՆԱԽՈՒՄԲԸ, որուն հետ տեւական յարաբերութեան մէջ էի, պաշտօնիս բերումով, կազմուած էր հետեւեալ ազգայիններէ. Պ.Պ. Գաբրիէլ Գասարճեան, կարապետ Գասպազեան, Հաճի Դաւիթ Ագիրեան, Հաճի Քիւփէլեան, Յարութիւն Գալեան, Յարութիւն Ախարտեան, Գրիգոր Զազալեան:

Գոյութիւն ունէին նաեւ յարակից օժանդակ յանձնախումբեր, որոնք, կազմուած լաւ հայերէ, կարելին կ'ընէին իրենց պարտականութիւնը կատարելու համար:

Այս բոլոր յանձնախումբերու եւ պէնուորական հրամանատարութեան գործունէութեան առընթեր, քաղաքի կացութիւնը հետեւէ կը ծանրանար:

Ի զուր օրե՛ր օրե՛ր սպասեցինք այն օրուան, երբ մօտ 500 կամաւորներով ճամբայ պիտի ելլէինք դէպի Հաճըն···:

Արդէն Հաճընը մեկուսացուած էր եւ կարուած արտաքին աշխարհէն: Ամէն օր, բոլոր հնարաւոր միջոցներով, նամակ, հեռախարհէն: Ամէն օր, բոլոր հնարաւոր միջոցներով, նամակ, հեռադիր, սուրհանդակներով օգնութեան ալեկարաչ կոչեր կը հասնէին

Սիս, Ատանա, եւ այլուր, պարզելով իրենց ճղնաժամային կացութիւնը:

Ազգային ղեկավարութեան կեդրոնը Ատանա էր, ուրկէց պիտի ծագէր լոյսը:

Այս բոլոր կոչերուն, Ատանայի Ազգ. Իշխանութիւնները, ըղձախառնութեամբ հանդուցեալ Մխիթար Տամատեանի, շատ յուսադրիչ պատասխաններ կու տային, խոստանալով ամէն օգնութիւն ղրկել եւ երկու օրը անգամ մը երկու հարիւրական հոգինոց կամաւորական խումբեր հասցնել Հաճընի օգնութեան, եւ այս՝ այնպիսի աստիճան մը ուր մենք մէկ–երկու ամիսներէ ի վեր կը սպասէինք Սիսի մէջ, ու չէինք կրնար Հաճընը երթալ:

Եթէ չըլլային այդ յիմարական խրախուսանքները ու աւելորդ յուսադրումները, դեռ շատ կանուխէն կարելի էր Հաճնոյ ամբողջ հայութիւնը փոխադրել Ատանա: Բայց ո՞վ պիտի մտածէր այդ ղեժբախտներու մորթին ապահովութեան մասին, երբ անդին կային կուսակցական հաշիւները եւ «Կիլիկեան անկախութեան» ցնորական երազը, որ, ըստ իրենց կարճ խելքին, պիտի իրականանար բուռ մը մարդ աընչդողներու ողջակիզումով: Պիտի կանդնէր «Կիլիկեան Անկախ Պետութիւնը»:

Զիսօսիմ այդ մասին երկար: Ապագայ պատմաբանը կ'ըսէ իր խօսքը, եւ վատահ եմ որ պիտի անիծէ ոսկորները բոլոր անոնց, որոնք պատճառ դարձան տառնեակ հազարաւոր անմեղ հայերու ըսպանդին:

*
**

Սիսի մէջ, կամաւորները, ժամանակ անցնելիք բան չունէին: Ամէն օր, քաղաքի չուրջ եղած խրամներու եւ բանակատեղիներուն մէջ նոտած, կ'ուտէին, կը խմէին (ինչ որ ձեռքերնին անցնէր) եւ կը պառկէին: Կռիւ չկար, բացի քանի մը աննշան ընդհարումներէ, որոնք քիչ կը պատահէին:

Զինուորին բարոյականը բարձրացնելու համար, երբեմն կը սարքուէին զօրահանդէսներ եւ մարզահանդէսներ:

Ֆրանսական իշխանութիւնները սկսած էին անորոշ եւ երկդիմի քաղաքականութեան մը հետեւելու: Կ'ուզէին հաւասարակշիռ լուր երեւալ հայուն եւ Թուրքին, առանց սեւէ վճռական քայլ առնելու:

Պարէնի պակասը չափազանց զգալի էր: Զինամթերքը տակաւին կը մնայ անեզր, կռիւներու չդադրելու պատճառաւ: Շաքար եւ ծխախոտ անպատանելի էին քաղաքին մէջ:

*
**

Մայիս ամսուայ կիսուն էր (1920) որ Սիսի Ազգային Իշխանութիւնները կ'որոշեն իրենք ալ ուրհանդակ մը ղրկել Հաճընի, տեղեկանալու համար անոր իրական կացութեան:

Առաւօտ Սաչեանը լուսաբեղակ էր Սիս–Հաճընի ճամբանեբուն: Գիշերանոց ճամբայ կ'ելլէ անձանօթին մէջ, հոգին բերանը առած:

Վերջէն տեղեկացանք իր պատմութեան: Կը հասնի Հաճընի, կը տեսակցի բոլորին հետ եւ Սիս վերադարձին ... կը տեսնէ որ քաղաքը պարպուած, թուրքին յանձնուած էր: Հազիւ ժամանակ կ'ունենայ մխանալու մեկնող հայերու կարաւանին ...:

ԿԱՄԱՒՈՐՆԵՐՈՒ ՁԻՆԱԹԱՓՈՒՄԸ

Հրամանատարական կազմի մէջ տիրող անհամաձայնութիւնը եւ մանաւանդ կամաւորներու չարքերուն մէջ պատահած անկարգութիւնները ու քանի մը անպատասխանելի դէպքերը ֆրանսացիները բերած էին այն եզրակացութեան, որ այս կամաւորները պէտք էր ենթարկել ուղղակի ֆրանսական բանակի հրամանատարութեան, եւ անոնց հետ վերաբերուիլ որպէս ֆրանսական բանակի զինուորներ:

Որպէս ծանօթ մէկը պատահած դէպքերուն, լիովին իրաւունք կու տամ այս որոշումը առնողներուն:

Մեր չարքերէն դուրս եկած էին այնպիսի տիպեր, որ մենք ամօթ զգացինք անոնց ընկերակցութենէն:

Ինչպէս մեկնումի ակիզբը գրած եմ, մեր «ընկեր կամաւորներ»ու շատերուն մէջ հայրենասիրութեան նշոյլն իսկ չկար, եւ այդ մթնոլորտին մէջ կրնայինք խեղդուիլ, եթէ չդտնէինք այդ խումբերու մէջ իրապէս հայրենասէր եւ զաղափարապաշտ սասունցի խումբ

մը տալաք, յանձինս Աբրահամի, Մխիթար Զաւուշի, Մանուկի և ընկերներուն, որոնք բոլորն ալ դժբախտաբար յետագային նահատակուեցան Զաղալ Տէրէհի կռիւին մէջ։

***

Զինաթափումի պատճառներէն կարեւոր մէկն ալ ինձ բացատրեց Պր. Մխիթար Ազիբեան, որը աւելորդ չեմ դանեը հոս յիշատակելու։

Հայկական ղեկավարութենէն վեր կար նաեւ կամաւորներու Ֆրանսական վերին հրամանատարութիւն մը։ Այդ դործը յանձնուած էր Ֆրանսացի հարիւրապետ Ժօլիին։ Ամէն առտու երբ հարիւրապետը քննական այցելութեան կ'երթայ հայ կամաւորներու խրամները, որոնք կը դտնուէին քաղաքի Արեւմուտքը եւ Հիւսիսը, լեռնային կիլիկիոյ, Հաճընի ճամբուն վրայ տաճկաց դերեզմանոցի մէջ, հոն դտնուող 300է աւելի կամաւորներէն, հազիւ ներկայ կ'ըլլային 30–40 հոդի, եւ այս կացութիւնը տեւաբար ամէն օր։

Այդ դիրքերը կը նկատուէին ամենէն կարեւորները, որովհետեւ ամենամօտն էին քեմալականներու դիրքերուն, ու անփութութեան մը պարագային, թուրքերը կրնային յանկարծական յարձակումով մը մտնել քաղաք։

Գաբիթէն Ժօլին այս կացութիւնը կը պարզէ Պր. Մխաք Ազիբեանին, ըսելով որ ինք որպէս պատասխանատու մարդ, պիտի յայտնէ եղելութիւնը Սիսի կառավարիչ Պր. Թայեարաային։

Պր. Ազիբեան կը խնդրէ որ այս խնդիրը չյայտնուի Պր. Թայարաայի, խոստանալով որ Ազգ. Մխիթիւնը հարկ եղածը պիտի ընէ հայ հրամանատարական կազմին հետ։

Հակառակ անոր որ Ազգ. Մխիթիւնը բացարձակ լիազօրութիւն ստացաւ պարտազանց կամաւորներու հանդէպ խստագոյն պատիժները տնօրինելու, այսու ամենայնիւ կարելի չեղաւ առաջքը առնել այս դրութեան։

Այդ օրերուն էր որ Պր. Մխաք Ազիբեանը, իր մէկ թուրք բարեկամին, Քէօսէ Զաուէ Ահմէտի միջոցաւ կանոնաւոր տեղեկութիւններ կ'առնէր չրջակայ քեմալական ուժերու չարժումներէն, որոնք անմիջապէս թարգմանելով՝ կը յանձնէր Ֆրանսական իշխանութեան։ Հասած լուրերը մտահոդիչ էին։

***

Վերոյիշեալ պատճառներով, որոչուեցաւ հայ կամաւորներու զինաթափումը։

Մայիսեան առաւօտ մըն էր որ մեզ բոլորս կը հաւաքէին կառավարական բակը։

Ազդարարուեցաւ բոլորին, որ, անոնք որ կ'ուզեն յետ այսու ծառայել ուղղակի Ֆրանսական բանակին մէջ, իրենց զէնքերով մէկ կողմ անցնին։ Զուղողները անմիջապէս զէնքերնին պիտի յանձնէին։

Հազիւ 30 հոդի իրենց զէնքերով անցան Ֆրանսացւոց կողմը։ Մնացեալ հարիւրաւորները յանձնեցին իրենց զէնքերը։

Այս պարագան չատ ծանր ազդեցութիւն չդործեց այն դասակարգի «կամաւոր»ներու վրայ, որոնց համար կամաւորութիւնը «պարապ վախտի խաղալիք էր»։

Մինչդեռ անդին, մեր խումբի տղաքը, առաջնորդութեամբ մեր սասունցի աննման տղոց, ազի արցունք թափեցինք եւ հոգեկան ծանր փլուզումի մէջ յանձնեցինք մեր զէնքերը։

Այդքան իրադարձութիւններու տեղեկանալէ վերջ, դժուար էր մեզ համար Ֆրանսացի զինուոր ըլլալ։

***

Անդէն եւ թափառական սկսանք պտըտիլ Սիսի փողոցներուն մէջ։ Մեզի առաջարկուեցաւ երթալ դաչտերը եւ ցորեն հնձել։

Կարծես մենք հնձուոր ըլլալու համար եկած ըլլայինք Սիս։

Այս աննպատակ եւ նուաստացուցիչ թափառումները՝ որոնք տեւեցին քանի մը օրեր, մեզ դրին չատ ամօթահար եւ նեղ դրութեան մը մէջ։

Ովքե՞ր էինք մենք որ զինաթափուած ու խայտառակօրէն լքուած մեր տէրերուն կողմէ, կը պտըտայինք Սիսի փողոցներուն մէջ։ Ասոր համա՞ր եկած էինք։

Քանի մը օրուայ այս տխուր խորհրդածութիւնները մեր մտքին մէջ ծագեցուցին յանդուգն ծրագիր մը։

Ի՞նչ պիտի ընէինք մենք Սիսի մէջ մնալով։ Ոչ ընելիք, ոչ ուտելիք եւ ոչ ալ կռիւ կար։

Հրամանատարութենէն գաղտնի ժողով մը գումարեցինք, ուր մասնակցեցան ութսունէ աւելի զինաթափուած կամաւորներ։

Մխաճայնութեամբ որոշեցինք, դէնքերը ճարելով, մեր սեփականի մէջոցներով, ճեղքել պաշարման չրթան եւ վերադառնալ Առաջնա:

Մեզի համար չատ աւելի նախընտրելի էր ամէն տեսակ վտանգներու, նոյնիսկ մահուան յանձնառու ըլլալ, քան այսպէս ապքատ-մուրացիկներու նման մտնել Սիսի փողոցները:

Երկու օրուան պայմանաժամ տրուեցաւ բոլորին, դէնքեր ճարելու, եւ երկու օր վերջ պատրաստ ըլլալու երեկոյեան ժամը 10-ին, որոշ հաւաքատեղին՝ ուրկէց խումբը դիւերանց ճամբայ պիտի ելլէր: Գիշերը քալելով, ցերեկները մացառներուն մէջ պառկելով, պիտի հասնէինք Առաջնա:

Մեզ պիտի առաջնորդէր Հաճնցի կլայեկապործ մը, որ իր արհեստին բերումով, լաւատեղեակ էր ճամբաներուն:

Կ'անցնէին որոշուած երկու օրերը: Ժամադրութեան օրը, պապատագդի, եւ մեր փոքրաթիւ պահակներէն չնչմարուելու համար, կը հասնինք ժամադրավայրը՝ քաղաքէն դուրս, ցորենի դաշտերէն մէկուն մէջ: Լուսնի լոյս էր:

Զարմացումով կը դիտենք որ մեր ուղեցոյց ընկերներէն միայն քառասուն չորսը ներկայ էին: Չէր եկած նաեւ մեզի առաջնորդ ըլլալիք Հաճնցին:

Պահ մը իրարու երես կը նայինք բացատրութիւն մը եւ ճար մը գտնելու համար եղածին:

Մեր ընկերներէն ոմանք լուր առած էին հրամանատարութեան, որը մէկիկ-մէկիկ կանչած, եւ ետ կեցուցած է դիրենք այդ քայլէն:

Ներկաներուն մէջն են Սասունցի տղաքը, Զաթոյի Սամուէլի խումբէն Մխաքը, եւ կարգ մը ուրիշներ: Թեր ու դէմ կարծիքներ կը յայտնուին: Ոմանք Սիս վերադառնալ, ուրիշներ ալ դէպի Առաջնա ճամբան շարունակել կ'առաջարկեն:

Սասունցիները ամէնն ալ համաձայն են որ ճամբանիս շարունակենք դէպի Առաջնա, փոխանակ ետ դառնալու ամօթահար:

Կ'որոշուի ամէն գնով հասնիլ Առաջնա:

Զէնքերու եւ ռազմանիւթի քննութենէ յայտնի կ'ըլլայ որ ընդամէնը ունէինք քսան երկու հրացան, գերմանական, ֆրանսական, անգլիական եւ ռուսական: Բաւականաչափ փամփուշտ եւ տասը-տասնը հինգ հատ ալ գերմանական, փայտէ կոթով ձեռնառումբեր:

Ժամը 10-ին անց, կը չարժուինք առջ, աստղազարդ եւ ջինջ

երկինքով: Կը քալենք մինչեւ առաւօտ, եւ արշալոյսին առջ կը մտնենք ձորի մը եզերքին գտնուող հսկայ եղեգնուտի մը մէջ, ցերեկը հոն անցընելու համար:

Հանդիպակաց բլուր մը կը տեսնուի: Այդ թրոմբը կոչուած դիւղն է եղեր, որ չատ մօտ էր Սիսի: Մենք քանի մը անգամ գառնալով նոյն ճամբուն վրայ, մինչեւ առաւու հազիւ երկու երեք ժամուայ ճամբայ կտրած էինք:

Հոդ կը մնանք ամբողջ օրը: Զորը մեզ մօտ է եւ ջուր կը հոսի մէջէն: Ժամը երեքին առեները, թրոմբրի գիւղացիները կը բերեն իրենց կենդանիները ջրելու: Այնքան մօտիկ էինք որ կը լսէինք խօսակցութիւնները: Ժամը չորսին առենները, մեր թաքստոցէն նշմարեցինք որ, գիւղէն սրընթաց արագութեամբ ձիաւոր մը կու գար դէպի մեր կողմը: Եկաւ մեր չատ մօտը, զարճաւ մէկ երկու անգամ, ու նոյն արագութեամբ վերադարձաւ դէպի գիւղ:

Շատ դէշ նշան նկատուեցաւ այս երեւոյթը: Խորհեցանք որ ձիաւորը մեզ նշմարած է, գիւղ վերադարձած, որպէսզի ոյժ բերէ եւ մեզ տեղնուտեղը կոտորէ:

Որոշեցինք ելլել մեր թաքստոցներէն եւ քալել ցորենի դաշտերուն մէջէն, մինչեւ մութին իյնալը, որմէ վերջ կրկին կրնայինք անյայտանալ:

Զինուորական ձեւով, իւրաքանչիւրս իրարմէ տասը քայլ հեռաւորութեամբ կը քալէինք ցորենի դաշտերուն մէջ:

Հունձքի տեղ ըլլալով այդ չրջանի բարերը դաշտերուն մէջ մեր հասակէն աւելի բարձր ցորենի հասկեր կային:

Շատ չէինք քալած, երբ մեր եռեւէն գալը նշմարեցինք թուրք գինուորներու խումբի մը, բազկացած տասնըհինգի չափ ձիաւորներէ:

Առաջին համազարկը սկսաւ թուրքերու կողմէ: Հազար քայլ կը բաժնէր մեզ իրարմէ: Անոնք ձիաւոր ըլլալով աւելի չատ կը նըշմարուէին բաց դաշտի մէջ, քան թէ մենք:

Փոխազարձեցինք համազարկը եւ մեր քսաներկու հրացանները մեծ դոռում-զոչում արձակեցին, բաց դաշտին մէջ:

Վիրաւորուեցաւ մեր ընկերը, Զաթոյի Մխաքը, մէջքէն կապարի մը վէրքով, որ բարեբախտաբար մահացու չէր: Գնդակը սըկըրթելով անցած էր:

Մխաքը իր վէրքէն կառչած, հրացանը ուղղեց թուրքերուն, եւ մենք մեր աչքերով տեսանք երկու ձիաւորներու գետին իյնալը:

Յայտնի նշանառու էր մեր հանգուցեալ Մխաքը: Երկար տաեն չէթէուէթիւն ըրած էր:

Մէկ երկու ժամ առնել տալէ յետոյ մութը կոխած էր արդէն: Քալելով հասած էինք Թումլու բերդին վերին կողմը, անցնելով մին-չեւ մեր ղլուխները հոսող ջուրերու մէջէն:

Բերդին մօտ ղբաղած էինք մեր թրջած հալուստանները փոխելով: երբ մութին մէջէն, ղիմացի կողմէն սկսաւ համազարկ մը մեր ուղ-ղութեամբ: Պատասխանեցինք, առանց տեսնելու թշնամին, զէնքի ձայնին եկած կողմը կը կրակէինք: Բարեբախտաբար, երկար չտե-ւեց հրացանաձգութիւնը, եւ ղադրեցաւ երկուստեք:

Օգտուելով տիրող մթութենէն, ղիչերանց կը չարունակենք մեր ճամբան մինչեւ առաւօտ Մխիս հասնելու յոյսով: Մեր վիրաւո-րը Մխաքը, զէնքերէ չինուած պատգարակի մը վրայ դնելով, մին-չեւ առաու փոխն ի փոխ, չալկելով, հետեւնիս բերինք, մեր հան-ղերուանը՝ Մխիս հասնելու համար:

Արշալոյսին հասած էինք հսկայ ձոր մը եւ մեր աչ կողմէն կը տեսնէինք չատ հեռուէն քանի մը ճերմակ չէնքեր:

Կարծելով որ այդ չէնքերը Մխիս՝ կայարանի չէնքերն են, խումբը հանգստացուցինք ձորին մէջ եւ երկու՝ սուրհանդակներու յանձնեցի նամակ մը ուղղուած Մխիսի Աղգ. Մխիթեան, խնդրելով որ մեր վիրաւորը եւ մեր զէնքերը փոխադրելու համար կառք մը ղրկեն մեզի, նկատելով որ Ֆրանսացիները մեզ կրնային արդիլել զինեալ Մխիս մտնելը եւ նոյնիսկ կրնային բանտարկել որպէս չէթէներ:

Հոս էր որ երեան եկաւ մեզի վերապահուած ողբերգութիւնը:

Մենք սխալած էինք: Մեր սուրհանդակները հազիւ ձորէն վեր բարձրացած, կը լսեն մարդկային ձայներ, ու ամբողջ ձորին երկայն-քը, ղիմացինին կը տեսնեն խրամներ եւ զինուորներ: Ետ կը դառնան եւ սարսափած կը պատմեն, որ լինկած ենք թշնամիին դիրկը:

Ժամանակ չունէինք կորսնցնելու: Ձորին մէջ չէինք կրնար մը-նալ եւ ամբողջութեամբ բնաջնջուիլ: Քանի մը վայրկեանէն արդէն նշմարեցինք ձիաւորներու խումբ մը՝ որ մեր աչ կողմէն կը մօտենար մեզի:

Որոչեցինք որ մենք յարձակման պէտք է անցնէինք, եւ կռիւով թշնամի չղթան պատռելով հասնինք Մխիս: Միակ առաջնորդնիս էր հեռագրական ձողերը:

Վիրաւոր Մխաքը եւ Սասունցի Մխաք Զավուշը կու տան

տղայնչանը յարձակումի: Կը զործածենք մեր բոլոր զէնքերը, եւ ռումբերով կը յարձակինք թշնամուն վրայ հուռռաններով:

Զորին բերանը հասանք, մէկ քանի հարիւր մեթր հեռաւորու-թենէն կը տեսնենք թշնամի խրամները եւ անոնց մէջ գտնուած, Ֆը-րանսական բանակի ամառնային գլխարկով զինուորներ: Շփոթի կը մատնուինք, մանաւանդ որ ղիմացէն չէին պատասխանած մեր հա-մազարկին: Այս անորոշութեան մէջն էինք, երբ յանկարծ ղիմացէն գինուոր մը սկսաւ թրքերէն պոռալ.— «Մի կրակէք, մենք ալ ձեզմէ ենք»:

Սասունցի տղաքը, Աբրահամ եւ Մխաք, ուրիշ չորս ընկեր-ներու հետ առաջին չարքի վրայ էին: Կը պատասխանեն իրենց քըր-պահառն Թուրքերէնով, որ եթէ դուք մեզմէ էք, ձեր զէնքին վը-րայ ճերմակ լաթ մը անցուցէք, ահա մեզի պէս: Ճակատագրական եղան այդ խօսքերն ու հրացանին վրայ մեր տղոց անցուցած ճեր-մակ լաթը:

Թշնամին մէկ անգամէն, մօտ երկու հարիւր հրացաններու պայթումով, կը սկսի համազարկ մը, որուն առաջին գոհերը կ'ըլլան Սասունցի մեր վեց տղաքը:

Անկէ յետոյ, մինչեւ կէսօր, անհաւասար եւ յուսահատական կռիւ մղելով, փոքրաթիւ զինուորներով կը հասնինք տեղ մը: Ցոզ-նած, պարտասած, թեւէս վիրաւոր, կ'իջնանք ձորի մը մէջ, երկու ընկերներով միայն: Ինձ հետ մնացած էր Ուրֆացի Գէորգ անունով զինուոր մը:

Եօթը ժամուայ կռիւէն յետոյ անկարող էինք չարունակել մեր ճամբան: Բաճկոնի ձեւով փամփչատակալիս երեք հարիւր երեսուն փամփուչտներէն վերջին սանտրը (5 հատ) մնացեր էր միայն: Նոյնը եւ ունէր ընկերս՝ Գէորգը: Պիտի պառկէինք ձորին բերանը, թշնա-միին դէմ: Եթէ մինչեւ հոտ գային, չորսական փամփուչտ իրենց պիտի կրակէինք, իսկ վերջին փամփուչտը իրարու եւ վերջ տայինք մեր կեանքին: Այս էր մեր որոշումը:

Մինչեւ հոտ հասնիլը, մեր ընկերներէն մչեցի Մանուկը, չորս հինդ գնդակ ստացած էր փորին մէջ և մահամերձ էր: Խնդրեց մեզմէ որ ողջ-ողջ զինքը թշնամիին ձեռքը չթողունք, եւ իր... գործը վեր-ջացնենք մեկնելէ առաջ: Կատարուեցաւ իր խնդրանքը:

Թշնամին չեկաւ մեր եաեւէն: Ելանք ձորէն եւ անոպատակ ցո–
բենք դաշտերու մէջէն սկսանք քալել դէպի հեռագրաձողերը, մի՛շտ
Մխիս հասնելու յոյսով:

Ձամբու ընթացքին դաշտերու մէջ պահուըտած ընկերներ մէ–
կիկ–մէկիկ մէջտեղ կ՛ելլէին ու տեղւոյն վրայ արդէն կ՛ըլլանք 16 հո–
գի: Լուր կ՛առնենք որ մեր խումբէն 14 հոգի ալ հասած են Մխիս:
Իսկ կռուի դաշտին մէջ ուսած էինք 14 դոհեր...:

Մխիս հասնող մեր ընկերները յայտնած են որ ձամբաները
տակաւին ընկերներ ունին: Մենք կը դտնուէինք Մխիս–ձիհան եր–
կաթուղագծին երկայնքին: Մէկ երկու ժամուան ապասումէ մը վերջ
կը լսենք ազատարար չոգեկառքին սուլիչը:

Դանդաղօրէն կը մօտենայ գնացքը ու կը կենայ ճիշդ մեր ե–
գած տեղը: Անմիջապէս նշանները կ՛ընենք, ինքզինքնիս յայտնելու
համար:

Կ՛ելլենք վագոնները, ուր մեզ զրկարաց կ՛ընդունին մեր հայ
լէգէոնական եղբայրները: Ցոգնած, վիրաւոր եւ անօթի ծարաւ ենք
բոլորս: Հայ զինուորները անմիջապէս մեզ կը հասցնեն ամէն տեսակ
ուտելիքներ եւ կը տանին եղբայրական խնամք:

Կը հասնինք Ճիհան: Մեր զէնքերը պահ կու տանք մեր հայ լէ–
գէոնականներուն մօտ: Կ՛ելլենք Ֆրանսացի հրամանատարի մը առ–
ջեւ որ շատ խիստ հարցաքննութենէ մը կ՛անցընէ մեզ: Կարծես չէր
բաւեր մեր քաշածները, մէկ ալ այդ մարդուն քթին հոտը պիտի քա–
շէինք: Իմ գիտցած Ֆրանսերէնովս, կը բաղդեմ այդ խստութեան
դէմ եւ կ՛ըսեմ որ մենք վերջին անգամ մըն ալ պոռ գացինք Ֆրանսա–
կան զինուորական համազգեստին: Մեր դէմ կռուող չէթէները կը
կրէին Ֆրանսական համազգեստ եւ գլխարկ:

Կը կատղի Ֆրանսացին: Չի հաւատար մեր ըսածներուն: Հաւա–
նաբար ինքն էր հայթայթեր այդ համազգեստները թուրք չէթէնե–
րուն: Այդ օրերուն շատ պատահած էին նման դէպքեր:

Վէրքերնիս կը կապեն մեր լէգէոնական եղբայրները, որոնցմէ
մէկ քանին յանձն կ՛առնեն ընկերակցիլ մեզ, չոգեկառքով, մինչեւ
Ատանա:

Քանի մը ժամէն արդէն Ատանա էինք: Թեւս վիրակապով, կը
նստիմ կառքը: Հովս հայ զինուորը, որու կը յանձնեմ իմ այնքան
սիրելի ռուսական մօսինս, որ ազատեր էր իմ կեանքս, առանց տաք
նալու կրակելով աւելի քան երեք հարիւր փամփուշտ:

Կը հասնինք մեր Ակումբը՝ ուրկէ հազիւ երկուքուկէս ամիս
առաջ մեկներ էր խանդավառ յոյսերով:

Ակումբի մէջ ընկերներս կը չրջապատեն զիս ու կը սկսի հարց
ու փորձ: Չէնքս տեղաւորելէ յետոյ, կը խնդրեմ իրենցմէ որ ինծի
հիւանդանոց փոխադրեն, վէրքս դարմանելու համար: Ցիչ վերջ,
ինքզինքս կը գտնեմ հայկական հիւանդանոցի մը մէջ, որը կը վա–
րէին Փարիզէն եկած բժշկական առաքելութեան բժիշկները:

Վէրքս դարմանեց հանդուցեալ բժիշկ Անդրանիկ Զավրւեա–
նը, քանի մը օրուան մէջ կատարելապէս բժշկելով զիս:

Հիւանդանոց լինիմ այցելութեան եկան բազմաթիւ ընկերներ,
նաեւ ընկեր Կարապետ Իզմիրլեան, որ ազազային յօդուած մը գրեց
այդ դէպքին մասին:

*
**

Ինքզինքնիս նետած էինք արկածախնդրութեան մը մէջ: Թա–
փառականի ամօթահար գրութենէն դուրս գալու համար ի՞նչ ընէ–
ինք: Ատանայէն մեկնած էինք Հաճնոյ օդնութեան փութալու հա–
մար: Մեր գլխուն վրայէն խաղցուեցան խաղեր, ըլլայ Ֆրանսական
իշխանութիւններու, ըլլայ Հայ Ազգ. Իշխանութեանց կողմէ, որոնք
փոխելով մեր գիմագիծը, վերջ ի վերջոյ մեզ ցորենի հնձուորներ
դարձուցեր էին:

Սիսի մէջ մեր զէնքերը առնուեցան մեր ձեռքէն: Որո՞ւ օձիքէն
կրնայինք բռնել եւ բացատրութիւն պահանջել: Գոնէ համաւորները
ինչպէս որ Սիս գրկած էին անանկ ալ Ատանա վերադարձնէին իրենց
զէնքերով:

Տուինք տասնըչորս կարիճներ հոս, բազմաթիւ գոհեր այլուր:
Որմէ՞ պահանջենք տասնց հաշիւը եւ որու վրայ դնենք այս արեան
պատասխանատուութիւնը:

Դեռ շատ պիտի հանդիպինք աննպատակ պայքարներու, օր–
հասական կռիւներու եւ բոլորովին անիմաստ գոհերու:

Քառասուն տարի վերջ կ՛անդրադառնամ որ Կիլիկեան ողբեր–
գութիւնն ալ մէկ պատկերն է հայոց պատմութեան: Աբեւու տակ նոր
քան չկայ:

ՍԻՍԻ ԳԱՐՊՈՒՄԸ

Մեր կռիւով Ատանա հասնելէն ութ–տասը օր վերջ, 1920 Յունիս մէկին, Թուրք եւ Ֆրանսական համաձայնութեամբ մը, Ֆրանսացիները կը պարպեն ու Թուրքերուն կը յանձնեն Սիսը, երբեմն կիլիկիոյ պատմական քաղաքը, իր վանքերով եւ կիլիկեան կաթողիկոսներու աթոռով:

Քաղաքական անարգ սակարկութիւններէն մէկն էր որ դարձեալ տեղի կ'ունենար հայ ժողովուրդի դլխուն վրայէն, բոլորովին առանձինն թողելով հերոսական Հաճընը, որու պատասպրութեան ճամբուն վերջին հանգրուանը կը նկատուէր Սիսը:

Սիսի ամբողջ ժողովուրդը, Թողած մալն ու մուլքը, տունն ու տեղը, կը Թափուի Ատանա, Ֆրանսական զօրքերու պաշտպանութեան ներքեւ, աւելցնելու համար առանց այդ ալ Ատանայի պզտիկ բնակչութեան տագնապը:

***

Ահա թէ ինչպէս կը պատմէ Պր. Միսաք Ազիրեան այս եղերական դէպքը:

... Մայիսի վերջերն էր որ օրին մէկը սաւառնակ մը կը հասնի Սիս, ու անմիջապէս կը մեկնի, նամակ մը յանձնելէ վերջ կառավարիչ Պր. Թայեարատային:

Անմիջապէս Պր. Ազիրեան կը փութայ կառավարիչին մօտ, հասկնալու այդ չարագուշակ սաւառնակի դալուն և երթալուն պատճառները: Կառավարիչը պարզ եւ մեկին կը պատասխանէ.— Հրաման եկած է եւ մենք պիտի քաշուինք:

Այս ցնցող լուրին վրայ կը դումարուի 25 հոգինոց ժողով մը, նախագահութեամբ Հանդուցեալ Եղիչէ Սրբ. Կարոյեանի:

Իրականութեան տեղեկանալով, ժողովականներու մէկ փոքր մասը կ'ընդդիմանայ պարպումին: Առանք Ազգ. Պատուիրակութեան ներկայացուցիչ Պր. Մ֊Հրան Տամատեանի պէս մտածող եւ «անկախ կիլիկիա» հոլովոյներն էին:

Ասոր վրայ Ֆրանսացի հրամանատարը, յայտարարեց որ

քնք պարտականութիւն ունի եկած հրամանը գործադրել, ի պահանջել հարկին թնդանօթի եւ զէնքի զօրութեամբ, եւ ըսաւ.

— Իրաւունք ունիք, սակայն դուք կացութեան տեղեակ չէք. դուք պիտի մեկնիք, եւ յետոյ պիտի հասկնաք թէ այս մեկնումը որքան բարիք պիտի ըլլայ ձեզի համար:

Այդ օրն իսկ կը պատրաստուին եւ մինչեւ ժամը 9 քաղաքը կը պարպուի ամբողջութեամբ:

Առաւօտեան ժամը 8–ին կը հասնին Թամբուի բլուրը որ Սիսէն հազիւ 3 ժամ հեռու էր: Շարունակելով ճամբան կը հասնին Աղաճրճ Քէօփրիւսիւ ըսուած փոքրիկ կամուրջը, որ Թուրքերը օղը հանած էին:

Ժողովուրդը մեծ դժուարութեամբ կրցաւ անցնիլ ջուրէն: Կառավարիչ Պր. Թայեարատա, մինչև կոկորդը ջուրերու մէջ մնալով, կ'ներկայէր շէզլօնկի մը վրայ յայտարարելով Պր. Միսաք Ազիրեանին. «Շնորհակալ եմ որ ժողովուրդը դիս լսեց: Ուրախ եմ որ այս դէպքեր յաջողութեամբ մեզ այս կամուրջը անցնիլ»:

***

Ականատեսներ կը պատմեն թէ, ճամբու ընթացքին ինչպէս Ֆրանսացի սպաներ մարդասիրաբար իրենց ձիերուն վրայ կ'առնէին հայ մանուկները երեքով–չորսով: Ֆրանսացին իր խօրքին մէջ մարդասէր է եւ ազնիւ, եթէ քաղաքական պայմանները դինք չստիպեն ուրիշ վարմունքի:

ՎԵՐՍՏԻՆ ԱՏԱՆԱՅԻ ՄԷՋ

Վերի յիշուած պայմաններու տակ, զարնել–զարնուելով կը հասնիմ Ատանա եւ առանց օր մը իսկ կորսնցնելու, վէրքերս հազիւ բուժուած, ու հիւանդանոցէն ելած կը չարունակեմ հետեւիլ դէպքերու, որոնց պիտի անդրադառնամ յետագայ էջերուն մէջ:

ՎԵՐԱԳՆԱՀԱՏՄԱՆ ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Արդարութեան պարագ մը կատարած ըլլալու համար, մի՛ջանկալ ըսեմ որ, Ֆրանսացիները քանիցս փոքձեցին մեզ, թոյլ տուին որ հազարաւոր հայ կամաւորներով բանակ մը կազմուի, ներկայացնելով իրական ոյժ մը Հաճնոյ օդնութեան հասնելու համար: Մինչեւ վերջն ալ յուսահատ եղան, երբ իրենց դէմ պատի քանի մը րիւր հոգինոց, անվարժ եւ անփորձ հայ երիտասարդներու քանի մը խումբեր, որոնց զեկավարները փոխանակ դինուորը մարզելու, կը զբաղէին կուսակցական մարզանքներով, եւ անվերջ ու անիմաստ վէճերով:

Ի՞նչ կը ներկայացնէին մեր երկու խումբերը, որոնք Սիս ըսպասեցին մէկ քանի ամիս, Հաճըն երթալու համար: Երբ թշնամին Հաճընը եւ նոյնիսկ Սիսը պաշարած էր, երբ բոլորս դիտէինք թէ Սիսի եւ Հաճընի ճամբան կ'անցնի անանցանելի կիրճերու եւ անդնդախոր ձորերու մէջէն, ի՞նչ պիտի ըլլար մեր ալ վիճակը, եթէ Ֆրանսացիները «հայասիրաբար» մեզ արտօնէին Սիսէն Հաճըն մեկնելու: Այսօր, տարաբախտ Հաճնոյ զոհերուն թիւին վրայ աւելցած պիտի ըլլար հինգ հարիւր երիտասարդներու թիւ մը, որոնք, վստահ եմ, որ այդ լեռներուն մէջ պիտի կոտորուէին անխնայ, բոլորովին անիմաստ կերպով:

Այս պայմաններու տակ, դոնէ անդամի մը համար չնորհակալ պիտի ըլլանք Ֆրանսացիին, որ ուզեց մեր կեանքը խնայել, եթէ նոյն իսկ այդ բանը ըրած ըլլար իր քաղաքականութեան բերմամբ:

ԿԻԼԻԿԵԱՆ ԱՆԿԱԽՕՒԹԵԱՆ... ՀՌՉԱԿՈՒՄԸ

ՖՐԱՆՍԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒԱԾ ՅԻՇԱՏԱԿԱԳԻՐԸ

Օգոստոս չորսին, հաղորդագրութիւն մը կը ներկայացուէր Ֆրանսական իշխանութեան, հետեւեալ բովանդակութեամբ:

«Սաորագրեալքս, իրաւասու ներկայացուցիչները կիլիկեոյ բոլոր քրիստոնեայ համայնքներուն, ներկայ հաղորդագրութեամբ կը յայտնենք թէ՝

«Նկատելով որ Կիլիկիան՝ մեծ պատերազմին իբրեւ հետեւանք զրաւուած է զաշնակից ուժերէն, եւ այդ զրաւումը պահպանուած է զինադադարի բովանդակ չրջանին.

Նկատելով որ այդ ժամանակաչրջանին թուրքերը չզադրեցան խանգարելու երկրին անդորրութիւնը, ցանելով ամէն կողմ մահ, աւերում եւ արհաւիրք, եւ խզելով զինադադարով իրենց ստանձնած յանձնառութիւնները.

«Նկատելով որ իրաց այս վիճակը արժէց կեանքը մեր տասնեակ հազարաւոր համակրօնակիցներուն եւ արիւնը հոսեցաւ առատօրէն,

«Նկատելով որ, այս վայրկեանիս երբ մենք կը պատրաստենք մեր սոյն յայտարարութիւնը, թուրքերու զնդակները կը սուրան մեր զլուխներու վերեւէն Ատանայի, Տարսոնի եւ Մերսինի մէջ,

«Նկատելով որ կիլիկիոյ քրիստոնեայ հասարակութիւնը ամէն պարագաներու տակ որոշած է այլեւս չընդունիլ Թրքական տիրապետութեան վերադարձը,

Բազմաթիւ այլ «նկատելով»ներէ վերջ, որոնց թուումը աւելորդ համարեցինք հոս, յայտարարութիւնը կը յանգի հետեւեալ եզրակացութեան.

«Մենք, այսօրուանէ սկսեալ, հանդիսաւորապէս կը յայտարարենք Կիլիկիան ազատ երկիր, բոլորովին անկախ Թուրքիայէն՝ ժառանգ տեղական քրիստոնեայ ինքնավար կառավարութեամբ մը՝ եւ դրուած Ֆրանսայի հովանաւորութեան ներքեւ:

«Այս անկախութիւնը իրականացնելու եւ ամրողջացնելու համար, մեր պաշարուած քաղաքները փրկելու եւ վերազրաւելու, եւ աւերակուած վայրերը դերութենէ ազատելու համար, մենք քրիստոնեայ եղբայրներս, պատրաստ ենք ամէն կարգի զոհողութիւններու:

«Մենք զգեղ եւ մեր ժողովուրդին բոլոր կենդանի ուժերը կը տրամադրենք ծառայելու երկրին եւ հզաւոր Ֆրանսային: Բոլորս միացած ենք այս նպատակին չուրջ:

«Պիտի աշխատինք, ձեռք-ձեռքի, երկրին բարոյական, մշակութային եւ անտեսական բարձրացման, Ֆրանսայի հովանաւորութեան տակ: Մենք կը փափաքինք Կիլիկիան վերածել երկարաձգումի մը Եւրոպայի, նոր կեդրոնի մը քաղաքակրթութեան եւ յառաջդիմութեան, ուր անկատ խլամ ցեղերն նոյնպէս ունենան անխտրական եւ հաւասար բարգաւաճում մը, ազատութեան եւ սահմանադրական երաշխաւորութիւններ, որոնց անձանօթ կը մնային թուրք տիրապետութեան ներքեւ:

«Անկախութիւն՝ Ֆրանսական հզաւորութեան ներքեւ. այս է հիմնական պայմանը (sine que non) քրիստոնէից դոյութեան այս երկրին մէջ: Մենք նախամեծար պիտի համարենք մեռնիլ, քան ընդունիլ ուրիշ ոեւէ լուծում:

«Վստահ ենք թէ՝ վեհանձն եւ ասպետական Ֆրանսան՝ աւանդական պաշտպանը Արեւելքի Քրիստոնէից, պիտի գնահատէ արդարութիւնը մեր սոյն պահանջներուն, եւ պիտի բարեհաճի ճանչնալ մեր անկախութիւնը եւ զայն առնել իր պաշտպանութեան ներքեւ:

«Կեցցէ՛ Անկախ Կիլիկիան:

«Կեցցէ՛ Ֆրանսան՝ հզաւորը Կիլիկիոյ:»

***

Այս հաղորդագրութենէն անմիջապէս վերջ, պաշտօնական յայտարարութիւն մըն ալ եղաւ՝ ուղղուած հայ ժողովուրդին:

Ապագայ պատմաբանին ծառայելու մտադրութեամբ հոս կը տանք ամբողջութիւնը այդ յայտարարութեան.

«Այսօր, կէսօրին, Ամբողջական Հայաստանի Պատուիրակութեան ներկայացուցիչը, Հայ Ազգ. Միութիւնը, երեք յարանուանութեանց հոգեւոր պետերը, Ցոյն, Ասորի, Քաղդէացի եւ Սուրիացի հասարակութեան կրօնական եւ աշխարհական պատուիրակները՝ միասնաբար ներկայանալով Կիլիկիոյ վարչական հակակշռի պետ Գնդապետ Պրէմոնին, հանդիսաւորապէս անոր յանձնեցին Կիլիկիոյ Թրքական պետութենէն անկախութիւնը եւ Ֆրանսայի հոգատարութեան տակ քրիստոնեայ ինքնավար վարչութեամբ մը օժտումը հրաչակող պաշտօնաթուղթ մը ստորագրուած բոլոր վերոյիշեալներէն, յանուն Կիլիկիոյ Քրիստոնէից:

«... Ֆրանսական հակակշռի պետը խիստ համակիր վերաբերում ցոյց տալով եւ խոստանալով հանդերձ անմիջապէս հաղորդել, ուր որ անկ է, այս կարեւոր պաշտօնաթուղթը, որ կոչուած է նոր թուական մը բանալու Կիլիկիոյ ժամանակակից տարեգրութեանց մէջ, խիստ պատուէր տուաւ մեզ յորդորել մեր ժողովուրդը հանդարտութեան եւ կարգապահութեան:

«Ազգային պաշտօնական մարմինները պարտք կը համարին յորդորել բոլոր ժողովուրդը, որ այս հանդիսաւոր առթիւ, ցոյց տայ անթերի կարգապահութիւն, ղեկուչանալով ամէն կարգի ցոյցերէ եւ համախմբումներէ՝ որոնք օրէնքով արգիլուած են:

«Հայերը իրենց վայելուչ վարմունքով, քաղաքային թուրք եւ մահմետական բնակիչներուն հանդէպ ոեւէ ապօրինութենէ խուսափելով, պէտք է դործնականապէս ցոյց տան թէ քաղաքականապէս հասունցած ժողովուրդ մըն են, արժանի այն ազատութեան զոր կը պահանջեն ու կը հռչակեն իրենց քրիստոնեայ հայրենակիցներու հետ համախորհուրդ:

«Միայն կարելի է, իբր ժողովրդային նուիրագործում անկախութեան յայտարարութեան, դրօշազարդել քրիստոնէական չէնքերն ու հաստատութիւնները՝ նախընտրաբար Ֆրանսական դրօշակով:»

Ատանա, 4 Օգոստոս 1920

ՄԻՋԳՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ԱՐՏԱԿԱՐԳ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

***

Տուինք յուշագրի պատճէնը ներկայացուած Ֆրանսական կառավարութեան:

Այս խնդիրը սփիւռքի մամուլին եւ զանազան հրատարակութիւններու մէջ մինչեւ հիմա ալ կը ծեծուի եւ զանազան ձեւեր կը տրուի:

Իրաւացի կամ անիրաւ քննադատութիւնները կ'երեւան երբեմն թերթերու եւ դրքերու մէջ Պր. Մ. Տամատեանի հասցէին, որուն առորագրութիւնը կը կրէր յուշագիրը:

Մեր նպատակը չէ հանդուցեալ Պր. Տամատեանը բոլորովին արդարացնել եւ պաշտպանել: Ցուշերուս երկայնքին յաճախ առիթը ունեցած եմ կիլիկեան դործերու եւ Հաճնոյ ինքնապաշտպանութեան խնդիրներու շուրջ խօսելու, ուր Պր. Տամատեանի դործերը վարդապան չեն նկարագրուած:

Կ'երեւի սակայն, որ այս յիշատակագիրը եւ անոր յաջորդող «անկախութեան յայտարարութիւնը» ունին իրենց թաքուն ծալքերը, որոնց տեղեակ չէ հասանարար սփիւռքի հայութիւնը:

Կարենալ լոյս սփռելու համար այս ներքին ծալքերուն վրայ, այս խնդրոյն համար դիմեցի Պր. Եսայի Պզտիկեանի, որ մօտէն տեղեակ եւ նոյնիսկ այս աբթին հետեւող դէպքերուն որպէս դերատար եւ մասնակից, տուաւ ինծի թանկագին լուսաբանութիւնները՝ որոնք կը հրատարակեմ ստորեւ:

*
**

... Լայն խորհրդակցական ժողով մը կը կայանար: Ժողովին կը մասնակցէին չորս կուսակցութեանց ներկայացուցիչները, Առաջնորդ Ալանեան Ծ. Վ., Գերապայծառ Քէլէկեան Արքեպիսկոպոս, բողոքականաց պատուելին:

Մխաճայնութեամբ կ'որոշուի որ ժողովի բաղմանքը յիշատակագրով մը ներկայացուի Ֆրանսական իշխանութեան:

Կը ներկայացուի յիշատակագիրը Ֆրանսական իշխանութեան պետ Գնդ. Պրէմոնին:

Գնդ. Պրէմոն նոյն օրն իսկ կը տեղեկացնէ ժէնէռալ Կուռոյին, անկէ պատասխան սպասելով:

Նոյն հետայն Գնդ. Պրէմոն, ըստ երեւոյթին, անձնապէս համակարծիք ըլլալով ներկայացուած պահանջներուն, իր կողմէ դրկած պատուիրակի մը միջոցաւ կը թելադրէ Ազգ. Միութեան անդամներէն Պր. Եսայի Պզտիկեանի, որ այդպիսի յուշագրեր արժեւորելու համար, անհրաժեշտ էր որ աբթ մը կատարուէր:

Գնդապետ Պրէմոնի այս թելադրութիւնը փոխանցող պատուիրակը դեռ կ'ապրի Ֆրանսա: Զանց կ'ընենք անունը յիշել:

Անկէ յետոյ է որ կարեւոր խորհրդակցական ժողովի մը մէջ, շատ գաղտնօրէն կ'որոշուի աբթը:

Կը կազմուի յանձնախումբ մը որուն անդամներն էին չորս կուսակցութեանց եւ լուսաւորչական համայնքի ներկայացուցիչները: Պր. Եսայի Պզտիկեան, Տօքթ. Սմբատ Բարեջանեան, Պր. Կարապետ Աչըդեան, Պր. Սեդրակ Կէպէնլեան եւ Պր. Ժամկոչեան:

Առանց ժամանակ անցնելու, կէսօրին, այս յանձնախումբի անդամները կը մտնեն սէրայ: Ըստ կանխապէս առնուած որոշումին, այս յանձնախումբի պաշտօնն էր իրենց դրասենեակներուն մէջ չէզոքացնել կառավարութեան մէջ գտնուող դլխաւոր թուրք պաշտօնատարները, կուսակալը Ալտէլրահման Պաղտատի Զատէ, ոստիկանապետ Եուսուֆ Զիա, ժանտարմերիի հրամանատարը եւ ուրիշներ:

Մտնելով ոստիկանապետին սենեակը, զայն կը բանտարկեն տեղն ու տեղը: Անցնելով ժանտարմայի հրամանատարին մօտ, հոն կը գտնեն հրամանատարը եւ երկու թուրք սպաները, որոնք նոյնպէս կը բանտարկուին իրենց սենեակին մէջ: Շփոթութիւն եւ հաւանական անկարգութիւններ չպատահելու համար, պաշտօն կը տրուի հայ ազդի սպայ Պր. Յարութիւն Եսայեանին, որ ստանձնէ անոնց պաշտօնը ու հսկէ ժանտարմներուն վրայ, որոնց մէջէն թուրքերը ոեւէ ձեւով սէրվիսէ քաշուած էին:

Ամենէն վերջը կը մտնեն կուսակալին դրասենեակը: Կուսակալը դեռ չէր եկած: Տունն ալ չկար: Վերջապէս իմացուեցաւ որ այդ միջոցին կը գտնուէր Թաղապետական խորհուրդի տնօրէնին մօտ: Հեռաձայնով հաղորդուեցաւ իրեն որ տեղէն չշարժի, մինչեւ նոր հրահանգ...:

Հեռաձայնային սպասարկութեանց ընդհանուր պատասխանատուն էր Պր. Փափազեանը, որուն խիստ հրահանգ տրուեցաւ որ թուրքերու կողմէ ուղուած թիւերը չտայ, ըսելով որ դիծը խանգարուած է: Պր. Փափազեան, մեծ վտանգներու ենթարկուելու գնով, մինչեւ վերջն ալ կատարեց իր խոստումը, անսալով Յանձնախումբի տուած հրահանգներուն: (Ցետագային առաջին ձերբակալուղն եղաւ ինքը):

Նոյն միջոցին, Ազգային Խորհուրդի եւ Ազգային Միութեան

Եւ քաղաքի երեւելիներով դումարուած ժողով մը անմիջապէս կը կազմէ հայկ. կառավարութիւնը՝ հետեւեալներէ.

Պր. Միհրան Տամատեան — Վարչապետ
Տօքթ. Մնացականեան — Արտաքին գործոց նախարար
Պր. Ժամկոչեան — Պատերազմական նախարար
Պր. Կարապետ Նալպանտեան — Ներքին գործոց նախարար
Տօքթ. Տիրան Պէզիրճեան — Առողջապահական նախարար
Եւ ուրիշներ:

*
**

Սէրայի կարեւոր կեդրոնները զրաւելէն վերջ, յանձնախումբը չուտով կը հեռաձայնէ Պր. Տամատեանին եւ իր ընկերներուն, որ չուտով դան իրենց տեղերը զրաւեն սէրայի մէջ, կուսակալի սենեակէն ներս:

Կէսօրէ յետոյ ժամը 3–ին նախարարական այս կազմը կը մտնէ սէրայ եւ կը զրաւէ կուսակալին զրասենեակը:

Այս եղելութիւնը վայրկեանին, նամակով մը կը տեղեկացուի Գնդ. Պրէմոնին որ յանկարծակիի կու գայ:

Գնդ. Պրէմոն անմիջապէս իր մօտ կը կանչէ քաղաքական պետրոյի պետ Պր. Կիզը, եւ ծանրօրէն կը յանդիմանէ որ տեղեակ չէ եղած իր քթին տակ կատարուած անցուդարձերէն:

Մէկ օր առաջ հայերու ներկայացուցած յիշատակագիրը ծանուցուած էր ժէնեռալ Կուրոյի:

Ժէնեռալ Կուրօն, խիստ կերպով կը հրահանգէր Գնդ. Պրէմոնին, որ ամէն գնով զէմ կենայ հայոց այս բաղձանքին եւ չեղեալ նկատէ ներկայացուած յիշատակագիրը:

Ասոր վրայ, Գնդ. Պրէմոն անմիջապէս կը թելադրէ Պր. Տամատեանին եւ իր մարզոց, որ անմիջապէս հեռանան կառավարութենէն, բարդութիւններ չստեղծելու համար:

Այս յայտարարութիւնը հաղորդող պաշտօնեային Պր. Տամատեան եւ իրենները կը յայտարարեն. «Մենք հոս դրկուած ենք Ազգին կողմէ, առանց ազգին հրահանգին՝ բան մը չենք կրնար ընել»:

Մէկ քանի այս ձեւի յայտարարութիւններէն վերջ, Գնդ. Պրէմոն իր սպայակոյտի պետը կը դրկէ հայերու քով, անոնց յայտնելու որ եթէ չհեռանան, ստիպուած պիտի ըլլայ զինու զօրութեամբ դիրենք դուրս հանել կառավարչատունէն:

Նոյն պատասխանը կ'առնէ նաեւ սպայակոյտի պետը, որուն հետեւանքով սուլինաւոր Ֆրանսացի զինուորներ կը կանչուին եւ դուրս կը հանուին հայերը, ու իւրաքանչիւրը կառքերու մէջ զնելով կը դրկուին իրենց տուները:

ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐԷՆ ՄԻԿԸ

Նստած, ձախէն աջ՝ Պրն. Կարապետ Աչըգեան, Տօքթ. Մնացականեան, Ճ. Զանգալեան, Ֆերուզ Խանզատեան
Ոտքի՝ Պրն. Մնտիկեան, Տօքթ. Սալխպեան եւ Պրն. Սեդրակ Կէլէնլեան (ասոնցմէ ոմանք աքսորուեցան):

*
**

Այսպէս կը վերջանայ այս կատակախառն ողբերգութիւնը, որուն մասին մենք մեծ բան մը չունինք աւելցնելիք: Ֆրանսացի իշխանաւորները Հայկ. Հարցի չուրջ իրարու հետ համաձայն չէին: Մանաւորաբար ժէնեռալ Կուրօն էր, որ ամէն անգամ կը յայտնաբերէր թրքասէր եւ հայատեաց քաղաքականութիւն մը:

*
**

Ցիշենք որ այս խնդիրներու առնչութեամբ դումարուած առաջին խորհրդակցական ժողովի մասնակցողներուն անունները օրին տեղեկացուած էին Ֆրանսական իշխանութեան «հոչակաւոր» Ալանեան վարդապետի կողմէ: Ասոր հետեւանքով քանիներ կ'աքսորուին իսկ ուրիշներ ալ կիլիկիոյ սահմաններէն դուրս կը հանուին:

*
**

Այնպէս որ Պ. Մ. Տամատեանի պատասխանատուութիւնը վոքը ի չատէ կը մեղմանայ: Այս անգամ դոնէ առաջնորդուած էր Ազգ. Իշխանութեան ցուցմունքներով:

ՀԱՃՈՅ ԱՆԿՈՒՄԸ

Ութ ամիսներու հերոսական կռիւներէ վերջ, կարուած արտաքին աչխարհէն, գալիք «օժանդակութեան» սին յոյսերով օրօրուելէ վերջ, 1920, հոկտեմբեր 15–ին կ'իյնար արծուաբերդը, պատնէշին վրայ, Կիլիկիոյ հայութեան եւ ամբողջ մարդկութեան աչքերուն առջեւ: Վեց հազար հայեր, մեծ ու պզտիկով կը չարդուէին իրենց հայրենի հողերուն վրայ, իրենց տուներուն, դպրոցներուն եւ եկեղեցիներուն մէջ:

Թշնամի չղթան կարելով, մօտ չորս հարիւր հոգի, մեծ մասամբ երիտասարդները, կը հասնին Ճիհանի մօտ, Թլան կոչուած ադարակը: Ամէն վտանգ յանճն առնելով, այնտեղէն Ատանա կը ղրկեն սուրհանդակ մը, Պր. Մանուկ Շիրամեանը, որ պարզելով եղելութիւնը, անմիջական օգնութիւն կը խնդրէ, դոնէ այդ վերապրողները ազատելու համար:

Լուրը կայծակի արագութեամբ կը տարածուի Ատանայի մէջ:

Անմիջապէս, ամէն կողմ կը պարզուին սեւ դրօշակներ: Ազդանշանը տրուած էր Տիվան Եօլուի Դաշնակցութեան Ակումբէն:

Եկեղեցւոյ զանգակներուն մահասարսուռ ձայները կը լսուին ամենուրեք:

Երիտասարդները զլխիկոր եւ անզօր կատաղութեամբ կը թափառին փողոցները:

Հրապարակ կ'իջնենք ընկեր Մովսէս Տէր Գալուստեանի առաջնորդութեամբ, եւ Սուէտացի ընկեր Գեղարդ Շահայեանի հետ, (այժմ բժիշկ Մաթոսեան, Լաթաքիոյ մէջ), որուն հետ, տան ղրացի գաղափարակից ըլլալէ զատ, ունէինք նոյն խառնուածքը:

Կը սկսինք բոլոր խանութները դոցել տալ կարգով՝ է նչան առնել: Փողոցի մը ծայրէն սկսան դոցուիլ խանութները, սակայն

մինչեւ մեւս ծայրը հասնելնուս, կը տեսնենք որ նոյն կողմէն արդէն բացուիլ կը սկսէին քանի մը վայրկեան առաջ դոցուած խանութները:

Այդ տեղ երեւոյթին առջեւ, կը կանգնինք, եւ վերստին վերադառնալով, այս անգամ, երկուքնիս ալ ատրճանակները քաշած, պէնքի ուժով կը ստիպենք այդ թեթեւ հայրենասէրներուն որ դոցեն՝ չենթարկուելու համար կատարած երիտասարդութեան պատուհասին:

Մեր առջեւէն կը քալէր Ատանայի քահանաներէն մէկը, որ իր կռնկէ կը յորդորէր ժողովուրդը՝ մասնակցելու ազգային սուգին:

Երբ պէնքերը ձեռքերնիս կը հասնինք պտրան, լսմայափոխները ատրաստած, կը վաթթուին իջենց ապահեղեղներուն եւ դրամարկղներուն, կարծելով որ ամերիկեան կանկաթէրներ էին եկողները, եւ պիտի կողոպտէին դիրենք: Դէման բերանը կեցած յայտարարեցինք իրենց, որ խուճապի պէտք չկայ, կամաց–կամաց հաւաքեցէք ձեր դրամները եւ դացէք տուներնիդ: Այդպիսի հոգեկան ծանր ապրումներու եւ խորտակուած երազներու մէջէն ո՞վ էր որ պիտի մըտածէր դրամի մասին: Դաշնակցական խենդեր էինք: Թոյլ չպիտի տայինք որ, երբ անգին ամբողջ քաղաք մը կ'ոչնչանար, իր հազարաւոր բնակիչներով, ապին մարդիկ տակաւին հանգիստ սրտով նպաստէին իրենց խանութներուն մէջ մամոնայի պաշտամունքին համար:

Մեր պարտականութիւնները կատարած, գոհունակ սրտով, Գեղարդն ու ես կը դառնայինք Դաշնակցութեան Ակումբ, հետեւելու համար դէպքերու զարգացման, պատրաստ անմիջապէս նետուելու նորանոր խենդութիւններու մէջ, եթէ հարկ ըլլար, կը բաւէր որ այդ աթաբքները նպաստ մը բերէին հասարակական կեանքին:

Ընկեր Գեղարդ լէգէոնական էր եւ դրոց բրոց: Ան իր գէնքի մարդու անունին խառնած էր նաեւ գրչի մարդու, բանաստեղծի անունը: Ատանա հրատարակուող «Կիլիկիա» եւ «Արարա» թերթերուն մէջ երբեմն կը հանդիպինք իր ստորագրութեան:

Հակառակ քանի մը տասնեակ տարիներ անցած ըլլալուն, կը տեսնեմ զինք երբեմն, նոյն հաւատքով ու նոյն եռանդով: Առաջինը կ'ըլլայ դիս քաջալերող իմ յուշերու հրատարակութեան գործին, բերելով նաեւ տպագրական ծախքերուն համար իր կարեւոր մասնակցութիւնը:

*
**

Քաղաքը ամբողջ զոցուելէն վերջ, ժողովուրդը կը հաւաքուի եկեղեցի, որուն զանգակները կը շարունակեն միշտ իրենց մահասփիւռ հնչիւնները:

Անմիջական օգնութիւն պէտք է հասցնել պաշարուածներուն: Այդ բանը պիտի ընէին Կիլիկեհայութիւնը եւ Ֆրանսական հոգատար իշխանութիւնները:

Ամէն մարդ, յուզուած, խռոված եւ չուարուն, հարց կու տար իրարու. Ովքե՞ր պիտի օգնեն այս խեղճերուն:

Երիտասարդական խանդով, վայրկեանի տպաւորութեան տակ, կարգ մը տղաք եկեղեցւոյ բակին մէջ իսկ չարքի կը չարուին, որպէսզի «կամաւոր» երթան վերապրողները փրկելու համար:

Խեղճ «կամաւոր» բառը իր կեանքին մէջ այսքան չարչարանք եւ նուաստացում չէր տեսած:

Շուրջս կը նայիմ, մարդ չկայ մեր «քաղաքագէտ»ներէն, ու ժողովուրդը իր բախտին ձգուած:

Անմիջապէս կը նետուիմ փողոց· կառք մը կ'առնեմ, ու քշել կու տամ ուղղակի Պր· Տամատեանի բնակարանը: Կ'ելլեմ վեր: Պառկած է տակաւին: Կ'արթնցնեմ զինք եւ կը խնդրեմ որ եկեղեցի գայ եւ խռովուած բազմութիւններուն խօսք մը հասկցնէ:

Կը նայի կառքին մէջ, իսկ ես կը նայիմ կառապանին քով:

Կը հասնինք Տիվան Եօլու, Հայոց եկեղեցւոյ մօտերը: Պր· Տամատեանը կը հրամայէ կառապանին, քշել դէպի կառավարչատուն· իսկ ես, չղազրդուած, կառքի ձիերուն սանձը կ'առնեմ ձեռքս, եւ կ'ուղղեմ դէպի հայոց եկեղեցին:

Կ'երեւի Պր· Տամատեանը հոգ ալ կ'ուզէր բարձր քաղաքականութիւն խաղալ, եւ փոխանակ ժողովուրդին ներկայանալու, կ'ուզէր կառավարութիւն երթալ, կարծես մինչ այդ ըրած դիմումները արդիւնքի մը հասած ըլլային:

— Պր· Տամատեան, նախ եկեղեցի պէտք է երթաք, տեսնէք ժողովուրդը, եթէ կրնաք զարման մը խորհիք եւ անկէ վերջ գացէք հոն ուր որ կ'ուզէք:

Կ'երթանք եկեղեցին: Գերազդռուած ամբոխը խանդավառութեամբ չընդունեց այդ մարդը, որ փուճ խոստումներով եւ սին յոյսերով օրօրած էր Կիլիկիոյ հայութիւնը:

Այդ մէջօգին, բարեբախտաբար տեղւոյն առաջնորդը, լուսահոգի Կարոյեան Սրբազանը կը հանդարտեցնէ խռովեալ բազմութիւնը, խոստանալով զարման մը խորհիլ կացութեան, եւ եթէ հարկ ըլլար, տեղւոյն վրայ իսկ կամաւորներու արձանագրութեան սկսիլ:

Այս յայտարարութիւնը բաւական եղաւ որ քիչ մը առջ կամաւոր երթալու պատրաստակամութիւն յայտնող երիտասարդները, մէկիկ-մէկիկ կծիկը դնեն եկեղեցւոյ բակէն: Տասը վայրկեանէ մէջ, նչմարեցի որ «պատարար»ներու թիւը հինգի իջած էր:

Վայրկեանի տպաւորութեան տակ առջ եկած «հայրենասիրութիւնը» օճառի պղպջակի պէս ցնդած էր օդը, ինչպէս ուրիշ շատ անգամներ: Վերապրողները կրկին թողուեցան իրենց բախտին:

ՎԵՐԱՊՐՈՂՆԵՐԸ ԿՐ ՀԱՍՆԻՆ ԱՏԱՆԱ

Վերապրողներու հրամանատար Արամ Կայծակի եւ քանի մը խմբապետներու խիղճս կարգադրութեամբ, եւ մէկ քանի օրուայ անհատասար բուռն կռիւներու չնորհիւ, քանի մը հոգի զոհ տալով, խումբը կը հասնի ձիհան, Ֆրանսական զրաւման գօտին:

Պաղ կ'ըլլայ վերաբերումը Ֆրանսական իշխանութեան, այս դժբախտ բեկորներուն հանդէպ, որոնց այս կացութեան մեծագոյն պատասխանատուն էր: Անոնք կը հրահանգեն Ազգ· Մխութեան, որ պէտք եղած խնամքը տանին եւ զանոնք փոխադրեն Ատանա:

Խումբը կը հասնի Ատանա, 15–20 կորիճներ զոհ տալէ վերջ, յոգնած եւ անճանաչելի դարձած վիճակի մէջ:

Շատ սրտաճմլիկ եւ յուզիչ տեսարաններ կը պարզուին, երբ վերապրողները կը նկարագրեն Չամնոյ վերջին օրերու վիճակը:

*
**

Ատանա հրատարակուող հայ թերթերէն «Կիլիկիա», առաջինը եղաւ սեւ չրջանակի մէջ հրատարակող բօթը, որ դժբախտութիւնը ունեցած եմ այս մտաներովս չարելու, եւ որ կ'ուզեմ, ուրիշ մէկ քանի զրութիւններու հետ արտատպել հոս, թարմացնելու համար վրէժի զգացումները սփիւռքի համայն հայութեան, որ տակաւին կանգուն է եւ հաշիւ պիտի պահանջէ օր մը քաղաքակիրթ աշխարհէն:

ՀԱՃԸՆ ՈՉ ԵՒՍ Է

Երէկ, 23 հոկտեմբեր 1920–ին, բօթ-աբեր սուրհանդակները, ուր ամիսէ ի վեր, պատնէշի վրայ կեցող, հերոսական Հաճընի հեքրոսական անկումը գուժեցին:

Թշնամի բազմաթիւ ուժեր, մեծ թնդանօթներով, կը յարձակին դիւցազներու բոյնին վրայ, եւ ռումբերու տարափին տակ, ներս կը խուժեն, ու անխնայ կը կոտորեն բնակչութիւնը, նոյնիսկ ծերերը, կիներն ու մանուկները:

Նախատի՛նք տկարներու պաշտպանութեան անունով շահուած յաղթանակին:

Նախատի՛նք քրիստոնեայ աշխարհին:

ԿԻԼԻԿԻԱ

Ե՞ՐԲ ԱՐԴԵՕՔ ԱՐԴԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

... Ինչու կը պարտուինք արդեօք: Փրուսիական եւ կալիցեան ճակատներու վրայ, յիսուն հազարնոց հայ բանակներով, ու փրանսական ռազմադաշտին վրայ կամաւորական գունդերով Գերմանիո՞յ դէմ կռուած ըլլալնուս համար: Կովկասեան եւ Պաղեստինեան ճակատներու վրայ Գերման ու Թուրք ուժերու ամենամահացու հարուա՞ծը իջեցուցած ըլլալնուս համար, Ամերիկեան բանակին հինգ հազար հոգինոց ուժով մասնակցա՞ծ ըլլալնուս համար:

Ապերա՛խտ աշխարհ, ապերա՛խտ դաշնակիցներ:

...Հաճընը ձգուեցաւ իր բախտին, ու վերջապէս սովի ու թշնամի ճիրանիներու տակ ոչնչացաւ: Ոչնչացա՛ւ, որովհետեւ հաշիւներ կային կարգադրուելիք, ու հաշիւներ, ճղճիմ հաշիւներ, որոնք հերոս ժողովուրդի մը ազատագրումով կրնային վնասուիլ:

Ու այս ամէնը դաշնակիցներու լռութեամբ ու ասպետական Ֆրանսայի աչքին առջեւ եւ դրօշակին տակ:

Ձեռք հաւատար թէ ազատութեան ռահվիրայ Ֆրանսան է որ

կը հանդուրժէ համաշխարհային պատմութեան մէջ աղարտուած տեսնելու իր անունը: Ու կը հարցնենք դեռ վարանոտ· «Դո՞ւն ես, ո՛վ Ֆրանսա»:

«ԿԻԼԻԿԻԱ»

***

Ահա նաեւ մէկ ըրութիւնը ընկեր Մովսէս Տէր Գալուստեանին, որ այդ օրերուն, իր քսան հինգ ամեայ երիտասարդ Դաշնակցականի խիզախումները ունեցած է:

ՍՓՈՓԱՆՔ

... Տես սգաւոր պառաւներն ու վիրաւոր ծերունիները, իրենց բռունցքը օդին մէջ կը ճօճեն եւ վերջին շունչերնին փչելէ առաջ, գարշանօթով կը թքնեն այնեան արհաւիրքներու հանդէպ անտարբեր մնացող երկնքին դէմ:

Դիտէ այդ բոլորը, բայց մի յուզուիր, փղձկիր, եթէ կրնաս:

Փակէ՛ պատուհանիդ փեղկերը, ընկե՛ր, փակէ զանոնք մեռելներու ծնօտներուն պէս՝ ամբօրէն ու անսահման երկիւղածութեամբ մը լսէ՛, մտիկ ըրէ ընդվզող ճիչերը բռնաբարուող կոյսերուն եւ սրերու լանջքին ինկող հերոսներու հուսկ աղաղակը, որ կուգայ ըսել մեզի·

— Մեր վրէ՛ժը, մեր վրէ՛ժը, ով վերապրողներ:

Սրբէ արցունքներդ ու յուսադրուէ ընկե՛ր, Հաճընն նոր դարերու փիւնիկը պիտի ըլլայ, ու նոր Հաճնցիներ պիտի ծնին իր աճիւններէն:

ՄՈՎՍԷՍ ՏԷՐ ԳԱԼՈՒՍՏԵԱՆ

«ԿԻԼԻԿԻԱ»

***

Ուրիշ ըրութիւն մը իմ կիլիկիոյ ընկերներէս Գեղարդ Շառաբեանի (Տօքթ. Մաթոսեան) կողմէ ըրուած հայ լէգէոնականներու օրկան «Ալարա» թերթին մէջ:

Շատ մօտ առեններուն հանդիպեցայ իրեն Պէյրութի մէջ: Քառասունն տարին զինքը չէ ծերացուցած, ընդհակառակը, աւելի եւս կառչած իր պաշտած, մեր պաշտած դաղափարին, կը մնայ նոյն հաւատաւոր, խիղախ եւ մանաւանդ «խենդ» Դաշնակցականը:

ՀԱՃԸՆ

Սեւ բօթեր հասան մեզի հու համբուրելի հորիզոններէն, Հաճը՛ն, հերոսներու դժբախտ քաղաք:

Մեզի ըսին թէ մեր յոյսերու դարաւանդներէն հո ազատագրութեան կարմիր դրօշը ծալլենիք ալ, եւ անոր ձգած ահաւոր պարապին սարսափներուն մէջ սեւ շղարշ մը տնկենիք, որուն սեւաւոր ծալքերուն տակ մեր մեղապարտ հոգիները լաւ հու անսահման սուգդ եւ իրենց անպարտկելի ամօթը: Որովհետեւ, մահուան ձորերէն մազապուրծ սուրհանդակներդ մեզի գուժեցին թէ մահուան եղեամը բեզ պատած է ու դուն չկաս այլեւս:

... Թող մոխրանան ալ բեզ հայցող մեղաւոր սպասումները՝ ճգնաժամիդ հոսանուտ թափը նախատող իրենց պղտոցնական մոլուցքին մէջ, Հաճըն, թող մարդկութեան բարոյականը բոնկի բեզ պատող աղջամուղջին մէջ, ուր քաղաքակիրթ աշխարհին ու ապագայ սերունդներուն հիացումի կոթողներ կանգնեցիր:

Հաճը՛ն, սարերու արի՛ ոստան, դուն ինկար հերոսական հայու սրբազան ուխտը անգամ մըն ալ նուիրագործելով, ինկար այն դժոխառաք մղձաւանջին մէջ, որ ծագերուդ վրայ նստաւ ագռաւի մը պէս եւ դուն ի զուր անարշալոյս գիշերներու մէջէն, քազէներու փրկարար ամպհովանին սպասեցիր՝ արեւներ իրենց կտուցին: Համբոյր բեզի:

Դուն ինկար, բայց կ՛ապրիս դեռ, Հաճը՛ն, մրրկավար գեղեցկութիւն, ու պիտի ապրիս դարեր պատմութեան անխոնո հիացմունքին եւ սերունդներուն դիւցազներգութեանդ ծարաւին միջեւ, վշտասարսուռ վախճանդ շիկացած շամբուր մը պիտի ըլլայ մարդկութեան սրտին մխուելու համար:

Քու անունդ աշխարհի յաւիտենականութեան մէջ կարմիր պիտի ճառագայթէ, Հաճըն, եւ սերունդներ անոր ճառագայթանուշ փառքը պիտի տարփողեն:

Համբոյր բեզի:

Գ. ՇԱՌԱՅԵԱՆ

*
**

Մեր թերթին «Կիլիկիա»յի մէջ այդ օրերուն նոյնիմաստ յօդուածներ գրած են կարդ մը ընկերներ, որոնցմէ միտքս մնացած է այժմ Դամասկոս գտնուող ընկեր Տիգրան Գալըպճեանը եւ Վահրամ Մխիթիքը:

Միւս կուսակցութեանց բոլոր թերթերն ալ երկա՛ր յօդուածներ նուիրեցին Հաճընի ողբերգութեան:

*
**

Գրուածքները ուզեցի արտատպել յուշերուս մէջ, խղճի պարտք մը կատարած ըլլալու համար նահատակուող Հաճընի հանդէպ:

Եթէ քաղաքական դէպքեր եւ գաւառան ձեռքեր չթողուցին որ ես Հաճըն երթամ, կատարելու համար իմ այնքան վայրկեան ու սիրած ազգային պարտականութիւններս, այս դրքոյկիս մէջ պարտք կը զգամ յարգանքով խոնարհելու ճէպէճեաններու եւ նահատակ միւս բոլոր ծանօթ եւ անծանօթ դէկավարներուն եւ Հաճընի համայն հայութեան անյայտացած հոզակոյտերուն վրայ:

Գալոց սերունդները ամէն առեն պէտք է կարդան ու հաղորդուին զոհաբերութեան այն բարձր ոգիով՝ որոնք ցուցադրուեցան, Հաճըններու, Շ. Գարահիսարներու, Ուրֆաներու, Վասպուրականներու եւ Սուէտիաներու հերոսական մարտնչումներու ընթացքին:

Այսպէսով պիտի դադրին անտեղի հակամարտութիւնները կուսակցութեանց մէջ եւ մանաւանդ եղբայրասպանութեան տխուր արբքները:

ՎԵՐԱՊՐՈՂՆԵՐԸ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԱԿՈՒՄԲԻՆ ՄԷՋ

Փակելէ առաջ այս տխուր էջերը, ուզեցի լուռ չանցնիլ այն հաւաքոյթին վրայէն, որուն մասնակցեցան վերապրող խումբի խըմբապետներէն իւրեանց հրամանատար Արամ Կայծակի հետ կարգ մը ընկերներ:

Ողբացեալ Արամ Կայծակը նստած է կեդրոնը, շրջապատուած իր պէնքի ընկերներով:

Ծանր եւ մռայլ էր մթնոլորտը: Ոչ ոք ներկաներէն ամենափոքրը նշոյլ մը ունի ժպիտի՝ իր դէմքին վրայ:

Մենք մեր առջեւ ունէինք իրական հերոսներ, որոնք ուժը ամէս հայրենի հողին վրայ մարտնչելէ վերջ, թշնամի պաշարման քանի մը դծեր կտրելով հասեր էին դէպի մեզ։

Ո՞վ պիտի համարձակէր չեշտակի նայիլ այս առիւծի կորիւններուն դէմքին։ Ո՞վ պիտի հարցնէր բան մը։ Բոլորս դիտէինք զայլիք պատասխանները։

Այս ծանր եւ տխուր մթնոլորտը եկաւ աւելի եւս յուզելու վերապրող երիտասարդի մը կողմէ երգուած երգ մը.— «Ագուլէնցի քաջ պատանի»...

Սրահը, մեծով պղտիկով սկսաւ արտասուել։

Ագուլէնցի քաջ պատանին մինակն էր նահատակուող կռռւի դաշտին մէջ։ Մենք մեր աչքերուն առջեւ ունէինք վեց հազար Հաճընցի ողջակէզներու ներկայացուցիչները։ Ի՞նչպէս կարելի էր դիմանալ։

Եկած էին Ձէյթէճեանին եւ ուրիշ նահատակ ընկերներու վերջին կտակը փոխանցելու մեզի։

Մեկնեցան յուզումի ալիքներու մէջ, գլխիկոր, ու իւրաքանչիւրը տանելով վրէժի հուրը իր սրտին մէջ։

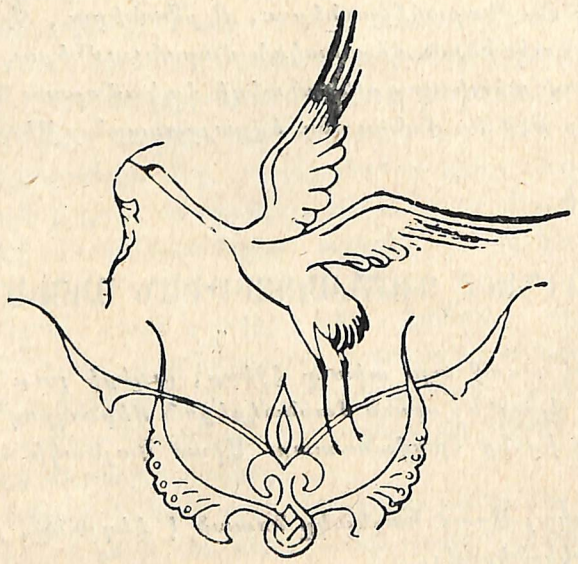

ՀԱՃՆՈՑ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԻ
ԸՆԴՀ. ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐ

ՍԱՐԳԻՍ ՁԵՊԷՃԵԱՆ

Բնիկ կեսարացի. եղած է ողբացեալ մեծ հերոսներու՝ Մուրատի եւ Անդրանիկի զինակիցներէն եւ կռիւներու մէջ ցոյց տուած է մեծ քաջագործութիւններ։ Զինադադարէն յետոյ իրեն կը հանդիպինք Վարդան Շահպազի հետ Կիլիկիոյ մէջ։ 1919ի վերջերը կը մեկնի Հաճընն, ուր այնքան հերոսական կռիւներ վարելէ վերջ կը նահատակուի։

ՓՈԽ.ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐ

ԱՐԱՄ ԿԱՅԾԱԿ

Ծնած 1895ին Հաճընն. զաւակն է Մեծ Եղեռնի զոհերէն Մանուկ աղա Թերզեանի։ Կիլիկեան լեռնաշխարհի մէջ իր զանազան քաջագործութիւններով վաւերական անուն մը դարձած էր Արամ Զավուշ։ Հերոսական դիմադրութեամբ վերապրող Հաճընցիներու խումբին հետ (400 հոգի) կը յաջողի հասնիլ Ատանա։

1944ին Յունաստանի մէջ զաւադրաբար կը սպաննուի։

ՆՈՐ ԱՐՇԱԻԱՒՈՒՄԲԵՐ ԿԱՋՄԵԼՈՒ ՓՈՐՁԵՐ...

Սիսի պարպումէն յետոյ, կարծես չվրատուած ղէպքերէն, եւ յամառ կերպով չարունակելու համար իրենց քաղաքականութիւնը, Ազգ. Միութիւնը, Ազգ. Պատուիրակութեան ներկայացուցիչ Պր. Մխրան Տամատեանի եւ Հաճնոյ Հայրենակցական Միութեան գործակցութեամբ, սկսաւ նոր կամաւորներու արձանագրութեան:

Զանազան նախկին զինուորականներու յանձնուեցաւ այս գործին ղեկավարութիւնը, որոնք հաւաքուեցան, չատ փոքրաթիւ կամաւորներու հետ, Ատանայէն քանի մը ժամ հեռու Աքարճայի մէջ:

Դժբախտաբար այդ ղեկավարները չկրցան արդարացնել իրենց վրայ դրուած յոյսերը, իրենց եռանիրական փառամոլութեանց եւ կուսակցական վանդան նկատումներու պատճառաւ:

Ճանչցայ անոնցմէ մէկը, որ իր ոտքին համար եօթը զոյգ ճիղմէ չինել տուաւ աղջային դրամով, մինչեւ որ եօթերորդին հասնեցաւ...:

Ուրիշ մէկն ալ որու անչահախնդիր եւ մաքուր կեցուածքը եւ հոգեւին գործին փարած ըլլալը բաւական չեղաւ զոհ չերթալու համար կուսակցական նեղմիտ պայքարներու, մինչեւ իսկ հաղիւ ապաւելով իր վրայ արձակուած... դնդակներէն:

Կիլիկիոյ հարիւր հազարաւոր հայութեան մէջէն, օրերու եւ չաբաթներու ընթացքին, կարելի չեղաւ գոնէ հինգ հարիւր հոգի մէջտեղ բերել այս երկրորդ կազմակերպութեան համար:

Ոմանց, փորձառութենէ առած դասերը, ուրիշներու ալ չկամութիւնը պատճառ գարձան գործի ձախողութեան:

Կուսակցութիւններն անգամ հաղիւ 30–35ական անձերու չատ ճգճիմ թուով մը մասնակցեցան այս «կամաւորական» խումբերուն:

Այս գրութեան մէջ գտնուեցան մարդիկ, որ տակաւին խելքի չեկած, դիմեցին Ֆրանսական իշխանութեանց, որպէսզի իր միջոցներով Հաճնոյ օգնութեան փութայ: Աւելորդ անգամ մըն ալ ողորմելի եւ ծիծաղելի գարձանք յաչս այդ իշխանութեան:

Իրաւամբ, Ֆրանսացիները, հեգնանքով մօտենալով մեր դիմումին, հարց տուին մեզի թէ ո՞ւր են խոստացուած 1200 հայ կամաւորները, Հաճընի օգնութեան փութացող, որոնց համար դէնք եւ

ռազմանիւթ կը պահանջուէր իրենցմէ, տակաւին ջուրը չտեսած ոտքերը ոսթթելու յիմար փութկոտութեամբ:

Երբ մեր ազգին մեծերը, Ատանայի մէջ այս ձեւի յիմարական գործերու եռեւէն էին, անդին հերոսական Հաճընը օրհասական կռիւ կը մղէր, գերազանց թշնամիին դէմ, փոքրաթիւ զէնքերով, սպառած ռազմանիւթով եւ անգոյ պարէնով, աչքերը միշտ յառած այն ճամբաներուն՝ որոնցմէ պիտի հասնէին «հազար երկու հարիւր կամաւորներ»:

Մեր յիշողութեան մէջ տակաւին թարմ են այն բոլոր խրախուսիչ հրահանգները որոնք տեւաբար կը ղրկուէին Հաճընի, զանազան միջոցներով. ահա անոնցմէ մէկ քանին.

— Կռուեցէ՛ք, մենք կու գանք...

— Ս. Սարգիս թաղը խոչոր ճերմակ պաստառ մը փռեցէք, որ օդանաւերը գտնաքանեն ձեր գտնուած տեղը...

— Լաւ է զոհուիլ հայրենի հողին վրայ, քան նահանջել ու լքել հայրենիքը...

Այս բոլոր խոստումներուն դիմաց, ութ ամսուայ մէջ մէկ հատիկ զինուոր չղնաց Հաճընի օգնութեան: Ղրկուած մէկ հատիկ օդանաւն ալ ծիծաղ պատճառեց Հաճընը պաշարող թուրքերուն, որոնք հեգնանքով ըսին հայերուն: — Եթէ ձեզի մէկ օդանաւ եկաւ, մեզի աւելի չատ եկաւ: Ֆրանսացիները այսպէս կը խնդան ձեր քթին, դէնքերը վար դրէք:

Ժամանակէն առաջ, երբ տակաւին Հաճնոյ հայութիւնը կարելի էր անվնաս կերպով պարպել եւ բերել Ատանա, եւ հակառակ այս ուղղութեամբ խելացի մարդոց եւ նոյնիսկ Հաճնոյ Առաջնորդ Հոգելոյս Պետրոս Արք. Սարաճեանի (վերջը կաթողիկոս) տուած իմաստուն խորհուրդներուն, կարելի չեղաւ այս բանը, հանդիպելով Տամատեաններու եւ իր քլիքին ծանր ընդդիմութեան:

Տամատեան եւ իր շուրջիններըը, կը յայտարարէին որ նոյնիսկ կրնայ Հաճընի մը զոհուիլ, բաւ է որ իրականանայ իրենց երազները, կազմուէր «Կիլիկեան անկախ պետութիւն» մը:

*
**

Այս յիմար եւ ոճրապարտ քաղաքականութիւնը, միացած Ֆրանսացիներու երկդիմի եւ անորոշ կեցուածքին, պատճառ դարձաւ ամբողջ Հաճընի ողջակիզումին, Կիլիկեան ուրիշ քաղաքներու հետ:

ԱՆԶԱՏ ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ԽՈՒՄԲԵՐ ԱՏԱՆԱՅԻ ՇՐՋԱԿԱՅՔԸ

ԶԱՆԱԶԱՆ ԴԷՊՔԵՐ

Ֆրանսական երկդիմի քաղաքականութենէն եւ կիլիկեան քաղաքներուն հեռագիրէ պարպուելէն օգտուելով, Քէմալական ուժերը կը չարունակէին իրենց գործունէութիւնը: Եղաւ ժամանակ մը, որ Ատանա քաղաքին մէջ, բայց պատուհաններէն եւ դռներէն ներս կը հասնէին թուրք հրոսակներու վամփուչտները, եւ կը պատճառէին մահեր ալ: Զէթինները քաղաքին մօտակայ թաղերուն մէջ պահուըտած, Ֆրանսացիներու թոյլատու աչքերուն տակ սկսեր էին անհանդըստացնել հայ եւ քրիստոնեայ բնակչութիւնը:

Ատոնց չքնակայ դիւղերէն Ատանա խուժումը արգիլելու համար, վերտին կազմուեցան կամաւորական փոքրաթիւ խումբեր, այս անգամ սակայն, զուտ կուսակցական հիմունքներու վրայ:

Դաշնակցութիւնն ալ, ուրիշներէն ետ չմնալու համար կազմեց իր խումբը՝ ընդամէնը 83 հոգի: Այս խումբին ալ մաս կազմեցի, եւ ռազմանիւթ, պարէն հաւաքելէ վերջ գացինք տեղաւորուեցանք Ատանայէն 3–4 ժամ հեռաւորութեամբ, ձիհան դեպի եղերքին, Գափուլու կոչուած դիւղը, Մաօյի ազարակը:

Իւրաքանչիւր կուսակցութեան խումբ, առանձին չրջաններ ղրկուեցան: Այնպէս էր որ մեզի բաժին ինկած էր Գաբուլուի չրջանը:

Այդ խումբին մէջ ինձ տուին պահեստապետ–մատակարարի պաշտօնը:

Խումբին հրամանատարն էր ողբացեալ ընկեր Մ. Վերածին:

Այդ օրերուն, մեր երիտասարդութեան խենթ չրջանին, որեւէ մէկուն մտքէն չէր անցներ, կամ չէինք համարձակեր հարցնելու թէ ո՞վ է մեր խումբը ղեկավարողը, ո՞ր մէկ գինուորական վարժարանն էն չրջանաւարտ, եւ ո՞ր մէկ կռիւներուն մասնակցած է: Այս բոլորը «պարապ վախտի խաղալիք» էին: Կը բաւէր դիտնալ որ, Մ. Վերածինը մեր ղեկավար մտաւորականներէն էր, ալ ի՞նչ պիտի ընէինք մնացածը...:

ԱԻԵՏԻՍ ԶԱՎՈՒՇԸ

Բարեբախտաբար, այդ օրերուն, մեզի Ատանայէն կը ղրկուէր Սեբաստացի Աւետիս Զավուշ անունով պատուական երիտասարդ մը: Աւետիս Զավուշ, երկար տարի ծառայած էր Անգրանիկի բանակներուն մէջ եւ բազմիցս անգամներ վիրաւորուած:

Հեզահամբոյր եւ անխօս այս հայդուկը, ըստ երեւոյթին մեզի ղրկուած էր, մեզ մարզելու եւ կռիւները ղեկավարելու համար:

Քանի մը օրուան դադարէն յետոյ, առտու մը, հրահանգ տրուեր որ, արշալոյսին պէտք է բոլորս մեր զէնքերով պատրաստ ըլլանք ճիհանի եղերքը, դիրք բռնելու համար, որովհետեւ վախ կար որ այդ օրը Թչնամին յարձակում գործէր մեր վրան:

Որոշուած ժամուն, կազմ ու պատրաստ ենք: Իւրաքանչիւրս կը տեղաւորէ խրամներու մէջ, Աւետիս Զավուշը, տալով պէտք եղած հրահանգները:

Քանի մը վայրկեան անց, Թչնամիի կողմէ դէպի մեր ուղղութեամբ կը պարպուին քանի մը դնդակներ:

Այդ պահուն էր որ դիմացէն, Թչնամիի կողմէ արձակուած դնդակ մը կու գայ, կը մտնէ դժբախտ Աւետիս Զավուշին ականջին ետեւը: Ամբողջ խումբը կը ցնցուի: Մեր մօտ գտնուող ինքնաչարժով մը կը ղրկենք Աւետիս Զավուշը դէպի Ատանա, հիւանդանոց, ուր քանի մը ժամ վերջը կ'աւանդէ հոգին:

Այս կարիճը, որ Կովկասի լեռներուն մէջ տարիներ չարունակ թափառած, անհամար կռիւներ մղած ու քանիցս վիրաւորուած էր, ահա իր չունչը կը փչէր կիլիկեան տափաստաններու մէջ, կռուի մը ընթացքին:

Մէկ օր առաջ Ատանայէն մեր բանակատեղին եկած էր տարաբախտ Աւետիսին կինը, ուրիշ կիներու հետ, մէկ քանի օր հանգստանալու եւ ամուսնոյն տեսութեան համար: Մենք երբ վերադարձանք մեր տեղը, կինը կը հարցնէ թէ ո՞ւր է Աւետիսը:

կ'աշխատինք խաբել զինքը: կ'ըսենք որ կարեւոր գործի մը համար Ատանա գնաց:

Խեղճ կինը կարծես նախազգալով, ուզեց յաջորդ օրն իսկ Ատանա մեկնիլ: Զուր եղան մեր բոլորի խնդրանքները, զինքը քանի մը օր Ադարակին մէջ պահելու համար:

Աւետիսի յուզարկաւորութիւնը պիտի կատարուէր յաջորդ օրը:

Տիկինը կը հասնի Ատանայի քարէ կամուրջը, ուրկէ կը լսէ մեռելային զանգակներուն ձայնը:

Քովէն անցորդ կիներէն մէկուն կը հարցնէ, թէ ո՞վ է մեռնողը: Կինը արտասուելով կ'ըսէ միամտաբար: — «Ջաւալլը Սեբաստացի Աւետիս Զաւուշն է, որ երէկ ճիհանի եղերքը զարնուած է»:

Կինը սրտաճմլիկ ճիչերու մէջ կը սկսի փետել մազերը, ու կը փորձէ անճնասպան ըլլալ: Մօտը եղողները հազիւ կրնան արգիլել այդ բանը:

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը մեծ չուքով, արժանավայել թաղում մը կը կատարէ իր սիրելի հայդուկին: Հսկայ բազմութիւն մը կը հետեւի դագաղին:

*
**

Անկէ վերջ, մէկ երկու չաբաթ, պարապ-սարապ նստելէ, եւ ազարակին հսկայ մժեղներուն հետ «պատերազմ» մղելէ յետոյ, եղերական օր մը կը պայթի անակնկալ կռիւ մը՝ որուն զոհ պիտի տայինք վեց հատ պատուական երիտասարդներ՝ մեր խումբէն:

Ատանայի մէջ, Ֆրանսացիները, իրենք ալ ճանճրացած եւ մըչցած թուրք չէթէներու աներեսութենէն, վերջապէս կ'որոշեն մաքրագործել քաղաքին չրջակայքը՝ եւ ընդհանուր գրոհով մը կը յարձակին անոնց վրայ:

Քաղաքը կը մաքրուի: Փախչող թուրքերուն նահանջի գիծն էր ճիհան գետը՝ որմէ չատ հեռու չէինք մենք:

Առու կանուխ, գետը անցնելու աեն, իրենց յառաջապահները մացառուտներու արանքէն, կը նշմարեն մեր պահակ զինուորները:

Շփոթած, երկու կրակի մէջ չմնալու համար, իրենք կը սկսին սոսկալի համազարկ մը մեր ուղղութեամբ, յանկարծակիի բերելու համար մեզ:

Զեռնոցը նետուած էր, ստիպուած էինք վերցնել:

Հանդուցեալ Մինաս Վերածին, ճիու մը վրայ նստած, ճերմակ գլխարկ մը դրած գլխուն, հրահանգեց որ ամէն մարդ զէնքի փարի:

Մեր խումբին մէջ կային մի քանի վանեցիներ՝ որոնք կռուած էին Անգրանիկի բանակին մէջ: Առանցմէ մէկը՝ Կարապետը, կը վազէ մեր պարզամիտ հրամանատարին մօտ եւ կը խնդրէ որ ճերմակ գլխարկը փոխէ.— «Ընկեր Վերածին, ճերմակ գլխարկով կռիւ չենք երթար: Արեւի ճառագայթը կը զարնէ, գլխարկը կը փայլի եւ թիւրախ կ'ըլլայ թշնամի դնդակներուն»: Համոզուեցաւ, ու գլխարկը փոխեց մեր խմբապետը:

Հեռու չէինք թշնամիէն, բայց մեր միջեւ գոնուող հսկայ եղէգնուտներու անտառները անտեսանելի կը զարձնէին մէկզմէկու: Այնպէս որ, երթուստեք պարպուած դնդակները չէին հասներ իրենց նպատակին:

Կռիւը կը տեւէ բաւական, մինչեւ որ երկու թշնամիները իրար կը տեսնեն:

Մեր առաջին ծանր վիրաւորը, գնուոր Վանեցի Վաղարշակը, կուրծքէն վիրաւոր, կը բերեն բանակատեղը: Կը վազեմ քովը, տեսնելու համար թէ ինչ կրնամ ընել: Խեղճը պառկած գետին, մարմրող աչքերով կը տեսնէ ու կը ճանչնայ զիս եւ հազիւ լսելի ձայնով մը կ'ըսէ.— Ընկեր Գ., պիտեմ որ ես պիտի մեռնիմ, կը խնդրեմ որ անունս դազէթին մէջ գրես...:

Կը գրկենք զինքը Ատանա, դեռ քաղաք չհասած կը փակէ իր աչքերը, չինականի տալ, մեր աննման Վաղարշակը: Կատարեցի իր վերջին փափաքը: Դժխեմ պարտականութիւն:

Կռիւը չարունակուեցաւ մինչեւ կէսօրուայ մօտ: Թշնամին կրցաւ նահանջել դէպի ճիհան գետի դիմացի կողմը՝ ուր արդէն Թրքական սահմանն էր:

Ունինք վիրաւորներ եւ հինգ հոգի ալ կը պակսէր մեր զօրմէ:

Մեր հետախոյզները փնտռտուքի կ'ելլեն եղէգնուտներու մէջ:

Քիչ վերջ կը պարզուի սարսռազդեցիկ տեսարանը իրենց աչքերուն առջեւ: Մեր հինգ տղաքը, բոլորը մէկ չարքի վրայ անչնչացած՝ պառկած էին: Բոլորն ալ իրենց կուրծքերէն ստացած էին գնդացիրի մահացու դնդակներ: Այս աննման տղաքը ուզած էին յարձակիլ թշնամի դնդացիրին վրայ, զայն գրաւելու մտօք: Դժբախտաբար, չատ քիչ հեռաւորութեամբ, նշմարուած էին թշնամիէն եւ հնձուած ցորենի պէս:

Դիակները կը բերուին ազարակի բակը: Չէին բաւեր կարծես գնդացիրի գնդակները: Անոնց մահէն վերջն ալ վանատալ Թուրքը, խէնէչական արարքները դարձած էր, անդամահատելով ոմանց գլուխը, ուրիշներու զանազան մասերը:

Բոլորս կը հաւաքուինք այս տղոց անշունչ դիակներուն չուրջը: Բոլորիս սրտին մէջ կայ վրէժի հուրը: Բայց մեր կատաղութիւնը անզօր է:

Մեզի մօտակայ տեղ մը կը գտնուէր Ապտողլու կոչուած երեմնի չէն հայաբնակ գիւղը, այժմ աւերակ:

Հայոց եկեղեցիի քովիկը, համայնական փոսի մը մէջ կը թաղենք մեր սիրելիները՝ որոնց հետ դեռ քանի մը ժամ առաջ մտած էինք կռուի: Լուռ եւ յուզուած, կը նետենք հողը անոնց յօղտուած մարմիններուն վրայ: Կը նորոգենք մեր վրէժի ուխտը, եւ հրացաններէն որոտացող գնդակներու դոռոցով, կը բաժնուինք մեր սիրելիներէն:

Կը վերադառնանք մեր բանակատեղին, սպասելով նոր հրահանգներու եւ կամ անակնկալ նոր բաղխումներու, որովհետեւ այլեւս ամէն օր, վանդը հետզհետէ կը մօտենար, Թրքութիւնը կը կազմակերպուէր, Ատանայի մէջ հաւաքուած Հայերու ներկայութեան չհանդուրժելու համար:

Քանի մը օր վերջ, բոլորս կը վերադառնայինք Ատանա:

***

Այդ բոլոր կռիւներու եւ ապանութեանց մէջ մենք ունեցանք կէտ մը մխայն, որ մեզի կու տար խարուսիկ եւ կարճատեւ սփոփանք մը:

Երիտասարդներ էինք: Կը սիրէինք յուցադրութիւնը: Տասնեակ մը տղաք, պարէնի եւ ռազմանիւթի պակասը լրացնելու համար կու գայինք Ատանա:

Բոլորս, ձիաւոր, եւ մինչեւ ակռաները զինուած ու անխուսափելի վտանգները մեր գլխին, երբ կը մօտենայինք Ատանայի, դեռեւս վրայի քարաչէն կամուրջէն անցած առեններս կը մարակինք մեր ձիերը, որոնց ոտքերուն ուժեղ պայտերէն կայծեր կը թռչէին:

Այսքան մը վտառամոլութիւն պիտի ներուի մեզի:

Քաղաքի մուտքին, չարքով կայծն թրքական սրճարաններ, ուր նստած կ'ըլլային ամէն տարիքի թուրքեր: Մենք պիտի անցնէինք

անոնց առջեւէն մեր ֆէտայական տարազով: Չէին համարձակեր իրենց գլուխները վերցնել եւ մեզի նայիլ: Չէ՞ որ ուժին առջեւ թուրքը սմսեղուկ կը դառնայ, իսկ անզէն ժողովուրդին դիմաց առիւծ կը կորի:

Դարերու գերութեան մէջ տապկուած հայ ժողովուրդի զաւակներն էինք, որ արդար հպարտութեամբ եւ յաւտմով կը նայէինք մեր անարդ թշնամւոյն վեհերոտ աչքերուն մէջ, ըսելու համար անոր, որ ահա մենք ալ կանք, որ պիտի ժառանգենք մեր դարաւոր իրաւունքները:

Մեր ձիաւոր խումբին մէջ կ'ըլլար երբեմն ողբացեալ Գարեգին Մարգարեան, ահաբեկիչը Արշաւիր եւ Կարապետ երկու հայ դաւաճաններու: Ծանղավառութիւնը սահման չունէր ամէն անգամ որ մեր ձիերով սրընթաց կ'երթայինք, ու այդ միջոցին ինձ կը սովրեցնէր վազող ձիուն փորին տակէն գէնքը անցընելու չէրքէզական ձեւերը:

Ցիշեմ որ ողբացեալ Գարեգինի սիրած երգը միշտ կար իր շրթներուն վրայ ու կ'երգէր մելամազձոտ ձայնով. «Վէրքերով լի քան ֆէտայ եմ»:

Երազային օրեր էին, որոնք դժբախտաբար չատ կարճատեւ եղան եւ իրենց տեղը տուին նորանոր ձախորդ եւ սեւ օրերու:

***

Մեր Ատանա վերադարձին տակաւին ամէն բան բնականոն կ'ընթանար:

Կառավարական եւ ազգային գործերը կը տարուէին համապատասխան մարմիններու կողմէ:

Վերջին շրջանին մեր կոմիտէի անդամներէն էին ընկ. Գրիգոր Տէր-Կարապետեան, ընկ. Տոքթ. Լ. Գրիգորեան (Մինասեան) եւ ուրիշներ:

Ընկ. Գրիգոր Տէր-Կարապետեան, Տիգրանակերցի, գրեթէ չարունակական իր անդամակցութեան պատճառաւ, իրեն տուած էինք «յատուկ կոմիտէ» մականունը: Ժրաջան, աշխատասէր եւ այս ընկերը տակաւին կ'ապրի այսօր Լիբանանի, Պէյրութի մէջ, եւ կը մասնակցի ազգային գործերուն:

Ընկերը Տէր-Կարապետեանին հետ ազգային, որոշ շրջան մը

Ատանայի Հ. Յ. Դ. ակումբին մէջ կոմիտէի երկու անբաժա պաշտօնակիցներ, ողբացեալ Տօքթ. Լ. ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ (Մինասեան) եւ ընկ. ԳՐԻԳՈՐ ՏԷՐ ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ

պիտի տանէինք կուսակցական գործերը, Պէյրութի կոմիտէութեան մէջ:

Ատանայի կոմիտէութեան անդամներէն պիտի յիշեմ նաեւ մեր ողբացեալ ընկերը, բժիշկ Լեւոն Գրիգորեանը (Մինասեան), որուն անսահման եռանդն ու նուիրումը դեռ դրոշմուած կը մնայ կիլիկեցի վերապրող ընկերներու սրտերուն մէջ:

Համակ նուիրում, անվերապահ պատրաստակամութիւն եւ անսահման զոհողութիւն: Ահա առանց մարմնացումն էր մեր ողբացեալ բժիշկը՝ որուն պիտի հանդիպէինք Գրըղխանի եւ ապագային ալ Պէյրութի մէջ, նոյն եռանդով եւ նոյն հաւատքով:

Դժբախտաբար յիշողութենէս ելած են ուրիշ ընկերներ:

Այս էջերուն մէջ կը հրատարակեմ խմբանկարը այն բոլոր ընկերներուն որոնք մասնակցած են Կիլիկիոյ ջրջանային ժողովին: Նկարը մեզի տրամադրած է մեր Սուէտիացի ընկերներէն Տօքթ. Գեղարդ Մաթոսեան՝ որ զայն պահած է մասունքի պէս քառասուն տարիէ իվեր:

Հ. Յ. Դ. Կիլիկեան Ա. շրջանային ժողովը 1919-ին Ատանայի մէջ: Ա. շարք՝ Ռուբէն Գանձապետեան, Մոլակս Տ. Գալուստեան, Գեղարդ Մաթոսեան, Գրիգոր Տ. Կարապետեան, Տօքթ. Լ. Գրիգորեան, Մաստիկեան, Բ. շարք, Մ. Կուրմանեան, Ամրէն Սասունի, Սարգիս Պաղտոյեան, Կարապետ Չուլէրեան, Տիգրան Գալըպճեան, Դպրոց եւ ուրիշներ:

ՄԵՐ «ՀԱԻԱՔԱՏԵՂԻՆԵՐ»Ը

Բացի Դաշնակցական Ակումբէն, մենք ունէինք մեր մասնաւոր հաւաքուելու տեղերը՝ ակումբի անմիջական մօտակայ փողոցներուն մէջ:

Առնցմէ առաջինն էր հանգուցեալ Յակոբ Շաչոյեանի կօշիկ ներկելու խանութը:

Գրեթէ բոլոր մեծ ու պզտիկ ընկերները, ամէն օր պիտի դիպչէին այդ խանութը եւ իրենց կօշիկները ներկելու աւեն պիտի «լուծէին» կուսակցական եւ քաղաքական շատ «բարդ» խնդիրներ: Շաչոյեանին անբաժան ընկերը, երկայնահասակ Մելիտոս Մելիտոսեանը հոն էր, իր զուարթ խօսակցութիւններով: Երկուքն ալ նախկին լեգէոնականներ էին, ու իրենց պարտականութիւնները կատարելէ յետոյ նետուած էին գործնական կեանքի ասպարէզ, որովհետեւ «ոչ միայն բանիւ կեցցէ մարդ»:

***

Այդ խանութին դիմացը կար նոյնպէս նախկին լեգէոնական մեր ընկերներէն ՍԻՄՈՆ ՅԱԿՈԲԵԱՆի խանութը:

Հոն ալ կը հաւաքուէինք, վիճաբանելու համար օրուայ «հրատապ» հարցերու շուրջ, երբեմն ալ նոյնիսկ մտնելով մեր խելքերէն վեր խնդիրներու մէջ:

Մեր Սիմոնը ակրվիւճ էր եւ ընկերական. Խարբերդցի էր, եւ հայրենասիրական ղեդացումները ջինջը ջինուոր դարճուցած էին: Թողած Ամերիկայի գործն ու դիրքը, չատերու պէս եկած էր կիլիկիա, կռուելու մեր դարաւոր թշնամւոյն դէմ: Կատարեց իր պարտականութիւնները, քաղաքականութեան եւ ֆրանսացւոց թոյլատրած պայմաններուն մէջ:

Կատակասէր եւ զուարթ էր, հակառակ իր խոժոռ նայուածքներուն: Իր խանութը տեսակ մը անկեղանոց էր, ուր շատ անգամ կը հաւաքուէին նաեւ անգործ եւ անկուտ ընկերներ: Դրամը շատ կարեւոր չէր Սիմոնի խանութէն բան մը գնելու համար, կը բաւէր որ առնողը ընկեր մը ըլլար...:

Եկանք Լիբանան: Տարիներ չարունակ միասին տարինք կուսակցական աշխատանք: Մինչեւ որ երկուքս ալ ծերանանք:

Այս չատ մաքուր, համեստ եւ ազգասէր ընկերն էր որ իր եր-վար տարիներու ազդօգուտ գործունէութեան եւ ծառայութեան արդասիքը վայելեց, Լիբանանի մէջ հայանուն ոճրագործներու կողմէ տրճակուած գնդակով մը: Այս մարդակերպները չկնայեցին ոչ իր անցեալին եւ ոչ եօթանասունամեայ իր ալեհեր տարիքին:

Ողբացեալ ընկ. ՍԻՄՈՆ ՅԱԿՈԲԵԱՆ

Կուսակցական համերաշխութեան չատագով, իր կեանքին մէջ միշտ խուսափած էր կուսակցական պայքարներէ եւ դատապարտած եղբայրասպան դէպքերը: Մենք, իր հին ու նոր ընկերներս, չենք մոռցած մեր սիրելի Սիմոնը, ու կը պահենք իր յիշատակը մեր հոգիներուն մէջ: Որեւէ օր, որեւէ ժամանակ ոչ ոք կրցաւ նսեմացնել այս ղաղափարական ազնիւ ընկերոջ արժանիքները:

Կրնայ ինք իննլել իր դերեզմանին մէջ հանգիստ քնով: Իր պարտականութիւնները լիովին կատարեց: Իր զաւակները, իրենց հօր յիշատակը վերջն ալ պիտի չարունակեն նոյն ճամբան:

*
**

Այս «հաւաքատեղիներ»ու կարգին, պիտի յիշեմ նաեւ մեր ա–կումբի դիմացը, դարձեալ Նաճարեաններու չէնքին տակի յարկը զոնուած փափագեան դեղարանը:

Հոս արդէն բոլորովին կը փոխուէր մթնոլորտը, եւ օրուան կուսակցական եւ քաղաքական մտահոգութիւնները թօթափելու հա–մար, իրիկուան դէմ, պարապով ժամերուն կը հաւաքուէինք, մի-միայն կատակաբանութիւններով զուարճանալու համար: Ամէն մէ–կը բան մը կը պատմէր, զրուպ մը, ծիծաղաշարժ անեքդոտ մը: Բոլորս ալ ամուրի երիտասարդներ էինք: Ալ կրնաք երեւակայել թէ ի՞նչ կ'ըլլար մեր խօսակցութեան նիւթը առաւելապէս: Մեր «ժո–ղով»ին կը մասնակցէր նաեւ Տէր Յորէն քահանան...:

ՌՈՒՄԲԻ ՊԱՅԹՈՒՄԸ

Առաջ, Տիվան Եօլու փողոցին վրայ, մեր խմբագրատունէն ոչ շատ հեռու կը բնակէր հանգուցեալ Մուշեղ Աբգ. Սերոբեանի եղ–բայրը՝ Վռամշապուհ:

Այս մարդը, մինչեւ վերջն ալ փակուած կը մնար իր տան մէջ եւ զբաղուած կ'ըլլար ինչ–ինչ գործերով:

Օրին մէկը, երբ ամէն մարդ իր աշխատանքին մէջ էր, սոս–կալի պայթումի մը ձայնը կը լսէ, եւ ամէն ոք փողոց կը թափի:

Կը տեսնենք որ, Պ. Վռամշապուհի բնակած չէնքին վերի յար–կը ամբողջութեամբ քանդուած եւ իջած է վարը:

Անմիջապէս օգնութեան գործը կը կազմակերպուի եւ մէկ քա–նի ժամ ուքնալեան աշխատանքներէ վերջ, փլատակներու տակէն դուրս կը բերեն դժբախտ Վռամշապուհի ջախջախուած մարմինը:

Զանազան ըսի ըսաւներու տեղի տուաւ այս դէպքը Ատանայի մէջ: Ամէն մարդ իր ուզած ձեւով բացատրեց: Իրականութիւնը այն էր որ Պ. Վռամշապուհը իր ձեռքով կը պատրաստէ եղեր հսկայ ռումբ մը, որ պայթած էր իր ձեռքերուն մէջ: Տխուր այս դէպքը ցնցեց ամբողջ քաղաքը եւ բազմաթիւ մարդիկ դացին յուղարկաւո–րութեանը տարաբախտ Վռամշապուհին՝ որուն գլխին մէկ մասը տարած էր ռումբը:

ՎԵՐԱԴԱՐՁ ԴԷՊԻ ԲՆԱԿԱՆՈՆ ԿԵԱՆՔ

Կշտացած կամաւորական կեանքէն, որուն ասպարէզն ալ ար–դէն փակուեցաւ, վերադարձայ Կիլիկիայի տպարանը, չարունակե–լու համար պրաշարապետի պաշտօնս:

Թերթը կը չարունակէր իր երեւումը: Վերջին տեսնները Ա–մերիկայէն եկած էր գործիչ մը, ընկ. Սարգիս Պաղտոյեան: Ամերի–կացի թիփ մը, որ հակառակ քաղաքական ծանր դէպքերու, կը պա–հէր իր պազարիւնը, եւ ամերիկեան նիստ ու կացը:

Գլուխս կախած, որպէս պարտաճանաչ արհեստաւոր, փարած էի գործիս, եւ մեծ եռանդով կ'աչխատէի այն թերթին, որուն առա–ջին թիւը իմ մատներովս չարած էի, եւ երբեմն ալ մանր–մունր յօդ–ուածներ կը գրէի: Չէ՞ որ գրաշարը պրպտէ պէտք էր ըլլար:

Առաջին յօդուածս գրեցի ողբացեալ Խատիսեանի Հայաստա–նի Հանրապետութեան համար արտասահմանի մէջ ձեռնարկած փո–խառութեան առթիւ:

Բայց բնաւորութեամբ անհանդարտ մէկը ըլլալով, կարծես այդ միօրինակ գործը, սկսաւ դիւր չգալ ինծի: Ատին–անդին կը փնտը–ռէի արկածախնդրական գործ մը, խենթ արարք մը կամ կուսակ–ցական ծանր պարտականութիւն մը:

Փոթորկոտ ու ալեկոծ ազգային եւ քաղաքական կեանքին մէջ, միշտ ալ անպակաս էին այդ ձեւի գործերը:

Բախտը ժպտեցաւ:

ԱԶԳ. ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՄԸ ՑՐՈՒՈՒՄԸ

Թուականը ճիշդ չեմ պիտեր:

Օրին մէկը ինծի պարտականութիւն տրուեցաւ, քանի մը տը–ղայ հետ երթալ եւ Ազգ. Միութեան սրահին մէջ ժողովի հաւաք–ուած Ազգ. Միութեան անդամները դուրս ընել ժողովատեղիէն:

Պատճառը չէի պիտեր:

Հինգ երիտասարդներով հասանք ժողովատեղին:

Դուռը պարնելով, շատ քաղաքավար կերպով ներս մտանք:

Ժողովին նախագահն էր հանգուցեալ Միհրան Տամատեանը:

— Պարոննե՛ր, ապրը այլեւս ձեզ տեսնել չ'ուզեր այս աթոռներուն վրայ, բարի եղէք ցրուելու...:

Պրն. Տամատեան, յանկարծակիի եկած, կը հարցնէ.

— Բայց տղաս, որո՞ւ կողմէ կու գաք եւ ո՞վ կը ներկայացնէք:

Նախապէս եղած կարգադրութեամբ մը փողոցները լեցուած էր բազմութիւնով:

— Պարոն Տամատեան, հաճեցէք պատուհանը բանալ եւ դուրս նայիլ անդամ մը, թէ մենք որո՞ւ կողմէ կու գանք:

Դուրսի հսկայական բազմութիւնը տեսնելով Պրն. Տամատեանը կը հասկնայ թէ բանն ինչումն է եւ կ'ըսէ թէ իրենց տասը վայրկեան ժամանակ տանք, առանձինն խորհրդակցելու համար:

Դուրս կ'ելլենք սենեակէն, կը սպասենք մինչեւ լրանայ տասը վայրկեանը:

Կրկին կը մտնենք: Ժամանակը լրացած էր:

— Ահա պարոննե՛ր, մենք կ'ներթանք, բայց բոլորդ պատասխանատու պիտի ըլլաք ասոր հետեւանքներուն:

— Պրն. Տամատեան, հիմա դուք գացէք, յետոյ կը մտածենք պատասխանատուութեան մասին:

Ժողովականները դլխարկները դլուխնին դրած, Պրն. Տամատեան իր գաւազանին յենած, կը հեռանան ժողովէն:

Պարտականութիւնը կատարած դինուորի մը պէս, կը վակեմ սենեակի եւ սրահի դռները. բանալիները դրպանս դրած, կը վերադառնամ մեր ակումբը:

ԱՐՍԼԱՆԵԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԴԷՊՔԸ

Նոյն օրը, հպիւ մօտեցած էինք մեր ակումբին, յանկարծակիի կու գանք ամբողջ հայոց թաղին մէջ հաւաքուած բազմութեան ի տես:

Առաջին դիմացս ելլողը կ'ըլլայ ընկերներէս Երզնկացի Պրն. Քերովբէ Տէր-Աւետիսեանը (այժմ Ֆիլատելֆիա) կառապանի տաբատով, էմֆէնի, փոթուր եւ դլուխը քիւլահ:

Կը հարցնեմ իրեն թէ ի՞նչ է պատահեր:

— Վարդապետը ծեծեր ին, դլուխը պատռեր ին... ու հիմա հիւանդանոց տարին...:

Մինչ այդ, Ֆրանսական փոքր թանքեր, պաշարման տակ կ'առնեն ամբողջ թաղը:

Ովքե՞ր էին դերակատարները այդ դէպքին, եւ որեղէն առեր էին իրենց հրահանգը...:

Առաջնորդ Արսլանեան վարդապետին Ֆրանսացիներուն հետ ունեցած շատ մտերմիկ յարաբերութիւնները կասկածներ արթնցուցած էին իր մասին: Կուսակցութիւնները կարծեմ որոշում առած էին արժանի դասը տալու այս անարժան հոգեւորականին, որ, ըստ առնուած տեղեկութիւններուն, ապր. հարցերու չուրջ տրուած ծանրակիր որոշումները զաղտնօրէն կը հաղորդէր Ֆրանսացիներուն: Այս մասին բոլորիս կասկածները փարատեցան դէպքէն յետոյ, Ֆրանսացիներուն ցոյց տուած փութկոտ հետաքրքրութեամբ եւ դուրդուրոտ վերաբերումովը՝ վարդապետին հանդէպ:

Ֆրանսական դինուորական հիւանդանոցի կառքով փոխադրած էին Մօնսէնիօրը, եւ արտակարգ խնամքներ չռայլած իրեն, մինչեւ ապաքինումը:

Ժողովրդային այդ պոռթկումը տեղի ունեցած էր Ատանայի հայոց եկեղեցիին մէջ: Գլուխը պատռած էին:

Ապագային, երբ Պոլսոյ պատրիարքական փոխանորդութիւնը ատանձնեց, տարիներ չարունակ ազգին դլխուն այնպիսի փորձանքներ բերաւ, որ արդարացուց Ատանայի մէջ իրեն դէմ եղած պոռթկումը:

ՁԵՐԲԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆ

Վերոյիշեալ դէպքէն հպիւ ամիս մը անցած, վարդապետը ապաքինած եւ, հիւանդանոցէն ելլելով զործի ձեռնարկած էր, Ազգ. Առաջնորդարանին մէջ, որ կը գտնուէր Դաշնակցութեան ակումբին ճիշդ դիմացը:

Օրին մէկը, երբ կ'աշխատէի «Կիլիկիա» թերթին դրաշարատունը, երկու ոստիկաններ կու գան զիս փնտռելու: Կ'ելլեմ առջեւնին: Կը հարցնեմ թէ ո՞վ է զիս ուզողը:

Ատանայի Ֆրանսացի կուսակալ, գոմանտան Թոմի Մարթէնն էր զիս կանչել տուողը:

Քիչ մը վախով հասայ սէրայ:

Իր անձնական դրասենեակին մէջն է:

Ժամանակին Սուլթան Պայազիտի մէջ կար Թրքական պատեբազմական առեան մը: Պատահաբար, օր մը ներկայ գտնուած էի դատավարութեան մը: Անմիջապէս այն ապաւորութիւնը ունեցայ որ այդ Ֆրանսացին ալ յար եւ նման էր այն Թուրք փաչաներուն, որ բոնց երեսէն Թոյն կը կաթէր, որեւէ ամբաստանեալ առջին իսկ վայրկեանէն սարսափի տակ պահելու համար:

Կը սկսի հարցաքննութիւնը: Կը հարցնէ Թէ Ֆրանսերէն կը հասկնա՞մ. հակառակ Ֆրանսերէն պիտնալուս, բարկութենէս ո՛չ կը պատասխանեմ, ասոր վրայ հայ երիտասարդ մը (կարծեմ Պրն. Յակոբ Եէթէրեան) Թարգմանի դեր կը կատարէ: Առաջին հարցում.

— Այն օրը որ Մոնտէնիօրը ծեծեցիք, ո՞վ կար հետդ:

— Բայց պրն. կառավարիչ, ես այդ օրը եկեղեցին չեմ գըտնուած:

— Ես քեզի չեմ հարցներ Թէ եկեղեցին գտնուած ես Թէ ոչ, անունները կ'ուզեմ անոնց՝ որոնց հետ միասին էիր:

— Ի՞նչպէս կրնամ ըսել անունները մարդոց, որոնք չեմ տեսած, որովհետեւ հոն, եկեղեցին չէի ես:

Ասոր վրայ, կը փրփրի, կը կատղի, Թուրք փաչաներու պէս լորձունքը կլլելով, կը սպառնայ:

— Ձես գիտեր հա՞, հիմա ես քեզի խօսեցնելու կերպը կը սորվեցնեմ, եւ ամէն բան ճիշդը կ'ըսես:

Ձեմ պատասխաներ այլեւս, կը սպասեմ հետեւանքին:

Թարգմանի միջոցաւ ոստիկան մը կը կանչէ եւ իր սենեակին դիմացը գտնուող փոքրիկ սենեակի մը մէջ բանտարկել կու տայ զիս, բայց դրան առջեւ դնելով սուինաւոր պահակ մը:

Այսպէս կ'անցնի քանի մը ժամ: Բանտարկեա՞լ էի:

Այդ առենուան ոստիկանապետը մեր բարեկամներէն Աստանցի Գրիգոր էֆէնտի Զօլագեանն էր:

Դուռս առջեւէն անցնող հայ ոստիկան մը կրցայ կանչել եւ իրմէ խնդրել որ Գրիգոր էֆէնտիին լուր տայ եղելութիւնը:

Քանի մը վայրկեանէն կը հասնի մեր Գրիգոր էֆէնտին: Անծանօթներ չենք իրարու: Կը բացատրեմ անցած դարձածը:

Անմիջապէս կը մտնէ կուսակալին սենեակը համոզելու դինքը, որ ես մասնակից չեմ եղած այդ դէպքին:

Վերջապէս, հազարապետը կը հրամայէ.

— Պարոն Տնօրէն, այս տղան կ'առնէք միասին, կը տանիք վարդապետին, ցոյց կու տաք, եւ իմ կողմէն կը հարցնէք Թէ, այդ օրուան դէպքին, այս տղան կա՞ր, Թէ չկար: Եթէ կար ըսէ, առէք եւ բերէք, իսկ եթէ չկայ ըսէ, այնտեղէն ազատ Թողուցէք զինքը:

Գրիգոր էֆէնտիին հետ քով-քովի բայթօն կը նստինք: Կառապանին քովը ոստիկան մը:

Կ'անցնինք Տիվան Եօլուէն, հայկական Թաղամասերէն, կ'առջնորդուինք դէպի հայոց առաջնորդարանը: Ճամբան զիս տեսնող ընկերները ղարմանքով եւ քմծիծաղով կը դիտեն մեզ: Իրապէս ի՛նչ մեծ պատիւ էր ոստիկանապետի մը հետ կողք-կողքի կառք նստիլ, պատուոյ ոստիկան մըն ալ կառապանին քով: Ո՛վ դիտէր մանրամասնութիւնը. ո՛վ կրնար մտքէն անցընել որ դատաւոր եւ ամբաստանեալ միասին, մէկ կառքին մէջ կ'երթային դատարան:

Կը հասնինք առաջնորդարան: Բազմոցին վրայ ընկողմանած է Գէորգ Ծ. Վ. Արսլանեան: Սովորական ձեւակերպութիւններէ յետոյ, պրն. Զօլագեանը կը խղէ լռութիւնը:

— Հայր Սուրբ, Աստանայի կուսակալ, գօմանտան Թօմի Մարթէն իր յարգանքները կը մատուցանէ ձեղի եւ կը խնդրէ ձեզմէ, որ յայտնէք Թէ այս տղան (ես) եկեղեցւոյ մէջ պատահած դէպքին օրը մասնակցա՞ծ էր դէպքին՝ Թէ ոչ: Ձեր պատասխանէն կախում ունի այս տղուն բանտարկուիլն ու ազատ արձակումը:

Վարդապետը, աչքերուն տակէն քննական ակնարկ մը կը նետէ վրաս: Կը ճանչնանք իրար: Մեր պատուհանները իրարու դէմ էին եւ յաճախ առիթը ունեցած էինք... իրար տեսնելու:

Շատ խորհրդաւոր եւ հեղինակաւոր ձեւեր առնելով կը պատասխանէ.

— Պարոն Զօլաքեան, եթէ նոյնիսկ այս տղան դէպքին վայրը գտնուած եւ մասնակցած ըլլար, կը կարծէ՞ք որ ես ԿԱՐ կ'ըսէի: Հետեւաբար կը խնդրեմ, որ փոխադարձ յարգանքներս հաղորդէիք Պրն. կառավարիչին, իրեն յայտնելով ըսածներս:

Ազատուած էի...: Դաշնակցութեան Ակումբը դիմացն էր:

Հրաժեշտ կ'առնենք վարդապետէն: Իմ կարգիս չնորհակալութիւն յայտնելով մեր սիրելի Պր. ոստիկանապետին, դարձայ ակումբ: Ընկերներս բաւական մտահոգուած էին ինձմով: Պատմեցի իրենց անցած դարձածը: Այդ իրիկուն, բոլորս մէկ գացինք գլուխը լեցնելու եւ խմելու մեր Առաջնորդին «արեւչատութեան» համար, որ այնքա՜ն «անյիշաչար» գտնուած էր ինծի հանդէպ:

ՄԱՐԴՈՒ ԿԱՐԳ ԱՆՑՆԻԼՍ...

Այսքան թափառումներէ եւ արկածախնդրութիւններէ վերջ, արդար էր որ այլեւս, «մարդու կարգ» անցնէի, եւ ընտանեկան բոյն կազմէի: Հայրենակիցներու եւ մեծ ընկերներու խորհուրդներուն անսալով վերջապէս, 1921 Մարտ ամսուայ 5–ին նշանուեցայ ինծի հայրենակից օրիորդի մը հետ:

Դաշնակցութեան Ակումբը կը յորդէր երեք հարիւրէ աւելի ընկերներով: Մինչեւ առաւօտ կերուխումով, լաւ քէֆ ըրին: Բոլորն ալ իրարու հետ կը մրցէին հանդէսին փայլը աւելցնելու եւ մթնոլորտը չհնցնելու համար:

Օրուան հանդիսութիւնները կը ղեկավարուէին ողբացեալ Տօքթ. Քիրէմիճեանի եւ այժմ Ֆրանսա գտնուող իմ շատ սիրելի ընկերս, Պետրոս Զաուդճեանի կողմէ:

Երիտասարդ ընկերները իրենց նուագախումբով, Պրն. Ղազարոսեան իր երգչախումբով արտակարգ խանդավառութիւն կը ստեղծէին:

Բոլոր ղեկավար ընկերները հոն էին, կնքահայրն էր յատնի դաստիարակ եւ մտաւորական Ղազար Զարըդ:

Երբ կէս գիշերը անց, հանդիսականներէն մաս մը ուզեցին մեկնիլ, լուսահոգի Տօքթ. Քիրէմիճեանը, ակումբի խոշոր դռները զոցեց, եռեւը աթոռներ չարեց եւ յայտարարեց որ, մինչեւ «Առաւօտ լուսոյ» չերգենք, չենք կրնար այս սրահէն դուրս ելլել:

Իրաւամբ ալ, մինչեւ առաւօտ չարունակուեցան խրախճանքները հայկական եւ այդ շրջանին Ատանայի մէջ հազուագիւտ եղող եւրոպական պարերու ստեղծած մթնոլորտի մը մէջ, եւ առաւօտուն բազմութիւնը մեկնեցաւ «Առաւօտ լուսոյ» երգելով:

Այս ալ այսքան: Անճոռնի գրաղիլս շատ հաճելի բան չէ: Բայց Դաշնակցութեան տան մէջ, Դաշնակցութեան գինանշանին տակ անցուած այդ չքեղ եւ անմոռանալի յիշատակն ալ չեմ ուզեր մոռնալ:

Կելլեկեցի ընկերներս, որոնք ներկայ էին այդ հանդիսութեան, մինչեւ հիմա հաճոյքով կը վերյիշեն այդ երեկոն:

*
**

Նշանուած ըլլալը սակայն չպատեց զիս այն պարտականութիւններէն (կուսակցական), որոնք կը դրուէին յաճախ ուսերուս վրայ:

ՀԱՅ ԱՐԻՆԵՐՈՒ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆԸ

Ատանայի մէջ որպէս մարմնակրթական չարժում, մէջտեղ եկաւ Հայ Արիներու կազմակերպութիւն մը՝ որուն մէջ մտան սկաութիզմի սիրահար հայ պատանիները:

Աւելի քան հարիւր արիներ, իրենց նուագախումբով եւ դեղեցիկ համազգեստով, աւելի կը գեղեցկացնէին Ատանայի արդէն հաճելի հայ կեանքը:

Այդ չարքերուն մէջ կը գտնուէին այժմ Լիբանան գտնուող հայ ապագայիններէն Պրն. Ռուբէն Մալխասեանց, Բիւզանդ Մըխաւեաիքեան և ուրիշներ, որոնք պարծանքով կը յիշեն իրենց անցեալի երիտասարդական օրերը, եւ կ'ենթադրեմ, որ դուրդուրանքով պահած ըլլան արիական տարազով իրենց լուսանկարները:

Այս կազմակերպութեան վարչութիւնը կը գտնուէր առաւելապէս Հ. Յ. Դաշնակցութեան ձեռքը:

Ռամկավարներու նախանձը գրգռած էր այս պարագան, եւ անոնք թելադրած էին իրենց ընկերներուն, մեծ թիւով արձանագրուիլ այս միութեան մէջ, կարենալ ձեռք անցընելու համար միութեան վարչութիւնը:

Օրին մէկը, երկու հարիւր հոգինոց ընդհանուր ժողով մը պիտի գումարուէր այս կազմակերպութեան սրահին մէջ, Օտոպիպաքի եռեւը: Պիտի կատարուէր վարչութեան ընտրութիւն:

Ներկաները դասաւորուած էին հետեւեալ ձեւով: Հարիւր քսան դաշնակցականներ, եւ ութսուն ռամկավարներ:

Առաջին իսկ վայրկեանին, տեսանք որ մթնոլորտը ելեքտրականացած էր:

Այնպէս որ ժողովին նախագահ ընտրելու համար հարկ եղաւ չորս անգամ քուէարկութիւն կատարել:

Արդիւնքը շատ յստակ էր:

Հարիւր քսան դաշնակցական քուէ եւ ութսուն ռամկավար: Օրինական էր որ ժողովի նախագահը դաշնակցական ըլլար:

Ռամկավարները սակայն, ժողովը խանգարելու դիտաւորութեամբ չէն ընդունիր քուէարկութիւնը:

Կը սկսի կռիւ, զարհուրելի թոհուբոհի մը մէջ: Ամբողջ սրահը կը վերածուի ռազմաճակատի:

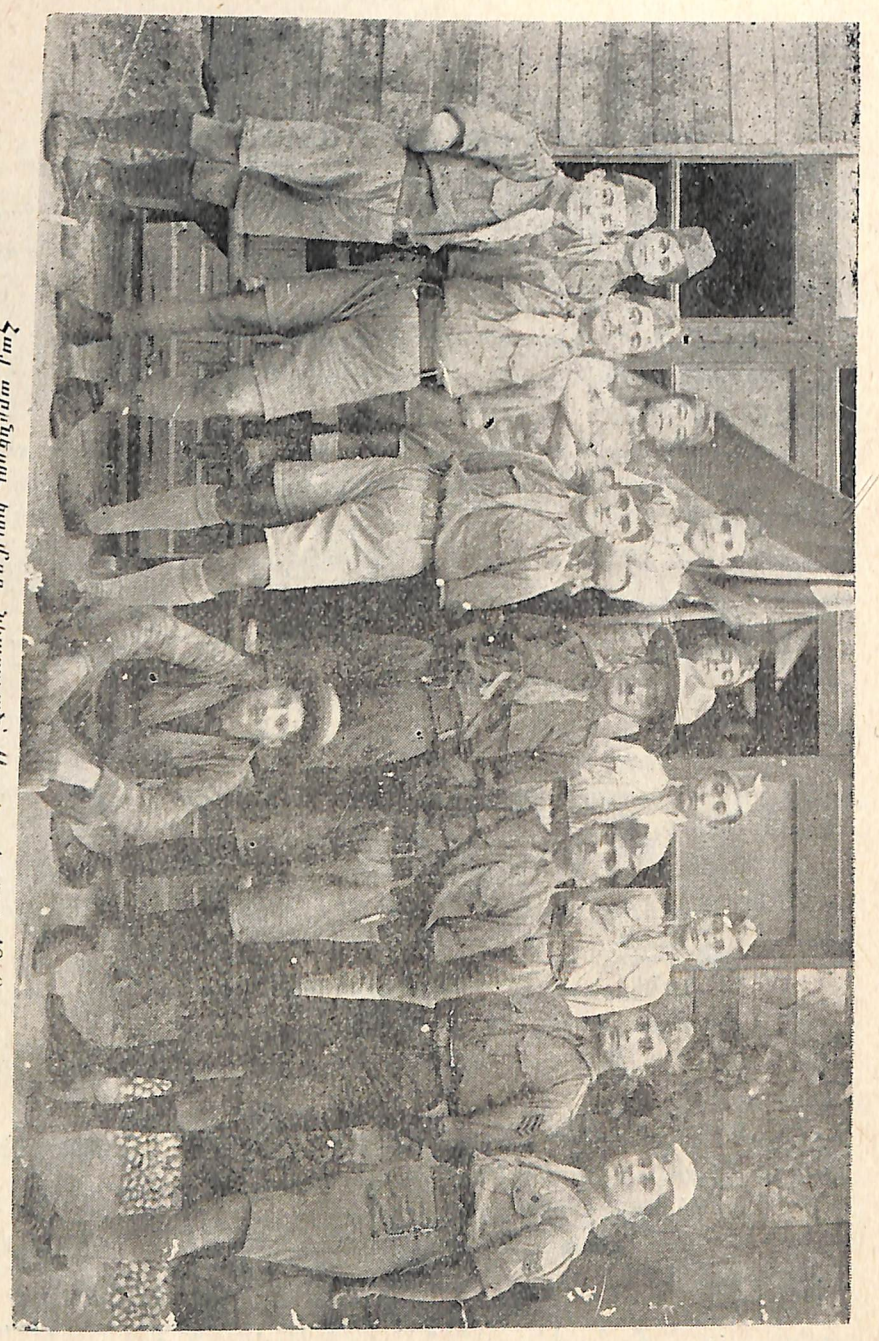

Հայ արվեստի խումբը, նկարուած՝ Ատանայի մէջ 1920-ին:
Նկարին մէջ կը տեսնուին Պրն. Բիւզանդ Մխսուեանի-քեան, Պրն. Խուբէն Մատիսոփալեան եւ ուրիշներ, որոնք այժմ կը գտնուին Պէյրութ:

Կէս ժամը բաւական կ'ըլլայ, որ Ռամկավարները ձգեն սրահը, մինակը ձգելով իրենց դեկավար ընկեր՝ Ծերունի Ապահը:

Այդ օրուան դերակատարներն էին, ընկ. Մ. Տ. Գ., ընկ. Լեւոն Թէրզեան, ընկ. Պետրոս Զապուքճեան (այժմ Ֆրանսա) եւ այս տողերը գրողը, բոլորս ալ կրակոտ երիտասարդներ:

ՇԻՇՄԱՆԵԱՆԻ ՄԻԼԻՈՆԵՐՈՒ ԽՈՒՄԲԸ

Բոլոր խումբերու ցրուումէն վերջ կը մնար տակաւին այս խումբը իր քանի մը հարիւր խայտաբղէտ կամաւորներով, որոնց մէջ կային նաեւ քանի մը աղջիկներ:

Այս խումբը մէջտեղ եկած էր կարծեմ քաղաքային միլիսի դեր կատարելու համար: Վերջ ի վերջոյ ասոր ալ բախտը տարբեր չեղաւ միւս խումբերէն, ու օրին մէկը լսեցինք որ Ֆրանսացիները պիտի լուծեն եղեր այս ալ:

Այդ օրերուն Պրն. Շիշմանեանի հետ ունեցայ խնդիր մը:

Մեր կուսակցական խումբին ձիեր հաւաքելու պաշտօն ունէի: Այդ աշխատանքի ընթացքին էր Շիշմանեանի կամաւորները դիմացս ելան եւ արգիլեցին գործս չարունակելու: Անմիջապէս կռիւ մը ծագեցաւ մեր մէջ, եւ կամաւորները զիս առաջնորդեցին Շիշմանեանի բանակատեղին:

Երիտասարդ Դաշնակցականի արժանապատուութիւնս վիրաւորուած զգալով, բարկութենէս սկսայ պոռչտալ: Շատ չտեւեց «բարկութիւնս»: Կուսակցութիւնը մէջտեղ եկաւ ու քիչ մը վերջ խրոխտ եւ յաղթական դուրս եկայ «բանա»էն:

Զարմանալի թող չթուի այս դէպքը ընթերցողներուս: Եկաւ ատեն մը ուր Ատանայի մէջ տիրեց տեսակ մը բաբելոնի խառնակութիւն եւ սկսեր էինք իրար չհասկնալ:

Այս դէպքէն քանի մը շաբաթներ յետոյ, ճակատագրի հեգնանքով մը, ինծի պիտի վիճակուէր Պրն. Շիշմանեանի հետ ուրիշ գործ մը ունենալ:

*
**

Թուրքերու կատարեալ վստահութիւն ներշնչելու համար, Ֆրանսացիք այս խումբն ալ ցրուելու որոշում կու տան: Պրն. Շիշմանեան համաձայնած էր մերիններուն հետ, որ իր մօտ գտնուող

ղէնքերն ու զինապահեստը ոեւէ միջոցաւ պէտք էր հայոց ձեռքը անցնէր, ֆրանսացոց յանձնուելու տեղ։

Զեմ զիտեր մեր կուսակցութիւնը ինչ դեր ունեցած էր այս գործին մէջ, բայց գիտեմ որ ինծի հրահանգուեցաւ այս վտանգաւոր գործին գլուխը անցնիլ։

Բոլոր ղէնքերն ու ռազմանիւթը, մեր կրցածին չափ, պիտի փոխադրէինք հայկական թաղերը, չատ ապահով անտուկներու մէջ պիտի տեղաւորէինք եւ գեռնախոր տեղեր պիտի թաղէինք ... ապագային զանոնք գործածելու համար ...։

Կ'իջնամ քաղաք, կը գտնեմ ինծի համար յարմար ընկեր մը յանձին մարաչցի Նշան Աբըգեանի, ու մութը կոխելուն պէս կը սկսինք գործի։

ՆՇԱՆ ԱՐԸԳԵԱՆ (Մարաշցի)
որուն հետ ամբողջ գիշեր մը տարուբերուեցանք
մահու եւ կեանց միջեւ։

կը վարձենք երկու հատ փայթոն (կառք)։ Եռեւի մասը, փքոցին մէջ կը տեղաւորենք ղէնքերը, իսկ մեր առջեւ ալ ռազմանիւթի

անտուկները։ Շիշմանեանի բանակատեղիէն զաղտագողի կ'առնենք ղէնքերն ու ռազմանիւթը ու կառքերով կ'ուղղուինք դէպի հայկական թաղամասերը՝ ուր նշանակուած տուներու մէջ մեզ կը սպասէին հայ երիտասարդները, յանձն առնելու համար ղէնքերը։

Յիշեցնեմ որ այլեւս ֆրանսացիք բացայայտ կերպով թշնամական դիրք ունէին մեզ հանդէպ, եւ մեր արարքը, եթէ բռնուէինք, պատերազմական ատեանի ծանր վճիռով կրնար դատապարտուիլ։ Մէկ խօսքով կեանքի եւ մահու կռիւ մըն էր որ մղեցինք մինչեւ առաւօտ։

Հակառակ որ ամէն վայրկեան կրնայինք օճիքնիս ձեռք տալ, այսու ամենայնիւ ամենադոյզն վախի դգացում մը չունեցանք։ Ընկերոջս Նշան Աջըգեանի հետ կառքին մէջ նստած, իւրաքանչիւրս ոտքերնուս մէկը դուրս ձգած, ու ձեռքերնիս բռներ էինք ձեռնառումբ մը, մատերնիս օղակին անցուցած։ Եթէ ոեւէ վտանգ սպառնար ձերբակալուելու, երկուքս մէկ պիտի պայթեցնէինք ռումբերը եւ մեզ ձերբակալել ուզողներուն, կառքին եւ մէջի ամբողջ պարունակութեան հետ օդը պիտի ելլէինք, անպամ մըն ալ ցոյց տալու համար մեր ֆրանսացի «բարեկամ»ներուն, որ դիւրին բան չէր Դաշնակցական մը ձերբակալելը։

Բարեբախտաբար բան մը չպատահեցաւ։ Մինչեւ արշալոյս վերջացուցինք մեր գործը, թաղելով բոլոր ղէնքերը հայ տուներու մէջ պատրաստուած թաղստոցներու յատակը։ Քառասուն տարիէ իվեր անոնցմէ չատերը փտեցան անշուշտ։

Ընկերս Նշան Աբըգեանը երկար ժամանակ բնակեցաւ Հալէպի մէջ։ Հարստացաւ ու մեծ դիրքերու հասաւ, բայց այդ բոլորը պատճառ մը չեղաւ որ մոռնայ իր գործն ու ընկերները։ Ընդհակառակը, մինչեւ իր վաղաժամ մահը մնաց իր գաղափարին՝ հաստատ։ Վերջին անգամ գինքը տեսայ Պէյրութի մէջ, եւ մտերմիկ երկար խօսակցութիւններու ընթացքին խօսեցանք նաեւ մեր արկածախնդրական այն գործին համար։ Իր չուրջ հաւաքուող բարեկամներուն պարծանքով կը պատմէր այս դէպքը։

ՎԻՃԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ՀԵՏԱԶՕՏԻՋ ԽՈՒՄԲԸ

Շիշմանեանի կազմած քանի մը հարիւր հոգինոց միլիոներու խումբին հետ որ կարճատեւ կեանք մը ունեցաւ, բացառաբար Ատանայի երիտասարդներէ կազմուած վիճակագրական յանձնախումբ մըն ալ կը դործէր նոյն թուականներուն:

Նստած՝ Գէորգ Սազճեան, Արամ Մասէրճեան, Յակոբ Մուշեան: Կանգնած՝ Նիկողոս..., Սիմոն Յովնանեան, Գրիգոր Ճիլէրեան եւ Յարութիւն Աւետեան:

Բոլորն ալ զարդացած երիտասարդներ, պաշտօն ունէին թաղերու մէջ քննութիւններ կատարել, վիճակագրել հայութիւնը եւ օրը օրին հետեւելով թաղերու մէջ կատարուած անցուդարձերուն, իրենց տեղեկագիրը կը ներկայացնէին Պր. Շիշմանեանին:

Կը կատարէին հետազօտութիւններ, թրքական թաղերու մէջ եղած չարժումներուն:

Այս խումբի տղաքը դրեթէ բոլորն ալ ողջ են ներկայիս եւ ցրուած զանազան դաղութներու մէջ:

Պրն. Յարութիւն Աւետեանի մէջոցաւ ձեռք անցուցինք քառասուն տարի առաջ Ատանայի մէջ քաշուած լմբանկար մը՝ որ հաճոյքով կը հրատարակենք, բոլորն ալ անխաիր ըլլալով մեր հին ծանօթ ընկեր–բարեկամները:

ՀՐԱՊԱՐԱԿԱՅԻՆ ՄԻԹԻՆԿՆԵՐ

Քանի կը ցրտանային հայոց յարաբերութիւնները Ֆրանսացոց հետ, այնքան եւ աւելի հրապարակային մէթինկներ տեղի կ'ունենային Աբգարեան Վարժարանի բակին մէջ:

Բանախօսները, զանազան կուսակցութեանց գործիչներ, ոմանք Ամերիկայէն եկած և անտեղեակ տիրող մտայնութեան եւ քաղաքական պայմաններուն, հրապարակաւ Ֆրանսացիներու դէմ դիրքաւորումներ եւ նոյնիսկ լեզուագարութիւններ կ'ունենային: Այդ գործիչները նկատի չէին ունենար որ խօսուած իւրաքանչիւր խօսք, մէտիկ կ'ըլլուէր Ֆրանսացիներու կողմէ յատկապէս, այդ մէթինկներուն ղրկուած լրտես–թարգմաններու մէջոցաւ, որոնք անմիջապէս կը տեղեկացնէին Ֆրանսացոց, զաղտնի տեղեկագիրներով:

Այս թերի գնահատումները, մտածել կու տային ժողովուրդին, թէ, երբ Ֆրանսական բանակները դրաւած էին ամբողջ Կիլիկիան, կա՞ր արդեօք ուրիշ ոյժ մը՝ որ Ֆրանսացոց մեկնելէն վերջը պիտի պաշտպաներ Կիլիկիոյ քրիստոնէութիւնը եւ հայութիւնը մասնաւորաբար:

Ամբոխը խանդավառելէ, ժողովուրդը սին յոյսերով օրօրելէ զատ ուրիշ ինչ բանի կը ծառայէին խօսուած անխմաստ եւ անկշիռ խօսքերը:

Դեռ Հաճնոյ պաշարման օրերուն իսկ, միշտ նոյն նպատակով ճառեր խօսուեցան, հազարաւոր հայ կամաւորներու մօտալուտ դալուստը յայտարարուեցաւ, կամաւորներ որոնք պիտի երթային Հաճընը ազատելու: Ուրկէ՞, որո՞ւ կողմէ պիտի դային անոնք: Մինչեւ վերջն ալ ժողովուրդը ակնդէտ սպասեց անոնց դալստեանը, որ երբէք տեղի չունեցաւ: Կարեւորը անոնց դալը չէր, այլ բազմութիւնները աւելորդ յուսադրելը եւ անոնցմէ ծափեր խլելն էր:

Այս եւ ասոր նման բազմաթիւ հաւաքոյթներ եւ բանախօսութիւններ, որոնց ներկայ գտնուած եմ Ատանայի մէջ, յանդեցան իրենց տրամաբանական վախճանին:

Եթէ տակաւին կային հայասէր Ֆրանսացիներ, որոնք մի գուցէ քաղաքական պայմաններու տարբեր դասաւորումներով կրնային դարման մը խորհիլ եւ կանխել Կիլիկեան ողբերգութիւնը՝ բոլորն ալ

յուսախաբ եղան իրենց հանդէպ ցոյց տրուած ոչ–բարեկամական վերաբերումէն:

Այդ բանախօսներէն դանուեցան մարդիկ, որ Կիլիկիոյ պարպումին, առաջինը եղան քաղաքէն մեկնողներուն, առանց իրենց եաեւը նայելու եւ հետաքրքրուելու իրենց վիճակին ձգուած հայերով:

Օրինականներէն մէկն է այս ալ, բազմաթիւ ուրիշներու չարքին, որ սկիզբէն ի վեր պարզուեցաւ Կիլիկեան քաղաքականութիւնը վարողներու կողմէն դանազան առիթներով:

ԹՐՔԱԿԱՆ ՎՐԻՊԱԾ ԴԱՒ ՄԸ

1921ի գարնան Կիլիկիոյ ֆրանսական բանակներու հրամանատար զօրավար Տիւֆիէօ, իր մօտ կը կանչէ Ադանայի հայ, քրիստոնեայ եւ մահմետական մեծամեծները:

Կը յայտարարէ որ ֆրանսացիք պիտի պարպեն այս երկիրը եւ զայն Թուրքերուն պիտի յանձնեն:

Կը յորդորէ ներկաները, որ եղբայրաբար պէտք է ապրիլ Թուրքերու հետ:

Գոյացած է համաձայնութիւն մը՝ որուն հիման վրայ տեղի պիտի ունենար վինադադարը:

Թուրքերը վինադադարի առաջին պայման դրած էին հետեւեալը: Ֆրանսական բանակը քաշուած պիտի ըլլայ ամսոյս 18–ին եւ Թրքական բանակը երկիրը պիտի դրաւէ ամսոյն 20–ին:

18–20, երկու օրուայ ընթացքին պատահելիք դէպքերու պատասխանատուութիւնը չէին ստանձներ Թուրքերը:

Թրքական այն առաջարկին խմաստը չատ հասկնալի էր: Բայց ֆրանսացիք չէին անդրադարձած:

Ֆրանսական բանակներուն քաշուելէն վերջ, երկու օր Ադանայի Թուրք բնակչութիւնը ազատութիւն պիտի ունենար իր ուզածը ընելու, մինչեւ Թրք. բանակի հասնիլը:

Ցստակ կ'երեւար Թուրքերու դիւային ծրագիրը: Զարդել Հայերն ու քրիստոնեաները՝ մինչեւ կանոնաւոր բանակին հասնիլը: (կարծես այս բանը չէին կրնար ընել բանակի ներկայութեան):

Այս դաւադրութիւնը հասկցան հայ եւ քրիստոնեայ մեծամեծները:

Ադանայի Ռուբինեանց Ակումբին մէջ մեծ ժողով մը գումարեցին վեհափառ Սահակ Հայրապետի նախագահութեամբ:

Հոն որոշուեցաւ որ ժամադրութիւն մը առնուի ժէնէրալ Տիւֆիէօյին:

Առնուած ժամադրութեան վրայ, երջանկայիշատակ Սահակ կաթողիկոսը, Կարոյեան Սրբազանը, եւ Պրն. Զաքարիա Պտիկեան կ'երթան ֆրանսացի զօրավարին մօտ, անոր հասկցնելու համար Թուրքերու թաքուն եւ ոճրային մտադրութիւնները:

Զենք դիտեր ինչ միջոցաւ այս խնդրին տեղեկացած էր Ցոյն կառավարութիւնը, որ անմիջապէս հեռագրած էր ֆրանսական կառավարութեան, թէ այդպիսի պարպումի մը պարագային ինք մասնաւորով ոյժ պիտի ղրկէր, Կիլիկիան գրաւելու համար:

Ժէնէրալ Տիւֆիէօն կը հեռագրէ ժէնէրալ Կուրոյին եւ յայնորէն կը բացատրէ կացութիւնը:

Հայերու եւ քրիստոնեաներու դիմումին հետ դուգադիպած յունական կառավարութեան կորովի ընթացքը պատճառ կ'ըլլայ որ տեղի չունենայ այդ չարագուշակ համաձայնութիւնն ու վինադադարը:

Վեհափառ հայրապետին պաշտօնապէս կը հաղորդուի որ ֆրանսացիք կը մնան ժամանակ մը եւս:

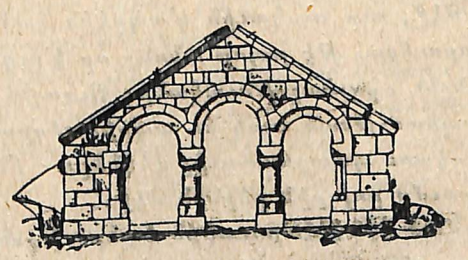

ԿԻԼԻԿԵԱՆ ՊԱՐՊՈՒՄԻ ԶԱՐԱԳՈՒՇԱԿ
ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

Ամէն բան վերջացած էր։ Ֆրանքօ–Թուրք համաձայնութիւն մը կնքուած էր։ Կիլիկիոյ ճակատագիրը որոշուած էր։

Այսպէս, 1921, Սեպտեմբեր 4–ին էր որ Անանայի մէջ ռումբի մը պէս պայթեցաւ Ֆրանսեւթուրք համաձայնութեան լուրը՝ ըստ որում՝ Ֆրանսան, յանձն կ'առնէր չորս ամսուայ ժամանակամիջոցի մը մէջ, մինչեւ Յունուար 4, 1922, Թուրքերուն յանձնել Կիլիկիան ամբողջութեամբ։ Անանա, Մերսին, Տարսոն եւայլն։

Քաղաքական այս ծանր դէպքը անակնկալ մը չէր։ Սաքանը ըսեմ միայն, որ մեր մեծերուն, դիւանագէտներուն, կրօնապետներուն եւ զանազան ազդ. պատուիրակութեանց քթին տակ կատարուող այս դաւադրութիւնը, ոչ ոք կրցաւ նախատեսել եւ մինչեւ վերջն ալ, բոլորը, բեմերէն պոռացին, «Կիլիկիան մերն է...»։

*
**

Ուռճացած ծայր տուաւ բոլոր քաղաքներու եւ մօտակայ գիւղաքաղաքներու մէջ, ուր տակաւին կ'ապրէին հայ բազմութիւններ։

Յայտարարուեցաւ թէ բոլոր անոնք որ կ'ուզեն մեկնիլ, պատրաստ ըլլան մինչեւ որոշեալ թուականը։ Ուզողները կրնային մնալ Թրքական տիրապետութեան տակ եւ ապրիլ «եղբայրաբար»։

Ամէն ոք սկսաւ պատրաստուիլ մեկնելու։ Բայց ո՞ւր եւ ի՞նչպէս։ Ահա հարցումը բոլորին բերնին մէջ։

Բոլորը չշմաճ էին։ Հարուածին ծանրութիւնը դեռ եւս կարելի չէր չափել եւ ամէն ոք լուրջի չէր առներ եղածը, ու կային տակաւին միամիտներ, որոնք կը հաւատային որ վերջին պահուն միջամտութիւն մը պիտի դար փոխելու «հայասէր» Ֆրանսայի Թրքասէր որոշումը։

Անանայի փողոցները մարդիկ կը խմբուին, կը խորհրդակցին, իրարու խելք կու տան, միջոց մը կը փնտռեն այս անել կացութենէն դուրս գալու համար։

Բայց ինչ օգուտ ունէր լալն ու ողբալը, ատամ կճռտեցնելը։ Անգամ մըն ալ անարդ քաղաքական սակարկութիւններ կատարուած էին եւ վճռուած էր հարիւր հազարաւոր հայ եւ քրիստոնեայ ազգաբնակչութեան ճակատագիրը։ Աւտագալթ։

Կրօնական պետերն ու կուսակցական եւ ազգային ղեկավարները չփոթած էին այս կացութեան առջեւ եւ ժողովուրդը ճգնած էր իր բախտին։

Ֆրանսացիներու յայտարարութիւնը թէ անոնք որ կ'ուզեն մեկնիլ, պատրաստ ըլլան, իսկ անոնք որ կ'ուզեն մնալ թող մնան կիլիկիա եւ ապրին Թուրքերուն հետ, նկատուեցաւ ծանր նախատինք մը։ Վերջին անգամ նետուած մինուճար Հայութեան երեսին։

Իր բանակները քաշելէ վերջ, ինչպէ՞ս հանդիստ սրտով մեզի կը յայտարարէր, որ ուզողները մնան Թուրքերուն հետ։

Թուրքին դարաւոր ոխն ու թշնամութիւնը Հայութեան հանդէպ աւելի կրկնապատկուած էին կիլիկեան վերջին դէպքերու բերումով։ Հայութիւնը հաւատացած էր իր «դաշնակից»ներու խոստումներուն, եւ վերջնականապէս ազատուած կարծած էր Թրքական լուծէն։ Ափսոս որ այս անգամ ալ երազ էր եւ ցաւալի ու ճակատագրական երազ։

Ամէն ոք իր հասկցած եւ ըմբռնած ձեւով կը դասաւորէր իր գործը։ Հարուստը կը մտածէր իր մեծամեծ վաճառատուներու եւ գործատեղիներու վրայ, որոնք պիտի ձգէր Թուրքին, իսկ աղքատը կը մտածէր այն անել կացութեան վրայ, եւ կը խորհէր թէ, երբ հապիւ կրնար աշխատելով ճարել իր ընտանիքին օրապահիկը, ի՞նչպէս պիտի հոգար ճանապարհածախսը։

Քաղաքը տակն ու վրայ։ Ամբողջ չուկաները կ'ողողուին հայոց ապրանքներով եւ տնական գոյքերով։ Ցաճախորդ չկար, եթէ նոյնիսկ տասը ոսկինոց ապրանքը մէկ ոսկիի տային։

Ինչո՞ւ ծախու առնել կեավուրին ապրանքը։ Ինքզինքը եւ իր ընտանիքը փոխադրել չկրցող խե՛ղճ Հայը, ինչպէ՞ս, ինչ միջոցներով պիտի փոխադրէր իր գոյքերը։

Թուրքը, դիւային հրճուանքով կը դիտէր այս ամէնը եւ կը պատրաստուէր անգամ մը եւս վայելելու հայուն արդար ճակտին քրտինքը։ Մօտ երեք ու կէս տարուան խաղաղ աշխատանքի արդիւնքը, մէկ օրուան մէջ փուլ կու գար։

Ո՛վ է մտածողը: Ո՛վ կրնար զարման մը խորհիլ:

Ֆրանսան, այնքան արիւն թափելէ եւ իր ծաղիկ երիտասարդներէն հազարաւորներ զոհ տալէ վերջ, անիմանալի կարզադրութեամբ մը ամբողջ Կիլիկիան ետուէր կ'ընկեր երկկուայ իր ոխերիմ թշնամի Թուրքին: Ասոր կ'ըսեն քաղաքականութիւն, որուն հարուածները միշտ ալ հանդիպած են մեր գլխուն՝ պատմութեան երկայնքին ի վար:

Հետզհետէ կը պայծառանան կատարուած համաձայնութեան մութ եւ սոսկալի ծալքերը:

Ֆրանսական կառավարութիւնը, համաձայնած է Կիլիկեան գրաւեալ հողամասերը վերադարձնել Թուրքերուն, ըստ տխրահռչակ Ֆրանքլին Պուլյոնի ծրագրին, որուն գործադրութեան համար Փերանքօ–Թուրք յանձնախումբ մը քանի մը օրէն պիտի գար Կիլիկիա:

Ելք չէր մնացած:

***

Այս խնդրին առընչութեամբ ալ ազգային իշխանութիւնները ու կուսակցութիւնները կ'ունենան ժողովներ և լայն խորհրդակցութիւններ: Ժողովուրդի վրդովումը տեղին էր:

Ազգաբնակչութեան եւ գանազան խմբաւորումներու մէջ կը յայտնուէր նաեւ այն կարծիքը, որ չպէտք է դաւթել, չպէտք է թողուլ Կիլիկիան, ու զայն ամէն գնով պաշտպանել հայկական կամ միջբիւտոնէական ուժերով:

Մինչեւ այդ օրն իսկ գանուեցան մարդիկ, որ դերագնահատելով հայ եւ քրիստոնեայ ուժերը, ուզեցին մնալ Կիլիկիա, հետեւելով «Անկախ Կիլիկիոյ» այնքան յեղյեղուած նշանաբանին:

Առանձին ըրջանէն եւ լեռնային Կիլիկիայէն, գանազան դէպքերու հետեւանքով, ազատուած Հայութիւնը հաւաքուած էր քաղաք:

Վերջապէս, երկար խորհրդակցութիւններէ վերջ, չնորհիւ ողջախոհ տարրերու ազդեցութեան, որոշում կ'առնուի դաւթել եւ չընդդիմանալ պարպումի:

Այդ տարրերը, տարիներու փորձառութեամբ, եւ այդ օրերուն ալ տիրող քաղաքական պայմաններու մանրակրկիտ քննութեամբ եկած էին այն եզրակացութեան, որ Հայութեան համար ուղիղ ելք չէր մնացած եւ տեղորդ էր նոր արկածախնդրութիւններով անատոլուին մէջ նետել ժողովուրդը, պատճառ դառնալ նորանոր ջարդերու:

***

Ֆրանսական իշխանութիւնները, մեկնող Հայերուն կու տային առեւտրական մը անձագիր (Լէսէ–բասէ), որը վերջին անգամ մըն ալ առեղծեց անհամար դժուարութիւններ՝ հայ ժողովուրդին համար:

Կառավարութեան բակը, ամէն օր, տասնեակ հազարաւոր Հայեր պոչ բռնած, կը սպասէին անցագիրը ստանալու, եւ օր առաջ մեկնելու՝ Թուրքերը չհասած:

Ցղացում մը ունեցայ: Առաւօտ մը գացի լուսահոգի Կարոյեան Սրբազանի մօտ հետեւեալ առաջարկով.

— Սրբազան, ժողովուրդը տասնեակ հազարաւորներով հաւաքուած Սէբայ, անցագրի կը սպասէ: Անցագրային գրասենեակի պաշտօնեաները քիչ են: Կարելի չէ՞ նամակով մը տասը երիտասարդներ ղրկէք գրասենեակի սպային, որպէսզի օժանդակեն այս գործին:

Տրամաբանական գանելով առաջարկս, ուրախութեամբ ընդառաջեց: Նամակ մը տուաւ սպային ուղղեալ, յայտնելով որ հայ երիտասարդներ պիտի օժանդակեն իրենց գործին՝ դիւրացնելու համար ժողովուրդին անցագրային խնդիրը:

Նամակը կ'առնեմ: Կը թռիմ Սէբայ, կը գտնեմ սպան ու կը յանձնեմ իրեն: Ազնիւ վերաբերումով մը, սիրով կ'ընդունի եւ կ'ըսէ.— Յարգելիր չնորհակալութիւններս յայտնեցէք Սրբազանին. վաղը առաւօտնէ սկսեալ թող գան գործի սկսին հայ երիտասարդները:

Յաջորդ առաւօտ, կարգ մը Ֆրանսերէն դիտցող ընկերներու հետ կ'երթանք Սէբայ եւ կը սկսինք գործի:

Ծանօթ ընկերներս դիւերուընէ իսկ ալ կ'առնեն տանս դուռը, խնդրելով որ իրենց փասէրը հանեմ: Կ'ընեմ ձեռքէս եկածը: Այսպէս քանի մը օրեր անդադար աշխատելէ վերջ կը ձգենք այս գործը՝ որ մինչ այդ քիչ մը թեթեւցած էր, իւրաքանչիւրս իր անհատական գործերով զբաղելու համար:

Կը բարձրանամ Կիլիկիոյ Կ. Կ.ին սենեակը, հարկ եղած հրահանգները ստանալու համար: Ընկեր Պաղտօեանն է խօսողը:

— Տպարանի բոլոր կազմածները, տառեր եւ մելքենանեք, պէտք է խնամքով պատրաստէք ու դնէք անտուկներու մէջ, ճամբու համար: Իսկ ձեր մասին՝ մենք խորհած ենք:

Օրեր, չորեքներ, տքնաջան աշխատանքներով կը կատարենք

ատուած հրահանգը: Իսկ մենք ինքզինքնիս ապահով կը զգայինք, որովհետեւ «մեր մասին խորհած» են:

Մեզմէ իւրաքանչիւրը, զրաշար, մեքենավար, հազիւ մեր օրը բաւարարելով ապրուստ երիտասարդներ էինք, եւ չափաւորելու պարագային դառապարտուած էինք մեր ընտանիքներով անօթի մնալու: Բայց ի՞նչ փոյթ. ընկեր Պաղտօեանը «պիտի խորհէր» մեզ համար:

Աչխատանքները վերջացուցինք: Ելայ կրկին ընկեր Պաղտօեանի մօտ, յայտնելու համար որ ամէն բան լրացած է, մխիթարին առնէ իմանալու թէ ի՞նչ է եղեր իր խորհածը, մեր մասին:

Ամերիկեան պաղարիւնութեամբ, ընկեր Պաղտօեան, պարզօրէն մեզ յայտնեց որ այլեւս ազատ ենք:

Լսածի պէս մեր գլխուն իջաւ այս անսպասելի հարուածը, ու մանաւանդ ոչ–ընկերական այս պաղ վերաբերումը:

Դուրս եկայ, ընկերներուս հետ, ընկ. Պաղտօեանի սենեակէն գլխիկոր, ու ծանր մտածումներու մէջ ինկած:

Տարիներ չարունակ ոգնական աչխատեր էինք կուսակցական այս հաստատութեան մէջ: Թէթի առաջին թիւը մանաւանդ դուրս եկած էր վախ մտաներուս արանքէն: Քանի՛ քանի՛ դիչերներ անքուն, հակեր ենք գործին, մեքենայի խանգարումներուն, որպէսզի առաւօտուն թերթը ժամանակին հասնի:

Եթէ նոյնիսկ, առնելիք ալ չունենայինք, արդեօք իրաւունք չունէի՞նք մենք ալ դոյդն հոգածութեան:

Այսքան մը դառն արտայայտութիւն ալ պիտի ներուի մեզի:

Այսպէս չէր «Ազատամարտ»ի վարիչ Հրաչը, ինչպէս որ չէր «Կիլիկիա»յի հիմնադիրը Տիգրան Ծամհուրը:

Զգիտեմ թէ հիմա ո՞ղջ է ընկեր Պաղտօեանը: Եթէ ողջ է եւ այս դրքոյկը կարդալու պատեհութիւն կ'ունենայ, թող ներողամիտ պահուի այս փոքրիկ ընդբռատացումիս համար:

*
**

Այս կացութեան առջեւ, չէի կրնար ձեռնածալ նստիլ, մանաւանդ նոր ամուսնացած, վառնած էի իմ ունեցած չունեցածը: Ապրուստ պէտք էր եւ ճամբու ծախք:

Իջանք հրապարակ:

Երբ ես ու ընկեր Կարօ Աւագեանը (թերթին վարչական պաշ-

տօնեան, այժմ Պէյրութ), կեցած էինք տպարանին դուռը, տեսանք որ մեր դիմացը Պրն. Արամ Ղիւթապճեանի փոքրիկ տպարանին դուռը եռուզեռ մը կայ: Փոքրիկ թղթիկներ տպագրած էին ֆրանսերէն լեզուով, որոնք պիտի ծառայէին որպէս լէսէ–բասէ. հինգ ղրուչի կը ծախէին իւրաքանչիւրը:

Անմիջապէս ընկ. Կարօն դնաց եւ երկու ծրար ճերմակ թուղթ բերաւ: Թուղթերը կտրեցինք, դիրերը չարեցինք, ու դուրսը մնացած մեր մեքենային տակը տալով, մինչեւ առաւօտ քանի մը հազար օրինակ տպեցինք:

Յաջորդ առաւօտ, քանի մը փոքրիկ տղաք սկսան ծախել մեր թուղթերը, երկուքուկէս դահեկանի... Մեր աչքերուն չէինք կրնար հաւատալ: Այսպէս քանի մը օր չարունակելէ յետոյ, ընկեր Կարօն պարմանքով տեսաւ որ իւրաքանչիւրս կը բաժնուէինք 100ական թերթական թղթադրամ դումար մը:

Փրկուած էինք: Այդ ղրամը մեզի լայնօրէն պիտի բաւէր թէ ճամբու ծախքին եւ թէ մէկ քանի ամսուայ ապրուստին:

*
**

Հազիւ մէկ ամսուան նոր փեսայ էի, պէտք ունէի ղրամի, մեր «մեղրալուսնի» ճամբորդութեան համար: Ուրիշներ չատ մեծ դումարներ կը ծախէին ատոր համար, իսկ մենք, չնորհիւ Ֆրանսական «բարեխնամ» կառավարութեան, պիտի ճամբորդէինք երկրէ երկիր: Հոգ չէ թէ բեռնատար նաւերով, սարսինի տուփերու պէս վրայ–վրայ դիզուած...:

1921, Հոկտեմբեր ամսուայ վերջերն էր, որ հրաժեշտ պիտի առնէինք մեր այնքան սիրած Կիլիկիայէն՝ փչրուած երազներով:

Գոյքերու դասաւորումէն վերջ, կ'իջնանք երկաթուղիի կայարանը, տասնէն տասնհինգ հազարնոց բազմութիւն մը հերթի կը ըսպասէ: Միայն մէկ գնացք, օրական քանի մը երթեւեկով պիտի փոխադրէր այդ բազմահազար ժողովուրդը:

Ճամբորդներու կարգապահութեան հսկող ժանտարմաներու գլուխը կար, մեր Կիլիկիոյ լաւ ընկերներէն Պիթլիսցի Գէորգ Զաւուշը: Այս այն Գէորգն է, որուն հանդիպեցանք յուչերուս սկիզբը, երկու սուինաւոր ոստիկաններով՝ պահակելու համար եկեղեցի զոհած տեղն...:

Անմիջապէս անցուց առաջին չարքը, որպէս «ժանտարմայի

ընտանիք»: Իր ձեռքով տարաւ կիշէին մօտ եւ հազիւ մէկ ժամ սպասելէ վերջ, արդէն տոմսերը կտրած էի: Բազմութիւններ չաբաթներով կը սպասէին:

Յաջորդ առտու կանուխ նստանք չոզեկառք:

Կառաչարը, բերնէ բերան լեցուն, սանդուխներու եւ տանիքներու վրայ, ու պատուհաններէն՝ խաղողի վար թափած ողկոյզներու նման, կ'ընթանար յամրաքար, ֆըշֆըշալէն:

Արտասուալի աչքերով հրաժեշտ կու տայինք մեր այնքան սիրած «ցանկալի Կիլիկիա»ին, ուր հազիւ երեք տարի կրցած էինք ապրիլ մերթ ուրախ, մերթ տխուր: Ու հիմա կ'երթայինք անծանօթ ուղղութեամբ, չգիտնալով որ ո՞ւր կանգ պիտի առնէին մեր թափառական բազմութիւնները:

ՄԵՐՍԻՆԻ ՄԷՋ

Մէկ քանի ժամէն, կառաչարը կը հասնի Մերսինի կայարանը՝ ուրկէ կը փոխադրուինք քաղաք:

Աստուած իմ, ինչ տեսարաններ կը պարզուին մեր աչքերուն առջեւ: Քաղաքի բոլոր պանդոկները, խաները, եկեղեցիներն ու դպրոցները լեցուած են Ատանայէն եկող գաղթականներով:

Փողոցներու անկիւնները մնացողներ ալ չատ կան, ցուրտի եւ անձրեւի տակ:

Գոյքերս դրած հայոց եկեղեցւոյ բակը, չուկայ կ'ելլեմ, ճար մը եւ գլուխնիս դնելիք՝ տեղ մը գտնելու համար:

Փողոցին մէջ կը հանդիպիմ մեր ընկեր Տիգրան Արտունեանին, որ ոսոխական դինուորի մը ընկերակցութեամբ կը պտըտէր: Մինչեւ այդ առեն, տակաւին պաշտօնի վրայ էր եւ կը պահէր ոսոխականութեան պետի իր հանդամանքը:

Պարզեցի վիճակս իրեն: Գլուխս գնելու տեղ չունէի, եւ բանին բովանդակ առումով փողոց մնացած էի ընտանեօք:

Դէմքին վրայ չարաճճի ժպիտ մը ուրուագծուեցաւ: Արդեօք վրա՞ս կը խնդար, թէ ոչ հաճելի անակնկալ մը վերապահուած էր ինծի:

— Գէորգ, ինչ յիմար-յիմար կը մտածես: Ես երեք սենեակ-

նոց տուն մը ունիմ որ պարապ է: Ընտանիքս կիպրոս ղրկած եմ, եսալ ուրիշ տեղ կը գիշերեմ: Առ քանի հոգի որ կ'ուզես հետդ, գնա բնակիր իմ տունիս, այսինքն fnւ տունիդ պէս:

Քովի գինուորին տուաւ բանալին եւ հրամայեց որ մեզ առաջնորդէ տուն եւ փոխադրել տայ նաեւ մեր գոյքերը:

Հասանք տունը: Երեք սենեակնոց ընդարձակ տեղ մը՝ ամէն յարմարութիւններով: Ինձ հետ են իմ հայրենակից երկու ընտանիքները:

Կը տեղեակորուինք ընկ. Տիգրան Արտունեի տան մէջ եւ օրուայ մեծագոյն հոգէն ազատուողի մը յաղթական քայլերով կը պտըտիմ Մերսինի փողոցներուն մէջ, նախանձոտ բարեկամներու աչքին առջեւ, որոնք կը զարմանան թէ ինչպէս տուն մը ունեցայ Մերսինի մէջ ալ:

***

Ամէն մարդ կը պտըտի Մերսինի փողոցներուն մէջ: Տանեակ հազարաւորներ հաւաքուած ծովեզերքը, աչքերնին յառած բաց ծովերուն վրայ, ի զուր կը սպասեն նաւու մը ծխնելոյզէն ելլող մուխի մը, նաւու մը, որ պիտի փոխադրէր զիրենք դէպի անծանօթ աշխարհները: Հոն կը հանդիպիմ Ատանայի վաճառականին, դործարանատիրոջ, արհեստաւորին եւ մտաւորականին, որոնք բոլորն ալ անորոշ դրութեան մատնուած մարդ կու գան ինծի պէս:

Ծովեզերքի սրճարանները կը յորդին բազմութեամբ: Միակ վայրը, ուր կարելի էր ժամանակը սպաննել եւ մանաւանդ գալիք նաւերը տեսնել:

Վաղեմի ծանօթներ եւ ընկերներ, կարծիքի փոխանակութիւններ կ'ունենանք, ասդին կը գարձնենք, անդին կը գարձնենք, չենք կրնար եզրակացութեան մը հասնիլ մեր չուրջը կատարուած դէպքերէն:

ԾՐԱԳԻՐ ՄԸ...

Օրին մէկը, կարգ մը երիտասարդներու եւ ընկերներու մէջ փափուք մը մէջտեղ եկաւ: Ատոնց մտքին մէջէն անցած էր արկածախնդրական արարք մը:

Մերսինի մէջ ունէինք ամէն կողմէ հաւաքուած երիտասարդները:

Օրերով լրար մօտ եկած եւ չարչարած էին իրենց ուղեղը, պատասխան մը գտնելու համար եղած անարդարութեան:

Ո՞վ իրաւունք ունէր խեղճ հայ ժողովուրդը մատնելու ատտանդական այս վիճակին:

Ովքե՞ր էին պատասխանատուները այս ողբերգութեան՝ որ ամբողջ իր տխուր դիմագիծով կը ցցուէր կիլիկեհայութեան առջեւ:

Արժանի՞ էինք մենք այս վիճակին:

Ա՞յս էր Նախախնամութեան տնօրինութիւնն ու վճիռը Հայուն հանդէպ:

Պատասխան գտած չըլլալով, որոշած էին վերջին արկածախնդրութիւն մը փորձել՝ գոնէ իրենց այրած սիրտերը պաղեցնելու համար:

Քանի մը յաջորդական ժողովներուն մէջ, որոնց կը մասնակցեցէր նաեւ մեր ընկերներէն Սեդրակ Պալթայեան (կեսարացի, ժամանակին Ամերիկայի տարմըրիի սպայ), քիչ էր մնացեր որ որոշէին արկածախնդրութիւն մը, եթէ չըլլային աւելի տարեց ընկերներ, որոնք արգելք հանդիսացան այս բանին, նկատելով որ այդ թուականին տակաւին Մերսինի մէջ կը գտնուէին մօտ չորս հազար Հայեր, որոնց վիճակը ինչ ըլլալը դժուար չէր երեւակայել, այդպիսի արկածախնդրութենէ մը վերջ:

Բայց ի՞նչպէս կարելի էր մեղադրել այդ խիզախ երիտասարդները, որոնք, քանի մը տարիներու ազատ ու անկախ կեանքին բերկրութիւնները վայելելէ վերջ, չէին ուզեր վերստին ստրուկ դառնալ:

ՖՐԱՆՔԼԻՆ ՊՈՒՅԵՕՆԻ ԺԱՄԱՆՈՒՄԸ ԱՏԱՆԱ

1921, Նոյեմբերի վերջին չարաթներն էր, որ Ատանա ժամանեց Ֆրանքեւթուրք համաձայնութեան չարաչուք հեղինակ՝ Ֆրանքլին Պույեօն, ընկերացած Թուրք և Ֆրանսացի կարգ մը պաշտօնատարներու, որոնք պարտականութիւն ունէին զործադրութեան դնելու կնքուած համաձայնութիւնը:

Տակաւին հոն գտնուող Հայերը, արիւնը սրտերնուն մէջ, ականատես եղան փոխանցման գործողութիւններուն: Տեսան դրօշներու փոխանակումը, սարսափով դիտեցին Թրքական մահիկի ծածանումը պետական բոլոր չէնքերուն վրայ, երբ տակաւին երէկ կը ծածանէր Ֆրանսական եռագոյնը:

Ես դեռ Մերսին էի:

Ծերունազարդ Սահակ կաթողիկոսը, որ կը գտնուէր Ատանա, քար դրած իր սրտին վրայ, լուսահոգի Կարոյեան Սրբազանը կը ղրկէ իր կողմէ «բարի գալուստ» մաղթելու Ֆրանքլին Պույեօնին:

Էֆէնտին չատ նեղուեր էր թէ ինչու անձնապէս կաթողիկոսը չէր գացած իրեն բարի գալուստի:

Կ'երեւի Պրն. Ֆրանքլին կ'ուզէր որ մեր կաթողիկոսը երթար եւ չնորհակալութիւն յայտնէր իրեն եւ «ձեռքերդ գալար» ըսէր մէկու մը, որ ամբողջ Կիլիկիոյ Հայութեան բռնագաղթին գլխաւոր պատասխանատուներէն մէկը եղած էր:

Սահակ Վեհափառը յայտնած էր նաեւ իր որոշումը, որ էր մեկնիլ Կիլիկիայէն, Թուրքերու հոն հաստատուելէն առաջ:

Այս որոշումն ալ կ'երեւի խօշին չէ գացեր «հայասէր» Պրն. Ֆրանքլին Պույեօնին, որ անմիջապէս վեհափառին մօտ ղրկեր է Ֆրանսացի պաշտօնատար մը, Մ. Լարդրք, յայտնելու համար որ ինք չատ նեղուած է վեհափառի այս որոշումէն, եւ թէ կաթողիկոսի մեկնումը Ֆրանսական կառավարութեան համար դժուարութիւններ կը ստեղծէ:

Երջանկայիշատակ վեհափառը, ինքնիրմէն ելած, կ'ըսէ. — Գացէք ըսէք Պրն. Ֆրանքլին Պույեօնին, որ դժուարութիւն հանելու համար չէ որ կը մեկնիմ, այլ պիտի հետեւիմ իմ դժբախտ հօտիս, որ իրեն պատճառաւ ցիրուցան պիտի ըլլայ:

— Ըսէք նաեւ Պարոնին, որ պայած տեղս դարձեալ Ֆրանսական հոգաւարութեան տակ պահուող քաղաք մըն է (Ալէքսանդրէթ), եթէ ոչ ստիպուած եմ կիպրոս (Անգլիական զօն) երթալու:

— Ըսէք վերջապէս Պրն. Ֆրանքլին Պույեօնին, որ տարիներ շարունակ եկեղեցիներուս մէջ կ'աղօթէինք Ֆրանսական զէնքերու յաջողութեան համար: Մ՛յս էր սպասուածը երեսնմէ, եւ ա՛յս էր վարձատրութիւնը հայ ժողովուրդի հաւատարմութեան՝ Ֆրանսայուց հանդէպ:

Վերջապէս, 1921, Նոյեմբերի 22–ին, ժէնէրալ Տիւֆիէօյի կողմէ յատկացուած մասնաւոր վակոնով մը՝ արցունքը աչքերուն, երջանկայիշատակ վեհափառ Սահակ կաթողիկոսը, ընկերակցութեամբ վերջին ոստիկանապետ Պրն. Գրիգոր Զօլաքեանի կը թողուր իր բոյնը, աթոռը, եկեղեցիները, ու կը մեկնէր անդարձ: Այդ օրէն հոգեւոր կաթողիկոսը ինք երեն տուաւ Սահակ Բ. կաթողիկոս աւետրակաց տիտղոսը:

ՍՊԱՍՈՒՄ ՄԵՐՍԻՆԻ ՄԷՋ

Ամէն ինչ մոռցած, բոլորիս մտահոգութիւնն էր օր առաջ ազատուիլ այդ վայրերէն, որ սկսած էր Թրքութիւն հոտիլ: Ժամանակն ալ արդէն չատ երկար չէր: Մինչեւ 4 Յունուար, 1922, պէտք է վերջ դնէր պարպումը եւ Թրքական իշխանութեանց յանձնուէր նաւահանգիստն ալ, որ մինչեւ այդ թուականը, պիտի մնար Ֆրանսացոց ձեռքը:

Թրքական իշխանութիւնները եկան Մերսինի կառավարչատունը յանձն առնելու, եւ հոն պարզելու Թրքական դրօշակը՝ բանակական վար առնելով:

Այդ տագնապալի օրերուն էր որ, բախտ ծիծաղելի կարգադրութեամբ մը, ես կը հիւանդանայի «ջրծաղիկ» հիւանդութեամբ եւ կ'իյնայի անկողին:

Չէր բաւեր կարծես մեր մտահոգութիւններն ու սրտնեղութիւնները, ահա հատ մը եւս կ'աւելնար, աւելի ծանր:

Անկողնիս մէջէն, պատուհանիս առջեւ նստած, կը դիտէի Թուրք զինուորներու տաղանդը: Կը տեսնէի պարզուած բոլոր Թրքական դրօշակներու փոխանակումը Թրքական դրօշներով: Թրքական հեծելազօրքը բաց դաշտին վրայ զանազան խաղեր եւ խրախճանքներ կը սարքէր:

Ու ես, ստիպուած էի տեսնելու այս բոլորը, լինկած չատ մը խուր խորհրդածութիւններու մէջ:

Հապա եթէ չբռաժուէի՞: Հապա եթէ ամէն մարդ մեկնէր ու ես մնայի անկողնիս մէջ: Ի՜նչ պիտի ըլլար վիճակը մեկուկէս ամսուայ հարս եղող տիկնոջս, որ երախայի պէս արցունք կը թափէր իմ հիւանդութեանս մէջոցին: Ան ճաշակած էր Թրքական բարբարոսութիւնները, որը մըն էր, վերապրող Տէր–Զօրի անապատաներէն: Արդեօք անպա՞մ մըն ալ պիտի ապրէր այդ բոլոր արհաւիրքները:

Բժշկական եւ տնական դարմանումներու չնորհիւ, տասը օրէն կը բուժուիմ եւ մեր մղձաւանջը վերջ կը դտնէ:

*
**

Դեկտեմբեր ամսուայ վերջերն էր, որ երբ օր մը կը չրջապատէի ծովեզերքը, ըստ սովորութեան, երբեմն բերան ժողովուրդի մէջ սկսան չչուկներ տարածուիլ, թէ այսօր քանի մը նաւեր պիտի դան մեզ տանելու համար:

Իրապէս ալ այդ օրը քանի մը նաւեր եկան, երարու ետեւէ:

Կարծես հարսանիքի օր էր: Ամէն ոք մոռցած վայրկեան մը իր դժբախտ ճակատագիրն ու անստոյգ վիճակը, կը հրճուէր մօտալուտ մեկնումի լուրէն: Վերջապէս պիտի ազատէր Թրքական անչընչելի մթնոլորտէն:

Բոլորին հրահանգուեցաւ յիսունական հոգինոց խումբեր կազմել, մէկական խմբապետ նչանակել, իւրաքանչիւրի համար ութական Թրք. ոսկի հատաքելով, անուանացանկ մը կազմել եւ երթալ մասնաւոր դրասենեակը, հատաքական տոմս առնելու համար:

Կ'ուզդուիմ դէպի դրասենեակ: Ատանացի ընկեր բարեկամներ կը խնդրեն ինձմէ, որ իրենց խմբապետը ըլլամ եւ տոմսերը կարեմ: Չեմ մերժեր դիրենք: Մէկ քանի վայրկեանի մէջ չուրջս կը հաւաքուին յիսուն չորս հոգի, որոնց արձանագրութիւնը կ'ընեմ եւ անմիջապէս տոմսը կը կարեմ:

Վերջապէս պարզուեցաւ, որ կատարուած բանակցութիւններէ յետոյ, որոչուած էր Հայերը փոխադրել Սիբերիա եւ Լիբանան: Այս երկիրներն ալ կիլիկիոյ պէս Ֆրանսական հոգաւարութեան տակն էին, որոնք քանի եւ հինգ տարիներ վերջ պիտի առնէին իրենց կատարեալ անկախութիւնը:

ԴԷՊԻ ԼԻԲԱՆԱՆ...

ՊԷՅՐՈՒԹ

Պելճիքական հսկայ բեռնատար նաւ մըն էր որ մեզ պիտի տանէր դէպի Պէյրութ:

Յումբիս անդամները նաւ բարձրացնելէ եւ տեղաւորելէ յետոյ, կը սպասեմ կամրջակի սանդուխին վրայ, օգնելու համար ծերերուն եւ երախաներուն՝ նաւ ելլելուն:

Այդ աշխատանքս պատճառ պիտի ըլլար սակայն որ վգիս փաթթեն ծանր պարտականութիւն մը:

Նաւուն նաւապետը իր սենեակէն տեսնելով իմ տարած աշխատանքս, գիս իր մօտ կը կանչէ: Նախ կը վախնամ: Ի՞նչ կայ արդեօք:

— Պարոն, դուք Ֆրանսերէն գիտէ՞ք: Հաստատական պատասխան տուի:

— Դուք մեր եւ այս ժողովուրդին միջեւ թարգմանի պաշտօն պիտի կատարէք, մեր հրահանգները անոնց եւ իրենց ըսելիքները մեզի պիտի թարգմանէք, մինչեւ Պէյրութ հասնինք:

Բեռի նաւը, իր ամենայետին անկիւններով լեցուեցաւ մօտաւորապէս երեք հազար հայ գաղթականներով: Մեքենաներու եւ կամրջակին վրայ մարդկային ալիք մը կը տարուբերէր:

Նաւուն նաւապետը, պաշտօնեաները ու նաւաստիները այնքան աղնիւ եւ մարդկային վերաբերում ցոյց տուին մեզ հանդէպ, որ բոլորս հիացանք: Երկրորդ նաւապետը, աղնիւ Պելճիքացի մը, օր մը առաւօտուան աչքերով մօտեցաւ ինձ եւ պատմեց հետեւեալը.

— Պարոն, այս երեւոյթը մեզ կը յիշեցնէ պատերազմի սկիզբը (1914) Պելճիքացի ժողովուրդին գաղթը՝ երբ գերմանները արշաւեցին մեր երկիրը: Մենք ապրած ենք այս կեանքը եւ մեծապէս կը գիտակցինք այն դժբախտութեան, որուն դուք ալ ենթարկուած

էք մեզի նման: Համբերել պէտք է գիտնալ եւ մանաւանդ տոկալ դժբախտութեան:

Ազնիւ եւ բարի Պելճիքացին կրնար մեզի մխիթարելու փորձեր ընել: Մարդկային էր:

Պատերազմը վերջացած էր եւ Պելճիքացիները իրենց երկրին տիրացած էին, իրենց բոյները վերանորոգած, ու իրենց նաւերը սկսած էին բոլոր ծովերու մէջ նաւարկել:

Ի՞նչ ընէինք սակայն մենք: Քանի՞ անգամ է որ պիտի քանդէինք մեր օճախները, ո՞ւր կանգ պիտի առնէին մեր գաղթական բազմութիւնները: Ի՞նչպէս մխիթարուէինք այս տխուր իրադարձութեանց առջեւ:

Ես կը սկսիմ իմ «պաշտօնիս»: Կը չրջիմ նաւուն ամէն կողմերը, յանձնարարելով որ կարգ ու կանոնը պահեն եւ դժգոհութեան պատճառներ չտան նաւուն տէրերուն:

Երկու գիշեր անցուցինք նաւուն մէջ: Ի՜նչ գիշերներ: Երբ ցերեկուայ յոգնութենէս յետոյ կը մտնէի անկողին, քիչ մը հանգստանալու, կէս գիշերին, դուռս կը զարնուէր·

— Պարոն, եթէ կարելի է ելլէք, մեր տիկինին ցաւը բռնած է... կ'ելլէի անկողնէս: Կը գտնէի նաւուն բժիշկն ու պատասխանատուն: Կը տեղաւորէինք հիւանդը նաւաստիներու անկողիններուն մէջ, որովհետեւ ուրիշ տեղ չկար: Բարի նաւաստիները դուրսը կը գիշերէին, մինչեւ որ երախաները աշխարհ գային...:

Մեր ազգը, նոյնիսկ տառապանքի եւ տարագրութեան ճամբուն վրայ, իր բեղուն գործունէութիւնը չի մոռնար: Երկու գիշերուան մէջ կը ծնին հինգ երախաներ...:

Բոլոր ծննդաբեր կիները կը վայելեն չատ մեծ խնամք եւ հոգածութիւն՝ նաւուն անձնակազմին կողմէ:

*
**

Պիտի պատահէին սակայն անխուսափելի անկարգութիւններ ալ:

Ո՞ւր տեսնուած էր որ երեք հազար հայեր կարենան խաղաղ ապրիլ իրարու հետ, նոյնիսկ քանի՜ չորս ժամ:

Գիշերուան մը ժամը 11–ին տեղեկացանք մեծ վէմ մը փրթաւ նաւուն մէջ: Պոռչտուք եւ աղաղակ:

Այս անգամ դիս արթնցնողը երկրորդ նաւապետն էր որ մխաւին տարաւ դէպքին վայրը: Մեքենաներու բաժնին մէջ տեղաւորուած խումբ մը հայեր... գինովցած, կռիւ ըրած էին իրարու հետ, զանակ քաշած էին մէկզմէկու, իրար վիրաւորած, կինէրու եւ երախաներու սարսափահար աչքերուն առջեւ:

— Կ'ըսէք սառնց (փոխ նաւապետն էր խօսողը) որ կռիւ ընող երկու երիտասարդները հիմա պիտի բանտարկենք նաւուն մէջ եւ մեր Մերսին վերադարձին զանոնք պիտի յանձնենք Թրքական իշխանութեանց...

Ուրիշ ոչ մէկ սպառնալիք վրա չէր կրնար ազդել մեր «հերոս»ներուն՝ որոնք խմիչքին անձնատուր, գործած էին այդ դարչելի արարքը:

Նաւաստիները եկան, կապեցին երկու երիտասարդները եւ բանտարկեցին զանոնք նաւուն պէտքարանին մէջ:

Հանգարտեցաւ բազմութիւնը եւ ամէն ոք սկսաւ մտածել այն ճակատագրին մասին որ կը սպասէր բանտարկեալ երկու երիտասարդներուն:

Բարեբախտաբար եղածը պարզապէս վախցնելու եւ մնացողներն ալ զգաստացնելու փորձ մըն էր:

Նաւը երբ Պէյրութ հասաւ, քակեցինք երկու երիտասարդներուն ձեռքերը, ու անոնք ազատօրէն խառնուեցան բազմութեան:

*
**

1921, Դեկտեմբեր 22-ի յետմիջօրէի մըն էր որ մեր նաւը խարսխեց Պէյրութի նաւահանգիստը: Անձրեւն ու փոթորիկը կը դժուարացնէին դպրեվանքներու պարպումը:

Նաւուն սանդուխներուն գլուխը, անձրեւին տակ սպասեցի որպէսզի մինչեւ վերջին մարդը իջնէ նաւէն:

Մութը կոխած էր, այլեւս մարդ չէր մնացած նաւուն մէջ: Երկու ընկերներով իջայ նաւէն եւ ուղղուեցայ դէպի Գարանթինա, ուր վրաններու եւ փլած չէնքերու պատերուն տակ ծուարած էին մեր դպրեվանքները:

Մոռցեր էի կարծես որ ես ալ ամուսնացած եմ եւ կինս կը գտնուէր դպրեվանքներուն մէջ:

Գիշերուան մթութեան եւ մինչեւ ծունկերս բարձրացող ցե-

խերուն մէջ, վրան առ վրան, անկիւն առ անկիւն կը փնտռեմ կինս: Բոլոր դպրեվանքները ծանօթ են ինծի: Կը մեղքնան վրաս, թէ ինչպէս այդքան չարչարանքներէս յետոյ, հիմա ալ ընտանիքս փնտռելու ելած եմ:

Կը գտնեմ կինս: Մեր երկու բարեկամ եւ հայրենակից ընտանիքներու հետ, փլած պատի մը առջեւ քաշուած վարագոյրի մը ետեւ, մտահոգ եւ թրջուած աչքերով: Ամբողջ երկինքը կը փլի գլխուս: Այսպէս ուրեմն, «նորապսակ» ամոլներս անկիւն մը անգամ չպիտի ունենայինք մեր յոգնած գլուխները հանգչեցնելու համար:

*
**

Բայց եթէ չունէինք հանգստաւէտ բնակարաններ, գոնէ ապահուած էինք թրքական մղձաւանջէն եւ կը վայելէինք տեղացի ժողովուրդին եղբայրական վերաբերումը:

Գաղթականներու պահպանման համար, վրաններ եւ հիւղանոցներ կը կանգնէին ամէնուրեք:

Վրանի տակ չմնալու համար, հեռուստր թաղի մը մէջ, (այժմու Թրատ թաղը) սենեակ մը վարձեցինք հանդուցեալ Սահակի ընկեր Դանիէլ Աստալեանի հետ: Խոշոր սենեակ մըն էր, որուն մէջ պիտի բնակէինք երկու ընտանիք: Ես տիկնոջս հետ, Դանիէլը իր քրոջ հետ: Մէջտեղէն ծածկոցով մը երկուքի բաժնած էինք սենեակը: Մեզի անմիջապէս պահակից դրացի ունէինք խոշոր կով մը, տախտակտմով մը բաժնուած մեզմէ: Ու մենք երկու ընտանիք, եւ խելօքիկ կով մը, կը բնակէինք մէկ յարկի տակ, չատ «համերաշխ» միջոլորտի մը մէջ:

Կը մնար լեզուի խնդիրը: Արաբերէն չէինք գիտեր: Տեղացի ժողովուրդը, մանաւանդ պզտիկները, պիշ-պիշ աչքերով ու զարմանքով կը նայէին մեր վրայ:

Մենք ալ աւելի զարմացած էինք տեսնելով ճեպ ճերմակ մարդիկ, որոնց արաբ անունը կու տային:

Մեր գիտցածը, եւ դպրոցին մէջ սորվածը այն էր որ արաբը սեպ սեւ կ'ըլլայ, ճերմակ ակռաներով: Հապա ի՞նչ էին ասոնք:

Օրեր, ամիսներ. յետոյ, կը սկսէինք ճանչնալ իրար:

Տեղացի տղաք սկսեր էին իրենց հայրերուն եւ մայրերուն ըսել.— Մամա, էրմէններն ալ մեզի պէս մարդիկ են եղեր, քիթ բերան ունին, եւ մարդ չեն ուտեր եղեր:

Ինչպէ՞ս ներկայացուցեր էին մեզ այդ միամիտ փոքրիկներուն։ Մարդակերնե՞ր էինք մենք...

*
**

Քիչ թէ շատ տեղաւորուած էինք։ Գլուխնիս դնելու տեղ մը գտած էինք։

Ապրուստի հոգէն առաջ, կը մտածենք թէ պէտք էր գտնել Պէյ-բուէթի Դաշնակցական ընկերները։

Կ'լսենամ քաղաք։ Հարցնելով փնտռելով կը գտնեմ հանդուցեալ ընկ. Յարութիւն Շահինեանը, որ ընկ. Արամ Սահակեանի հետ միասին լուսանկարչատուն մը ունէին, տանիքի մը վրայ, տախտակամած չէնքի մը մէջ, (Պապ Իարխ, ներկայ Օբբիֆայի չէնքին տեղը)։

Զիս հրաւիրեցին ժողովի՝ որ տեղի պիտի ունենար ընկ. Սամուէլ Սարաֆեանի բնակարանին մէջ։ Որոշուած օրը կ'երթամ իրենց մօտ, անկէ ալ ժողովատեղին։ Ընդարձակ դահլիճ մը՝ ուր քսան-երեսուն մարդիկ նստած էն։

Կը ներկայացնեմ ինքզինքս։ Ատանայի «Կիլիկիա» թերթի դրաշարապետ, եւ «Ժամակ»ի խումբի ընկերներէն...

Կը ծանօթանանք։ Ընկերները չատ սրտաց ընդունելութիւն կ'ընեն։

Հոն էն Պէյրութի փոքրաթիւ ընկերները։ Ողբացեալ Վահան Վարդապետեան, Գրիգոր Աղաճանեան, հանդուցեալ բժիշկ Վահրամ Փոթուքեան, Արշակ Գալուստեան, Սամուէլ Սարաֆեան, Նազարէթ եւ Օննիկ Կէրկէրեաններ։ Հանդուցեալ Վարդան Գրիգորեան, հանդուցեալ Յարութիւն Շահինեան, Մկրտիչ Պողոսեան, Գրիգոր Յովնանեան, Արամ Սահակեան եւ ուրիշներ։

Ինչքա՜ն ծանր պիտի ճնշէր մեր վրայ այս երրեակ դաղթականութիւնը, եթէ հոս, այս անծանօթ ափերուն վրայ ստիպուած ըլլայինք թափառիլ անտէր եւ անտիրական։

Մեր ապրելու եւ յարատեւելու կամքը այնքան զօրաւոր էր, որ արեւարար պիտի տեսայինք այս փորձութեան ալ, տարիներ, ցոյց տալու համար աշխարհին, որ զժուար է հայ ժողովուրդը յուսահատեցնել եւ ընկճել։

Այս խորհրդածութիւններու մէջ էինք, ընկ. Սամուէլ Սարաֆեանի տան մէջ դումարուած ժողովին ընթացքին, երբ քովս նստող ընկերը մը արթնցուց զիս թմբիրէս։

Հարցումներու տարափը սկսաւ։ Ամէն ընկեր բան մը կ'ուզէր լսմանալ «ցանկալի» Կիլիկիայի իրազարձութիւններէն։ Պատասխանելի բոլորին ալ։ Ընկերները կը իետաքրքրուին նիստ ու կացովս, կ'ուզեն օգտակար ըլլալ ինձ։

— Ընկերներ, այս չքեղ սրահէն վերջ պիտի երթամ իմ խեղճուկ սենեակս, ուր կը բնակինք երկու ընտանիք, եւ մեզմէ տախտակամով մը բաժնուած սիրունիկ կով մը, որ երբեմն բառաչիւններով իր ներկայութիւնը կը փաստէ։ Բայց ոչինչ, մենք վարժուած ենք այս կեանքին։ Քանի-քանի պաղթականութիւն տեսանք, քանի՛ պիտի չերներ բացօթեայ անցուցինք, առանց նոյնիսկ փոքրիկ ծածկոցի մը։ Կը տանինք այս բոլորը յոյսով, որ օր մը արեւ պիտի ծագի։

Կը բաժնուինք ժողովէն բարձր տրամադրութիւններով։

ԱԶԳ. ԿԵԱՆՔԸ ՊԷՅՐՈՒԹԻ ՄԷՋ 1922-ին

(ՔԱՆԻ ՄԸ ՀԱՄԱՌՕՏ ԳԾԵՐ)

1922ին Պէյրութի մէջ ունէինք միակ վարժարան մը, քանի մը դասարաններով, Ս. Նշան եկեղեցւոյ բակին մէջ։ Այդ օրերուն տնօրէնն էր Պր. Վահրամ Արծրունի եւ ուսուցիչ Պր. Վահրամ Մխիթիք։

Փոքրիկ եկեղեցի մը, աւելի ճիշդ մատուռ մը, որ Երուսաղէմի եկեղեցապատկան մէկ կալուածն էր։

Ապագային, տարիներու ընթացքին այդ փոքրիկ մատուռին տեղ պիտի կանգնէր հոյակապ եկեղեցին եւ քանի մը սենեակնոց նախակրթարանի տեղ պիտի ունենայինք փառաւոր չէնքեր, Ազգային վարժարանին համար։

*
**

Հայ դպրութին ապագայի Առաջնորդները պիտի ըլլային Ճանաչեան, եւ Բէմհաճեան վարդապետները (այժմ եպիսկոպոս՝ Երուսաղէմ), Արտաւազդ Աբգ. Սիմէէան, Եփրեմ Ծ. վրդ. Տոհմունի եւ Եղիշէ Աբգ. Կարոյեան եւ ուրիշներ՝ հաւնելու համար ներկայի ծաղկեալ վիճակին։

*
**

Առեւտրականներու ստուար թիւ մը ունէինք հին գաղութին մէջ, հետեւեալ ազգայիններով:

Սարաֆեան եղբարք (Աբրահամ, Պողոս եւ Սամուէլ), Գալուստեան եղբարք (Յարութիւն եւ Ալչակ), Աղաճանեան Պետրոս աղա, Հազարապետեան Նշան աղա, Աֆաջեան Կիրակոս աղա, Քէօրօղլեան-Թոկէնակը էֆէնտի: Անոնք բոլորն ալ հաւաքուած էին Սուգ Այյասի մէջ, որ ժամանակին կը նկատուէր քաղաքիս առեւտրական ամենամեծ կեդրոնը:

Այս չուկային դուրս կը գտնուէին նաեւ մեր ողբացեալ Վահան Վարդապետեանը, Փերանեանը եւ ուրիշ վաճառականներ:

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆ

1922 թուականին մէջ ունէինք Ազգային Միութիւն մը, ինչպէս նաեւ Ազգային Պատուիրակութիւնը:

Ազգային Միութեան անդամներն էին Պր. Աբրահամ Սարաֆեան, Արչակ Գալուստեան եւ Նազարէթ Կէրկէրեան եւ ուրիշներ, որոնք կը տանէին բոլոր ընթացիկ գործերը: Պատթա թաղի սկիզբը, ընկերը Արչակ Գալուստեանի շալի գործատեղին ալ կը ծառայէր նաեւ երբեմն որպէս հանդիպման վայր...:

Ազգային Պատուիրակութեան ներկայացուցիչն էր Հանդուցեալ Տօքթոր Պաղտասար Մելքոնեան, որ կ'օժանդակէր ազգային բոլոր գործերուն եւ իր անձնական հանդամանքով (բժշկական համալսարանի մէջ ուսուցչապետ էր) օգտակար կը հանդիսանար:

*
**

Ազգային միութեան առաջադիրը, ընկ. Նազարէթ Կէրկէրեան, օր մը ինծի կը յայտնէր, որ փոքրիկ աշխատանք մը կար: Ազգային Միութեան առաջադրութիւնները մաքուրի պիտի քաշուին եւ դասաւորուին: Յարմար գտուած էր որ ես ընդէմ այդ գործը:

Պարապ չմնալու, եւ մանաւանդ ապրուստս հոգալու համար,

ակամայ գործի, եւ մօտաւորապէս քանի օրուայ մէջ լրացուցի այդ գործը:

*
**

Ազգային Միութեան այդ շրջանի ամենէն մեծ գործերէն մէկը եղած է, տեղական բոլոր կարիքներու հասնելէ վերջ, ղրկուիլ «Թավրիզի մտաւորականներ»ով, որոնցմէ մեծ թուով կու գային պարսկաստանէն՝ անցնելու համար Եւրոպա եւ այլուր:

Ազգային Միութեան այն առաջնուան արխիւները լեցուն են առանց եղած բարոյական եւ մանաւանդ նիւթական օժանդակութեանց արձանագրութիւններով: Ամէնքն ալ կը ներկայանային Ազգ. Միութեան, որպէս կարօտեալներ: Ճանապարհածախսը պիտի հոգար Ազգային Միութիւնը անխտիր բոլորին:

Եթէ կային իրապէս կարօտներ, առանց կողքին դժբախտաբար չէին պակսեր դրամի տէր մարդիկ ալ, որոնք իրենց դրամները պահած՝ բեռ կ'ըլլային ազգին, ինչ որ Ազգային Միութեան ժրաջան եւ անձնուէր անդամներուն վրայ դէպ տպաւորութիւն կը գործէր:

Այդ երախտաւորեալներէն քանի՞ հոգի արդեօք կը յիշէ այդ շրջանի Պէյրութի Ազգային Միութեան ըրած զոհողութիւնները: Արդեօք գտնուա՞ծ է մէկը որ ոեւէ ձեւով հատուցած ըլլայ այդ զոհողութիւնները:

Ձեմ կրնար:

«ԶՄՄԱՌ»Ի ՈԴԻՍԱԿԱՆԸ...

Ազգային Միութիւնը նպատակ ունէր փոքրիկ տպարան մը հաստատել իր գործերուն համար: Գիտէին որ ես տպագրիչ էի: Իմացած էին ալ որ Զմմառի հայ կաթոլիկ վանքին մէջ տպագրական մեքենայ մը կայ ծախու: Պաշտօն կու տան ինծի երթալ տեղւոյն վրայ քննելու մեքենան:

Հազիւ ամսուայ մը եկած եմ, անծանօթ ամէն տեղէ: Ինծի կը բացատրուի թէ ինչպէս կարելի էր Զմմառ երթալ:

1922ին տակաւին չատ հազուագիւտ թիւով ինքնաշարժեր կային Լիբանանի մէջ: Փոխադրութիւնն ու ճամբորդութիւնը կ'ըլլային երկաթուղիով, կառքերով եւ դրաստներով:

Պէյրութ–Ձիւնի երկաթուղիով կը հասնիմ Ձիւնի: Ձեռքս ուենէմ հասցէ մը: Հայր Եպդուպ, հայ կաթոլիկ վարդապետ մը, որ պիտի ղրաղէր իմ Զմմառ ճամբորդութեանս «մեծ դործով»:

Կը ներկայանամ իրեն: Բարեկիրթ վարդապետ մըն է, Մերաւինցի, որ դժուարաւ կը խօսի «քաղքցիի» հայերէն մը:

Կը բացատրեմ միտքս:

Անմիջապէս կը կանչէ հայ որբ մը, եւ կը պատուիրէ որ ձիապան մը դտնէ որ պիտ Զմմառ հասցնէ իր ձիով:

Քիչ յետոյ ձին կու դայ, առանց ձիապանի: Ապուննա Եպդուպ լինդի դառնալով կ'ըսէ.— «Ահա այս հայ տղան քեղի կ'առաջնորդէ վանքը, հոն հասնելէդ վերջն ալ ձին ետ կը վերադարձնէ ձիւնի: Դուն յետոյ կրնաս քալելով վերադառնալ վանքի վարդապետներու առաջնորդութեամբը»:

Կը նստիմ ձիուն վրայ, իրիկուան ժամը 6ն է: Կը հարցնեմ տղուն թէ որքան առնէ կրնանք վանք հասնիլ.— «Մէկ, մէկուկէս ժամէն հոն կ'ըլլանք»:

Կը սկսինք բարձրանալ: Փետրուարեան ցուրտ գիշեր մըն էր: Կ'երթանք ու կ'երթանք: Շատոնց լրացած է երկու ժամը եւ մենք տակաւին չենք գիտեր թէ ո՞ւր կը դտնուինք:

«Առաջնորդս», հազիւ մէկ երկու բառ արաբերէն գիտէ: Կը դդամ թը ան ալ ինծի պէս ճամբայ չի գիտեր և մենք ,ցուրտ լեռներու վրայ, մութին ու փոթորիկին մէջ ձգուած ենք նոյ պատահականութեան քմայքին, երկրորդ ձիուն բնազդին, որուն գլուխը կ'երեւի այդ կողմերը չէր...:

Զորս ժամուայ ճամբայ քալելէ, ցուրտէն կծկտելէ վերջ, գիշերուայ մութին մէջ, դրասեր կանդ կ'առնէ հսկայ պատի մը առջեւ: Անելի մէջ մտեր ենք: Ոչ առաջ, ոչ ալ ետ կրնանք երթալ: Անձկալի քանի մը վայրկեան սպասումէ մը վերջ, մեր մօտերը դտնուող տան մը լուսամուտէն կը նշմարեմ լոյս մը:

Կը դրկեմ «առաջնորդս», որպէսզի լուր տայ տանից, որ ուղեկցոյս ճամբորդներ ենք:

Քանի մը վայրկեանէն, հսկայ լապտեր մը ձեռքը, թիկնեղ երիտասարդ մը կը կանդնի մեր դիմացը: Գլուխը կը չարժէ: Կ'արդահատի մեր վրայ: Ձեւով մը կ'արտասանեմ Զմմառ բառը, հասկցնելով որ հոն կ'ուղենք երթալ: Ազնիւ երիտասարդը, քթին տակէն ծիծաղելով մեր միամտութեան վրայ, Լիբանանցիի խրոխտ ժեստով մը նշան կ'ընէ որ հետեւինք իրեն:

Մօտ կէս ժամ հակառակ ուղղութեամբ մը քալելէն վերջ, կանդ կ'առնէ վանքի մը դրան առջեւ: Ժամը տասնըմէկուկէսն էր...

Զմմառի վանքն էր: Գիշերային խոր մթութիւնը եւ ամէն կողմէ դամբռ չուներու հաչոցը մեզ կը սարսափեցնէ:

Վարդապետ մը կը բանայ դուռը եւ ներս կ'առնէ մեզ վանքէն: Շնորհակալութեամբ կը սեղմեմ արաբ երիտասարդին ձեռքը եւ կը մտնենք վանքը:

Կէս գիշեր էր: Վանքի սալայատակներուն վրայ պառկած էին մեզի հետ Կիլիկիայէն եկած Քէլէկեան որբանոցի տղաքը: Գիշերային մթութեան մէջ անոնցմէ մէկը, կու դայ ու վիզս կը փաթթուի, եղբայր, եղբայր ըսելով: Մեր հայրենակից Մնացականն էր, որուն տարիներ չարունակ հոգ տարած էի Ատանայի մէջ, ու վերջն ալ տեղաւորած որբանոց: (Այժմ կ'ապրի Նիս քաղաքը, եւ լաւ կուսակցական մը եղած է):

Սենեակ մը կը յատկացուի, անկողին մը դոյզ վերմակով, որուն մէջ կը մտնեմ յաջորդ օրը ճիշդ կէսօրին արթննալու համար:

Աչքս կը բանամ: Վարդապետը ներս կը մտնէ ինծ ճաշի հրաւիրելու համար: Կէսօր է: Վարդապետներուն հետ կը նստինք սեղան եւ ախորժակով կը ճաշակենք լուբիա եւ ոսպը, առանց իւղի եւ միսի: Մեծ պահքի մէջն ենք եղեր, ու ստիպուած հետեւիլ վանքին օրէնքին: Այս բանը արդէք չեղաւ սակայն, որ մենք սեղանի վրայ առաւօրէն չվայելենք Զմմառի հռչակաւոր դինին:

Տպարանը կը քննեմ, պաշտօնս կատարած էի: Նոյն օրն իսկ պէտք է վերադառնայի Պէյրութ: Վարդապետի մը առաջնորդութեամբ կը սկսինք վայրէջքը եւ հազիւ մէկ ժամուան մէջ կը հասնինք ձիւնի: Այս ճամբան էր որ մեզմէ խլած էր վեց երկ՛յն եւ վտանդաւոր ժամեր:

Ազգային Մխիթեան կը ներկայացնեմ տեղեկագիրս, կատարած դործերուս մասին: Կը պատմեմ նաեւ ճամբորդութեանս գաւեշտին մասին, որը ընդհանուր ծիծաղ կը պատճառէ լսողներուն:

ՅԻՍՈՒՍԵԱՆՆԵՐՈՒ ՏՊԱՐԱՆԷՆ ՆԵՐՍ

Կուսակցական երկրորդ ժողովի մը մէջ, հանդուցեալ ընկեր Վահան Վարդապետեանի եւ ուրիշ ընկերներու (կարծեմ օղուայ կոմիտէին) թելադրութեամբ, ինծի գործ գտնելու պարտականութիւնը կու տան ընկ. Օննիկ Կէրկէրեանի, որ բժշկական ուսանող էր տակաւին:

Քանի մը օր վերջը ընկեր Օննիկին հետ կը ներկայանանք հայ կաթողիկէ պատրիարքարան, լուսահոգի Յակոբ վարդապետ Նէսիմեանի (Ապագային եպիսկոպոս, որ երկար տաեն վարեց Եղիպտոսի հայ կաթողիկէ առաջնորդութիւնը: Վերջերս վախճանեցաւ Պէյրութի մէջ):

Յանձնարարական նամակ մը կ'առնենք իրմէ: Կը ներկայանանք Յիսուսեան հայրերու տպարանի տնօրէնութեան, որպէս գրաշար գործ մը ուզելու համար իրմէ:

Կիլիկեան արտազաղթին պատճառաւ Պէյրութի հայութիւնը բազմապատկուած էր եւ հայերէն տպագրական գործերը չատցած հրատարակի վրայ: Այդ թուականին, 1922, միակ տպարանը, որ հայերէն տառեր ունէր, Յիսուսեաններու տպարանն էր: Հին ժամանակներէ ի վեր վենետիկէն բերուած հայերէն տառերու ճոխ մթերք մը ունէր:

Դիմումս ընդունուեցաւ: Մտայ Յիսուսեաններու հսկայ տպարանը, ուր այդ օրերուն իսկ ունէր մօտաւորապէս 70 արհեստաւոր գործաւորներ:

Ապրուստիս հոգը կարգադրուած էր, չնորհիւ ընկերներուն: Լաւագոյն պայմաններով տեղաւորուած էի չատ ապահով աշխատանոցի մը մէջ՝ ուր պիտի մնայի ամբողջ տասնեօթը երկար տարիներ:

Յիսուսեան տպարանէն ներս մտան մօտաւորապէս քսան հայ երիտասարդներ ալ, որոնցմէ իւրաքանչիւրը իր ճարպիկութեամբ կրցաւ կարեւոր դիրքերու հասնիլ, լաւագոյն ամսականներ ստանալով:

Բոլոր այս լաւագոյն պայմաններուն մէջ կար կէտ մը՝ որուն վրայէն չպիտի ուզեմ լռելեայն անցնիլ:

Հայ գործաւորները չքաւոր ընտանիքներու զաւակներ էին ու գաղթական:

Այս պարագան, չարաչար կերպով չահագործուեցաւ, Յիսուսեան միաբանութեան կողմէ, որոնք «հայ» վարդապետներու միջոցաւ, ստիպեցին բոլոր հայերը դաւանափոխ ըլլալ: Սքեմաւորները, սիստեմաթիկ կերպով կը հետեւէին այս գործին, հոգի մը աւելի «ապառելու» եւ «ճշմարիտ կրօնք»ին վերադարձնելու համար:

Մեծապոյն չարդանքը ունենալով հայոց կաթողիկէ եկեղեցիին եւ մանաւանդ անոր լուսամիտ, հայրենասէր եւ զարդացած կղերին հանդէպ, թող թոյլ տրուի ինծի ոչ տարիներու կուտակուած դառնութիւնս արտայայտեմ այս գրքոյկիս մէջ, այնպիսի արարքներուն հանդէպ, որոնց ենթարկուեցանք ամբողջ տասնըեօթը տարիներ, այս հաստատութեան մէջ:

Հակառակ որ երախտեաց չէինք, մեզ կը ստիպէին ամէն չարաթ խոստովանիլ եւ հաղորդուիլ, չարաթ իրիկուն մեր չարաթականը կանխենալ պանձելու համար...: Կը բաւականանամ այսքանով: Ինձի պարտքս է, այսու ամենայնիւ, իմ չարդանքի խօսքս ըսել մէկ քանի Ֆրանսացի Յիսուսեան վարդապետներու յիշատակին, որոնք իսկապէս հայասէր կրօնաւորներ էին, նկարագրով ու զարդացումով բարձր անձնաւորութիւններ:

Յիշեմ հայր Բուատըպառը:

«ՓԻՆԻԿ»Ի ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Ճշդրիտ թուականը չեմ յիշեր, սակայն կարծեմ 1925ի սկիզբներն էր, որ Հ. Յ. Դ. Մարմինը պիտի ձեռնարկէր թերթի մը հրատարակութեան:

Զգիտեմ թէ որ մէկ ժողովին մէջ էր որ տրուած էր այս որոշումը:

Երկար աշխատանքներէ եւ ծանր զոհողութիւններէ վերջ, կը ձեռնարկուի այս թերթին հրատարակութեան՝ Պէյրութի մէջ:

Թերթին համար արտասահմանէն կը հրաւիրուին երկու խմբագիրներ:

Բաւական երկար է պատմութիւնը այս թերթին հետ կապուած դանագան խնդիրներու, որոնց չեմ ուզեր անդրադառնալ:

Հազիւ երկու տարի տեւողութեամբ իր հրատարակութիւնը եւ գաղարումը, բաւականին փաստեր են այդ թերթի բացասական գոյութեան:

Թերթի խմբագրութիւնը բացառ պայքարներ, տեղի ու անտեղի, որոնց հետեւանքով քիչ առենէն ականատես եղանք ձախորդ եւ բեւեռթի մը:

Բոլոր անոնք, աղգայիններ, կրօնապետներ եւ յայտնի մարդիկ, որոնք հաւաքուած էին մեր չուրջը, եւ բերած իրենց ամենալայն օժանդակութիւնը Դաշնակցութեան գործին, մէկիկ-մէկիկ հեռացան մեզմէ, մեր թերթին մէջ անարդար խծբծանքներու եւ պայքարներու նշաւակ դարձած ըլլալով:

Բաւական դժուար եղաւ, «Փիւնիկ»ի գաղարումէն վերջ, առաջքն առնել այս ծանր թիւրիմացութեանց եւ ջուրերը ձգել իրենց բնականոն հուներուն մէջ:

Հանգուցեալ ընկեր Վահան Վարդապետեան եւ ընկեր Արշակ Գալուստեան, իրիկուն մը առնս կու գան եւ կը խնդրեն որ գործս ձգեմ եւ երթամ աշխատիմ «Փիւնիկ»ի տպարանը: Կեանքիս մէջ առաջին անգամ ըլլալով մերժեցի կուսակցական առաջարկ մը, նկատի ունենալով գործիս չատ փայլուն ըլլալը եւ «Փիւնիկ»ին ալ հիմերուն չատ խախուտ ըլլալը: Այսուամենայնիւ ընկերներուս խոստացայ պարագայ ժամերուս օգնել «Փիւնիկ»ի տպարանական գործին, էջեր կապելով եւ սրբագրութիւն ընելով: Խոստումս կատարեցի:

Դէպքերը ինձի իրաւունք տուին: Շատ կարճատեւ եղաւ «Փիւնիկ»ի կեանքը: Օրին մէկը Դաշնակցական ժողովի մը մէջ որոշումը անոր փակումին: Այդ օրը, ամենէն չատ զոհունակութիւն ցոյց տուաւ հանգուցեալ ընկեր Միհրան Թուրիկեանը, եւ իր զուարճախօսութեամբ երկար էօֆ մը քաշեց, «պէլայէն ազատեցանք» ըսելով:

«ԱԶԴԱԿ»Ի ԵՐԵՒՈՒՄԸ

«Փիւնիկ»ի օրով Թերթին վարչական գործերը կը տանէր, ձիւղյլի որբանոցի ուսուցիչներէն Տէօրթ-Եօղի ընկեր Հայկ-Արամ Պալեանը: Երբ Թերթը փակուեցաւ, այս ընկերը իր անձնական նախաձեռնութեամբ հիմնեց, 1927ին, «Ազդակ» Թերթը, որ աւելի քան երեսուն տարիէ իվեր կը պահէ իր գոյութիւնը:

Հակառակ ասոր սակայն, այս Թերթն ալ ունեցաւ սկզբնական չըջանի իր դժուարութիւնները, որպէս անհատական ձեռնարկ: Սակայն ընկեր Հայկ Պալեան, տոկալով այս բոլոր դժուարութեանց, յամառ ճիգերով եւ փիլիքական ծանր աշխատանքով, բերաւ Թերթը հասցուց այսօրուան վիճակին, մնալով Դաշնակցական մամուլ:

Իր հիմնադրութենէն մինչեւ այսօր, այդ Թերթին հանդէպ ունեցած հետաքրքրութիւնս կ'արտայայտեմ աշխատակցելով անոր զանազան յօդուածներով եւ մանաւանդ երբեմն ալ երգիծական տողերով:

Արդարութեան եւ խղճի պարտքս է որ կատարեցի այս խընդրին առնչութեամբ: Ոչ ոք այս տողերուն մէջ իրաւունք ունի ոեւէ յետին նպատակ փնտռելու:

Անհատին ցուցահանած գործը պէտք է գնահատել գիտնալ:

ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆՍ ՊԷՅՐՈՒԹի ԿՕՄԻՏԷԻՆ

Քանի մը տարի կուսակցական կեանքին իմ մասնակցութիւնս, եւ ցոյց տուած հետաքրքրութիւնս յանդեցաւ իր անխուսափելի եզրին: 1928ի վերջերն էր որ Պէյրութի ներկայացուցչական ժողովը դիս կ'ընտրէ կոմիտէի անդամ: Այս պաշտօնը պիտի տեւէր երկար տարիներ:

Այդ չրջաններուն ինձի հետ կոմիտէի մէջ գործակցած են բազմաթիւ ընկերներ, որոնց անուններուն պիտի տամ այստեղ յիշողութեանս ներած չափով: Ընկերներ.— Արմենակ Դանիէլեան, Աւագ Գահվէճեան, Ոսկան Պոյաճեան, Յովսէփ Խպլիկեան, Յակոբ Ժամկոչեան, Արմենակ Մահտէսեան, Յակոբ Պաղտասարեան, Եղուարդ Տարոնեան, Արամ Սահակեան, Եղնիկ Գուլաեան, Ղազար Ջարըդ,

Արշակ Յովհաննէսեան, Մամբրէ Պալապեան, Սիմոն Յակոբեան, Իշխան Խաչատրեան, Թադէոս Սահակեան, Գրիգոր Գրաճեան եւ ուրիշ ընկերներ, որոնց հետ տարիներ չարունակ աշխատեցանք ընկերական անկեղծ եւ լաւագոյն տրամադրութիւններով:

Թիւով փոքրաթիւ, բայց որակով փայլուն կուսակցութիւնը լայն ասպարէզ ունէր իր առջեւ, նկատելով որ հայութիւնը հետզհետէ կը բազմանար եւ գործունէութեան դաշտը առաւել եւս կ'ընդարձակուէր:

Դաշնակցական աճող երիտասարդութեան պէտքերը գոհացնելու համար հետզհետէ կ'ունենանք Ակումբներ, Պէյրութի եւ մօտաւոր արուարձաններու մէջ:

Առաջին ակումբը Պէյրութ քաղաքին մէջ ունեցանք Պաք-Իտլիս, ձկնավաճառանոցի մը վերի յարկը, ընդարձակ սենեակներով եւ սրահով:

Այդ ակումբի գովընտիր տանիքին վրայ էր որ առաջին անգամ կը հանդիպիմ մեր վեթերան ընկերներէն ընկ. Վահան Փափազեանին (Կոմս) իր ութկնոջ հետ:

Զինքը կը ճանչնայի «Ազատամարտ»էն: Զեռքի սեղմումներուն կը յայտնէր յուզումի արտայայտութիւն մը: Անմիջապէս մեր աչքերուն առջեւ կը պատկերանար «Ազատամարտ»ի դեղեցիկ սերունդը, ուրկէ դժբախտաբար չատ փոքրաթիւ վերապրողները մնացեր էին: Համեստ տղայ մըն էի այդ մնացորդացին չարքէն, որ ականատես վկան էի այդ սերունդի մեծութեան, որ այս դրքոյկին առաջին մասերուն մէջ, աշխատած եմ զայն փոխանցել ներկայ երիտասարդ սերունդին, զայոյ սերունդներուն եւ ապագայ պատմութեան:

Ընկ. Կոմսին հետ մեր տեսակցութիւնը աւելի կը վերաբերէր անցեալին: Ուրախ եղաւ որ ազատուած եմ թոհ ու բոհէն:

Մինչեւ այսօր ալ կը պահեմ դեղեցիկ յարաբերութիւնները, եւ ամէն առիթներով կը դիմեմ իր թանկագին խորհուրդներուն:

Զուարճախօս եւ կատակաբան է: Երկար տարիներու սար ու ձոր ման դալը, կրած ծանրածանր տառապանքները, չէն կարողացած դինքը ճնշել, ու ընկ. Կոմսը այժմ ալ մեր աչքերուն առջեւ կը ներկայանայ որպէս եօթանասունհինգ ամեայ առոյգ եւ կայտառ ... երիտասարդ մը: Սրտանց պիտի մաղթէի որ դեռ երկար ապրէր եւ իր չուրջը սփռէր կէս դարու կուսակցականի բարձր փորձառութիւնները, որմէ պիտի օգտուին առաւելապէս կուսակցական չարքերն ու երիտասարդութիւնը:

ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆԻ ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹԻՒՆԸ

Կոմիտէի աշխատանքներուն հպարտ ձեռնարկած էինք, երբ այդ տարին Եգիպտոսէն Պէյրութ կը ժամանէր հանդուցեալ մեծ մտաւորական ընկ. Նիկոլ Ագբալեանը, հիմը դնելու համար Համազգային հրատարակչական միութեան Պէյրութի մասնաճիւղին, որուն առաջին գործը պիտի ըլլար ձեմարանին հիմնումը:

Հետզհետէ պիտի հասնէին ընկերները Լ. Շանթ եւ Գ. Իփէկեան, գործին ղարկ տալու համար:

Մենք Պէյրութի առաջին կոմիտէն էինք որ պիտի գործակցէինք այդ ընկերներու հետ: Յաճախ կը կատարէինք խորհրդակցական ժողովներ՝ ղրադելու համար Համազգային եւ ձեմարանի հարցով:

Երկար է այս պատմութիւնը:

Դաշնակցական մարմինը եւ ընդհանրապէս բոլոր ընկերները տարակարծիք եղած են Համազգայինի հիմնադիրներուն հետ, անոնց գործունէութեան վայրի եւ ասպարէզի ընտրութեան չուրջ:

Մենք, փափաքած եւ պնդած ենք որ, ձեմարանը պէտք է հաստատել հայութեան սրտին, հայկական հոծ զանգուածներով բնակուած թաղամասերուն մէջ, ոլպէսզի այդ զանգուածները, դիւրութիւն ունենան իրենց զաւակները ղրկել ձեմարան, եւ առաւելապէս օգտուին անոր բարիքներէն:

Հիմնադիրները հակառակեցան եւ առանց իրենց դիտցածէն մազաչափ չեղլու, հիմնեցին ձեմարանը արիստոկրատ թաղի մը մէջ:

Հակառակ որ տարիներէ ի վեր փարթամ հաստատութիւնները կանդնեցան ձեմարանի չրջակայքը, մեր դաղափարները չենք փոխած մինչեւ այսօր, եւ կը կրկնենք որ, եթէ այդ չէնքերը կանդնուած ըլլային հայաչատ կեդրոններու մէջ, այսօր չատ աւելի մեծ արդիւնքներու հասած կ'ըլլայինք թէ կրթական, մշակութային, եւ թէ հասարակական գործերու մէջ:

Պէտք է մտիկ ընել երբեմն համեստ ընկերները, որոնք ապրելով զանգուածներու մէջ, աւելի դիտակ են անոր կարիքներուն:

Այսուհանդերձ, մինչ ալ ղօրավիզ հանդիսացած ենք անոնց գործին, բերած մեր լայն մասնակցութիւնը ընդառաջ երթալով կուսակցական հրահանգներուն:

Այսօր երբ անոնք մեզմէ առ յաւէտ բաժնուած են, ակնածանքով կը խոնարհինք իրենց յիշատակին առջեւ, որպէս հայ մտքի հսկաներու, որոնք իրենց միտքն ու բոլոր կարողութիւնը ի սպաս դրին յօդուտ հայ ցեղին: Օրհնեալ ըլլայ անոնց խնկելի յիշատակը:

*
**

Մեր կոմիտէութեան ընդհանուր ժողովներէն էր որ ինչպէս վերը յիշեցի, քաղաքս կը հասնէր ընկ. Գ. Իփէկեանը՝ Մաթոսեան ծխախոտի Լիբանանի մէջ բանալիք մեծ ընկերութեան մը իրրեւ ընդհ. տնօրէն:

Ժողովրդային տան մէջ կը ծանօթանանք իրարու: Հակառակ իր բազմազբաղ վիճակին եւ չատ կարեւոր դիրքին, մեզ խոստացաւ ամէն աջակցութիւն, խնդրելով որ ղինքը դնենք խումբի մը մէջ՝ կատարելու համար իր կուսակցական պարտականութիւնները:

Երբ իրեն կ'ըսենք թէ իր ծանր զբաղումներու պատճառաւ կրնար երբեմն բացակայել խմբական ժողովներէն, անուշ ժպիտով մը մեզ կը յանդիմանէ ըսելով՝ որ կուսակցական գործը ամէն բանէ առաջ է իրեն համար, եւ թէ բոլոր ընկերները հաւասար են օրէնքին առջեւ:

Քանի մը չաբաթ վերջ կը ներկայանայ կոմիտէութեան՝ յայտնելու համար որ իր կուսակցական ցէնղին առաջին վեցամսեան արդէն վճարած ըլլալով Եգիպտոսի մէջ, միւս կէսը կ'ուզէ վճարել հոս:

Կը խնդրէ որ յաջորդ օրը մէկը հանդիպէր զրասենեակ, դանձելու համար իր ցէնղը:

Ինծի կը վիճակուի այդ պարտականութիւնը:

Վայրկեան մը կը տատամսիմ: Ինչպէ՞ս կարելի էր այդ մեծ եւ բազմազբաղ մարդուն քով երթալ ու դինք ժամավաճառ ընել:

Քաղաքիս մեծամեծ դէմքերը, նախարարները, փոստաբաններ, մեծ առեւտրականները, ժամադրութեամբ իսկ, զրասենեակին առջեւ պոչ բռնելով հազիւ կրնային տեսնել անմերձենալի այդ մարդը:

Առտուան ժամը 10ին Փապրիքի դուռն եմ: Դուռը կեցող պաշտօնեայ Պր. Գարեգին Պչաճեանին կը յայտնեմ որ կ'ուզեմ Պր. Գ. Իփէկեանը տեսնել: Քիչ մը վարանոտ, կ'ըսէ թէ ի՞նչպէս պիտի տես-

նէի դինքը, երբ ինծմէ առաջ քանի մը տասնեակ մարդիկ կը սպասէին:

Զեմ վիճիր: Կը հանեմ այցաքարտս, կու տամ պաշտօնեային որ ուղղակի տանի Պր. Տնօրէնին:

Չինգ վայրկեան անցած, չփոթած ու այլայլած կը վերադառնայ պաշտօնեան եւ բազմութիւնը ճեղքելով դիս կ'առաջնորդէ ուղղակի իր զրասենեակը:

Բոլորը կը չուարին: Ո՞վ էի ես որ այդքան սպասողներուն մէջէն, ամենէն առաջ, առանց կարգի սպասելու կրնայի Տնօրէնին քով երթալ...:

Ընկ. Իփէկեան, ժպտուն դէմքով կ'ընդունի զիս, իր անմիջական քովիկը նստեցնելով: Կը սկսի մտերմիկ խօսակցութիւնը: Երկար կը հետաքրքրուի կուսակցական կեանքով եւ ամէն ինչով: Կը մոռնայ զուրսը սպասող բազմութիւնը: Ես կը սկսիմ քաշուիլ: Կ'ըսեմ, «Ընկեր Իփէկեան, ժամանակնիդ չատնեմ, ըստ երեւոյթին չատ ըզբաղած էք»: Անդամ մը եւս ընկերական քաղցր յանդիմանութեամբ մը կը կրկնէ. «Ոչ մէկ մարդ, ոչ մէկ գործ կարեւոր չէ ինձ համար, երբ իմ առջեւս կայ կուսակցական եւ հասարակական գործը»:

Երկարատեւ խօսակցութիւններէ, սուրճի գաւաթներու յարատեւ երթեւեկէն վերջ, իր աթոռին քով գտնուող զանգը կու տայ:

Իրեն կը ներկայանայ ընկերութեան արկղակալը: Կը հրամայէ որ 100 լիբանանեան ոսկի տրուի ինծի: Հրամանը կը կատարուի: Վեց ամսուայ ցէնղն էր...:

Հրաժեշտի համար կը թօթուեմ ձեռքը, ուզելով բաժնուիլ իրմէ: Դուռը կը բանայ, եւ ինծի կ'ընկերակցի մինչեւ սանդուխներուն գլուխը, սպասող բազմութեան զարմացած աչքերուն առջեւ: Ես ալ իմ կարգիս, սկսած էի քրտնիլ:

Այսպէս էր ընկ. Գասպար Իփէկեանը ու այսպէս ալ մնաց մարդներ չարունակ, մինչեւ իր մահը:

Փառքի, դիրքի եւ հարստութեան մէջ լողացող ընկ. Գասպարը, մնաց մինչեւ վերջն ալ համեստ եւ դիւրահաղորդ:

Ըլլալով Համազգայինի հիմնադիրներէն եւ Դաշնակցութեան ալ ղեկավար մտաւորականներէն մէկը, ոչ մէկ օր, մտքէն անցուց պարծենալ իր դիրքով, ինչպէս չատեր կ'ընեն ներկայ ժամանակներուն, ուր մինչեւ մարդոց առջեւէն իսկ դժուար է անցնիլ:

Տուաւ ընկ. Գասպար Իփէկեան այն ամէնը որ ունէր:

Հարուստ էր հոգիով եւ հարուստ նաեւ իր ունեցածովը: Մնաց միշտ համեստ: Հասաւ հոն՝ ուր պինք կանչեցին:

Տարիներ չարունակ, իր ֆիզիքական ամբողջ ուժը տրամադրելէ վերջ հասարակական գործերու, այս աննման մարդը մեռաւ հոգիով հարուստ, գրպանով աղքատ: Գնաց մեր մեծ հիմնադիրներու ճամբէն: Զոհել, զոհել, եւ զոհուիլ: Ներկայի երիտասարդութիւնն ու ապագայ սերունդները միշտ պիտի յառեն իրենց ակնարկները Գասպար Իփէկեաններու պէս լուսաւոր դէմքերու:

ՄԵՐ ՀԱՆԴԻՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Մեր գործունէութեան ժամանակաշրջանին չատ ունեցեր ենք հանդէսներ եւ տօնակատարութիւններ որոնց մասին խօսիլ չատ եր– կար պիտի ըլլար:

Պիտի յիշեմ 1929–ի Մայիս 28–ի տօնակատարութիւնը, նախ անոր աննախընթաց չքեղութեան, երկրորդ այդ հանդէսի առնչութեամբ մեր հակառակորդներու ցուցահանած ոգեղ ելոյթներուն համար:

Այդ տարին որոշած էինք Մայիս 28–ը տօնել արտակարգ չքեղութեամբ, ու այնպիսի ձեւով մը, որ մինչեւ այդ եղածներէն բոլորովին բացառիկ հանդամանք առնէր:

Հանդէսը պիտի ըլլար բացօդեայ, մայրիներու անտառի մը մէջ, քաղաքի մօտերը: Որոշեցինք այդ օրը հին օրերու նման մատաղօրհնէք մը կատարել եւ ոչնչացնել երբեմնի մեր Նաւասարդեան տօնակատարութիւնները:

Մատաղ եւ փիլաւ պիտի բաժնէինք ներկայ հասարակութեան:

Կառավարական արտօնութեան համար դիմում կատարուած էր ներքին նախարարութեան: Օրերու խնդիրը էր հրամանագիրի ստացումը:

Այդ օրերուն, քանի մը մութ հոգիներ, կ'երթան Անդրանիկի ոտիկան զօրաց պահականոցը եւ այնտեղի տասնապետին կ'ըսեն որ կիրակի օրուայ Դաշնակներու հանդէսին չատ մեծ արիւնահեղութիւն պիտի ըլլայ: Պէտք է արգիլէք այս հանդէսը: Միամիտ Տասնապետը, վախնալով, կը կանչէ իր մօտ մունետիկ մը եւ ամբողջ հայկական

թաղերու մէջ պոռալ կու տայ, որ կիրակի օրուան Դաշնակներու հանդէսը տեղի չպիտի ունենայ:

Լուրը կը հասնի մեզի: Անմիջապէս կը վազեմ ընկ. Իփէկեանի մօտ, որ միջամտէ այդ տեսնուան ներքին նախարար Մուսա պէյ Նամմուրի մօտ (որ անձնական բարեկամն էր ընկ. Իփէկեանի) վայրկեան առաջ արտօնագիրը տառնալու համար:

Հեռաձայնով պէտք եղած կարգադրութիւնը կ'ըլլայ: Կը վազեմ Պատատա, Մուհաֆըզին մօտ, առնելու համար արտօնագիրը:

Ուրբաթ օր է: Պաշտօնաթղթերը ընդհանրապէս թղթատարով կը փոխադրուին տեղէ տեղ: Մենք ուշ մնացած ենք: Միջոցը կը դանեմ, եւ ուղղակի Մուհաֆըզի ձեռքէն առնելով գոցուած պահարանը, կը սուրամ ձրտէյտի, ոստիկան զօրաց այն տեսնուան սպայ, Զղրթայի Շէֆքիպ էֆէնտիին մօտ, որ պզնիւ երիտասարդ մըն էր եւ ինծի բարեկամ: Այդ բարեկամութեանս չնորհիւ յաջողեցայ անկից ալ առնել պահարանը, եւ փոխանակ ոստիկանի միջոցաւ ղրկուելու, ես անձնապէս Նահրի պահականոցը կը տանիմ:

Գտայ մեր խեղճ ու կրակ տասնապետը: Յանձնեցի ներքին գործոց նախարարին եւ Մուհաֆըզի կողմէ ստորագրուած հրամանագիրը, որուն մէջ կ'ըսէր. «Կիրակի օրուան Դաշնակներու հանդէսը արտօնուած է, ամէն օժանդակութիւն ցոյց տուէք իրենց»:

Մարդը չուարած ու չփոթած, կ'ըսէ թէ ինչով կրնայ օգտակար ըլլալ:

Կ'ըսեմ իրեն. «Պարոն տասնապետ, եթէ ուզենք, քեզմէ հիմա կը պահանջենք որ զարձեալ մունետիկ մը կանչել տաս, անցեալ օրուայ ըսածները հերքել տալու համար. բայց մենք պէտք չունինք տասնկ բաներու: Մինակ այսուհետեւ պէտք է պիտնաս թէ ի՞նչ կը նչանակէ Դաշնակցութիւն: Տես, ահա քու մեծամեծներուդ ստորագրութիւնները:

Քու ընելիքդ: Վաղը առտու չատ կանուխ 12 հատ ոստիկաններ կը ղրկես մեր անտառը: Անոնք ժողովուրդին չեն խառնուիր եւ կը սպասեն մեզմէ գալիք հրահանգներուն, եթէ հարկ տեսնուի իրենց միջամտութեան:»

Կօմիտէութեան բոլոր ընկերները եւ օժանդակ յանձնախումբերը զործի կ'անցնին: Ժամանակը կարճ է:

Շարաթ իրիկուընէ կը մոլթուին տասնեակ ոչխարներ: Կերակուրի, խոհանոցի, ջուրի հայթայթման գործը ամբողջութեամբ

յանձնուած էր Սիսեցի ընկերներուն, որոնք իրենց աւանդական ձեռներեցութեամբ կը լծուին գործի։ Այրեր, կիներ, պատանիները, բոլորը գործի վրայ են։ Ինչքա՜ն չատ մատաղներ ըլած եւ հերիսաները եփած էին հսկայական կաթսաներու մէջ, երբ երջանիկ օրերու, իրենց հայրենիքի՝ Սիսի մէջ կը հաւաքուէին Աթոռանիստ վանքին չուրջ, կաթողիկոսներու երկնառաք պատգամները ունկնդրելով։

Ամբողջ դիշեր, տասնեակ մը հսկայ կաթսաներու մէջ կ'եփուին մորթուած ոչխարները, երիտասարդ աղջիկներու եւ ծեր մամիկներու հսկողութեան տակ։ Անմոռանալի վայրկեաններ էին բոլորին համար, ու այս հանդիսութեանց ընթացքին անոնք յուզումով կ'ոգեկոչէին հայրենի քաղցր յիշատակները։

Կիրակի առաւ, մեր բոլոր պատանիները ընտանեկան կարգով չոչուած են, Նահրի կամուրջէն սկսեալ մինչեւ հանդիսավայրը, քաղաքէն գալիք հանդիսականներուն ճամբայ ցոյց տալու համար։

Քաղաքի ընկեր եւ բարեկամներու խումբ մը որ կը մասնակցի տօնակատարութեան։ Ոմանք դեռ կ'ապրին, ուրիշներ մեռած են։

Քանի մը հազարի հասնող ամէն դասակարգէ ազգայիններ եւ կուսակցական ընկերներ դունդ-դունդ կը հասնին հանդիսավայրը, ու ամբողջ օրը, մեր հանդուցեալ մեծ մտաւորականներու, Ն. Աղբալեանի, Հայր Աբրահամի, Լ. Շանթի եւ բազմաթիւ ուրիշներու կողմէ խօսուած ճառերով, կ'ապրին զեղեցիկ օր մը, ոգեկոչելով բոլոր անոնց յիշատակը, որ մեզի պարգեւեցին Հայաստան մը։

Յեղափոխական երգեր կը թնդացնեն ամբողջ անտառը, երիտասարդներ եւ պատանիները իրենց պարերով ու խրախճանքներով, ամբողջ օրը մեծ ոգեւորութիւն կը ստեղծեն։

Կերակուրի բաշխումը կը կատարուի զինուորական ձեւով, տանեակներու բաժնուած ժողովուրդը, իր առջեւ, խոշոր ամաններու մէջ կ'ունենայ առատ մխ, փիլաւ եւ պտուղ։

Մեզի «պաշտպան» տասնեակու ոստիկաններու դերը կ'ըլլայ ամբողջ օրը ծառերու չուքին տակ պառկիլ, ուտել, խմել ու քնանալ։

Մեր «ոստիկանութիւն»ը պէտք չէր ունեցած անոնց օժանդակութեան։ Սպասուած «արիւնահեղութիւն»ը տեղի չունեցաւ։ Ըսելո՞նեցաւ դաւադրողները։ Կառավարութեան ի՞նչ պատասխան տուին իրենց յօրինած սուտերը պարակելու համար։

*
**

Այդ օրը արգիլած էինք օղիի գործածութիւնը մեր երիտասարդներուն, անկարգութեանց տեղի չտալու համար։

Կարծեցինք որ մեր հրահանգը կէտ առ կէտ գործադրուած էր...։

Յաջորդ օրը, երկուշաբթի, մեր չարաճճի ընկերներէն մէկ քանին եկան մօտս եւ պատմեցին հետեւեալ չատ զաւեշտական դէպքը։

— Ընկեր Գ., օղին արգիլեցիք, մենք ալ օղիէ զատ ուրիշ որեւէ խմիչքէ հաճոյք չէինք առներ։ Փոքրիկ թիթեղ մը օղի բերինք դաշտ նախապէս...։ Թաղեցինք հողին տակը։ Անցուցինք նարկիլէի մարփոճ մը եւ հերթով, պաղտպտուքի սկսանք քաշել, չորս կողմերնիս պահակ դնելով՝ չըլլայ որ մէկը տեսնէր եւ պատժուէինք...։

Ընթերցողները կրնան պիտի ըլլան որ այս «պիւտ»ը ընողները ովքե՞ր կրնային ըլլալ...։

Զպատժեցինք պիրենք, իրենց անկեղծ խոստովանութեան համար։ Մանաւանդ որ ոչ մէկ դէպք պատահած էր։

Իրաւամբ ալ մինչեւ այդ կատարուած բոլոր հանդիսութիւններուն մէջ եղաւ ամենէն յաջողը, որուն մասին, հակառակ երեսուն տարիներ անցնելուն, դեռ զովեստով եւ հիացմունքով կը խօսի Պէյրութահայութիւնը ընդհանրապէս, իսկ մեր ընկերները մասնաւորապէս։ Ահա թէ ինչու երկար պրեցի այս հանդէսի մասին։

Զավասուն անտառներու մէջ, մայրիներու շուքին տակ, Սոեցի ընկերները կը տօնեն Մայիս 28ը՝ 1929-ին Պէյրութ. Եւագոյնը կը ծածանի:

Մեր ուշադրութիւնը կեդրոնացուցինք քաղաքէն հեռու թաղամասերու վրայ՝ ուր տակաւին փոքրաթիւ կազմակերպուած ընկերներ ունէինք:

Հակառակ փոխադրական դժուարութեանց եւ վայրերու հեռաւորութեան, մեզմէ իւրաքանչիւրիս համար մեծ հաճոյք էր այդ շրջաններուն մէջ գործելը: Ժողովուրդի համեստ զաւակներն էինք, կը սիրէինք ժողովուրդին մէջ ապրիլ տեւապէս:

Ճամբաներու ցեխը, ձմեռուան բուքն ու անձրեւը մեզ աւելի կը մղէին գործի: Հաճոյք կը զգայինք երբ ամէն անգամ թիթեղածածկ, փայտաշէն պարաճաներու մէջ ժողով դումարած տեսնինք, անձրեւն ու փոթորիկը կու գային իրենց զօրութեամբ, խանգարելու մեր խօսակցութիւնները:

Շատ է պատահեր, որ այդ համեստ խրճիթներու ժողովներէն վերջ, երթայինք քաղաք, ու փարթամ սալօններու մէջ չարունակէինք մեր գործը, միշտ աւելի խանդավառ:

Համեստ խրճիթներէն, մարմրող լոյսերու տակէն, գործը վեր-

ջացուցած, մինչեւ մեր սրունքները ցեխով ծածկուած, կրնայինք մուտք գործել ամէն տեղ· ինչ փոյթ բնութեան տարերային խստութիւնը: Դաշնակցական կռանիթեայ կամքին առջեւ կը փշրուէին այդ բոլորը:

***

Քանի մը տարիներու ընթացքին կ'ընդարձակուի ամէն կողմ, կուսակցական մարմիններու, պատանեկան միութեանց, եւ այլ երթատարական կազմակերպութեանց չարքը: Կը կանգնին եկեղեցիները, իրենց յարակից դպրոցներով: Ազգային կեանքը ձեւ կը ստանայ հետզհետէ կազմուած քաղաքական, զաւառական եւ անոնց օժանդակ մարմիններով: Դաշնակցութիւնը մօտէն կը հետեւի եւ իր գործակցութիւնը կը բերէ ազգային այս վերազարթումին:

Կանոնաւոր կերպով կը տօնուին ազգային եւ կուսակցական բոլոր տօները՝ ամէն տարի: Ժողովուրդը, երիտասարդութիւնը կը լեցնէ սրահները:

Կ'ունենանք նաեւ պայքարներ այլ կուսակցութեանց հետ: Ազգային բոլոր տեսակի ընտրութեանց ընթացքին յաճախ նոյնիսկ բախումներ կ'ունենայինք:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Մէկ երկու հետաքրքրական դէպքեր յիշատակեմ:

Գաւառական ժողովի պակասած մէկ քանի անդամներու ընտրութիւնը պիտի կատարուէր զանազան շրջաններու մէջ:

Նշանակուած էր ընտրութիւն, Նոր Մարաչի շրջանին համար: Բոլոր թաղականները խորհրդարան պիտի հաւաքուէին, հոն կատարելու համար ընտրութիւնը զաւառականի մէկ անդամին, Մարաչի շրջանէն:

Առտուն կանուխէն, խումբ մը համայնավարներ կը փորձեն խանգարել օրուայ ընտրութիւնը:

Խորհրդարանէն առաջին փախողը կ'ըլլայ լուսահոգի Տէր Ճաղոբը, Մարաչի քահանան:

կը հասնինք մենք. խանգարիչները կը վռնտենք ու ամէն բան կարգի կը մտնէ: Բոլորը կը վերադառնան իրենց գործին պլուխը: Կու գայ նաեւ քահանան, որուն կը հարցնենք թէ ինչո՞ւ փախար.— «Օղլուս, իմ ինչուս պէտք է ատանկ բաները, ես կռիւի մարդ չեմ, ձգեցի եւ առնես գացի»:

Կը հասնին չըլճանի պայմազամը եւ ոստիկան զօրաց հրամանատարը, մեր բարեկամ Շէքիպ էֆէնտին:

Ներկաները զանազան նիւթերու շուրջ կը խօսակցին, մինչեւ որ ընտրութիւնները սկսին: Հաւաքուած ենք խորհրդատունը:

Ոստիկան զօրաց սպան հին բաները կը պատմէ ժամանակ անցնելու համար: Տէր Յակոբը որ չի կրնար արթնցնէն, չ'ախորժիր այդ խօսակցութենէն. ինծի կ'ըսէ. «Պարոն, ըսէ իրեն որ մենք իրեն պէս չա՞տ սպաներ տեսած ենք պատերազմի մէջ, մեզի չաս չպլըմ թող չընէ»: Սպան կատակով որ իր մասին կը խօսուի, կը խնդրէ ինձմէ որ թարգմանեմ Տէրտէրին ըսածները:

Նեղ կացութեան կը մատնուիմ եւ սակայն կը թարգմանեմ խօսուածը: — Տէր հայրը կ'ըսէ որ, մենք այսպիսի սպաներ չատ տեսանք, որոնք մեզի օգտակար եղան պատերազմի ընթացքին...: Կացութիւնը փրկուած էր:

Պարագ դպացի Տէր հօր ըսելու որ իրմէ չէր ակնկալուեր այսպիսի անտեղի խօսքեր, մանաւանդ որ Շիքիպ էֆէնտին Զմարթացի քրիստոնեայ մըն է եւ չատ կը սիրէ Հայերը:

Ծեղճ քահանան, որ սպային անունէն խաբուելով դինքը թուրք կարծած էր, անմիջապէս ոտքի կ'ելլէ, զօտիէն դուրս կը քաշէ խաչը, կը դնէ սպային գլուխը եւ կ'ըսէ հայերէն լեզուով. «Մուրի եաղուպը (Տէր Յակոբը) հիմա պահպանիչ մը պիտի ըսէ քեզի եւ դուն զօմանտան պիտի ըլլաս»: Բոլոր ներկաները կը ճաթին խնդալով, սպան ալ մեծ հաճոյքով եւ երկիւղածութեամբ կը համբուրէ Տէր Յակոբի խաչը: Միամիտ քահանային օրհնէնքը իրականացաւ սպային, մեր բարեկամ սպան հազարապետ եղաւ:

Գալով ընտրութեան, անցաւ չատ կանոնաւոր եւ վերջացաւ Դաշնակցութեան ցանկի յաղթանակով:

ԹՐԻԲՈԼԻԻ ՄԷՋ

Այդ օրերուն նոյն ձեւի ընտրութիւն մը պիտի ըլլար նաեւ Թրիբոլիի մէջ: Գաւառական ժողովը, Առաջնորդ Կարոյեան Սրբազանին միջոցաւ, հրահանգած էր տեղւոյն թաղ. խորհուրդին որ կիրակի օրը ընտրութիւն կայացնէ: Այս հրահանգը չատ խօչին չէր գացած տեղւոյն թաղ. խորհուրդին, որ կառչած աթոռներու վրայ, չէր ուզեր հնազանդիլ եկած հրահանգին:

Կոմիտէն, ինծի պարտականութիւն կու տայ երթալ Թրիբոլի եւ անձամբ ղեկավարել ընտրութիւնը: Քանի մը ընկերներով կը մեկնիմ Թրիբոլի: Բոլոր բանակցութիւնները թաղականութեան հետ, որոնք կը տեւեն մինչեւ չարաթ կէս գիշեր, կ'անցնին ապարդիւն: Կէս գիշերին, կը հեռաձայնեմ Պէյրութ, Կարոյեան Սրբազանին, յայտնելու համար եղելութիւնը, խնդրելով որ երկրորդ եւ աւելի խիստ հրահանգ մը ղրկէ ըմբոստ թաղականութեան: Հանդուգնեալ Սրբազանը, անչուչտ քնաթաթախ, կը պատասխանէ որ առաւօտուն հարկ եղածը կը կարգադրէ եւ կը ղրկէ երկրորդ նամակ մը՝ առ որ անկ է:

Շատ խելքիս չի պատկիր այս պատասխանը: Հաչիւ կ'ընեմ որ մինչեւ Սրբազանը ելլէ պատկած տեղէն եւ պէտք եղած մարդիկը տեսնէ ու նամակը հասցնէ Թրիբոլի, ժամանակը կ'անցնի եւ հաւանաբար ջուրը կ'իյնայ այդ օրուայ ընտրութիւնը, բան մը որ ուզածն էր Թրիբոլիի պաղնեղուն:

Մօտս դանուղ ընկերներուն կը հրահանգեմ որ անմիջապէս ինքնաշարժ մը բերեն եւ պատրաստուին ինձ հետ մեկնելու:

Կէս գիշերն անց, ժամը 2–ին, չորս հոգիով ճամբայ կ'ելլենք դէպի Պէյրութ: Ժամը 5–ին արդէն անկուած եմ Առաջնորդ Կարոյեան Սրբազանին առջեւ... Հանդուգնեալը, աչքերը չփելով.— «Ծո տղայ, քիչ առաջ Թրիբոլիէն խօսողը դուն չէի՞ր: Ուրուակա՞ն ես թէ ինչ ես: Ե՞րբ եկար:»

Բացատրեցի Սրբազանին, թէ յարմար տեսայ որ անձնապէս գամ հոս:

Իր մօտն է գաւառականի անգամներէն ընկ. Ղազար Զարըգ: Սրբազանը դառնալով անոր կ'ըսէ.— «Ղազար, չուտով պատրաստէ նամակը եւ սա «փորձանք»ը թող հեռանայ գլխէս...»:

Նամակը կ՚առնեմ։ Եկած ինքնաշարժովս, որուն մէջն էին, Թրիբոլիի ընկերներէն Յակոբ Գարաօղլանեան, Վահրամ Զօղկարեան եւ Անդրանիկ Անուչեան, ժամը 8–էն առաջ կը հասնիմ Թրիբոլի։

Թաղական խորհրդարանի մէջ մեր վիճաբանութեան պահուն, գաղտնօրէն լուռ կը տրուի ոստիկանութեան, որ պէյրութէն մարդիկ եկած են եւ խորհրդարանը... պրաւած։

Կը հասնին ոստիկանական զօմիսէր մը եւ գաղտնի ոստիկան մը։ Թաղականներու չար բախտէն, երկուքն ալ իմ վաղեմի ծանօթներս էին։ Կը զարմանան դիս հոն տեսնելով։ Կը բացատրեմ թէ այս պարոնները ապստամբած են Առաջնորդին դէմ եւ չեն ուզեր ենթարկուիլ հրամանին։

Ցոյց կու տամ երկու նամակները, որոնք կը գտնուէին տակաւին իրենց սեղանին վրայ։ Ոստիկանապետը, չատ փափկանկատ յանդիմանութեամբ կը հրահանգէ անմիջապէս ձեռնարկել ընտրութեան...։

Կը սկսի ընտրութիւնը։ Քուէներու հաշիւրին իննսուն մեծամասնութեամբ կ՚ընտրուի Հ. Յ. Դաշնակցութեան թեկնածուն՝ ընկ. Յակոբ Տէր Մելքոնեանը։ Նոյն օրը պէյրութ վերադարձին, ինձ ընկերացող տղաքը, Նահր Իպրահիմի մէջ կ՚ուզեն ծանել յաղթանակը։ Ա՛րդար իրաւունքներն էր...։

*
**

Քանի դեռ Թրիբոլի ենք, տանք մէկ քանի յիշատակելի դէպքեր։

1930ին կը զուգադիպէր ընկ. Արշակ Զամալեանի Լիբանան գալը։

Պէյրութի մէջ կատարուած մեր պատրաստութիւնները վերջ, մեր մեծ ընկերոջ հետ այցելեցինք նաեւ Թրիբոլի, ուր ընկերները խանդավառ ընդունելութիւն ըրին իրեն։

Աւանդական ճաշկերոյթի սեղանէն վերջ ընկեր Զամալեան փափաքեցաւ նկարուիլ այդտեղի ընկերներուն հետ։ Ստորեւ կու տանք խմբանկար մը, Թրիբոլիէն։

*
**

Կու տանք նաեւ խմբանկար մը՝ որ առնուած է այն թուականներուն Թրիբոլիի մէջ կատարուած Մայիս 28ի տօնակատարութենէն։ Գաղութի հայութեան մեծ մասը այդ օրը եկաւ խանդավառօրէն մասնակցելու տօնակատարութեան՝ Եռագոյնի չուքին ներքեւ։

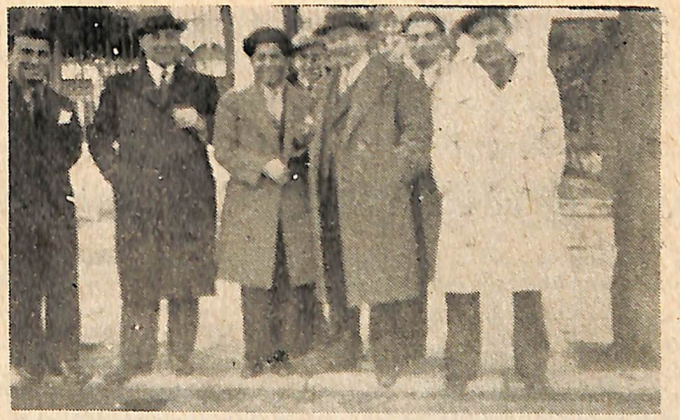

Ողբացեալ ընկ. Արշակ Զամալեան շրջապատուած Թրիբոլիի Դաշնակցական ընկերներով (1930-ին)

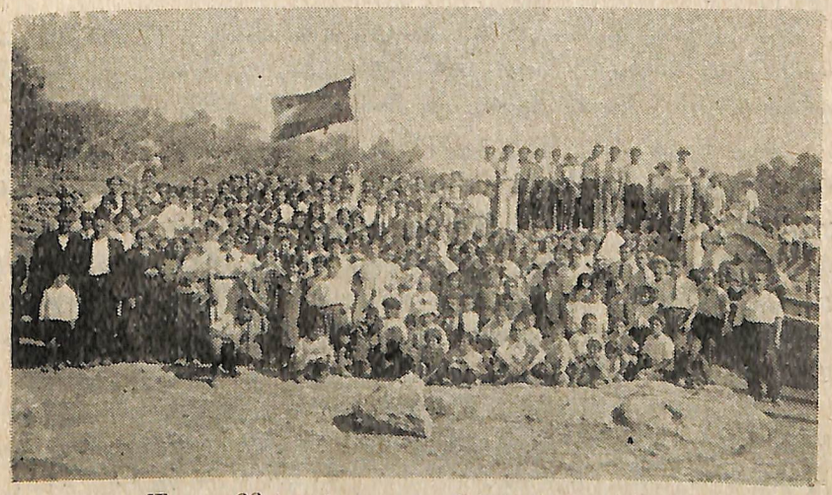

Մայիս 28-ի տօնակատարութիւնը երեսունական թուականներուն՝ Թրիբոլիի մէջ

ՊԵՏԱԿԱՆ (ԵՐԵՍՓՈԽԱՆԱԿԱՆ) ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Այդ տարիներուն տակաւին մեր թիւի համեմատութեամբ հայերս չունէինք երեսփոխանական աթոռ:

Կը զործակցէինք տեղական ցանկերէն մէկուն հետ, եւ կուսակցական հրահանգներու վրայ, կ'աշխատէինք յաջողցնել այս կամ այն մեր բարեկամ թեկնածուն:

Այդ ձեւի ընտրութիւններէն մէկն էր որ կը կատարուէր: Դաշնակցութիւնը պիտի քուէարկէր այն ցանկին՝ որուն մէջ կար Մուհամմէտ Ֆախուրին, իսկամ յայտնի անձնաւորութիւն մը:

Ինծի եւ հանգուցեալ Ոսկան Պոյաճեանի աշխատանքի չրջան ինկած էր պէյէտիյէն եւ նաւահանգիստը:

Մեր կեդրոնն էր թեկնածուի հօրեղբօր տղուն՝ Խայրէտտին Ֆախուրիի նուվօթէլ վաճառատունը (այժմու դլխարկագործի խանութը):

Առտու չատ կանուխէն կը սկսինք աշխատանքի եւ մինչեւ քուէատուփերու դոցուիլը այնպիսի աշխատանք կը տանինք, որ իսկամ բարեկամներու հիացմունքին առարկայ կը դառնանք:

Երբ իրիկուան արդիւնքը յայտնի կ'ըլլայ եւ մեր ցանկը կը շահի, Խայրէտտինը կ'ըսէ.— Ինչո՞վ կրնամ օգտակար ըլլալ ձեզի եւ ինչպէս կրնամ վարձատրել ձեր այս աշխատանքը:

— Շնորհակալ ենք, պ. Խայրէտտին, մենք Դաշնակցական ենք եւ ենթակայ հրամանի: Մեր պարտականութիւնը կատարեցինք, ոչ աւելի ոչ պակաս: Ուրախ ենք որ ձեր հօրեղբայրը, որ մեր ալ բարեկամն է ու թեկնածուն, շահեցաւ:

Մեր ողբացեալ ընկ. Ոսկանի կօչիկը կտոր-կտոր եղած էր մինչեւ իրիկուն վազվզելով: Խայրէտտինը միամտաբար կ'առաջարկէ դոնէ նոր կօչիկ մը դնել իրեն համար: Անշուշտ կը մերժենք:

— Ուրեմն, կ'ըսէ, հիմա միասին պիտի երթանք հօրեղբօրտունը, ձեզի պիտի ծանօթացնեմ եւ դոնէ դաւաթ մը սուրճ կ'առնէք:

Չէինք կրնար մերժել: Ես ու տարաբախտ Ոսկանը, իր հնամաշ կօշիկով, կը նստինք ինքնաշարժ եւ կ'երթանք Պատատա, Մուհամմէտ էֆէնտի Ֆախուրիի բնակարանը:

Դրան առջեւ մեզ կը դիմաւորէ ընտրուած երեսփոխանը: Խայրէտտինը մեզ կը ներկայացնէ հեռեւեալ ձեւով:

— Հօրեղբայր, ահա ասոնք Դաշնակ երիտասարդները են, մեր բոլորէս աւելի աշխատեցան, անձնուիրաբար, առանց վարձատրութեան, կատարելու համար իրենց կուսակցութեան հրահանգը:

Երկու թեւերը մտած, ընդարձակ սրահէ մը ներս կը մտնենք, ուր ներկայ են բոլոր խալամ երեւելիները, չէյխեր եւ մեծամեծներ: Մեզ կը ներկայացնէ: «Ո՛վ բարեկամներս, ահա Դաշնակ երիտասարդները, որ մեր կողքին աշխատած են առանց ոեւէ վարձատրութեան եւ հայերու քուէն ապահոված են մեզի» ու բոլոր ներկաները ոտքի վրայ կը ծափահարեն... մեզ: Կը նստինք մէկ դաւաթ սուրճ կ'առնենք, մէկական սիկառէթի հետ: Կ'ուռին մեր կուրծքերը: Մոռցած ենք մեր տաժանելի աշխատանքը: Փառաւորուած է Դաշնակցութիւնը: Բաւարարուած էինք եւ չափազանց դոհ եւ ուրախ սրտով հրաժեշտ կ'առնենք ներկաներէն...:

Այդ օրը Պէյրութի բոլոր թաղերուն մէջ, մեզի պէս աշխատած էին բազմաթիւ երիտասարդ Դաշնակցականներ:

Այդ օրուան ընտրութիւնը անկիւնաքարը պիտի ծառայէր ապագայ ընտրութեանց, որոնց ընթացքին, տիրող տարրը միշտ ալ վնասած է Դաշնակցութիւնը եւ զործակցաբար, յաջողցուցած բոլոր ընտրութիւնները:

***

Յաջորդող տարիներուն, մեր թիւը բաւարար ըլլալով, հետզհետէ, իւրաքանչիւր հորս տարին անգամ մը կատարուող երեսփոխանական ընտրութիւններու ընթացքին մենք կ'ունենանք առիճաննարար մէկ, երկու, երեք, հորս եւ հինգ հայ երեսփոխաններ:

Բոլոր ընտրութիւններու մէջ, բացի մէկէն, Դաշնակցութեան ցանկն էր յաղթական: Մեր կազմակերպութեան աշխատունակ, պարկեշտ զիրքաւորումը, բերած էր բոլոր եկող ու զացող լիբանանցի դեկավարները այն եղրակացութեան՝ որ հայութեան մէջ, պէտք էր միշտ փնտռել, դտնել Դաշնակցութիւնը եւ զործակցիլ անոր հետ:

Յանկերու ճախորդ դասաւորման, եւ քաղաքական անորոշ պայմաններու պատճառաւ, մենք պարտաւեցանք հանդուցեալ Տօքթ. Ա. Զավուչեանի թեկնածութեան օրով։

Այդ ընտրութեան, Մէտավվարէն մինչեւ էշրէֆիէյի չրջանէ հակողութիւնը յանձնուած էր ինծի։

Կրկակի օրն էր որ էշրէֆիէյի ոստիկանատան առջեւ իննայ ա–բար քրիստոնեայ եւ իսլամ մեր հակառակորդ ցանկին պատկանող քանի մը հարիւր հոգիներ ամբոխի մը մէջ։

Աբար քրիստոնեայ բարեկամի (Խալիլ Սասպ) մը յուզայի ցուցմունքներուն վրայ, ամբոխը կ'ուզէր զիս տեղն ու տեղը լինչի ենթարկել։ Այդ օրը, ստոյգ մահուընէ ազատուեցայ երեք պատճառ–ներով։ Նախ Նահանգամութեան չնորհիւ, երկրորդ լաւ արաբերէն պիտնալուս համար, եւ երրորդ որ ամենէն վճռականը եղաւ, էշրէֆիէյէ Դաշնակցական խումբ մը ընկերներուս չնորհիւ։

Վիճաբանութեան տաք մէկ վայրկեանին, երբ ես սկսած էի հաչտուիլ ինձ սպասող ճակատագրին հետ, բազմութիւնը ճեղքելով կը հասնին էշրէֆիէյի քանի մը ընկերները, առաջնորդութեամբ ընկ. Պետրոս Քիրէճեանի։ Պետրոսը եաեւէս կը յաջողի վաթթուիլ մէջ–քիս եւ դուրս քաշելով ամբոխէն, ստոյգ մահուընէ կ'ազատէ զիս։ Ե–րեսուն տարի վերջ, պարտք կը զգամ չնորհակալութիւնս յայտնել այդ խիզախ տղուն եւ իր ընկերներուն, որ ամէն վտանգ յանձն առ–նելով, յանդուգն ելոյթով մը կրցած էին զիս աղատել ստոյգ մահ–ուընէ։

Ի հարկէ վտանգները միշտ կը հանդիպին Դաշնակցականներուն, բայց ի՛նչ իմաստ պիտի ունենար ամբոխին խելագարութեանը զոհ երթալը։

ԶԱՓԱՀԱՍ ՈՐԲԵՐՈՒ ՄԻՈՒԹԻՒՆԸ

Այդ թուականներուն Պէյրութի մէջ գոյութիւն ունէր Զափա–հաս Որբերու Միութիւն մը։

Հայկական մեծ սպանդէն եւ Տէր Զօրի անապատներէն ազատ–ուած որբերու հակայ բանակ մը կար Լիբանանի մէջ։

Այլեւս Զափահաս ըլլալով, իրենք ալ ուզած էին հասարակա–կան կեանքին բերել իրենց նպաստը։

Զանազան որբանոցներէ հաւաքուած աւագ որբեր, կազմած էին Զափահաս Որբերու Միութիւն մը, որ մինչեւ 1935–ի վերջերը, իր գործունէութեամբ եւ կենսունակութեամբ, Լիբանանահայութիւ–նը խօսիլ տուաւ իր վրայ։

Կազմակերպական կանոնաւոր մեքենայով, այս միութիւնը կը մասնակցէր հայ կեանքին, գրեթէ բոլոր մարզերուն մէջ։ Ունէր Մարզական կազմակերպութիւն, Ֆութպոլի խումբեր։ Ժամանակ մըն ալ ունեցաւ մարզադաշտ։ Այդ օրերուն էր որ Զափահասներու բազմանքը կարելի չեղաւ նկատի առնել եւ ունենալ Անդր–Նահրի մէջ դեսին մը՝ որ պիտի ծառայէր թէ՛ իրենց մարզադաշտ թէ՛ ա–կումբ։ Հակառակ որ այդ ժամանակ չափազանց աժան էին հողերը։

Այս միութիւնը իր գոյութեան տարիներուն ընթացքին միշտ ալ հանրային կեանքի մէջ գործակցեցաւ Դաշնակցական մարմիննե–րու հետ, որոնց մասնաւոր դուրգուրանքին եւ հետաքրքրութեան առարկան եղած է։

Հայրենասէր եւ խոսամնալից երիտասարդներէ կազմուած վարչութիւն մը ունէր։

Այդ թուականէն միտքս մնացած են հետեւեալները. Կարօ Աքարճալեան (վերջերս մեռած Պէյրութի մէջ, վաղաժամ մահով), Կարօ Աճէմեան (այժմ Պաղտատ), Եդուարդ Տիլանեան (կարճեմ Ա–մերիկա), եւ ուրիշներ, որոնց անունները մոռցած եմ երեսուն տար–ւայ ընթացքին։

Որպէս յիշատակելի գործ պիտի յիշեմ հեռեւեալ հանդիսութիւնը, որ տեղի ունեցաւ (կարծեմ) 1933–ին:

Ապրիլեան սպատօնը պիտի տօնուէր:

Կոմիտէն, Զափահասներու ու վարչութեան հետ համախորհուրդ, որոշեց երթ մը կազմակերպել դէպի ազգային պերեզմանատուն (Փըրն–Շեյէք):

Ս. Նշան եկեղեցւոյ դռնէն կը կազմուի թափօրը: Առջեւէն կ'երթան տեղական և հայկական դրօշակները կրող Սրիներ: Բազմահազար ժողովուրդ, չորսական կարգի չարուած կը հեռեւի թափօրին, որուն մէկ ծայրը երբ Ս. Նշան էր, միւսը հասած էր Պուրճի հրապարակը:

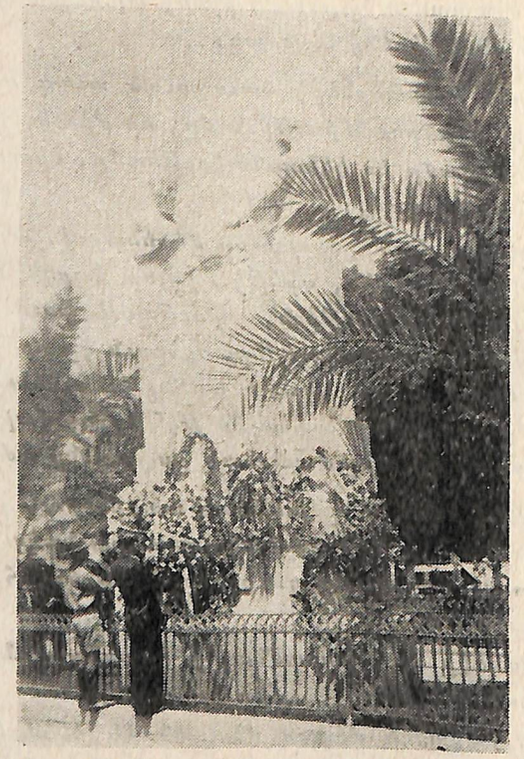

Զափահասներու կողմէ ոգեբացեալ Կարօ Աջարճալեան՝
ծաղկեպսակ կը դնէ Պուրճի նահատակաց
յուշարձանին վրայ 1933-ին:

Որոշած էինք որ մեր ճամբուն վրայ թափօրը կանգ պիտի առնէր եւ ծաղկեպսակ պիտի դնէր Պուրճի հրապարակին վրայ գտնուող յուշարձանին վրայ:

Կը հասնի տեղը: Կանգ կ'առնենք: Զափահասներու վարչութեան անդամ ողբացեալ Կարօ Աջարճալեան, կը զետեղէ չքեղ ծաղկեպսակ մը՝ որուն վրայ հայութեան երախտապիտութիւնը եւ յարգանքը կը յայտնուէր Լիբանանեան կառավարութեան եւ անոր նահատակներուն:

Տեղացի ժողովուրդն ու կառավարութիւնը մեծապէս կը գնահատեն հայ որբերու այս աղնիւ ժէստը:

ՃԻՊԷՅԼԻ ՈՐԲԱՆՈՑԸ

Լիբանահայ ընթացիկ կեանքին մէջ շատ կը հոլովուի այս որբանոցին անունը:

Քանի մը հակիրճ տողերով կ'ուզենք անդրադառնալ այս հաստատութեան եւ մանաւանդ անկէ ոեւէ ժամանակ եւ ոեւէ պատճառներով դուրս եկած որբերու մասին:

Այս որբանոցը մարմին առաւ 1920-ին, Այնթապէն եւ ուրիշ քաղաքներէն Լիբանան հաւաքուած որբանոցներու որբերով:

Առաջին տարիներուն որբերուն թիւն էր 1200, որմէ յետոյ այդ թիւը պիտի հասնէր մինչեւ 1700-ի:

Որբանոցի մէջ կ'աւանդուէին բոլոր լեզուներն ալ կարող եւ փորձառու ուսուցիչներու կողմէ:

Արհեստարան մը կը սովրեցնէր զանազան արհեստներ որբերուն:

Ուսուցչապետ Հայկազուն Քեչիչեան, բարձր ուսումի տէր հայրենասէր եւ նուիրուած անձ մըն էր որ ուրիշ կարգ մը ուսուցիչներու հետ լաւագոյնս կը տանէր կրթական գործը որբանոցէն ներս:

Այս բոլորին մէջ պէտք է յիշել Պր. Սաեփան Տարտունին (այժմ Ամերիկա), որ իր բոլորանուէր ջանքերով, հայրենասիրական ղեկավարներով զարճած էր բովանդակ որբերուն սիրելին: Այնպէս որ կիրակնօրեայ լսարաններուն երբ հերթը իրենն էր, ամբողջ որբանոցը մեծով պզտիկով կ'երթար մտիկ ընելու Պր. Տարտունիին հայրենաշունչ եւ չինչ խօսքը:

Իր եւ ուրիշ դաղափարական եւ հայրենասէր ուսուցիչներու չունէին տակ հասակ նետած, այս որբանոցէն դուրս եկաւ հայրենասէր, դաղափարական երիտասարդներու հոյլ մը, որ մինչեւ այսօր ալ Պէյրութի հասարակական կեանքին մէջ դրաւած է գօրաւոր դիրքեր, կրթական, առեւտրական եւ այլ բոլոր մարզերուն մէջ:

Ճիպէյլի նախկին որբերը, յուզումով եւ հպարտանքով կը յիշեն իրենց որբանոցն ու դաստիարակները, որոնց հայրենասիրական հզօր չունէին տակ պատրաստուած, կեանքի ասպարէզ նետուած, լաւագոյն դիրքերու հասած են եւ կը բերեն, իրենց ալ լաւագոյն մասնակցութիւնը հանրային կեանքին:

Այս տղոց առողջ եւ ազգային ամուր դաստիարակութեան եւ դաղափարական պատրաստութեան մէջ կարեւոր դերը ունեցած է Պր. Սաեփան Տարտունի, եւ անկէ վերջն ալ «Ազդակ»ի ներկայ տնօրէն Հայկ Պալեան:

Ուսուցիչներու կարգին չենք կրնար չյիշել վանեցի Պրն. Կոստան Պանտիկեանը, որ իր հմուտ եւ հայրենասէր մարդու համբաւով, աշակերտութեան մեծապէս օժանդակած եւ զայն առաջնորդած է դէպի այն հայրենասիրական ճամբան՝ որուն վրայէն մինչեւ այժմ ալ կը շարունակեն քալել այդ հաստատութեան տղաքը:

Այս հետաքրքիր տղոց մասին կարելի է երկար դրել: Նախ քինչպէս ամէն կազմակերպութեան՝ ասոնց մասին ալ պատմութիւն չէ դրել նպատակս:

Այժ գործին ձեռնարկած է Ճիպէյլի նախկին սաներու խմբակցութիւնը, որ պիտի տայ հետաքրքիր տեղեկութիւններ անցեալը իրենց գործունէութենէն:

***

Պարագ կը զգամ սակայն այսքանը ըսելու, որ այս դաղութի ամենահին մարդոցմէ մէկը ըլլալով, ինքս ալ յուզումով կը վերյիշեմ այս տղոցմէ մէկ մասին ենթարկուած ծայր աստիճան թշուառութիւնը, երբ զանազան պատճառներով թողուցին կամ բռնադատուեցան թողուլ իրենց հաստատութիւնը:

Ս. Նշան եկեղեցւոյ եւ վարժարանի բակին մէջ, անգործ, անօթի եւ անսուաղ այս խրոխտ տղաքը երբէք յուսահատիլ չգիտցան:

Մեր ցեղին բնատուր անվհատ կամքով, դիմադրեցին բոլոր դժուարութեանց, տակացին ամենէն ծանր պայմաններուն, ու այսօր, հաճոյք եւ պատիւ է միանդամայն տեսնել այդ խիզախ տղաքը, մեծամեծ դիրքերու հասած, մեծ վաճառատուններու տէր եւ հրապարակի մարդ:

ԱՆԴՐ ՆԱՀԻՒ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆԸ ԿԸ ԾԱԻԱԼԻ

Պէյրութ քաղաքի գործունէութեան համընթաց, Անդր Նահրէ շրջանը, որ մեր մասնաւոր ուշադրութեան առարկան էր, կու տայ շատ մեծ կենդանութեան նշաններ:

Բազմաթիւ ընկերներ, կու գան մանելու շարքերը:

Այս բազմութեան մէջ յիշատակութեան արժանի եղան, Կիլիկեան տղաքը, իրենց «Կիլիկիա» խումբերով, ինչպէս նաեւ Սիսեցի, Մարաչցի եւ այլ տեղացի խանդավառ երիտասարդները:

*
**

Այս ձեւի ընկերներէն ունէինք Ատանացի կառապաններէն եւ հասարակ բանուորներէն կազմուած երկու «Կիլիկիա» խումբերը:

Բացառապէս թրքախօս այս ընկերները, այնպիսի հաւատքով եւ անձնուիրութեամբ վարած էին Դաշնակցութեան, որ բոլոր մեր մեծերուն ուշադրութիւնն ու համակրանքը հրաւիրած էին իրենց վրայ:

Ամէն անգամ որ կուսակցական պարտականութիւն մը կար կատարելիք, խումբի բոլոր ընկերները, անխտիր ոտքի վրայ էին, իրար հետ մրցելով թէ ո՞վ աւելի պիտի աշխատէր: Մինչեւ այսօր ալ կան անոնցմէ հին ընկերներ, որոնք պարծանքով կը յիշեն իրենց անցեալը, «Կիլիկիա խումբլար»ը, եւ իրենց զաւակներուն փոխանցած են Դաշնակցական գաղափարականութիւնը, իրենց ըմբռնած ձեւով, առանց աւելորդ մանրամասնութիւններու:

Այս խումբերու որպէս կազմակերպիչ, ընկ. Գրիգոր Գրաճեանի հետ հպարտանքով կը վերյիշեմ անոնց կատարած գործերը: Զարգացած, համալսարանական պէտք չէ ըլլալ անպայման, նուիրեալ Դաշնակցական ըլլալու համար: Մեր շատ մը հերոսները, անգրագէտ մարդիկ էին. բայց միշտ առաջաւոր գիծերու վրայ: Այսպէս էին «Կիլիկիա» խումբերու մեր անճնազոհ տղաքը:

Զանազան տօնակատարութիւններու ընթացքին այս տղաքը հաւաքուած անկիւն մը, իրենց հասկցած ձեւով կը տօնէին օրուայ տօնը: Շատ անգամներ անոնց հաւաքուած վայրը կը տանէի մեծ ընկերները, մանաւանդ հանգուցեալ ընկ. Ազբալեանը, որ առանց մէջ կը տեսնէր Թիֆլիսի կենտրոններու հայեցի դիմագիծը, եւ զաւեթ կը պարպէր անոնց հետ: Տղաքը մեծապէս պատուբուած կը զգային ինքզինքնին, եւ յոռնկայա, յարգանքով, եւ ակնածանքով, զաւեթները կը փոխանակէին մեծերու հետ: Կը յիշեմ թէ օրին մէկը ինչպէս այդ «խենդ»երէն մին իր տասնամեայ տղան օդին մէջ բարձրացնելով կ'ուզէր ... զեռին զարնել, Դաշնակցութեան սիրոյն զոհելու համար զայն: Նոր օրերու Աբրահամն էր ոչ պիտի զոհէր իր որդին Իսահակը: Արտակարգ ու միամիտ սիրոյ պոռթկումը չէ՞ր ասիկա:

Կիլիկիա խումբի տղոցմէ մաս մը, բնութեան ծոցին մէջ:
Մայրիներու անտառը շատ անգամ ծառայած էր իրենց որպէս ժողովատեղի:

Կը պահեմ վերապրող այս տղոց հետ լաւագոյն յարաբերութիւնները, չատ անգամ զլուխ գլխի՝ ոգեկոչելով հին ու լաւ օրերը:

*
**

Այս ձեւի խումբեր ունէինք նաեւ Սիսեցիներէն կազմուած, որոնց մէջ զարգացած երիտասարդներ ալ կային: Նոյն պարզութեամբ, նոյն հաւատքով առյուն, անվերապահ իրենց նուիրումը բերած էին Դաշնակցական բոլոր գործերուն: Ատոնցմէ չատեր կ'ապրին այժմ, հասած դիրքերու եւ տէր բազմաթիւ զաւակներու, որոնց բոլորին ալ փոխանցած են Դաշնակցութեան հաւատամքը, ու անոնք արժանաւոր յաջորդներն ու գործակիցները դարձած են իրենց ծնողքին:

Կիլիկիոյ կամաւորական չարժումի օրերուն, իրենց հայրենիքը՝ Սիս գոնուած ըլլալս մեծապէս պատճառներէն մէկն էր, որ այդ երիտասարդները աւելի սերտ կապերով կապուէին ինձ հետ: Ձիս ալ տեսակ մը իրենցմէ նկատելով, խանդավառանքով կը հաւաքուէին չուրջս, մասնաւորաբար իրենց չրջաններու մէջ կուսակցական, կրթական եւ ազգային գործերուն բերելու իրենց թանկագին մասնակցութիւնը: Երեսուն տարիները յետոյ, ինձ համար հաճելի է տեսնել ցանուած սերմերու արգասաւորումն ու ուռճացումը Դաշնակցական չարքերէ ներս, ընդհանրապէս ամբողջ Անդրնահրի եւ մասնաւորապէս Սիսի մէջ: Կը պահեմ չատ զեղեցիկ յիչատակները այդ պատուական երիտասարդներէն, որոնց հետ, մինչ ալ, ճերմակ մազերով յարաբերելու առիթն ունիմ, իրենք ալ ինծի պէս ճերմկցուցած ըլլալով մազերնին:

Մազերը կը ճերմկին, զլուխները կը ճաղատնան, բայց գաղափարը հեռչհեռէ աւելի կ'ուռճանայ ու կ'ամրապնդուի փոքր տարիքէն Դաշնակցութեան խորանին նուիրուած մարդոց մէջ:

Այսօր, երբ Պուրճ Համուտը կը նկատուի Դաշնակցութեան լաւագոյնս կազմակերպուած չրջանը, թող թոյլ տրուի ըսելու, որ այդ բանը առաւելապէս կը պարտինք այդ չրջանի այն աւենուան ընկերներուն ցուցահանած անձին զոհողութիւններուն: Բոլոր տաք ու պաղ, լաւ ու դէչ օրերուս, ինծի անմիջական գործակից եւ ամէն գործի մէջ նետուելու պատրաստ, ունեցած եմ այս տղաքը:

Այդ տղոցմէն չատերը սպէ են: Այս պատճառով չուզեցի անուններուը յիչատակել, դուրս չելլելու համար ընկալեալ օրէնքներէն:

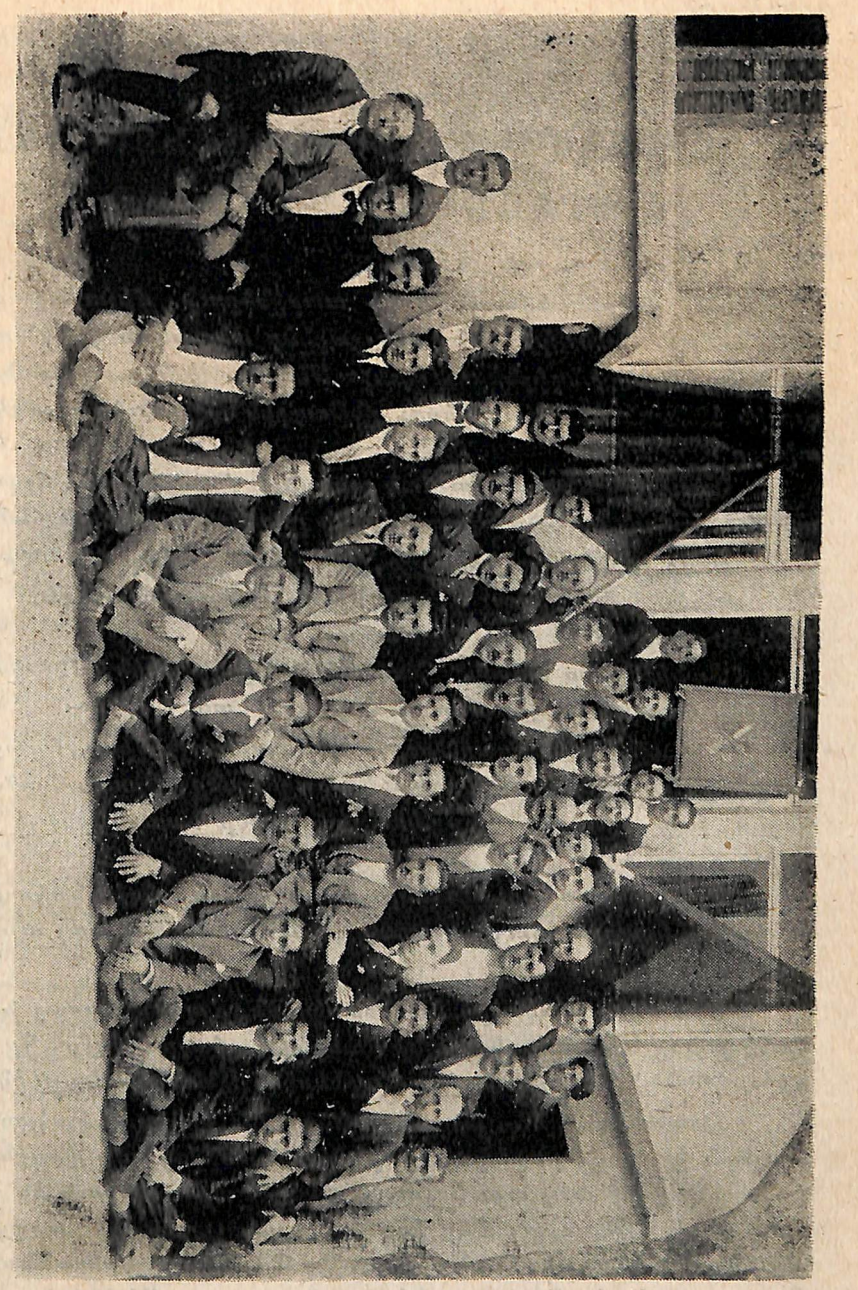

Երիտասարդական թուականներուն, շրջապատուած Սասնոյ երիտասարդ ընկերներէն: Լուսանկարուած «Ազատամարտ» Ակումբի (այն ատենուան Դաշնակցական) դրան առջեւ: Շատերուն հետ դեռ կ'ապրինք անցեալի յիշատակներով: Աջէն նստած է Մարտիկ Պալաքեան (կօմիտէն):

ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ՀԱՄԵՐԱՇԽՈՒԹԵԱՆ ՍՐՏԱՌՈՒՉ ԴԷՊՔ ՄԸ

Մեր պաշտօնավարութեան տարիներուն, մինչ ալ դեղեցիկ չէին օրերը. կուսակցական պայքարները անպակաս էին, աղդային հասարակական խնդիրներու առնչութեամբ: Առանց արմատները կու դային 1928—1929 տարիներու ընթացքին պատահած մէկ քանի տխուր դէպքերէն:

Պատմութիւնը անպայման տուած է իր վճիռը եւ ճչդած պատասխանատուները՝ որոնք խռովեցին լիբանահայութեան հանդիստը:

Ասոք չունինք աւելցնելիք, չքրքրելու համար հին վէրքերը:

Կ'ուզեմ ծանրանալ դէպքի մը վրայ որ պատահեցաւ կարծեմ 1932–ին, երբ ես մարմնի հերթապահ էի:

Քանի մը օր առաջ, Գառանթինայի շրջանին մէջ կարդ մը դէպքեր պատահած էին մեր եւ Հնչակեան տղոց միջեւ:

Քննութիւն կատարելու համար տեղւոյն վրայ, դացի հանդուցեալ ընկ. Սիմոն Յակոբեանի բնակարանը: Որպէս շրջանի հին ընկեր, խորհրդակցեցայ իր հետ: Կը բնակէր Գառանթինայի շրջանին մէջ:

Երկար խօսակցութիւններ եւ կարծիքի փոխանակութիւններ ունեցանք իրարու հետ, նպատակ ունենալով վերջ տալ այս անախորժ դէպքերուն:

Երբ մենք տակաւին կը խօսակցէինք, պատահաբար ներս կը մտնէ ընկեր Սիմոն Յակոբեանի մտերիմ եւ հայրենակից, Պր. Գէորգ Երեւանեանը՝ Հնչակեան ղեկավարներէն: Անծանօթներ չէինք:

Խառնուեցաւ մեր խօսակցութեան, եւ երեքս մէկ սկսանք, անպաշտօն կերպով, բարեկամաբար մտածել միջոցի մը մասին, որով կրնայինք վերջ տալ այս կուսակցական պայքարներուն եւ ստեղծել համերաշխ մթնոլորտ: Մեր կողմէ յայտնուած բարի տրամադրութիւնները տեսանք նաեւ մեր խօսակից Պր. Գէորգ Երեւանեանի մօտ: Պատրաստակամութիւն յայտնեց որ իր կարողութիւններն ու միջոցները ի սպաս պիտի դնէ համերաշխութեան գործին:

Տակաւին չէինք վերջացուցած մեր խօսքը, երբ ներս կը մտնեն երկու Դաշնակցական տղաք, ինձ յայտնելու համար որ երկու կողմէն (Դաշնակցական եւ Հնչակեան) բազմաթիւ երիտասարդներ երէկ դէմ դիրք բռնած, վայրկեանէ վայրկեան պատրաստ էին իրարու վրայ յարձակելու, քանի մը օր առաջ պատահած դէպքերուն հաշուեյարդարը ընելու համար...:

Կացութիւնը ծանր էր եւ կրնար աղէտալի հետեւանքներու հասնիլ: Ասոքէն գործի անցնելով առաջարկեցի Պր. Գէորգ Երեւանեանին.— «Պարոն Գէորգ, ահա առիթը ինքնաբերաբար ներկայացաւ, որ մենք խօսքէն գործի անցնինք: Հիմա, ես եւ դուն, թեւ թեւի մտած պիտի երթանք դէպքին վայրը, ես մերիններուն, դուք ալ ձերիններուն հանդարտեցնելով, պէտք է արիւահեղութեան մը առջեւը առնենք:»

— Սիրով, ես պատրաստ եմ, երթանք միասին ուր որ կ'ուզէք:

Իրիկուան ժամը 6–ի տեսնուեր էր, տակաւին մթնած չէր: Երանք ճամբայ, թեւ թեւի, դէպի դէպքին վայրը:

Ի տես այս երեւոյթին, երկուստեք չարքերու մէջ կը տիրէ զարմանք եւ չփոթ: Ինչպէ՞ս կարելի էր, երկու հակառակորդ կուսակցական չէֆեր թեւ թեւի դան կռուադաշտ:

Հասանք տեղւոյն վրայ: Բարեկամս սկսաւ խօսիլ յանդիմանել իրենց տղաքը, եւ ցրուել զանոնք իրենց տուները, պոռալով ու բարկանալով:

Նոյնը ըրի ես, մեր տղոց, որոնք անզօր կատաղութեամբ մը կը ձգեն դաշտն ու կը հեռանան դէպի իրենց տուները, ենթարկուելով կուսակցական հրահանգներուն:

Երկու կողմէն աւելի քան հարիւր յիսուն երիտասարդներ պիտի փաթթուէին իրարու կոկորդին, եւ վստահ եմ որ այդ կռիւը պիտի վերջանար, երկու կողմէն տասնեակ մը հայորդիներու մահով: Ու մենք, Հնչակեան Պր. Գէորգ Երեւանեանն ու ես, կրցած էինք այդ սարսափելի նախճիրին առջեւը առնել, խնայելով հայ երիտասարդներու ծաղիկ հասակին:

Մօտ երեսուն տարիներ անցած են այդ օրէն: Հակառակ պատահած ծանր վերիվայրումներու, մենք մնացած ենք երկու անկեղծ բարեկամներ, ու մեր զրեթէ ամենօրեայ հանդիպումներու ընթացքին, յուզումով եւ մանաւանդ հպարտանքով կը յիշենք այդ օրուայ դէպքը, որ մեր կեանքին մէջ պիտի մնայ, մինչեւ վերջն ալ, ամենափայլուն եւ լուսաւոր օրերէն մէկը:

Կարելի է՞ր, ամէն առիթներուն, հետեւելով այս օրինակին խնայել հայ երիտասարդներուն կեանքին:

ՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ԿՕՄԻՏԷՆ

Պէյրութի ընկերները հեռահեռէ կը բազմապատկուին, ու մենք կը ստիպուինք ամէն շրջանի մէջ ենթակոմիտէներ ստեղծել, որոնք վարչականօրէն կապուեցան մեր կոմիտէին, որ մինչ այդ «Շրջանային կոմիտէ» անունը առած էր, գրեթէ հաւասարազօր իրաւունքներով կեդրոնական կոմիտէներու: Այսուհանդերձ կը մնայինք մինչեւ որոշ շրջան մը ենթակայ Լեռնավայրի կեդրոնական կոմիտէին:

Մեր զբաղումները բազմապատկուեցան, կարենալ հասնելու համար ուժը շրջաններու մէջ գործող ենթակոմիտէներու կուսակցական, կազմակերպչական գործերուն:

Կը վազէինք մէկ շրջանէն միւսը, մէկ քաղաքէն մէկ ուրիշը եւ մեծ դժուարութեամբ, թէեւ նոյնքան ալ մեծ հաճոյքով կը հասնէինք մեր բոլոր տեսակի կուսակցական եւ ազգային պարտականութեանց:

Բազմապիսի աշխատանքներու ընթացքին, մեզի օժանդակ եւ խորհրդատու ունեցանք հին ընկերներ, ղեկավարներ, որոնք հաճոյքով կը տեսնէին մեր նուիրուած եւ անօգակարկ աշխատանքը:

Սիւրիոյ ղեկավար Դաշնակցականներէն հանդուցեալ ընկեր Հրաչ Փափազեանի թանկագին գործակցութիւնն ու անգնահատելի խորհուրդները չենք մոռցած:

Շրջ. կոմիտէի ընկերներն էին ընդհանրապէս անոնք, որ երկար տարիներ մաս կազմած էին կոմիտէներու:

Արդար հպարտութեամբ կը դիտէին, աստիճանի բարձրացումով՝ Շրջանային կոմիտէութեան հասնելնին: Չէ՞ որ այդ յառաջդիմութեան եւ ծաւալումի գործին մէջ չատ մեծ քրտինք թափած էին: Վարձատրութիւնն էր իրենց տարիներու աշխատանքին:

ՄԵՐ ՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎՆԵՐԸ

Ամէն տարի կը կայանային Սիւրիոյ եւ Լիբանանի շրջանը ներկայացնող Շրջանային ժողովները, գաղտնի վայրերու մէջ, երբեմն Սիւրիոյ եւ երբեմն ալ Լիբանանի մէջ:

Մեր թիւին համապատասխան պատգամաւորներով, որոնք երբեմն կը հասնէին տասը–տասներկուքի, կը մասնակցէինք այդ ժողովներուն:

Կ'արժէ յիշել մէկ երկու դրուագներ այդ չատ հաճելի եւ պատմական ժողովներէն եւ անոնց մասնակցող ընկերներու կեանքէն:

Տարի մը ժողովը պիտի գումարուէր Սիւրիոյ Լ. քաղաքին մէջ: Երկու ինքնաշարժներով, աւելի քան տասը պատգամաւորներով պիտի մասնակցէինք ժողովին:

Առաու կանուխ, հանդուցեալ Թուրիկին պանդոկին առջեւէն ճամբայ կ'ելլենք: Մեր ինքնաշարժին մէջն է հանդուցեալ Հայր Աբրահամը, Գառնիկ Կիւղէլեան, Վարդան Գէորգեան եւ ուրիշ մը: Թուրիկին ինքնաշարժին մէջ կ'իյնան հանդուցեալ Նիկոլ Աղբալեան, Արշակ Յովհաննէսեան եւ ուրիշներ:

Մենք առաջինը, կը հասնինք Թրիփոլի, ի մեծ ուրախութիւն մեր աննման Հայր Աբրահամի:

Քաղցած ենք: Հայր Աբրահամ կ'ըսէ. «Դէ ընկ. Գ., դու սրանց լեզուն իմանում ես, կարդադրիր որ մի լաւ ճաշ անենք»: Կը գործադրեմ հրամանը: Կ'երթանք ճաշարան եւ կը ճաշենք ի միջի այլոց թարմ եւ համեղ ձուկեր: Երբ հանդստանալու համար քաղաքի կեդրոնը սրճարանին մէջ սուրճ կ'առնէինք, կը հասնի երկրորդ ինքնաշարժը, ընկ. Աղբալեան եւ ընկերները: Հայր Աբրահամ, որ կուշտ էր եւ հանգչած, դառնալով հանդուցեալ Աղբալեանին կ'ըսէ.— «Դէ', չտապիր գնանք, ուշ չմնանք որ չուտով հասնենք»:

Ընկ. Աղբալեան, որ սոված եւ յոգնած էր, կ'սէ.—«Տնաքանդ, մենք սոված ենք ու ջարդուած, այս անպիտան Թուրիկը մեզ հոդ չէ տարել, կ'երեւի թէ ընկ. Գ.ն ձեզ չատ լաւ է խնամել»:

Զենք սպասեր: Հայր Աբրահամը ամբողջ ճամբու ընթացքին միշտ եաեւը կը նայի, չըլլայ թէ անոնք դան եւ մեզմէ առաջ հասնին.—«Հիմա մենք նրանցից առաջ էլի կը հասնենք, մի լաւ ճաշ կ'անենք մինչեւ նրանց հասնելը»: Լուսահոգի Գառնիկ Կիւղէլեանը կը մտահոգէ Հայր Աբրահամը թէ՝ ինչ պիտի ընենք եթէ մեր օթօն ճանապարհին «փանչալ» անէ...

Կը հասնինք ժողովին վայրը: Զարհուրելի տաք օդ մը կայ, խորշակ: Բոլորս քրտինքներու մէջ կը լողանք: Խեղճ Հայր Աբրահամը դժուար կը շնչէ: Բարեբախտաբար երկու օրէն կը զովանայ:

Ընդհանրապէս ժողովներուն նախագահ կ'ըլլար Հայր Աբրահամը, որ առաջին կամ երկրորդ խօսողներէն վերջ, մնացած խօսողները մտիկ կ'ընէր քունի մէջ:

Ի՞նչ դուարճախօսութիւններ որ չընէին ընկեր Աղբալեանն ու

Հայր Աբրահամը: Երկու մեծութիւնները, մանկական պարզունակ եւ մաքուր հոգիներով: Առաքելատիպ հսկաներ:

Կարեւորը ժողովի օրակարգերը չէին, այլ մթնոլորտը, որ կը տիրէր հոն: Երբ կէսօրին կամ իրիկուան 30–40 հոգի խմբով կ'անցնէինք չուկային մէջէն, դէպի ճաշարան երթալու համար, քաղաքցիները զարմանքով կը դիտէին, մօրուքով, ակնոցով եւ գաւազանով այս տարօրինակ մարդիկը:

ՍՈՒԷՏԻՈՅ ՄԷՋ

Իսկ անմոռանալի պիտի մնան Սուէտիոյ մէջ զումարուած Շերջանային ժողովները: Հրաժէշտի իրիկունը անխուսափելի էր ճոխ սեղանը, պատրամաւորներու լ պատիւ:

Իւրաքանչիւր պատրամաւոր, իր հայրենիքին մօտեցող, գեղեցիկ յիշատակները կ'ապրէր, Սեւ ովկիանի ալիքներուն եւ սեպ

Դէպի Ճէպէլ Մուսա... Անտիոքի ճամբան՝
Հարպիյէի ջրվէժներուն դէմ յանդիման

ափերուն լ տես. խանդավառութիւնը ծայր աստիճանին կը հասնէր երբ հեռուէն կ'առնէինք նշանաւոր Կիրակոսին թմբուկի ձայնը: Բոլոր ներկաները, դիտցող չդիտցող պիտի պարէին արուեստագէտ Կիրակոսի թմբուկի եւ զուռնային բիթմերով: Մեծ ու պզտիկ կը խառնուէին իրար եւ ընկերական մաքրամաքուր մթնոլորտը, ճոխ սեղանն ու թմբուկը, կը գինովցնէին բոլորս, առանց նոյնիսկ խմելու: Երանելի օրեր էին:

Դեռ մեր աչքերուն առջեւէն կու գան կ'անցնին Սուէտիոյ գիւղերու չէնչղող տեսարանները:

Նատած ենք Ֆարսկէկի եւ Եօղուն Օլուքի սրճարանները, ջուրերու եզերքը, ու այդ տեղացի չինական տղոց հետ կը վայելենք բընութիւնը, գարաւոր կաղնիի ցանցառ չուքին տակ:

Պլթիասը, գիւղերու «մայրաքաղաք»ը, իր սրճարաններով, պուրակներով եւ բազմերանգ ու խայտաբղէտ բազմութիւններով՝ որոնք եկած են Սիւրիոյ զանազան քաղաքներէն, ամառուայ իրենց տաք օրերը անցնելու: Հեթում աղային սրճարանն ենք: Հիացմունքէ առարկայ ըլլալիք բաներու կարգին պէտք չէ մոռնալ Հեթում աղային տղուն Մովսէսի (կարծեմ) կէս մեթր մեծութեամբ... ոտքերը:

Ինչպէս մոռնալ կաքաւի հերիսան, որ երբեմն մեզ կը հրամցընէին տեղացիները, իրենց որսացած կաքաւներէն պատրաստուած:

Բնութեան այդ գեղեցիկ մթնոլորտը, դժբախտաբար պիտի մթագնէր ապագային (1939ին) սեւ ամպերով: Այսքանն ալ չատ տեսած էին մեզի, բեր «բարեկամ» դաշնակից պետութիւնները: Անգլիական եւ ֆրանսական խուլ հակամարտութիւններու հետեւանքով, այդ չրջանն ալ նուէր ըրած էին Թուրքերուն, անոնց յանձնելով եկեղեցիներն ու դպրոցները եւ մանաւանդ Մուսա–Լեռան վրայ ի փառս Ֆրանսայի նաւատորմին եւ լեռան վրայ նահատակուած հայորդիներուն, վերապրող հայ ժողովուրդի կողմէ կանգնուած յուշարձանը:

ՔԷՍԱՊԻ ՄԷՋ

Քէսապը իր հոյակապ բնական տեսարաններով, զով օդով, գիւղաշնչութեան կեդրոնն էր ու է Սիւրիոյ մերձակայ մեծ քաղաքներուն:

Իր երկրորդական վարժարաններով եւ պատրաստուած երիտասարդութեամբ մինչեւ հիմա ալ կը մնայ կանգուն, հրաշքով մը ազատած ըլլալով Թրքական տիրապետութենէն 1939ի դէպքերուն:

Քանի քանի անգամ առիթն եմ ունեցեր վայելելու Քէսապի զմայլելի բնութեան հետ հաւատաւոր եւ անճնուրաց ընկերներու հիւրասիրութիւնը:

Ցեղափոխական անցեալի փառքերէն հանդուցեալ Վարդան Շահպազ ու Սօսէ Մայրիկը, երկաց տաճն ապրեցան այդ դեղեցիկ ջրջանակին մէջ, ջրջապատուած ընկեր-ընկերուհիներով:

Սօսէ Մայրիկ՝ շրջապատուած Քէսապի մէջ ընկեր-ընկերուհիներով:

Քաղաքը իր ակումբով եւ Զինարճղը իր զուլալ ջրերով կը յիշենք տակաւին:Կը մտաբերենք Քէսապի հերոս տղաքը,Գարա տային, եւ Մօրուք Միսաքը,որոնց հետ տոհմիկ պարերու շուրջ կը զառնայինք, թիթեղներով օղի խմելէ եւ քանի մը հատ լման այծի խորոված ուտելէ վերջ:

Տարբեր էին թէ օրերը եւ թէ մարդիկ այդ տաեններըը: Քանի կը հեռանայինք քաղաքներէն, այդ գիւղերու չինականի կեանքը մեզ աւելի հաճելի կը թուէր, ու քանի մը օր, թօթափած քաղաքի փոշին եւ մտահոգութիւնները, կ'ապրէինք մեր գիւղացի ընկերներուն հետ, խաղաղ բնութեան ծոցին մէջ:

ԱԹՈՌԱԿԻՑ ԲԱԲԳԷՆ ԿԱԹՈՂԻԿՍԻ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ՈՒ ԵԼՈՅԹԸ

Եթէ չի սխալիմ, կարծեմ 1930ին էր, մեր պաշտօնավարութեան տարին, կը գտղտիպէր Կիլիկիոյ ծերունազարդ կաթողիկոս Սահակ Բ.ի աթոռակիցի ընտրութիւնը, նկատի ունենալով Վեհափառին առողջական վիճակը եւ առաջացեալ տարիքը:

Սիւրիոյ կեդր. կոմիտէի հետ զօրձակցաբար, տեղւոյս մարմիններու եւ մեծ ընկերներու մասնակցութեամբ երկար խորհրդակցական ժողովներ գումարեցինք այս խնդրոյն համար: Թեր ու դէմ կարծիքի փոխանակութիւններէն յետոյ, ընդհանուր հաւանութեան կ'ենթարկուէր Բարգէն Արք. Կիւլէսէրեանի որպէս աթոռակից կաթողիկոս ընտրութիւնը:

Նկատի առնուած էր իր բազմահմուտ կղերականի հանգամանքը, դիանալով հանդերձ իր արամադրութիւնները Դաշնակցութեան հանդէպ, որ անցեալին չատ սիրալիր չէին եղած: Գործը կատարուած եւ որոշումը արուած էր յանուն ազգային ընդհանուր շահերու եւ համերաշխութեան:

Մեռած մարդոց հանդիսաը խոսվել լաւ բան չէ: Ընտրութիւնը կատարուեցաւ, բայց Նախախնամութիւնը այնպէս մը կարգադրած էր որ երիտասարդ աթոռակիցը, ծերունազարդ կաթողիկոսէն առաջ վախճանի:

Պիտի պատմեմ հետեւեալ դէպքը, որ իր գահակալութենէն քանի մը ամիս առաջ տեղի ունեցաւ:

Հ. Բ. Ը. Միութեան չգիտեմ քանիերորդ յոբելինական հանդէսը պիտի կատարուէր, Ս. Նշան Ազգային Վարժարանի բակին մէջ, նախագահութեամբ աթոռակից Բարգէն Վեհափառին:

Հանդիսութեան համապղպային երեւոյթ մը տալու համար, կաթողիկոսական յանձնախումբը հրաւիրած էր քաղաքի Ազգային Մարմինները եւ բոլոր կուսակցութիւնները:

Հրաւէր ստացած էինք նաեւ մենք, Դաշնակցութեան օրուայ կոմիտէն: Պարտականութիւն կու տար կ·ի ընկերներէն մէկուն, ներկայ գտնուելու եւ ներկայացնելու Դաշնակցութիւնը:

Բացման եւ փակման խօսքերը պիտի արտասանուէին օրուայ նախագահ Բարկէն կաթողիկոսին կողմէ:

Երկա՛ր եւ ձրուատալից ճառին մէջ, վեհափառը այնքան անզուսպ խանդավառութիւն մը ունեցեր էր որ, ինքն իրեն թոյլատրած էր հետեւեալ չատ թեթեւ արտայայտութիւնը ունենալու եւ մօտաւորապէս ըսելու, որ այն որ Բարեգործականի անդամ չէ՛, հայ չէ՛:

Ջէ՞ք կարծեր որ չատ ծանր էր այս յայտարարութիւնը, որ կաթողիկոսի մը բերնին մէջ աւելի ծանրակչիռ հանդամանք ստացած էր:

Հոն գտնուող բազմութեան մէջ չատ քիչեր էին Բարեգործականի անդամ: Դաշնակցութեան ներկայացուցիչը, որ առանց Բարեգործականի անդամ ըլլալու, անկասկած որ չատ լաւ հայ էր, չհանդուրժելով այս անտեղի արտայայտութեան, կը ձգէ ու կը հեռանայ հանդէսէն:

Ջուզեցինք ոեւէ դիրքաւորում կամ ելոյթ ունենալ այս միջադէպին համար, յանուն ազգային համերաշխութեան...

Դժբախտաբար, ապագային ալ մենք ականատես պիտի ըլլայինք այս ձեւի դէպքերու:

Կիլիկիոյ գահին վրայ բազմող բոլոր կաթողիկոսները, որոնք բացառաբար Դաշնակցական քուէներով բազմած էին իրենց աթոռներուն վրայ, աւելի ծանր եւ բացասական ելոյթներ ունեցան Դաշնակցութեան դէմ, զանազան առիթներով:

Այս բոլորը սակայն երբէք, ոեւէ չափով, չմղեցին Դաշնակցութիւնը ոեւէ անպատշաճ արտայայտութիւններ ունենալու եւ ազատ պայքարներ մղելու Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան հանդէպ:

Օրերու հետ փոխուած են մարդիկ եւ մտայնութիւնները: Կարգ մը մարդոց մէջ կը պակսի հանդուրժողութիւնն ու յստակատեսութիւնը:

ԱՊՐՈՒԱԾ ՕՐԵՐ ՄԵԾ ԱՆՀԵՏԱՑՈՂՆԵՐՈՒ ՀԵՏ

Աւանդապաշտ մարդ եմ: Կը վախնամ որ եկող ու գացող բոլոր մեծ ընկերները անպայման իմ համեստ սեղանիս չուրջ ըլլային եւ իրենց հետ պատառ մը բան ուտէի կամ գաւաթ մը ըմպելի առնէի: Աչխարհի բոլոր հարստութիւնները կարծես ինծի պարզեւած կ'ըլլային, երբ սեղանիս չուրջը Դաշնակցական մեծ ընկեր մը գըտնուէր: Անխառն գոհունակութիւն եւ ներելի պարծանք կը պատճառէր ինծի այդ պարագան:

Ֆառասուն տարիներէ իվեր այս ուղղութեամբ բախտաւորեցած եմ:

Բոլոր այն մեծ ընկերները որոնք անցած են Պէյրութէն, զանազան թուականներուն եւ զանազան պատճառներով, քանի մը փոքրիկ բացառութիւններով հիւր եղած են իմ համեստ յարկիս:

Շատ երկար է բոլորի մասին գրել: Անոնցմէ չատերը կան, որոնք դեռ ողջ են եւ ուրեմն չեմ կրնար անոնց մասին գրել ու խօսիլ:

Կը սկսիմ մեղմէ յաւիտենապէս բաժնուողներէն:

ՆԻԿՈԼ ԱՂԲԱԼԵԱՆ

Իսկապէս անմոռանալի պահեր անցուցեր ենք մեր հանգուցեալ մեծ տէրվիշին, ընկ· Նիկոլ Աղբալեանի հետ: 1929–էն մինչեւ իր մահը, բազմաթիւ առիթներ ունեցեր ենք իրար հետ ճոխ եւ համեստ սեղաններու մասնակցելու Ջահլէ թէ Պէյրութ:

Կատարեալ քէյֆի մարդ էր հանգուցեալը, մի գուցէ այդ էր պատճառը որ յաճախ կը փնտռէի իր ընկերակցութիւնը:

Հաճոյալի էր, որպէս խօսակից եւ սեղանակից: Մտաւորական եւ բարձրորակ զրուցէտ ըլլալով, էր նաեւ կատարեալ աչուզ մը:

Լիբանանի մէջ ո՞վ չէ գտնուած իր քէյֆերուն: Ո՞վ չէ լսած

Սայաթ Նովայի երգերը, որ այնքան դեղեցկօրէն եւ յուզումնալից չեշտերով կ'ելլէին իր բերնէն:

Երկար տարիներ Զահլէն էր Լիբանանի օդափոխութեան մխակ-վայրը: Հաւական ատեն դրացի եղանք հանգուցեալ Աղբալեանին հետ Զահլէի մէջ, ուր չարաթներ, ամիսներ մեր ժամանակի մեծ մասը յատկացուած կ'ըլլար քէյֆերու: Պէյրութի եւ Եգիպտոսի բոլոր գիւղադնացները անպայման կը մասնակցէին այդ քէյֆերուն, ուր ընկ. Աղբալեանը ներկայ պիտի ըլլար:

Խանգամատութեան լոպէներուն, ընկ. Աղբալեան, ձրիատարերներու հետ աւելի քան երիտասարդացած, դանոնք կ'առաջնորդէր խմբական պարերու, իր թաւչկինակով, չորրորալով վարելու համար խումբերը:

Ուրախութեան եւ խրախճանքի այս վերյիշումներուն մէջ, պիտի յիշեմ այս մեծ մարդուն մէկ քանի խօսքերը, որ մինչեւ այժմ ալ կը մնան ուղեղիս մէջ դրոշմուած:

Ժողովրդային տան մէջ բանախօսութեան մը ընթացքին, կ'ըսէր. Հայրդ դդեակներ ունէր, դու ի՞նչ ունես: Ամէն ժամանակներու յարմարող այս նախադասութիւնը պէտք չէ մոռնան բոլոր անոնք որ իրենց հօր ունեցածովը կը պարծենան...:

Ողբացեալ ընկ. ՆԻԿՈՂ ԱՂԲԱԼԵԱՆ
Երկու կողմերը, ողբացեալ Տոքթ. Վ. Փոթուքեանը եւ տողերուս հեղինակը 1929-ին, Զահլէ:

***

Հայաստանէն եկած էր «Պէպօ»յի ֆիլմը:

Ընկեր Նիկոլ եօթ անգամ ներկայ դտնուած էր: Եօթերորդ անգամին պատահեցաւ որ մխասին նաեւնք ներկայացման օրը լօճի մը մէջ, Սինեմա Քրիստալի սրահը:

Ու այդ օրը, մինչեւ ֆիլմի վերջանալը, տառապեցաւ, յուզուեցաւ ու իր ալեհեր մօրուքին վրայէն անդադար հոսեցան իր արտասուքները:

Պատահարն վրայ տեսաւ Թիֆլիսը, իր ապրած Հալաբար թաղը, ու չկրցաւ զսպել իր փղձկումը:

Հայրենասէր էր մեր անմոռանալի Աղբալեանը, մազերէն մինչեւ եղունգը: Սիրելիներ ունէր հայրենիքի մէջ, կը խանճուէր անոնց կարօտով, երգել կու տար. «Աստմ են դիմացիր, ես ունց դիմանամ» երգը: Իրապէս ալ ինչպէս դիմանար: Ու այդ կարօտով ալ իջաւ գերեզման:

ԱՐՇԱԿ ՋԱՄԱԼԵԱՆ

1930ին Ֆրանսայէն Պէյրութ կը ժամանէր մեր մեծ դեկավարներէն եւ մտաւորական ընկերներէն ընկ. Արշակ Ջամալեանը:

Պարտականութիւն ունէի այդ օրերուն, եկող ու գացող մեծ ընկերները ընդունելու եւ պատցնելու վրէնք բոլոր հրջանները:

Իմ համեստ սեղանը պատիւը ունեցաւ իր հուրջը ունենալու նաեւ այս մեծ ընկերը:

Քաղաքի եւ արուարձաններու մեր պտոյտը շատ հաճելի տպաւորութիւններ դործեց մեր մեծ հիւրին վրայ, որ իր ապրած մեջլաւայրին մէջ կարօտն ունէր հայկական հոծ զանգուածներուն:

Մտերմիկ խօսակցութիւններ ունեցանք մեր սեղանին չուրջ: Երկուստեք տեղեկութիւններ հաղորդեցինք իրարու եւ ծանօթութիւններ տուինք: Ի միջի այլոց իր խօսքերէն պիտի յիշեմ այն որ ըսաւ Լիբանանի մասին: «Ապրում էք դեղեցիկ երկիր մը, սքանչելի ժողովուրդով, աշխատեցէք պինդ յարկը այս ասպնջական երկրի եւ իր աղնիւ ժողովուրդին»:

Մեկնեցաւ Փրանսա: Այլեւս ղինքը չպիտի տեսնէինք: Դաժան մահը 1941–ին չատերու չարքին մեզմէ խլեց նաեւ այս խրոխտ եւ անճնուէր Դաշնակցականը, որուն խօսքերն ու խրատները լաւագոյնս դրոշմուած են մեր եւ ղինքը մտիկ ընողներուն ուղեղներուն մէջ:

ԸՆԿԵՐ ՇԱՒԱՐՇ ՄԻՍԱՔԵԱՆ

Հայ հրապարակագրութեան հսկան կու գար Պէյրութ, առաջին անգամ: (Թուականը չեմ յիշեր):

Շատ հին ծանօթներ էինք իրարու: Կը պարտցնեմ ղինքը հայկական բոլոր թաղամասերը:

Իւրաքանչիւր անգամ որ ներս մտնէր դպրոցի մը դռնէն եւ ղիակը բազմահարիւր հայ երախաներն ու պատանի դպրոցականները, իր երեսի դոհունակ արտայայտութիւններու հետ կը նչմարէինք նաեւ յուզումի նչանները: Իր գտնուած միջավայրին, Փրանսայի մէջ, ուրկէ՞ պիտի տեսնէր այդքան հայութիւն եւ մանաւանդ այդքան հզարաւոր աչակերտութիւն:

Լիբանանը իր աչքերուն առջեւ կը ներկայանար որպէս փոքրիկ Հայաստան մը, իր հսկայական զանգուածներով, դպրոց ու եկեղեցիներով, եւ բազմաթիւ կազմակերպութիւններով:

Որքա՞ն պիտի ուղէր մնալ այս հայառատ միջավայրին մէջ, եթէ գործերն ու իր սիրելի «Ցառաջ»ը թոյլատու գտնուէին:

Իր Պէյրութ այցելութեան օրերուն էր որ «Ազդակ»ի մէջ սկսեր էի տոմսեր դրել: Հարցուցի իր հեղինակաւոր կարծիքը գրածներուս մասին: Բացասական չէր: Թելադրեց որ չարունակեմ: Քանի մը անգամ ալ նոյնիսկ անձամբ սրբագրեց թերթին յանձնելէ առաջ: Մեծ բաներ մը չգտաւ սրբագրելիք:

Հրաւիրեցի տունս: Տեղացի պատասխանատու քանի մը ընկերներու հետ, եկած էր պատուելու աւանդական սեղանս:

Մտերմիկ եւ զուարճալի խօսակցութիւններով անցուցինք քանի մը հաճելի ժամեր:

Հանդուցեալ ընկ. Շաւարշը չատ խստաբարոյ վերաբերում ցոյց տուած էր ինձ հանդիպած էի թէ ոչ Պոլիս, «Ձակատամարտ»ի չէնքը: Այսպէս հաղիւ վեց օր արտօ-

նած էր ինծի որ Պոլիս մնամ, անկէ վերջ պիտի մեկնէի Կիլիկիա, մեր թերթին որպէս զրաչարակատ: Ուզեցի կատակով մը յիչեցնել իրեն այս դէպքը եւ «հաչիւ պահանջել» իրմէ այս վերաբերումին համար: — «Գործ, գործ, երբ կուսակցական գործ կայ ընելիք, ընկերները, նոյնիսկ իրար վչտացնելու գնով, կրնան խստապահանջ ըլլալ: Անգամ մը որ գործը վերջանայ, հանդիստ սրտով կրնանք ահա այսպէս սեղաններու չուրջ բոլորուիլ եւ իրարու հետ զաւեթ պարպել»: Այս բսելով երկարեց զաւեթը խմելու համար հին ու լաւ օրերու կենաց: «Հաչտուած» էինք:

Աննման ընկերոջ հետ մեր վերջին տեսակցութիւնը պիտի ըլլար:

ԸՆԿԵՐ ՌՈՒԲԷՆ ՏԷՐ ՄԻՆԱՍԵԱՆ (ՓԱՇԱ) ԵՒ ՄՈՒՇԵՂ ԱԻԵՏԻՍԵԱՆ

Տեղեկացած էի որ 50ական թուականներուն Լիբանան կը գտնուէր Դաշնակցութեան ամենամեծ եւ պատկառելի դէմքերէն հանդուցեալ Ռուբէն Տէր Մինասեանը:

Կարծեմ երկար տաեն քաչուած մնաց Ալէյի մէջ, ծանօթ Ազդայիններէն եւ իմ լաւագոյն բարեկամներէս Պ. Գէորգ Զաթլալաշեանի վիլլային մէջ, որ ազնուաբար իրեն տրամադրուած էր, ուր պիտի ամբողջացնէր իր նչանաւոր «Ցուչերը»:

Ես ծանօթութիւն չունէի իրեն հետ: Մէկուն մը կը փնտռէի նախ ծանօթանալու, յետոյ ալ, ըստ սովորութեան հրաւիրելու համար տունս:

Գեղեցիկ զուգադիպութեամբ մը, այդ թուականներուն Հայկէն հոս կը հանդիպ մեր անզուգական հայդուկներէն, խմբապետ ընկեր Մուչեղ Աւետիսեանը, որուն հետ անմիջապէս պիտի ծանօթանայի, բնակարաններու մօտիկութեան պատճառաւ:

Գիտէի որ հնամեայ ծանօթներ եւ գործակիցներ էին ընկեր Ռուբէնի հետ: Խնդրեցի հանդուցեալէն, որ կարզադրէ ու մեզի բերէ, սեղանի մը չուրջ պատառ մը բան ուտելու համար:

Քանի մը օր վերջ, մեծ խանդավառութեամբ իմացայ որ փա-

չան ընդունելը է հրաւէրս, եւ արդէն կիրակի օր մեզի պիտի ըլլան, երկու մեծ յեղափոխականները՝ իրենց ընտանիքներով։

Ուրախութիւնս սահման չունէր։ Որոշեալ ժամուն եկան մեծ հիւրերս եւ բոլորուեցան իմ համեստ սեղանիս չուրջ։

ԸՆԿԵՐ ՌՈՒԲԻՆ Տ. ՄԻՆԱՍԵԱՆ

Ալէյի մէջ՝ կաթնած յաւերժական մայրի ծառի մը 1930-ին։

ԸՆԿԵՐ ՄՈՒՇԵՂ. ԱԻԵՏԻՍԵԱՆ

Երիտասարդական մէկ նկարը, որ մեզի տրամադրուած է հանգուցեալին ընտանիքին կողմէ։

Երկար խօսակցութիւններ տեւեցին մինչեւ ուշ առեն։ Երկու ֆետայիները անսպառ նիւթ ունէին իրար պատմելու։ Ֆետայական կռիւները, պատմական դէպքեր։ Ու ես, կախուած երկու հսկաներու շրթներէն, մեծ հաճոյքով կը լսէի անոնց արտասանած իւրաքանչիւր բառը որ պատգամ մըն էր բոլորիս համար։

Սեղանի չուրջ, չգիտեմ ինչ առիթով, կամ ո՞ր մէկ հարցումէ ի պատասխան էր որ Դաշնակցութեան ամենահեղինակաւոր մարդոց-մէն, ողբացեալ ընկ. Ռուբէն յայտարարեց.

— Տղա՛ս, լաւ մտիկ տուր, Դաշնակցութիւնը մարդը կ'առնէ իր ձեռքերուն մէջ, լիմոնի պէս կը սեղմէ, ջուրը կ'առնէ ու մնացածը կը նետէ...։

Անհատնալի թուեցան ինծի այս խօսքերը։

Համարձակեցայ իրմէ բացատրութիւն ուզելու։

— «Կը նշանակէ որ Դաշնակցականը միշտ պիտի զոհէ առանց զոյգն ակնկալութեան»։

Գացին այս երկու հսկաներն ալ։ Թաղուեցան իրարմէ հեռու։ Մէկը Ֆրանսա, միւսը Լիբանան։ Բայց իրենց հոգիները անպայմանօրէն միացան յաւիտենականութեան մէջ, ճախրելու համար Հայաստանի մաքրուած երկնակամարներուն վրայ...

Յուզումով կը հրատարակեմ ողբացեալ մեծ ընկերոջ, Ռուբէն Տէր Մինասեանի որպէս յիշատակ ինծի տուած մէկ լուսանկարը։

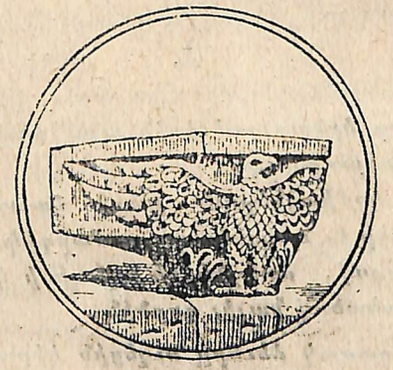

ՆԵՐԳԱՂԹԸ

1946–ին, ներգաղթի օրերուն առաջին տարին, մօտէն հետեւեցայ բոլոր անցուդարձերուն:

Խանդավառուած էինք գրեթէ բոլորս: Կարծած էինք որ այլեւս բոլոր դաղութներու մէջ վերջ պիտի դնէր դաղթականութիւնը եւ հայութիւնը պիտի հաւաքուէր հայրենիք, հոգ չէ թէ կարմիր թէ ճերմակ:

Եղած յայտարարութիւնները ու քարոզութիւնները այդպէս յոյս կու տային: Վաճառականը, արհեստաւորը, բանւորն ու մտաւորականը կը մտածէր հաշուեյարդարի ենթարկել իր գործերը, հայրենիք երթալու համար:

*
**

Դժբախտաբար երկար չտեւեցին այդ խանդավառութիւնը եւ քնդհանուր հետաքրքրութիւնը:

Ներգաղթի կոմիտէներուն չուրջ հաւաքուեցան տեղական խայտաբղէտ տարրեր եւ պատեհապաշտ մարդիկ, ու իրենց խորոգածքան անմիտ ընթացքով, ստեղծեցին այնպիսի կացութիւն մը, որ բոլորս սկսանք կասկածով նայիլ գործին:

Անմենախոյտառակ ձեւերը ուղեցին կիրարկել մեկնիլ ուզողներու հանդէպ: Մտոր սակարկութիւններ եւ մանաւանդ «հրաժարականի» խայտառակ դրութիւնը պատճառ եղաւ հոգիներու փլուզումին:

Ի սկզբան եղած չանդալից յայտարարութիւններէ ետք, կամաց կամաց երեւան եկան այնպիսի երեւոյթներ, որոնք պատճառ դարձան ոչ միայն միջկուսակցային պայքարներու, այլ եւ բազմաթիւ ընտանիքներու նիւթական փճացման:

Հաւատալով զանգուածային ներգաղթի, չատեր, տարիներու

երկնց ճիգերով մէջտեղ բերած բնակարանները ծախեցին, չատ չընչին դիներով, մեկնելու սին յոյսերով: Ու երբ ներգաղթի իսկական դիմադիծն ու կազմակերպողներու հետապնդած նպատակները յայտնի եղան, ու հազիւ քանի մը տասնեակ հազար մարդիկ մեկնեցան, մնացողները մատնուեցան ծանր թշուառութեան, զրկուած իրենց բնակարաններէն եւ խանութներէն:

Զուտ հայաբնակ թաղերը, վերածուեցան Բաբելոնի խառնաբանին, ու եկեղեցիներու եւ դպրոցներու հանդիպակաց տուները անցան այլացեղ եւ այլակրօն ժողովուրդներու ձեռքը, որոնց հետ չատ դժուար եղաւ բնակիլը, բաւական երկար տաեն:

Դաչնակցական երիտասարդները, որոնք պատրաստուած էին մեկնելու հայրենիք, տարիներ չարունակ իրենց կուսակցութեան մէջ հայրենիք երգած ըլլալով, ետ կեցան մեկնումէն, զղուանքով տեսնելով այն խորական ոգին, որ կը ցուցադրուէր ներգաղթի կոմիտէներու եւ անոնց չուրջ դարձող մանկլաւիկներու կողմէ:

Իրնչ ստոր սակարկութիւններ, ինչ չանթաժներ ըսէք որ չեղան այս գործին մէջ: Ոտարոպիկ եւ ծակ գրպանով պտըտող ստահակները մէկ օրէն միւսը հարստացան, իրենց կատարած ստոր միջնորդութիւններու չնորհիւ, զանազան բարեմիտ մարդիկ հայրենիք ղրկելու համար:

Այս բոլորը կը կատարուէր Հայաստանէն եկած ներգաղթի կոմիտէներու քթին տակ: Ամէն մարդ հարց կու տար: Եկողները համաձա՞յն էին այս գայթակղալի արարքներուն: Մխիթար այստեղի խաժամուժին գո՞րծն էր ասիկա:

Երկու պարագային ալ չանցաւոր էին կոմիտէները: Կամ այն է լռելեայն իրենք ալ համամիտ էին եղածներուն եւ կամ անզօր էին տեղացի տարրերուն վրայ ազդելու:

*
**

Այդ տաեններն էր որ սկսայ տոմսեր գրել «Ազդակ»ի մէջ, առաւելաբար ներգաղթի առնչութեամբ:

Օրը օրին կը հետեւէի դէպքերուն: «Ուրուական» ստորագրութեամբ գրուած տոմսերը չատ խորթ կը հնչէին պատեհապաշտներու ականջներուն: Միւս կողմէ չատ մեծ խանդավառութեամբ կը կարդացուէին անոնք մեր եւ չէզոք զանգուածներու կողմէ:

ՋԱՀԷՆ ՊԱՏՐԻԱՐՔ ԵՂԻԱՅԵԱՆ

Այդ տարին ես անհանգստութեանս պատճառաւ կը գտնուէի Զահլէ։ Հանգուցեալ Յարութիւն Յովակիմեանի պանդոկը։

Հոն էր նաեւ երջանկայիշատակ **ՋԱՀԷՆ ՊԱՏՐԻԱՐՔ ԵՂԻԱ-ԵԱՆԸ**, *որ նոյնպէս հանգստանալու եկած էր Պաղտատէն, իմ սիրելի հայրենակիցս՝ Տօքթ. Գարեգին Սահակեանին հետ, որ Պաղտատի եղբօր փեսան էր։*

Երջանկայիշատակ **ՋԱՀԷՆ ՊԱՏՐԻԱՐՔ ԵՂԻԱՅԵԱՆ**
1946-ին Զահլէի հայկական պանդոկին մէջ, շրջապատուած հայ ընտանիքներով։ Աջին՝ յայտնի բանաստէղ Պ. Արշակ Ալպոյաճեան, վերջին շարքին մէջ Հեղինակը եւ Տօքթ. Գարեգին Սահակեան (Պաղտատէն), Տօքթ. Սիմոն Կերկերեան (այն ատեն ուսանող) եւ ուրիշներ։

Սենեկակիցներ էինք իրարու հետ։ Հանգուցեալը հակառակ որ իր խռչափողին վրայ կատարուած գործողութեան մը հետեւանքով դժուարաւ կը խօսէր, այսու ամենայնիւ քանի մը ամիս ապրելով միասին, կրցանք դաղափարի փոխանակումներ ունենալ, տեւական-օրէն։

Դէմ չէր ներգաղթին, կ'ուզէր որ հայութիւնը մէկտեղուի հայրենիքին մէջ, ուր կ'ըսէր տերող գոյները ժամանակաւոր են։ Մէկ-ալն թէ հայրենիքը կանգուն մնայ։

Զափազանց վշտացաւ սակայն երբ ներգաղթի գործը աղարտեցաւ եւ դարձաւ մարդոց եւ կուսակցութիւններու պրոպականային ծառայող մէկոց։

Պանդոկին մէջ չատ կային հնչակեաններ եւ ամկավարներ, որոնց հետ կը վիճէր լուսահոգին, համաձայն չըլլալով, ամէն առեն իրենց տեսակէտներուն։

*
**

Այդ օրերուն, օրին մէկը կառաղութիւնս զգաթենակէտին հասաւ, երբ Հալէպի «Եփրատ» թերթին մէջ կարդացի Հ. Մ. Ը. Մ.ի պրենոյչներուն հասցէին գրուած լկտի մէկ գրութիւնը։

Արիւնս զարկաւ գլխիս։ Յոյց տուի թերթը հանգուցեալ Պատրիարքին, որ մեծապէս վրդովեցաւ ու փրփրեցաւ։

Իսկ ես չպիտի գոհանայի այդքանով։

Երեկոյ մը, նստած էին բոլոր ամկավար եւ հնչակեան ազգանները։ Ներկայ էին հանգուցեալ Տօքթ. Թոփճեանը եւ կիպրոսէն եկած Պր. Սեդրակ Կէպէնլեանը։

Թերթը ձեռքս, մտայ սրահ եւ ուղղակի երթալով Տօքթ. Թոփճեանին մօտ ըսի։ «Պր. Թոփճեան, համաձա՞յն էք այս գրութեան։ Հայ թերթ մը ինչպէ՞ս կը համարձակի մեր հայ արենոյչներու պատուին հետ խաղալ։ Ի՞նչ է այս թերթին եւ այս տողերը գրող սրիկայ խմբագրին պատիժը»։

Ոչ մէկ տեղէն, ոչ մէկ ձայն։ Մինակ Տօքթ. Թոփճեանն էր որ դատապարտեց այդ գրութիւնը եւ որակեց անվայել հայ լրագրութեան։ Իսկ միւսները պապանձումն Զաքարիայի ունեցան, հաւանաբար վախնալով ծանր դէպքերէ, որոնք կրնային պատահիլ պանդոկին մէջ։

*
**

Օգտուելով Զաւէն Սրբազանին հետ ունեցածս մտերմութենէն, որուն հետ ամէն օր կը վիճէինք ազգային եւ կուսակցական խնդիրներու չուրջ եւ այդ վիճաբանութեանց ընթացքին, մեծապէս կ'օգտուէի իր խոհուն եւ փորձառու տեսութիւններէն։ Օրին մէկը համարձակութիւն ունեցայ իրեն հարցնելու հետեւեալը։

— Սրբազա՛ն, ի՞նչ է ձեր կարծիքը Դաշնակցութեան մասին։

Ակնոցներու տակէն քննական ակնարկ մը նետելով վրաս, ինձմէ ուղեց թուղթ եւ մատիտ, պատասխանը գրելու համար հարցումս։

Ձեռքերով գրեց հետեւեալը։

«Դաշնակցութիւնը կարգ ու կանոն մտցուց հայութեան մէջ։»

Երկար առեն մասունքի պէս պահեցի այդ թղթի կտորը եւ ամէն անգամ ալ իր մահէն վերջը կը յիշեմ իր խօսքերը, մտաբերելով իր մաքրամաքուր դէմքը։

Հայ եկեղեցականութիւնը երբ ներկայիս պարպուած փեթակի մը կը նմանի սակաւաթիւ բացառութիւններով, որքան զգալի է Զաւէն Պատրիարքներու պակասը:

«ՓԱՐՈՍ»Ի ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

1950 թուին էր որ լոյս ընծայեցինք երգիծական չաբաթաթերթի մը «Փարոս» անունով:

Կարգ մը երիտասարդ աշխատակիցներով, քիչ ժամանակուան մէջ կարելի եղաւ ընթերցողներու հոծ բազմութիւն մը հաւաքել մեր շուրջը: Երգիծանքը ամենէն փնտռուած բանն է ամէն դասակարգի կողմէ:

Այդ հրատարակութիւնն ալ թէեւ չատ կարճատեւ, տեսաւ իր տաք ու պաղ օրերը:

Մեր իրականութեան մէջ երգիծանքը չատ սխալ ըմբռնուած ըլլալուն, դժուեցան մարդիկ, եւ քիչ թէ չատ խելահասներ, որոնք մեր թերթին մէջ իրենց հասցէին գրուած մէկ քանի բանները սխալ մեկնաբանելով՝ ունեցան ոչ–բարեկամական վերաբերում մեզ հանդէպ:

Որքան որ կարճ եղաւ թերթի կեանքը, այդ կարճ ժամանակամիջոցին պատիւը ունեցայ մեր հեղինակաւոր մտաւորականներուն, (հանդուցեալ Լեւոն Շանթ, Շաւարշ Միսաքեան եւ ուրիշներ) կարծիքը առնել թերթի բովանդակութեան մասին: Ցուղտմով կը վերյիշեմ անհետացող տիտաններուն քաջալերական եւ դնահատական արտայայտութիւնները:

Մեծ ապազայ խոստացող այս չաբաթաթերթը սակայն չկրցաւ իր գոյութիւնը տեւականացնել, որովհետեւ հրատարակութեան արտօնութիւնը պէտք եղած ձեւակերպութիւնները չէր լրացուցած:

Ապահոված էինք նշանաւոր երգիծաբար–գրագէտ Նշան Պէշիկթաշլեանի աշխատակցութիւնը, եւ իր գրչէն ելած քանի մը յօդուածներ լոյս տեսան այս թերթին մէջ: Դժբախտաբար կարճ տեւեց:

Հաղիւ տարի մը լոյս տեսնելէ վերջ, փակուեցաւ այս թերթը, մեծ ցաւ պատճառելով մանաւանդ մեր երիտասարդութեան, երգիծաւէր հասարակութեան, որոնք բոլորն ալ կը սպասէին անհամբեր հինգշաբթի օրուան, կարդալու համար «իրենց թերթը»:

ՎԵՐՋԱՑՆԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ

Պիտի փակեմ էջերս:

Երկար ամիսներու աշխատանքէս յետոյ, ահա հանրութեան ներկայանութիւն կը դարձնեմ այս համեստ հատորը:

Ինչպէս ընթերցողները պիտի տեսնեն, դէպքերու եւ դէմքերու մասին չատ համառօտ եւ կարճ բաներ գրած եմ:

Հնարաւորութիւն չունէի աւելի երկար էջերով հրատարակութիւն մը լոյս ընծայելու: Կլլիկկիոյ շրջանէն առաջ բոլոր գրածներս պատանեկան յիշատակներ պէտք է համարել, նկատի ունենալով տարիքս:

Անկասկած որ սխալներ եւ ժամանակագրական անճշտութիւններ կրնան սպրդած ըլլալ հատորիս մէջ, որուն համար ընթերցողները կրնան ներողամիտ պիտի ըլլան, նկատելով որ աւելի քան յիսուն տարուան հնութեամբ դէպքեր նկարագրուած են և այս առանց մէկ տող նօթագրութեան:

Կուսակցական եւ ազգային գործերու մէջ բերելով իմ համեստ մասնակցութեան բաժինը, պարտականութիւնս կատարած ըլլալու խղճի հանդարտութիւնը ունիմ:

Մեր գործունէութեան օրերը միշտ ալ վարդապոյն եղած չեն, տիրող պայմաններու եւ քիչ մըն ալ մտայնութեանց պատճառաւ: Յամենայն դէպս, բոլորէն կը պահեմ լաւագոյն յիշատակները եւ ընկերական ու մարդկային անյիշաչար վերաբերում:

Պարտք կը զգամ չնորհակալութիւն յայտնել բոլոր անոնց որ տարիներ չարունակ եղան գործակիցներս կուսակցական եւ հասարակական ասպարէզներու մէջ, որոնց հետ թիկունք թիկունքի, ձեռք ձեռքի տարինք մեր ուսերուն վրայ դրուած թանկագին պարտականութիւնները:

*
**

Երբ գրքիս հրատարակութեան պիտի ձեռնարկէի, կը զգուշէի նիւթական չատ համեստ պայմաններու տակ։ Դիմեցի ընկեր-բարեկամներու խորհուրդին։

Ուրախ եմ որ իմ բոլոր նախատեսութիւններս լիովին իրականացան, եւ զգուշացան ընկերներս ու մանաւանդ բարեկամներ, որոնք իրենց անվերապահ օժանդակութիւնը բերին ձեռնարկիս յաջողութեան համար։

Սրտագին շնորհակալութիւնս բոլորին։ Այդ անձերը չթոյլատրեցին ինձ հրապարակելու իրենց անուններըը, մնալով համեստութեան սահմանին մէջ, եւ մանաւանդ տեսակ մը պարտականութիւն նկատելով իրենց համար, իմ գործիս օժանդակելը։

*
**

Նոր ժամանակներու եւ մանաւանդ վերջին տարիներու դէպքերուն չեմ ուզած անդրադառնալ։ Նախ չգրգռելու համար խորունկ վէրքեր, որոնցմով արիւնոտեցաւ մեր զաղութը։ Երկրորդ մոռնալու համար անոնց թողած ցաւագին յիշատակները։

Այս մասին պիտի ուզեմ երկու խօսք ըսել սակայն։

Հանդուրժողութեան եւ օրինապահութեան պակասին կը վերագրեմ պատահած ցաւառիթ դէպքերը, որոնք այնքան խորունկ ցնցեցին մեզ։

Ազգային իշխանութիւնները եւ կուսակցական ղեկավարները պէտք է հաշուի առնեն, որ մեր տարակարծութիւններն ու պայքարները ծանրապէս կ'անդրադառնան հայութեան նիւթ ու կացին, ընդհանրապէս սփիւռքի եւ մասնաւորապէս Լիբանանի մէջ։

Ոչ ոքի իրաւունք տրուած է խանգարելու ազգին հանգիստը, այս հիւրընկալ հողերուն վրայ, եւ տաղտուկ պատճառելու երկրին իշխանութեանց եւ ժողովուրդին, որոնք այնքան դեղեցիկ ասպնջականութիւն եւ ապահովական ոդի ցոյց տուած են մեր ժողովուրդին հանդէպ։

Գաղափարական տարակարծութիւններ հարթելու միջոցը ծայրայեղութեանց ճամբան չէ։

Մեր կազմակերպութիւնները պիտի գիտնան որ վերջ ի վերջոյ պարտաւոր են հողք հողքի ապրիլ։ Եղբայրական ձեռք պէտք է երկարեն իրարու եւ ձեռք ձեռքի տանին մեր զաղութի ազգային, մշակութային եւ կրօնական բոլոր գործերը։

Բոլորը պիտի գիտնան որ համաչխարհային եւ համամարդկային օրէնքներ կան, որոնցմէ մենք հայերս չենք կրնար խուսափիլ։

Եթէ ընդունինք որ այդ օրէնքներու կիրառումով պիտի ըլլան յաղթողներ եւ պարտուողներ, երկուստեք մարզական ոգիով պէտք է մօտենան կատարուած իրականութեանց։

Եթէ պարտուողը պարտաւոր է ենթարկուիլ օրէնքին, միւս կողմէ յաղթականին իրաւունք չի տրուիր անտեսել իր չուրջիններըը և չատ բարձրէն նայիլ անոնց վրայ։

Այս գիրքը փակելէ առաջ սրտագին կոչ կ'ուղղեմ ազնիւ, հայրենասէր բոլոր անհատներուն եւ կազմակերպութեանց, որ վերջ տան անտեղի պայքարներուն, յանուն մեր ազգային գերագոյն շահերուն։

Երիտասարդնե՛ր, հինները կ'երթան եւ ասպարէզը կը մնայ ձեզի։ Արժանաւոր ժառանգորդները եղէք մեր անմահներուն եւ յարգեցէք անոնց կտակը։

Եղէք խոհեմ եւ մանաւանդ կարգապահ եւ օրինապահ։ Ազգը չատ բան կը սպասէ ձեզմէ։ Ցեղին ճակատագիրը ձեր ձեռքին մէջն է։ Մեծերու հանդէպ ըմբռնութեամբ ու ձեր հասակակիցներուն ալ կոկորդին փաթթուելով չէ որ պիտի տանիք ազգին նաւը ի նաւահանգիստն խաղաղութեան։

Ի՛նչ կուսակցութեան ալ պատկանիք, փոխանակ ընդօրինակելու մերօրեայ օտարոտի եւ ապականած բարքերը, գարձուցէք ձեր ակնարկները դէպի հինները՝ որոնք իրենց չիրիմներէն ձեզ պիտի անիծեն եթէ մոռնաք իրենց կտակը։

Մեծ եղեռնէն ի վեր բիւրաւոր լուսաթիպ դէմքեր կորսնցուցինք։ Անոնցմէ չատերը իրենց կեանքն ու արեւը տուին, որպէսզի ապրի հայ ժողովուրդը։ Զբսին երբեք որ թոյլ կը տրուի ձեզի եղբայր եղբօր դէմ ելլելու։ Մենք հատարակաց դոյնզդոյն թշնամիներ ունինք։ Միաձոյլ եւ միանակամ, պէտք է բոլորդ զառնաք այդ թշնամիներուն դէմ, որոնք մեր գոյութեան հիմքերը քանդելու կ'աշխատին։

Դատ առնելու էք մօտաւոր անցեալէն, ուր թշնամին խափը

չդրաւ ձեր մէջ եւ հաւաքաբար հարուածեց բոլորդ, ըլլաք Հնչակեան թէ Դաշնակցական, Ռամկավար թէ չէզոք:

***

Մոլութիւններուն ամենէն յոռին, յաւակնոտութիւնն է: Ե-բիտասարդները, դիրքերու հասնելէ վերջ կը ցուցադրեն ամբարտաւան կեցուածք ու տեսակ մը արհամարհանք իրենց երէցներուն, եւ նոյն իսկ տարեկիցներուն հանդէպ: Հաւատացած պէտք է ըլլան որ մեր ամենահեղինակաւոր անձերը, մտաւորական թէ կուսակցական, ամենապարզ եւ չատ համեստ բնաւորութեամբ մարդիկ եղած են, որոնց հետ երկար տարիներ ապրելու մեծագոյն բախտն էր վիճակուած ինծի:

Այս էր իմ տեսածս, այսպէս էին մեր մեծ անհետացողները, որոնց կտակը կրկին ու կրկին անգամ կը վերհանեմ ներկայ եւ ապագայ սերունդներուն:

Մեծութիւնը համեստութեան մէջ է: Այս պէտք է լաւագոյն ըմբռնեն բոլորը, սկսած երիտասարդներէն մինչեւ տարիքաւորները, մինչեւ հասարակական, ազգային ու կրօնական ղեկավարները:

ՎԵՐՋ

ԿԱՐԵՒՈՐ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

Էջ 126.— Կիլիկիոյ հայ յարաւուաւնութիւններու բաժնին տակ, *Հայ կաթողիկէ* յարաւուաւնութեան պետը փոխանակ Արիի. Աւետիս Արք. Արփիարեանի՝ պիտի ըլլայ *Քէլէկեան* գերապայծառ: Այսուհանդերձ կը պահենք նոյնութեամբ հոգելոյս Արփիարեան Արքեպիսկոպոսի մասին գրուած վկայութիւնները:

Էջ 154.— Ատանացի յայտնի գերդաստաններու ցանկին մէջ մոռցուած է յիշատակութիւնը *Գալուստեան* յայտնի ընտանիքին:

ՆԻՒԹԵՐՈՒ ՑԱՆԿ

Էջ

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆԻ ՏԵՂ.— 5

Ա. ՄԱՍ.— ՇԱՊԻՆ ԳԱՐԱՀԻՍԱՐ 7

Աշխարհագրական եւ պատմական տեղեկութիւններ.— Ազգաբնակչութիւն.— Գիւղեր.— Կրօնական դէմքեր.— Ազգային եւ կուսակցական դէմքեր.— Եկեղեցիներ.— Աֆսորեալներու վերադարձը.— Աշակերտական խլրտումներ.— Հարուստները.— կուսակցութիւնները.— Բարբեր, խեղդեր.— Հերոսամարտը.— Երկու դեկավարներ վահանիկ Հիւսիսեան եւ Ղուկաս Տէօվլէթեան.— 8—43

Բ. ՄԱՍ.— ՊՈԼԻՍ, ԱԶԱՏԱՄԱՐՏԻ ՇՐՋԱՆ 45

Կիրասոն եւ Պոլիս.— Ազատամարտի շէնքը.— Գրաշրջատունը, վարչական եւ խմբագրական սենեակները.— Սիմոն Զաւարեան, Սեբաստացի Մուրատ.— Հայկ Թիրեաքեան (Հրաչ), Գարեգին Փաստրմաճեան (Արմէն Գարօ).— Վահան Փափազեան (Կոմս).— Վարդգէս Սէրէնկիւլեան.— Գրիգոր Զօհրապ.— Գեղամ Տէր Կարապետեան.— Գարեգին Խաժակ.— Յարութիւն Շահրիկեան.— Վռամեան.— Ակնունի.— Ռ. Զարդարեան.— Գեղամ Բարսեղեան.— Համբարձում Համբարձումեան.— Դանիէլ Վարուժան.— Ատոմ Եարճանեան (Սիամանթօ).— Բարթող Զօրեան.— Մ. Իտարէճեան.— Լեւոն Մոզեան.— Պոլսահայ հանրային կեանքը 1911—1914.— Թատրոն.— Գուսան երգչախումբ.— Զանազան սգահանդէսներ.— Գրական հանդիպումներ.— երեկոյթներ.— Սիմոն Զաւարեանի մահն

ու յուղարկաւորութիւնը· — Հանդիպում եղբօրս հետ Պալճանեան Պատերազմին· —
Դէպի Զօնկուլտաֆի ածխահանիւերը· — Կրկին վերադարձ դէպի Պոլիս· — Ընդհանուր պատերազմ· — Աֆսոսս· — Զինուորագրութիւնս· — Գրիգոր Ապահեան փախստական· — Տօքթ· Տիրան Պալաճեանին հետ զինուորական հիւանդանոցին մէջ· — Զինադադար· — Զօրացրումս· — Դաշնակիցները կը գրաւեն թրքական հողամասերը· — Վերադարձ Պոլիս· — Ճակատամարտի խմբագրատան մէջ· — Մեկնում դէպի Կիլիկիա· — 46—112

Գ· ՄԱՍ·— ԴԷՊԻ ԿԻԼԻԿԻԱ 113

Արկածալից ճամբորդութիւն· — Մերսինի մէջ· — Սահակ Կաթողիկոսի վերադարձը· — Հայկական Լէգէոնը· — Ժօրժ Փիֆօ եւ Սայֆս Ատանա կու գան· — Կեանքը Ատանայի մէջ· — Կրօնական համայնքներ· — Ազգ· վարժարաններ· — Երիտասարդաց Միութիւն· — Երգչախումբ· — Կուսակցութիւնները· — Ամուսնութիւնները· — Բժշկական առաքելութիւնը· — Դաշնակցական պատգամաւորներու մեկնումը դէպի Երեւան· — Տոքթ· Սարգիսօն — Կարեւոր հայ պաշտօնատարներ (ոստիկանապետներ)· — Ատանացին ինչպէս որ է· — Կիլիկեհայութեան վերաբերումը Հայաս· Հանրապետութեան հանդէպ· — ԴԱԻԱՃԱՆՆԵՐՈՒ ՊԱՏՄԻՀԱՍՈՒՄԸ· — Գարեգին Մարգարեան· — Մութ ամպեր Կիլիկեան հորիզոնին վրայ· — Մեկնումս դէպի Սիս, որպէս կամաւոր· — Կեանքը Սիսի մէջ, գաղթէն վերադարձէն վերջ· — Հ· Յ· Դաշնակցութիւնը Սիսի մէջ· — Ազգ· Միութեան հրաւէրը· — Կամաւորներու ապաստումն ու զինաթափումը· — Մեր կռիւները Ջախալ-Տէրէսիի մէջ· — Սիսի պարպումը· — Վերադարձ Ատանա· 113—191

ԿԻԼԻԿԵԱՆ «ԱՆԿԱԽՈՒԹԵԱՆ» ՀՌՉԱԿՈՒՄ· — Ազգ· իշխանութեան յիշատակագիրը· — Կառավարութեան

գրաւումը հայ ճակատարներու կողմէ····— Հանդոյց անկումը· — Վերապրողները կը հասնին Ատանա· — Նոր արշաւախումբեր· — Աւետիս Զաւուշ· — Մեր հաւատեղիները· — Ռումբի պայթում· — Ասլանեան վարդապետի դէպքը· — Ձերբակալութիւնս· — Հայ Ազիներու կազմակերպութիւնը· — Շիշմանեանի Միլիսները· — Վիճակագրական խումբը· — Միթինկներ· — Թրքական վրիպած դաւ մը· — Կիլիկեան պարպումը· — Արտազաղթ· — Ծրագիր մը· — Ֆրանճիլին Պուլյոն· — 192—249

Դ· ՄԱՍ·— ԴԷՊԻ ԼԻԲԱՆԱՆ 250

Պէյրութի մէջ· — Տեղաւորում գաղթականներու· — Ազգ· Միութիւն· — «Զմմառ»· — Յիսուսեաններու տրպարանէն ներս· — «Փիւնիկ»ի հրատարակութիւնը· — «Ազդակ»ի երեւումը· — Մասնակցութիւնս կուսակցական կեանքին· — Համազգայինի հիմնադրութիւնը· — Մեր հանդիսութիւնները· — Ընտրութիւններ· — Զափահաս Որբերու Միութիւնը· — Ճիպէյլի որբանոցը· — Անդրանիկի կազմակերպութիւնը· — Կուսակցական համերաշխութեան դէպք մը· — Շրջանային կոմիտէ եւ շրջանայի ժողովներ· — Սուէտիոյ մէջ· — Քէսապի մէջ· — Աբդուակից Բարգէն կաթողիկոսը· — Ապրուած օրեր մեծ անհետացողներու հետ· — Ներգաղթը· — ՋԱՒԻԷՆ ՊԱՏՐԻԱՐՔ ԵՂԻԱՅԵԱՆ· — «Փարոս»ի հրատարակութիւնը· — Վերջացնելու համար· — Նիւթերու ցանկ· — Շնորհակալիք,— վրիպակ· — 250—319

ՍՏՐԳ. ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ ՇՆՈՐՀԱԼԻ
ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ST. NERSES SHNORHALI
LIBRARY

ՇՆՈՐՀԱԿԱԼԻՔ

Պարտ կը զգամ հրապարակաւ շնորհակալութիւն յայտնելու իմ հին ընկերներէն Տոքթ. Գեղարդ Մաթոսեանի (Լաթաֆլա), որ առաջին խթալերողը եղաւ գրիս հրատարակութեան, կարեւոր նուիրատուութեամբ մը:

Հրատարակչական յանձնախումբի ժրաջան երիտասարդ ընկերներուն, որոնք ջանք չխնայեցին, գրիս տարածման համար, նախապէս սպառելով որոշ թիւով հատորներ:

Առուեստագէտ Պրն. Տիրան Անեմեանի, որ ազնուաբար յանձն առաւ կողքի գեղակերտ պատկերի պատրաստութիւնը:

ՍԵՒԱՆ տպարանի տէր Պրն. Սիմոն Սիմոնեանի, որ բարեկամական գներով գրիս տպագրութիւնը յանձն առնելէ վերջն ալ, զայն դարձուց իր վաստաւոր հոգածութեան առարկան՝ իւրայատուկ բծախնդրութեամբ:

900 Ա
2318

2013

ՀՀ Ազգային գրադարան
NL0374892

Գ Ի Ն՝

ԼԻԲԱՆԱՆ՝ 5 ԼԻԲ. ՈՍԿԻ
ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆ՝ 3 ՏՈԼԱՐ

Ապսպրանքի համար դիմել՝
Ա) ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ՝ KÉVORK KANARIAN
B. P. 587, Beyrouth.
կամ՝
Պուրճ - Համմուտ, Բաղամապետարանի
շէնքեր, թիւ 18
Բ) IMP. SEVAN
B. P. 2669, Beyrouth
Հեռաձայն՝ 237433

PRINTED IN LEBANON